ВІТЧИЗНА

6

1987

ISSN 0131-2561

6'87

НАШ
ВИСТАВОЧНИЙ
СТЕНД

А. Німенко. Портрет Ю. Яновського

вітчизна 6

червень 1987

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

• КИЇВ • ВИДАВНИЦТВО РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК

ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В НОМЕРІ

Вічний зв'язок

ЛЕОНІД ГОРЛАЧ

22 ЧЕРВНЯ ЩОРОКУ

Удосвіта, удосвіта — до світа,
коли земля від жайворів легка,
не посилай нам, небо, серед літа
хрестатого чужого літака.

Не посилай у пам'ять, що з роками
зістарилась, але не помира,
від неба затуляється руками,
хоч те давно блакитне від добра.

Ти посилай нам білого лелеку,
що на вітрах прозорих проплива,
і пісню жита, що гамує спеку,
і матерів голубливі слова.

І посилай нам сонце через роси
удосвіта, і так із року в рік,
щоб наших нив угонисті покоси
вогню нищівний подих не обпік.

■

Розмитий образ давнього дощу
на мене з повоєння провиса.
І ніби знов я з холоду лечу
в низькі затуманілі небеса.

І грім гармат, що вчора відгримів,
вдовині перехоплюють плачі,
і хлопчик сиротою занімів
при батьковому мертвому плечі.

І згіркнула голодна лобода
на пустирях твердих, в пісних борщах,
і заступила радощі біда
у маминих засмучених очах...

Ви скажете: нема того дощу,
вже відігрілись і земля, і вись...
Я ж пам'яттю ніяк не відлечу
з тих днів, що в нас прокляттям зайнялись.

У Перемоги — присмак гіркоти,
у Перемоги — радощі пісні.
І дощ гіркий продовжує рости
мені крізь ночі мирні й чисті дні.

Як зашумлять тривоги світу
в твоєму узголів'ї,
не відкидай отого гніту
в легкому марнослів'ї.

Бо пам'ять по тобі, живому,
що в марнослів'ї тліє,
як погуб ядерного грому,
в очах мерців оскліє.

Осіннє листя холодно дрімає.
Минає час, який дістався нам.
Скоріш озвися, хто відраду має
у вечір цей, коли так журно снам.

Дрімає ліс при світлому околі.
Собачий гвалт озвучує двори.
І що тобі, якої треба долі,
коли оця пригріла до пори!

Гогоче піч. Цвіркун старий ладує.
Немає ані мору, ні війни...
Та раптом серце в грудях забунтує:
з якої ж вітер віє сторони?

І як нас, наче жниво, перевіє,
кого в полову кине чи в зерно?..
Осіннє листя за вікном мертвіє,
за пам'яттю, яка не спить давно.

Нехай вона не спить і не дрімає,
нехай її ще довго золотить
і та зоря, якої вже немає,
і та зоря, яка ще прилетить.

СЕЛО

Свого села боюсь. Якби не мати
і не могила батькова мала,
волів би вже не бачити, не знати
забитого, забутого села.

І не тому, що друзів не зібрати
у затишку зладованих левад,
що не панують в білих стінах хати
колишня певність і колишній лад.

І не тому, що пристрасті всесвітні
мою відкриту душу обпекли,
що розмисли наморені політні —
не знаю й сам коли — в полон взяли.

І не тому, що ні рідні, ні роду
не позбирати при знаменах свят,
що не відчути злагоду чи згоду
під хмарами примарними утрат...

Були тут ранки й вечори предивні,
дзвеніли тут дитячі голоси.
Хто записав його в «неперспективні» —
оцю оазу пам'яті й краси?..

Його колись я так любив...
Що ж сталось?
Кому тепер я подумки молюсь?
Що у мені чи в світі надірвалось?..
Не відаю. Але села — боюсь...

ПОКИНУВ

Уполовинився нічліг
на заході зими.
Куди ти, суджений, побіг,
як полетів крильми?

Я так самотнію сама,
хоч слід твій ще бринить,
і ця стривожена зима
уже весною снить.

Прокинулась моя душа,
а нікому цвісти.
І щастя хату залиша,
яку покинув ти.

Сніжок заснув. Під ним заснула стежка
до дівчини, що вже при сивині.
Здавалося б, і хата недалека,
та не тепліє вже вона мені.

Сніжок відгув під іншими ногами.
Лежить чужа лопата під дверми.
А все здається, що минуле з нами
і неминущі — біля хати — ми.

Сніжок забув, як у струмку дзвеніти
і проліски підсинювати нам.
Лиш на шибках ростуть химерні квіти,
що більше не присняться навіть снам.

Сніжок заснув. Заснуло серце чуле
тієї хати, що вогнем пече.
І сивина од дівчини в минуле
втікає і ніяк не утече.

ДВА РОКИ ПО БАТЬКОВІ

Сніг рипить і яскріє. Куряться дими над хатами.
Ані вітру, ні протягу — ніч упокорила все.
Тільки пам'ять стоїть за вербою, блідими вустами
ледь ворушить і душу мою перемерзлу трясе.

Ніби знову приходить: і сніг під ногами, і місяць,
і тріщання свічок при журбі воскового чола...
Всі морози планети у мене остудою мітять,
і про цвіт не зумрить ані жодна у світі бджола.

Неповторна і смерть, а не те що життя. Тільки чому
повторяється знову і знову безодня страшна?
Вийдеш з дому — а наче іще й не виходив із дому,
як виходить росток із прогрітого сонцем зерна.

Безконечна дорога у пам'ять. Портретом до рами
занімілий мій батько на денці життя притуливсь.
Сніг курить над думками. Застигли дими над хатами.
Тільки батьків димок із землі не підніметься ввись.

ВІЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК

I

Болить у матері душа —
мені той біль передається.
Коли ж зв'язок отой порветься,
тоді помре й моя душа.

І понад світом полетить,
і вже нікого не розбудить,
і тих, хто злом її остудить,
вона без болю облетить.

І тільки тим, хто для добра
прийшов на землю, наче мати,
душа відкриється й сіяти
знов буде паростком добра.

І знов відродиться зв'язок,
і у мені воскресне мати,
щоб всіх, хто прийде, обіймати
і вічний стверджувать зв'язок.

II

На покуті мати, як ніч різдвяна.
Хитається місяць у зводі вікна.
Пошли ж ти нам, доле, веселу розмову
без хмелю вина, що гірчить, як вина.

На покуті мати, як срібна зоря.
Між нами слова — що солоні моря.
І важко плисти за думками своїми,
якщо — лиш портрет, а нема звіздаря.

На покуті мати, як сонце світань,
прекрасне опісля штормових хитань.
Пошли ж ти їй, доле, погоду чудову,
а ні, то над нею веселкою стань.

На покуті мати кудись відплива,
сріблиться росою за нею трава.
Пошліть же нам, мамо, в цю пізню годину,
щоб вічно боліла за вас голова.

Пасу свою любов на грані туги,
хоч поряд ти, як хвиля при веслі.
Над плесом місяць напинає дуги.
Іржуть тривожно коні у селі.

Я можу світ вечірній обійняти,
а от тебе не судиться одну.
Я міг колись і вітер обігнати,
тепер же і тебе не дожену.

Ти по росі відходиш — і ні сліду.
Між нами вистеляються роки.
Кричать очерети: прощай... приїду,
коли збіжить оця вода з ріки.

Кричать очерети про ранню осінь,
що паморozзю роси обдає.
І попаски у ніч заходить просинь,
і туга по любові розтає.

А сніг не випаде ніяк,
і за гілки береться листя,
і в травах паморозь сріблиться,
мов потаємний переляк.

Чийсь тихий слід побіг удаль
із літа — через осінь — в зиму.
Над хатою пелюстка диму,
немов обпалена печаль.

Коли ж нам вибілить зима
оці покорчені багряна?
Скажи, скажи мені, кохана.
Тебе ж лиш вітер перейма!

Так пізня осінь замерза
над Україною, над нами.
І не зігріть її губами,
коли їх спалює сльоза.

ПЕТРО РЕБРО

ПІД СТІНОЮ СМЕРТІ

●

...В Освенцімі знищено понад 4 мільйони чоловік

(З постанови Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі)

В душі відбувсь нараз болючий злам —
Мовчить перо. Не йде на ум і пісня.
Це до Освенціму, а це вже після —
Життя своє ділю я пополам.

З ганьбою людства був я сам на сам.
Вона мене четвертувала злісно.
Як борг за те, що народився пізно,
Я серця частку залишив отам.

Знов біг життя розмірений — анданте.
А совість мучить: не мовчи, мовляв.
І я прошу — поїдьте і погляньте:

Не маємо для спокою підстав.
І чую, як у бронзі плаче Данте,
Що так наївно пекло уявляв.

●

Перші в'язні в Освенцімі з'явилися 14 червня 1940 року. Це були 728 поляків. Коли зачинилася брама і в'язнів вишикували, начальник концтабору попередив, що звідси «є лише один вихід — димар крематорію».

З путівника

Ці люди щохвилини на димар
Дивились, мовчазні, мов поторочі.
Випльовуючи в небо чорний гар,
Трудивсь він без простоїв — дні і ночі.

Дим то здіймавсь угору, аж до хмар,
То розвівавсь, мов кісоньки дівочі.
То повз поміж бараків, ліз до шпар,
Отрював легені в'язням, очі.

А то, бувало, вітер, мов коршак,
На дим той налітав. У гніві злому
На клоччя шматував його, відтак

За обрій гнав, у далеч невідому.
Тоді із сумом говорив поляк:
— Ото земляк мій полетів додому...

●

На знімку в'язень. Падає із пліч
Смугасте рам'я. Сивий. Безбородий.
Відчуження в обличчі. Тільки з віч
Мов струмом б'є (так вдарять електро

То де ж той гуманізм? Людину — в піч?
Це гомо сапієнс? Вінець природи?
Хіба для цього крізь олжу і ніч
Несли світильник розуму народи?

Заради цього повставав Спартак?
Конав козак, підвішений на гак?
Горів Джордано? Катувався Гете?

Пішов на гільйотину Робесп'єр?
Загинув в'язень... Мусиш ти тепер
Його питанням мучитись, поете.

Тільки у дворі одинадцятого корпусу біля так званої Стіни смерті було розстріляно понад двадцять тисяч в'язнів.

Я теж стояв попід Стіною смерті,
Хоч близько не наваживсь підійти.
Як мари, хмари, жмакані, роздерті,
Аж до землі спадали з висоти...

Довкіл тіла я бачив розпростерті —
Над ними збиткувалися кати —
І чув, як крізь епохи круговерті
Іще летіли кулі з темноти.

Вони питали: «Хто тут ще не мертвий?»
Вони нові й нові шукали жертви —
Від нетерплячки плавився свинець.

Але я знав — вони вже не дошкулять:
Грудьми своїми зупинив ці кулі
Іще у сорок п'ятім наш боєць.

Залежимо усі ми в певній мірі
Від настрою. Та це не дивина.
Ясніш од свят бувають будні мирні,
А в свято часом сум не промина.

Важливо, щоб в житті, мов на клавірі,
Мелодія читалась головна.
Якщо ж відчуєш, друже, що на лірі
Фальшива озивається струна,

І звуки стали мляві, невиразні,
І фарби мовби вицвіли раптово,
І думка неслухняно вислиза,

Ти уяви: перед тобою в'язні
Освенціму. Звертайсь до них. І слово
Очиститься від фальші, мов сльоза.

Запоріжжя

НА ПОКЛИК ВОЯКА

МИХАЙЛО ШЕВЧЕНКО

1. ПРИ СРІБНОМУ МІСЯЦІ

Це птах впізнав мене
І на льоту сахнувся.
І в крикові завис,
Розп'ятий в небесі.
Він стерп у вишині.
Я — на землі... всміхнувся.
Нас двоє —
У планети по осі.
Я відстріляв давно.
Я утопив рушницю
Із урвища Гадючої гори.
Але й тепер, дивись,
Мені не вірить птиця,
Хоч покаянну птиці говори.
Що ж, справедливо все:
Хто взяв хоч раз на мушку
І холодно натиснув на курок...
Я сам уже таким
Не вірю і не мушу,
Бо ж надто ризикований
Урок!
Отож тепер, коли
На плеск нового моря
Він срібно закосив із-за гори,
Я стрепенувся: час! —
Із птахом поговорим.
Еге ж, як він зомлів,
То тут поговори!
Немає у житті
Убивства без розплати,
У покаянних зірвані баси.
А в крижній висоті
Висить його розп'яття,
І сам я
Мов розп'ятий в небесі.
І в горлі мертвий лід,
І рук мертвотна втрата.
А серце — мов на вістрі у ножа.
Ви бачите мене?
І вам не шкода брата?
І птахові ніскілечки не жаль!
Хай!
Ранок спалахне.
Ударить срібне скерцо
По хвилях — чисте сонце.
В комишах
Болітимуть мені
І руки, й слід під серцем,
Але в сльозі омиється душа!

2. БУСИНКИ ЖУРАВЛИНИ

Це птах таки простив?
Чи я впізнав не птаха —
Гортанний перелив,
Що в осінь не прочах.

Не зойки з-під крила,
А широчінь розмаху,
Не сизий лід з орбіт,
А карий жах в очах.
Як холодно з висот
Його очима сіять
Прощальний крик весні,
Де низько небеса!
Коли вершин сягнув,—
Нема тобі месії.
У висоті за все
Відповідаєш сам.
То груди розітне
Розгубленість на змаху,
То в каятті любов
Проріже під грудьми.
Хитнуся на крилі,
Та пружний вітер птаха
Підтримає, щоб ми
Лишалися людьми.
Він обійма мене
Крилом, неначе брата.
Не зверхнього мене,
Не пестунця судьби,—
Безкрилого, кого
Він сам зробив крилатим
І хто йому колись
Крила не перебив.
І вже, дивися, нам
У хвощовій долині
З померхлих трав,
З дощів рудого дня
Назустріч спалахне
Бусинка журавлини.
На двох одна,
Одна — на двох. Одна!

3. ПАМ'ЯТЬ ДЛЯ СИНА

Це птаха я впізнав.
Ішов він літнім лугом
В кумедному кульбабному брилі,
А сонце вслід йому
Котилось сизим кругом,
Купаючи проміння у крилі.
Я кинувся вперед.
А вітер від пориву
Війнув на луг з моїх робочих піль,
І засріблився тихо із обриву
Предивний птах,
Як і кумедний бриль.
І плаче на руках
У мене, у невдахи,
Хлоп'я — білокульбабка по роках.
Ти ба, йому також
Побачить мало птаха —
Якби ж його потримати в руках!
Не треба ні ведмедика, ні киці,
Бо він таки у нас пройшов урок.

Йому також подай
У брилику жар-птицю,
Та ще якби й скубнути за перо!
Він виросте. Майне
По полю і по лугу
Наввипередки з думкою, навскач.
То що ж йому гукну?
Впіймаєм птицю другу,
Не плач моє малесеньке, не плач?
Ні, птаха я впізнав
І в удавкáх, і в лузі.
У небі теж.
Нащо тобі, маля?..
Це зблизька впізнаються тільки друзі,
А птахи — вони бачаться здаля.

4. О, НІЖНІСТЬ І ПЕЧАЛЬ

Зустріли птаха ми.
Над Любичем на луках
Така весна цвіла
В ромашковій траві,
Що сонце над теплом
Позолотило руки
Й лукавило у тебе на брові.
Глей теплими грудьми
У Любич падав теплий.
З обриву корінь трав
Стогнав у наготі.
Нам червень степом славсь
Й пахтів вологим степом,
Коли явився птах нам на путі.
Він руки твої звів
Мені навколо шиї
І од чужих очей
Нас заступив крилом.
І закурликав так,
Що нам заголосилось...
Оглянулись, а птаха не було.
О, ніжність і печаль!
Крило твоє пернасте
Нас понесло в такій
Імлистій кружині!..
Ми сміємось біді
І плачемо від щастя.
Із птахом воно так,
Але без птаха — ні.

5. СЛЬОЗА ДО МАТЕРІ

Птах наздогнав мене.
Я поспішав до мами.
Авто хрипіло із останніх сил —
На мамин сон летів.
Дороги стало мало —
Лід забілів в очах
І передсмертний пил.
Птах розірвав мені
Сорочку.
Свіжі рани
Ще тріпотіли,

Як легкий кумач.
А він подав води
Й промовив: рано, рано...
До мами встигнемо,
Лише заплач.
Ні, схлипу не було,
Сльоза проборознила —
З очей — на скроні два криві сліди,
І раптом під грудьми
Розтало і занило.
Я очі розклепив —
Немов зірвав льоди.
Я все в житті впізнав —
Пружавну міць металу,
Бензину люту силу заводну.
Та тільки з птахом ми
До мами долітали
За мить одну,
Лише за мить одну.
Тому і сняться їй
Не шлях чи залізниця.
Як іскри сипоне
Із попелу вночі,
Виходить мама й наслухає птицю,
Бо птиця їй
По-нашому ячить.

6. ЗАТЕМНЕННЯ СОНЦЯ НАД ТРАКТОРНИМ ТАБОРОМ

Наснився птах мені.
Мазутне небо низько
Він ледве розгортав —
Мов надірвався птах.
За ним одне в одне
В'язавсь табун у низку
Зі стогоном,
але
Довірливо —
ватаг!
Він був мені зрідні
Надривним перебоєм
При лівому крилі.
Він ребра розігнув
І... долітав.
І ми
Впізналися обоє.
Я кинувся навстріч,
Та птах... мене минув.
За ним косяк сипнув
У вибиті ромашки,
З моїх новітніх шин —
В протекторні сліди.
Із мертвих дзьобів їх
По-людськи хрипко й важко
Шипіло з тихим просвистом:
Води!
Незвично, страшно як
Втрачають відстань птиці!

Як хворобливо він
До нас приб'ється —
птах!
...Сипнули вперебій,
Мов діти до криниці.
Та першим воду спробував
Ватаг.
Він довго бив крильми
В мазутному ознобі.
Та раптом розпластавсь,
І... загойдався пруг.
Котилося мале,
Мов горошинка,
дзьобом
І тихо з нього вилущилось:
Кру!
Я вивергнув з глибин
Разючі блискавиці.
Я землю освітив
На мить.
Але за мить
Шнурком за виднокруг
Пішли... землею птиці.
Вони пішли.
Лишились ми самі.
І на губах мені
Пече пекельна смага.
З-під цямрин зумерить
Цівиночка руда,
Мов навздогін спішить —
Не здожене ватагу
Із горла вожака
Очищена вода.

7. ...ЖУРАВЛІ ЗБИРАЛИСЯ В ПОЛІТ

Птах обдурив мене?..
Якраз пори грибної
Я, сущий у борах,
Крізь вересень ішов.
Столітня вишина
Журлила наді мною,
Цьорічний хрупав мох
Мені з-під підошов.
Який далекий був
Я від хисткого світу,
Де синє небо
Ядерне ущерть,
І дитинча біжить,
Торкаючись орбіти,
За котрою шугає
Біла смерть.
Де жінка любить так
Болюче-відчайдушно,
Що двісті язиків
Вкусилось до крові,
Але один таки
Жало ховає в мушлі,
В котрій озлоби всі
В усі часи живі.

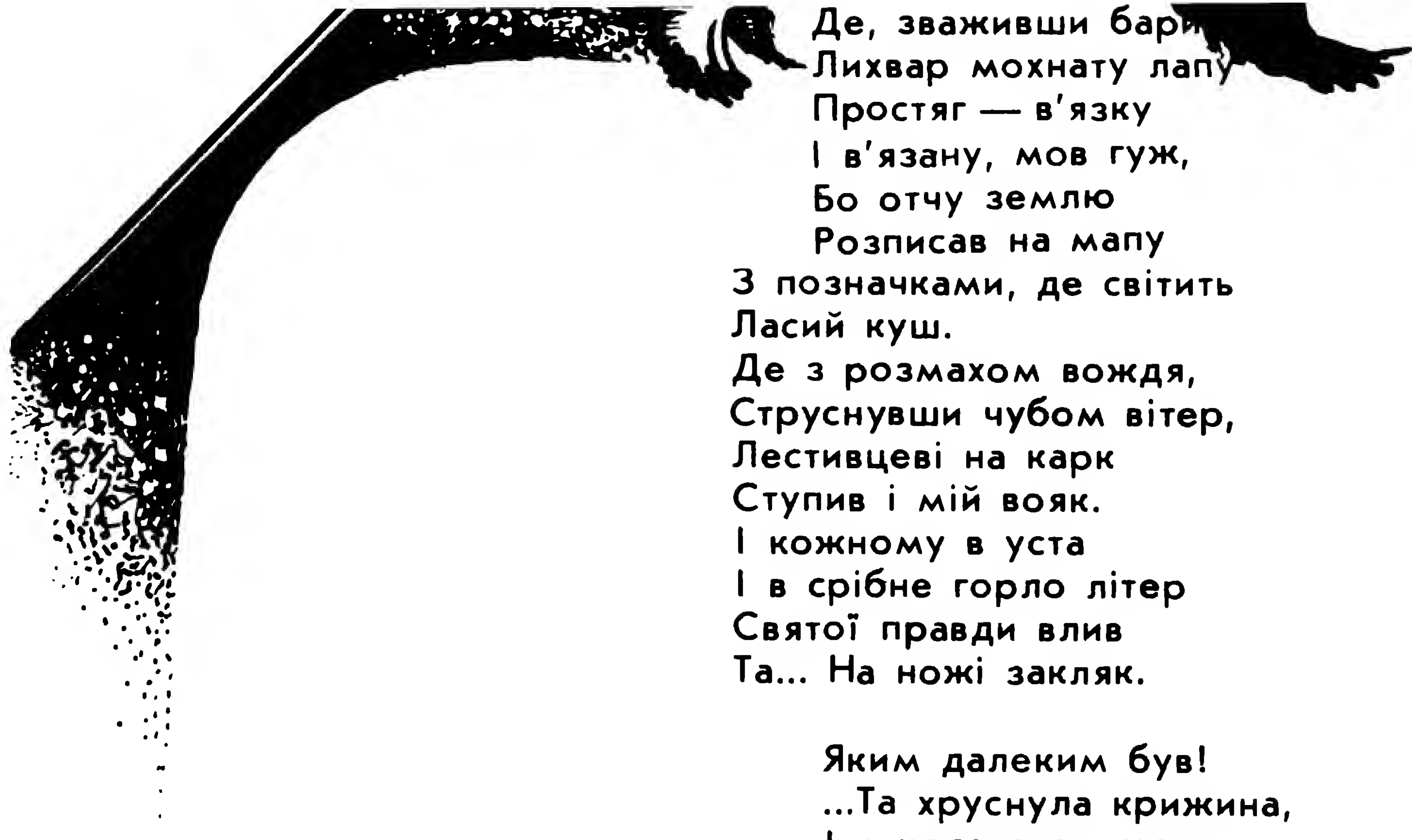

Де, зваживши бари
Лихвар мохнату лапу
Простяг — в'язку
І в'язану, мов гуж,
Бо отчу землю
Розписав на мапу
З позначками, де світить
Ласий куш.
Де з розмахом вождя,
Струснувши чубом вітер,
Лестивцеві на карк
Ступив і мій вояк.
І кожному в уста
І в срібне горло літер
Святої правди влив
Та... На ножі закляк.

Яким далеким був!
...Та хруснула крижина,
І з хряскотом упали
Небеса
На той, мов смертний крик...
З глушми волала жінка
До мене,
Бо ж у лісі
Був я сам!
І був той крик такий,
Що покотивсь лавинно.
На суччя натикавсь
І падав до гадви.
І рвався в глушині
Щораз наполовину,
І кожна знову
Множилась на дві!..
А може, то вояк
Рвонув ножа залізно,
А може, дитинча
На отчім спориші?..
А може, то мені
Гука сама Вітчизна,
Розп'ята лихварем
На мапу баришів?
Я кинувся вперед,
Рвучи об терни тіло.
А крик котив навсебіч,
Мов з гори.
І все в мені самім
І в світі клекотіло,
Аж охкали у корені
Бори.
Та множився той крик,
І захлинавсь останньо,
І затихав,
І знову бив крилом.
А серце мені рвалося з-під хлані,
А горло мов потрапило в сіло.
Я теж гукав крізь хрип —
Аж роздирало груди —
На ліс увесь,

На білий світ увесь:
Нема у світі білому
Безлюддя.
Я чую, я лечу.
Я єсмь, я єсмь!
Я єсмь!
　　Ніхто не чув мене.
　　Все кличнo даленіло,
　　В густий туман
　　Лягало по Дніпру.
　　І вже коли я впав
　　На листя зледеніле,
　　Той крик перекотився
　　В тихе «кру-у».
Це ж як він нагадав
Мені на сконі літа
Усе, що так довік не відболить,
Усе, що треба нам
Відстояти у світі...
А всього ж — журавлі
Збиралися в політ.

8. ПРОЩАЛЬНА

Не бачив, лиш відчув,
Спинившись на причалі,
По полю в небесах,
Що на дощах промок:
Летять вони в сліпій
Невимовній печалі,
Затягуючи серце в удавок.
　　Так німо.
　　　　　　Лиш дощі
　　Видзьобують, мов пашу,
　　Мов зернятка руді,
　　Останній слід тепла.
　　Та хоч заплачте ж ви
　　Прощально в землю нашу,
　　Допоки за крайнебо не втекла!
І раптом розгорнув
Хмарищам сірі брови
І покотився вниз
Лавинно, мов ріка,
Весь мідний від жалю
І срібний від любові
Один розгінний покрик вожака.
　　Як вірила йому
　　Ватага, взявши вгору,
　　Фронтально розгорнувши небеса.
　　Усі жалі й любов
　　Йому вливали в горло.
　　Він, істиний ватаг,
　　За всіх прощався сам!
Я скрикнув навздогін
По-пташому в морози
І захлинувся теж
Тим криком в глибині.
Вітчизна і мені
Тоді утерла сльози:
Одним крилом і птахові, й мені.

МАРІЯ

ВОЛОДИМИР ЯВОРІВСЬКИЙ

ПОЛИНОМ У КІНЦІ СТОЛІТТЯ

РОМАН

Від автора

Цю коротку передмову пишу тоді, коли роман підписано до друку і він на шляху до читача «Вітчизни».

Ще раз гортаю записники, заповнені в травневі дні минулого року у 30-кілометровій зоні навколо аварійного реактора Чорнобильської АЕС і в селах з евакуйованими, вслухаюся в людські голоси, напружую пам'ять. Здається, сказав усе, що побачив і пережив тоді. Але ж...

Про аварію вже багато сказано у нашій пресі, в документальному кіно, названо прізвища і героїв, і винуватців, і дезертирів, опубліковано документальні твори, вірші, поеми. Через рік після подій, що пройшли крізь душу кожного з наших сучасників, роблю спробу художнього осмислення їх у прозі, в романному жанрі. Вірю, що після мене хтось інший зробить це краще, і я щиро порадію його успіхові.

І, нарешті, найголовніше, заради чого я й «узяв слово»: читач, який будь-що-будь намагатиметься проектувати героїв роману на конкретні прізвища і прототипи, займатиметься і невдячною, і марною роботою. Отож застерігаю вас від спокуси звужувати характери, долі, вчинки персонажів художнього твору до реальних осіб і реальних подій.

1.

Коріння. Дебеле, жилаве коріння на піщаній сільській дорозі. Наче йому тісно там, під землею, і воно важко випручується на поверхню.

Посічене гусеницями тракторів, колесами возів і вантажівок, кимось зозла порубане сокирами і лопатами, але — живе. Пошрамоване, покручене, на свіжих ранах виступають бурульки живиці. Дорога наче вимощена корінням, тут можна проїхати в найбільшу негоду.

Обіч дороги старий сільський цвинтар. Дерев'яна, проламана в багатьох місцях огорожа, зварені з труб, збиті з соснових брусів хрести, обставлені воринням і дротяною арматурою могилки, вицвілі, пожовклі від дощів і сонця фотокартки, дешевенькі пам'ятники. А поміж ними живі, наче викарбувані з бронзи, сосни, коріння яких обплело пригаслі, приземкуваті горбики могил. Тиша, самотність, запустіння, які весною вражають майже кинджально.

Між могилками пасеться ряба корова з високими і гострими рогами. Як два списи, націлені в небо. Скубе молоді кущики чорнобилю, що вже зазеленів обіч дороги, а тут, на цвинтарі, найдужче. Пасеться, шумко дихає в землю і час від часу поглядає в одне й те саме місце.

До стовбура старої, грубезної сосни прибито дошку, яка попоїздила в бортах машини, бо на ній і досі проглядає частина державного номера вантажівки — 86-КХЕ. Хтось недбало обцюкав її на кінці сокирою, загострив, від руки написав червоною фарбою: «с. Городища». Ледащо, мабуть, і гадки не мало, що цей саморобний вказівник скидається на безглуздий хрест із живої сосни і мертвої сірої дошки.

Корова жадібно скубе чорнобиль і знову й знову поглядає перед себе. Що там її зацікавило?

Важко, надсадно дихають два дядьки-гробокопачі. Вилітає мокрий пісок із ями, чистий, із золотавим виблиском. Похитуються шапки грабарів, наче вони виринають з-під землі й знову ховаються в неї. Скрегіт лопат, важке дихання, фонтани піску.

Над ямою в куфайці, в кирзових чоботях стоїть простоволосий хлопець. Федір. Найменший син небіжчика Івана Мировича. Найменший і — глухонімий. З народження. В селі це нікого не дивує. Тут, у Городищах, він і жив при татові й мамі, а оце другий день — лише при мамі, бо тато Іван позавчора помер. Грабарі знають про вроджений гандж Федора, тому не церемоняться при ньому, все говорять уголос:

— Стоїть, як гріх над душею, німак!

— І пляшки, видать, не взяв, глухар, щоб закропитися по каторжній роботі...

— Покійний сп'яну його зачав. З дурної голови...

— Думав, що то не його Марія, а Настя-полюбовниця. Коли вилупився глухонімий Хведьо, коли второпали, що воно і глухе, і німе,— вже було пізно. Куди його подінеш, як воно все бачить і поніма?

Федір очима допомагає грабарям, його погляд веде кожен кидок піску, кожен рух чоловіків у ямі. Здається, якби не сільський звичай (у Городищах родичам споконвіку забороняється копати яму, нести труну), Федір не стерпів би цих ледацюг, сам скочив би у яму і викопав її миттю. Не можна. Яма для тата. Треба перетерпіти п'яндилюг, яких насилу вмовив на це діло (вмовляв на мигах — не могли второпати, про що йдеться, а показав півлітру — одразу закивали головами). Щоб не стояти зараз без роботи, Федір відгрібає руками пісок, аби не осипався назад, у яму.

Грабарі зозла рубають коріння, яке трапляється їм під заступ. Січуть і викидають наверх. Федір збирає його, обмацує довгими чутливими пальцями і складає на купку.

— Ну й викрутив рак дядька Івана. Як тріску! Тітці Марії не голосити, а... легенько зітхати. Намучилася стара. Рік сушило Івана.

— Пожив, і годі! Вступися місцем іншим. А пожив дай боже! Горілки з цистерну випив...

— І все дурно. То головував у колгоспі по війні, то бригадою командував. Лиш переступи поріг у Городищах — пляшка сама на стіл скаче. В найскупішого з-під землі вилізе і — на стіл, бо голова сидить.

— А вдів скільки перетоптав. Чоловіки на війні вилягли, а йому, Мировичу, воля. Ніхто й пику не розквасить. Гуляй, скільки сили стачить. Ото житуха була. Не те що нам дісталося — самі баби та клячі в Городищах. Дожилися! Місто всіх путніх молодиць за подолок і до себе, щоб атомники могли вволю поласувати, поки «півник кукурікає», бо кажуть, що у них у кожного, хто доглядає реактор, швидко кров рідшає... А нам товчися ото зі своєю, наче ми тільки вдвох на планеті, як Адам з Євою. Годі! Вже яма по очі!

— А й справді, вистачить, бо джерело вдарить зараз! Старий не встане! Рак — не чума, вистачить глибини... за такі гроші...

Федір кожному з них подає руку і, важко натужачись, аж червоніючи, витягає копачів із ями. Жде, поки вони віддихаються й витрусять пісок із шапок, з кишень, з-під сорочок, з халяв чобіт. Лице Федора напружене, наче весь час хоче щось розчути, зрозуміти, щось сказати іншим, але не може. Якби не куфайка і кирзові чоботи, якби його перевдягнути в костюм з краваткою, ніхто б не вгадав у ньому селюка — різноробочого колгоспної бригади.

2.

Шматок поля, затиснутого з усіх сторін лісом. Суцільний пісок, по якому абияк розкидано гній. Посеред поля трактор з причепом «Беларусь». Задроцьканий, з вибитими боковими шибками в кабіні, замість них фанера.

Розвантажує причеп із гноєм чоловік років сорока, худорлявий, непоказний, у новому костюмі, в чистій курточці з чорного блискучого матеріалу, в білій сорочці зі строкатою краваткою, в модельних черевиках. Де тепер побачиш такого вантажника гною? Замок його курточки розстебнутий. Квапиться, втирає спітніле чоло. Поправляє краватку, що весь час вивалюється з-поміж лацканів піджака.

Тракторист сидить у кабіні трактора, демонстративно зневажає «вантажника», курить і розгадує кросворд у замацьканому журналі. Недбало крізь вибите позаду кабіни скло кидає:

— Я не для гною одягнутий. — Поглядає на свої грубі гумаки, забабляні до верху халяв. — Тракторист я, а не жук-гнойовик. Заїло, зараза, підйомник, не перевертається причеп. Бери більше, кидай далі, а-томник... якщо не зміг на своїй атомній машину виписати на татів похорон.

— Не до того мені було. Спішив. Думав, ще застану тата, поговорю з ним, попрощаюся. Сусід гнав мотоцикла, щоб встигнути... Не застав. Відмучився...

— Скільки ти заробляєш на тому чортові, Миколо-угоднику?

— Вистачає...

— А я на «Жигуля» натоптую. На темно-синього, як вороняче крило. В тебе Людка торгашка. У них грошей як гною. Що, не дає? Скажи: однаково конфіскують! Тепера часи суворі, прокурорські. Переведіть грошву на маму, помре — матимеш спадщину, під яку комар носа не підточить. Тільки при житті заповіт на себе зроби, при житті мами, бо потім всіляко може бути...

— Не суши собі голови, Архипе, моїми статками. У тебе не позичаю. А моя мама — хай живе довго.

— Якийсь ти, Миколо, недо... недотягнутий до стандарту. Був і залишаєшся недо... тягнутим до нормального городищенця. Скидай гній та поїдемо до річки, помиєш причепа, бо мені треба свиней дома нагодувати, бичка. На осінь півтори тисячі наросте. Можна брати темно-синього, як вороняче крило, «Жигуля». Чисті й чесні, як сльоза, гроші, Миколо...

3.

До показної в райцентрі будівлі, де розмістився райком, підкотила чорна, лискуча, як черевик співака на сцені, «Волга» нової, тридцять першої, моделі. Номери її аж рябоотять нуликами.

З неї неквапливо, втомлено висовується чоловік. Начеб по частинах вилізає: спершу ноги, потім голова в чорному, а ля Фідель, береті. Нарешті вибирається весь, випростується. Височезний чоловік у чорному австрійському макінтоші. Худий, незграбний, зріст — за два метри. Вік, коли звичне звертання «молодий чоловіче!» сприймається як іронія і викликає короткий удар печалі. П'ятдесят п'ять, але на вигляд більше. Коли розмовляє з людиною, змушений постійно нахилятися, щоб розчути співрозмовника **там**, унизу. Це згинання й випростування стало його звичкою. Складаний ножик, іван-покиван.

Та не перед кожним він завчено нагинається, не перед кожним. Це не автоматизм, а контрольована звичка.

Його ім'я та обличчя багатьом відоме з газет і з телевізійного екрана. Олександр Іванович Мирович — найстарший син у родині покійника — відома в країні людина.

Олександр Іванович опрацював проект дешевого, простого, за його власним висловом, безпечного, як самогонний апарат, реактора-мільйонника, який уже понад десятиліття спокійненько (ну, не без невеликих технологічних вибриків) ганяє турбіни на багатьох атомках держави, продукуючи найдешевшу в світі електроенергію.

Сашка Мировича — тямковитого, але амбітного і впертого селюка з Городищ, який наполегливо прів над своєю дисертацією в курчатовському інституті,— в шістдесяті роки стрімко винесла хвиля освоєння мирного атома, а найголовніше — потреба в широкому будівництві атомних електростанцій. Подавалися різні проекти, створювалося безліч творчих груп, які шукали варіант найпростішого і найдешевшого реактора.

Блискавично відчувши нове і перспективне діло, Сашко з групою молодих фізиків теж узявся до проекту. Справа була маловідома для всіх — це зрівнювало шанси, і його трішки авантюрна натура не вагалася.

На вченій раді думки спеціалістів про варіант реактора групи Мировича розійшлися, але хтось поблажливо запропонував: подати з іншими проектами на ознайомлення державній комісії на чолі з тодішнім міністром енергетики країни. Сашко не дуже й нервувався, бо, власне, надій на успіх не покладав. Саме закохався в Ольгу — маленьку, красиву і бездоганно закроєну природою студенточку медичного інституту, яка була йому, як любив повторювати, «по серце». Щоб поцілувати її, відривав від землі й підносив до своїх уст. Повіз її показати батькам і родині до Городищ.

Тільки переступив поріг батьківської хати, а на нього вже чекала урядова телеграма: «Терміново повертайтеся інститут».

Реактор Мировича міністр і комісія визнали найперспективнішим на даному етапі, справді найдешевшим, який не потребує будівництва велетенських підземних шахт в разі аварії. Його можна ставити всюди, де є річка чи озеро. Утвердилася думка, що його можна споруджувати і біля великих міст, де є залізничні комунікації, робоча сила, житло.

Міністр доповів про це «на найвищому рівні», групу щедро фінансують, зміцнюють потрібними спеціалістами, створюють їй особливі умови, щоб у найкоротші строки готовий, викінчений у всіх деталях проект реактора можна було видати будівельникам.

Олександр працював як заклятий. Щоб не гаяти часу, навіть відклав весілля з Ольгою, і вона мало не вийшла заміж за іншого. Про реактор Мировича злословили, називали його дилетантським. Сашкові й самому такий блискавичний успіх здавався примарним, чекав, ось-ось його розвінчають і висміють і він, ославлений, повернеться в свої глухі Городища викладати фізику в школі. Але могутня адміністративна машина вже підхопила проект, реактор Мировича коштував лише півмільярда карбованців (разом з житловим сектором), державі потрібні були атомні електростанції, щоб забезпечити електрикою країни Варшавського Договору, хтось «на самій горі» похвалив його, сказав президентові Академії наук, щоб той приголубив обдарованого вченого. Мирович отримав Державну премію, опозиціонери замовкли. Коли реактор іноді називали «дилетантським» (про це Олександрові Івановичу доносили), він великодушно відсміювався: «Та воно все геніальне на перший погляд здається елементарним, дилетантським, бо геніальне»...

Але найбільшою радістю для Олександра Івановича було те, що уряд підтримав його пропозицію будувати атомну в отчому краї, за двадцять кілометрів від рідних Городищ, у яких бував рідше й рідше. Тепер з'явилася начеб службова нагода — закладали блок «А». На п'ятдесятиріччя його нагородили Золотою Зіркою, і авторитет Мировича в атомній енергетиці став непохитний. Єдине, чого він не досяг іще,— звання академіка, хоч академіком його часто називали самі атомні енергетики і партійне керівництво тих регіонів, де будуються реактори.

Коли помер батько, Олександр Іванович саме був на Україні, в Одесі, поблизу якої зараз споруджують атомну. Ольга зателефонувала йому до готелю, і Мирович виїхав на похорон наступного дня.

Секретар обкому дав свою службову машину, і ось він уже в Івангороді, заходить до райкому.

Перший — Андрій Тимофійович, присланий з іншого району, він ніколи раніше не зустрічався з такою величиною. Тому й улесливий, запобігливо-чемний.

— Дзвонили, дзвонили мені з обкому. Радий з вами познайомитися і поспівчувати. Жаль, втратили батька, а район — ще одного самовідданого ветерана колгоспного руху і війни. Чим можемо прислужитися, Олександре Івановичу?

— У Городищах тепер бригада, а в Трилісах голови колгоспу не знаю. Треба труну зробити, вантажівку виділити, оркестр зібрати. Новий голова колгоспу може й не знати татових і моїх заслуг, а клянчити у нього, пояснювати... самі розумієте. Зателефонуйте, щоб усе *було на* рівні. Ну і харчу на поминання... — Олександр Іванович розстебнув макінтош, відкинувся на спинку крісла, сяйнула на лацкані Золота Зірка, і секретар наліг на селектор.

— Споживспілка? Юрко! Через дві години щоб був у Городищах, у батька славетного нашого земляка, академіка Мировича... Повторюю, Ми-ро-ви-ча, того, що винайшов реактор. Так-так, із наших Городищ. Ніколи мені все тобі пояснювати. Будь там, у батька, який помер... Та не мороч голови: помер батько, а поїдеш до сина. Запишеш усе, що замовлять на поминки, і витруси загашники своїх годувальників...

Перший вимкнув селектор, заусміхався. Полегшено закурив.

— Голові дзвонив. Його розшукують зараз по рації. Буде у вас дома як штик. Не церемоньтеся, то такий вайло, що сам не здогадається або забуде. Треба гнати, а ніким його замінити. З такими перебудову не зрушиш з місця. Будуть якісь проблеми — телефонуйте мені по прямому.

Проводжаючи Мировича, секретар вийшов з ним аж до машини і запитав:

— Олександре Івановичу, це ваша ідея будувати в районі атомну станцію?

— Ні. Це діло державне, сперте на економічну політику найвищого рангу. В даному разі щаслива випадковість...

Машина рвонула і покотила до Городищ.

Перший, начеб навздогін їй, кинув недопалок. Зітхнув і випростався. Обличчя стало значуще, навіть набурмосене.

— Сівба на носі, а я день, вважай, згаяв. Коли ж перебудовуватися?

4.

Місто атомних енергетиків. Молоде, зоддалік навіть романтичне, наче й не запустило свого коріння в цю землю, а летить над нею; високі старі сосни стремлять над будинками, як щогли,— напни вітрила, і місто, що стоїть на березі річки, легко попливе по хвилях. Можливо, ще й не позначене на всіх картах, таке воно юне. Його жителі не засмикані ремонтами квартир і будинків, весь будівничий азарт іде на нові висотні помешкання, на впорядкування дворів, майданчиків для відпочинку. Жителі його лише знайомляться між собою. Місто ще не має своїх традицій, свого неповторного житейського укладу, бо й звичаї сюди привезли з окільних сіл і районів, як речі, чимось милі твоїй душі, але архаїчні, немодні, отож тільки для власного, без сторонніх очей, користування.

Місто це існує лише тому, що отам, неподалік від нього, в бетонованих гамівних сорочках шалено гоготять чотири атомні реактори, кожен з яких щогодини впорскує в енергосистему країні мільйон кіловат-годин. Енергія ця справді вкрай дешева, реактори тихо сопуть у бетонних скринях, не чадячи, не пожираючи вугілля чи нафти. Атомна станція чиста і навіть по-своєму красива. Наче й немає її поблизу. Переступивши поріг, весь персонал переодягається в білі

комбінезони, білі черевики, білі очіпки, білі рукавички. Та лікарі так не переодягаються, йдучи до хворих у палату.

На станції люди швидко доскакують високих посад, бо тут раніше йдуть на пенсію (майже як танцюристи, замолоду, коли ще жить і жить, не косуючи оком на задні колеса), звільняються посади. Станція на доброму рахунку і в Міністерства енергетики, і в держави, жене свої кіловати щосили, жене майже без передиху. Начальник будівельного підрозділу вже поблискує Золотою Зіркою і республіканським депутатським значком, подейкують, що він навіть затирає, причавлює своїм авторитетом самого директора станції, в якого такі відзнаки ще десь попереду, та коли справи йтимуть саме отак,— матиме і він.

Цьому молодому місту найбільше пасує літо, коли його вікна і двері навстіж, коли його заливає одчайдушна зелень, коли щедро віддаються його жителям велика річка, грибні і ягідні ліси. Звідси одна сім'я навіть поміняла свою квартиру на ленінградську, без доплати, тільки на одну кімнатину менше. Місто безоглядно занаджує до себе молодь із сіл прилеглих районів, од того, природно, села відчутно занидіди, деякі стали неперспективними, але... щогодини місто дає в енергосистему чотири мільйони кіловат. Не жарти. Правда, розплачується за це знову ж таки село.

Хоч у місті культ літа, однак і ця рання весна, квітень, що непомітно перекотиться в травень,— теж пора прекрасна. Так уже облесно вилизує його проспекти і мікрорайони квітневе сонечко, що місто аж розімліло від цієї, хай і давно очікуваної, благодаті.

В одному з його дворів граються у класи діти, стрибаючи на одній нозі по теплому асфальту, вимитому двірничкою Одаркою, яку привіз сюди із села дядько Степан, бо дружина його померла, залишивши хлопчика і дівчинку без мами. Привіз, щоб тітка Дарка стала мамою Русланові й Ліді.

З досвітку працює в дворі прибиральницею. Он вона сидить на вишурганій, ще не пофарбованій до травневих свят лавчині біля входу в будинок.

Одарка вродлива, але врода ця тиха і спершу непоказна зовсім. Треба з Даркою поговорити, окремо роздивитися її очі з якоюсь рухливою прозеленню й теплими іскорками, її м'яко викочені губи, рівне, завжди трішки зволожене від хвилювання чоло. Отоді лише зрозумієш: вродлива.

Зараз погляд її покірний, начеб винуватий перед кожним, хто виходить з будинку чи заходить до нього. Сорок літ їй ще немає, але сама вона вважає, що вже їде з торгу, спродалася, що вже тітка, хоч своїх дітей і не народжувала.

Іде з магазину бабуся з сіткою картоплі — сусідка, яка живе над ними.

— Не з'явився, Дарочко?

— Буде! Зараз прийде Степан. Затримався, либонь, на роботі. Не журіться...

— Мені, Дарочко, байдуже, а от ти поневіряєшся за що? До міста тебе забрав? А яка б дурна пішла на двоє чужих дітей та ще й за п'яничку? Не одну просив за милу душу, навіть приводив зо три... але не втрималася жодна.

— Прийде він, тітко Марино, бо знає: тато мій помер учора. Вискочив Степан замок дружку вставити у двері. Зараз буде.

— Агій! Вставить замок, розчавлять пляшку, тоді годинник у них зупиняється, язик меле час...

— Прийняли сухий закон у місті. І не п'яничка він у мене, а так... не без того... іноді. Жіночих рук на похороні треба, мама сама не впорається, а я сиджу осьдечки, як бариня. Встидно без діла чипіти.

Бабуся прокашлялася, безнадійно махнула рукою і пошургала розтоптаними суконними бурками до будинку.

Дарочка запечалилася знову. Поглядає то на своїх дітей, які

граються в піску, то на годинник на руці, то в бік вулиці. Нема чоловіка. Вранці побіг випити пива і нема вже третю годину. Невже доведеться їхати до Городищ самій з дітьми?

Біжить дівчинка зі школи, сусідська, доця якогось начальника з атомної.

— Добрий день! А я вашого дядька Степана бачила! На проспекті Енергетиків. Де сік у пластмасових чашечках продають. І морозиво з вишнями. То під'їхала міліцейська машина-будка, взяла його і повезла кудись...

— Ти помилилася, доню. Дядько Степан пішов до товариша, в сусідній будинок замок вставити. Я ось чекаю його... Здалося тобі... Таких, як він, багато...

Дівчинка ніяково знизала худенькими плечима, поправила шлейку шкільного фартушка, проскакала на одній нозі в класиках і побігла додому.

Одарка краєм чорної хустки втерла уста й очі, встала, покликала до себе дітей, взяла дві важкі сумки з наготовленими на похорон харчами і повільно пішла на міську автостанцію.

— А тато де? — запитує в автобусі малого Руслана городищенська молодиця.

— Замок у міліції ставить, а тоді приїде в Городища поховати діда Івана в яму.

— Не в яму, а у великий дерев'яний ящик,— поправила братика Ліда й стала облущувати помаранчу. Не по-дитячому задумалася, нахилилася до вуха Одарки й пошепки запитала: — Дідуся Івана заховають, як нашу першу маму заховали в землю? Назавжди?

5.

Маленька холостяцька квартира-«гостинка» в молодіжному гуртожитку. Чисто, акуратно. Навіть занадто, як для неодруженого хлопця. Одначе важко повірити, що обставляв це помешкання хтось один, бо впереміш тут смак і несмак. Стелажі з книжками. Дві справжні старі ікони з колишньої городищенської церкви. Самобутні вироби з кори, з коріння. Витка зелень вазона звисає над диваном, старанно засланим гуцульським ліжником. Мисливська рушниця. Намисто гуцульських писанок. Вишивані рушники замість штор. І поруч вирізки з закордонних журналів та вітчизняних каталогів мод — дівчата, які дивляться зухвало-похітливо, а деякі (звісно ж, зарубіжні, не наші!) геть непристойно. Їх безліч: на стінах, на дверях кімнати, на ложі рушниці, на кухонній шафі, на стелі. На вішалці старанно відпрасований кітель і штани капітана пожежної служби. Навіть цього достатньо, щоб зрозуміти: франт і чистун тут мешкає.

Григорій стоїть біля дзеркала у ванні. Сліпучо-красивий, з молодецькою поставою і зухвалим поглядом. Йому вже тридцять п'ять, але ще квітує в ньому молодість, нерозтраченість на житейську суєту, світиться жага подобатися іншим — дівчатам насамперед. Проте він не рафінований «спідничник» чи просто вродливий блазень-бабій, а наділений вродою, приязний і розумний мужчина, якого, правда, трішки зіпсували жінки, але на свою ж таки голову.

Побачивши красиву жінку, він спалахує, натхненно обожнює її в своїй уяві, ідеалізує, прагне знайомства, а тоді й близькості і, не відчувши тепла духовного (чи душевного), переживає спустошення та, як каже старший брат-реакторник Микола, іде на розхолодження.

Погляд його нині присмучений, але оті лукаві бісики таки проглядають з глибини. Може, й сам він того не хоче, а проглядають. Одягнутий у цивільне, по-модняцькому, наче не на похорон батька їде, а квапиться на побачення. Іншого одягу в нього просто немає. Скромнішого, солíднішого не носить. Шкіряна курточка на замках-блискавках, сорочка-сафарі, чорні вельветові джинси в дудочку, масивні кросівки.

Обдивився себе з ніг до голови, провів долонею по щоці: треба поголитися.

Хурчить електробритва, а Грицько говорить своєму двійникові в дзеркалі:

— Ну от, Грицю, вже нема тата. Тепер мама дасть прикурить. Нікому й захистити тебе, волоцюго. Тепер як привезу на оглядини чергову наречену — мама з дрюком вийде аж до воріт зустрічати. І тато вже не вступиться.

І раптом причувся татів голос:

«Я, телепень, вженився у дев'ятнадцять, зав'язав з тобою, Маріє, віку, то хай Грицько погуляє. І за мене, дурного, відгуляє, хай і моя кров погарцює в його жилах. Так що ти, бабо, не захищай косатих. Чим пізніше ожениться, тим менше часу лишиться, щоб розлучатися... Гуляй, Грицю...»

Коли тато захищає його, то мама не змовчить:

«Я йому, огиреві, погуляю. Он уже сивина в чуприну стрельне, а він, чортисько, під кожну спідницю зазирнути хоче... Весь у таточка свого. Поріддя Мировичів, ваша мировицька кров на аналізах самі б дурощі показала...»

«Які там спідниці? Вони теперка всі в штанях ходять. Не дуже й заглянеш. Он і Людка Миколина на свій «лафет» від стодвадцятидвохміліметрової гаубиці теж натягнула штани на заклепках, щоб не репнули. А кров, Маріє, кров не вибирають. Яка вже трапиться... Гуляй, сину. Гуляй, сину. Гуляй, поки кров не зледащіла...» — прозвучав Григорієві татів голос.

— Бачите, мамо, а ви казали: «Ти, Іване, зaженеш мене в могилу, а сам ще й оженишся. І не раз оженишся, Іване...» А вже нема тата. Знали ще торік — не відступиться рак, знали. А тепер нема. Це точно. Був, жив, але нема й не буде. Вже я без тата, вже я з однієї сторони незахищений. Тільки з мамою. Тільки з нею... Та ще з Дарочкою і братами... Та ще з Наталкою... Не квапся, Грицю, не кидайся в полум'я, ще раз підсмалиш крила. Погуляй, Грицьку. Є мама. Дарочка. Брати. Оголився фланг. Фланг, який може прикрити лише... жінка? Ні! Жінка може забезпечити лише тил. А фланги? Тільки твої діти...

Грицько збігає по сходах, вискакує на обтягнуте вепровою шкірою сідло своєї «Яви», шарпає стартер мотоцикла й вилітає з двору.

Виїздить на тротуар, аж під самий козирок телефону-автомата. Нервово сіпає диск, набираючи номер.

...Однокімнатна квартира, перетягнута поздовж грубою брезентовою ширмою, розділена надвоє. Дзвенить телефон у коридорі. Кругленький, ледь пузатенький молодик з ранніми залисинами, в спортивному костюмі з лампасами, неохоче встає з канапи, бере трубку:

— Нечипоренко слухає... Ну, говоріть же! Заціпило? Говоріть. Я й так знаю, хто це.

Гукає за брезентову ширму:

— Ваш «вогнегасник», мадам. Пожеж у місті нема, то він свою вогненну пристрасть хоче біля вас погасити...

6

На одній з городищенських вулиць, біля розчинених навстіж воріт, людно. Старі жінки збилися в гурт, скрушно похитують головами, перешіптуються між собою. Чоловіки курять, сидячи на лавчині біля хвіртки, ті, що не курять, вигріваються на сонечку, відірвавшись від роботи на городі. Діти граються, голосно верескуючи.

Хата Мировичів нічим не відрізняється від інших. Збудована давно, але вже не раз підновлювана, перекрита бляхою, піднята на бетонований підмурок. До неї приліплено великий, просторий ганок, де влітку сплять онуки, яких привозять з міста Микола й Одарка. Сашкових дітей тут знають лише по фотокартках і розповідях.

Неподалік од воріт стоїть вимитий Миколою трактор «Беларусь» з причепом. Борти причепа відкинуті, днище його встелене чорнобилем і глухою кропивою — це єдине зілля, яке не лише зазеленіло, а й викинуло листя, вигналося над землею в цю ранню пору. В кабіні трактора курить, спльовує на пісок і розгадує кросворди тракторист Архип. Позиркує на годинника і в дворище Мировичів: чого вони зволікають?

Підкочує до двору задроцьканий в руду піщану юшку уазик. З нього майже випадає голова колгоспу. Довго виймає колгоспний прапор, бо столярі зробили довгий держак, ледве запхнули його в машину. Голова ставить прапор біля хвіртки і по-качачому тупцює до хати.

З жіночого гурту почулося:

— Будуть виносити Івана — начальство приїхало. Пора, таки пора...

— Давно пора. Думала, нині вспію картоплю з погреба витягнути, хай обігріється. Де там? Вже завтра...

— Тобі треба, Параско, бути до кінця і пом'янути душу його многогрішну. Ти ж, вважай, як Марія йому була. І то довго. Підночовував на твоїх подушках, аж поки Гагарін не полетів у космос. Ні, брешу, Параско, поки грошова реформа не почалася...

— А тобою погордував, бо ти й дівкою була як копистка. Я в дев'ятнадцять годочків вдовою зосталася з дитиною на руках. Чотири літа ждала свого Павла. Як кам'яна баба, стояла біля воріт, виглядала ще. Так би й скам'яніла, а Мирович оживив мене, одігрів. То не сікайся, Тетяно, вже й Івана нема. Я йому все прощаю...

— А мене вдарив раз, як ланковою була. Він головував тоді. Погризлися за оплату конопель. Написали всією ланкою скаргу в область на Івана, а вона до нього й вернулася, щоб розібрався на місці. Він збісився тоді і... Врем'я дурнюще було, психи з людей лізли, війна з нервів виходила, як зашпори з пальців. Марія мене впросила не заявляти нікуди. Та я й не збиралася... Прощаю...

Під'їздить до двору колгоспна вантажівка, забейкана у силос і жом. Зупиняється біля чорної обкомівської «Волги», якою приїхав старший Мирович. Водій вантажівки, обстрижений хлопчисько-допризовник, весь час ремигає жувальну гумку, лізе під капота, щось лагодить у моторі. Перегнувся так, що видно лише його витерті на гузиці джинси.

Викочується з хати Мировичів, перевалюючись з боку на бік, голова колгоспу. Невдовзі виходить за ним, низько зігнувшись, щоб не вдаритися тім'ям у дверну раму, Олександр. Виблискує на сонці його непокрита лисина, сліпить бабів біля воріт.

Голова заманює «академіка» на причілок, зводиться навшпиньки, щоб Олександр Іванович його краще чув, щоб не нагинався до нього зайвий раз.

— Два вопроси я рішив: прапор, домовина. І прапороносець є, бригадир теперішній буде нести, вийде ніби спадкоємність поколінь. Промовку мені комісар написав на дві сторіночки тексту... Від молоді може школярка виступити, відмінниця... З музи́ками, Олександре Івановичу, не получилося. Їхні жінки кажуть, що поїхали весілля грати на Савчині хутори,— дак чого ж тоді всі труби висять на кілочках в оркестровій клубу? Мабуть, городи садять — час гарячий. Нічого, професоре, у моїй машині є магнітофон, а на плівці записано похоронний марш. Я взяв касету. Шофер буде їхати машиною позаду процесії й ґрати. Покійному Івану Васильовичу все одно, тільки б музика. Так що всі вопроси рішили, Олександре Івановичу. Можна починати виносити...

— Скільки сіл під вами, товаришу голово? Троє? — запитав Мирович і наморщив перенісся.

— Чотири, професоре, чотири бригади по лісах розкидано. Поки міста не було і старий Підкова тримав колгосп на своєму авторитеті, всі села залишалися перспективними, а тепер тільки Слобода, цен-

тральна садиба. Місто засмоктує молодь, як пилосос... Щодня півтисячі кілометрів намотую по пісках, щоб лад дати, щоб перебудуватися. А кого тут перебудуєш? Бабів, які налаштували одяг на свій похорон? Допоможіть, Олександре Івановичу, вибити через область пару грузовиків, цегли будівельної і насіннєвої картоплі, бо в нашій якась болячка завелася...

Мирович шаснув рукою до кишені чорного макінтоша, дістав пігулку і кинув її у рот. Раптом зсутулившись і помалівши, повільно пішов до хати. Голова розгублено провів його поглядом, дістав з піджака промову і став читати її, щоб не збиватися на цвинтарі, під час мітингу. Всі отак приїздять: дай те, дай се, а для колгоспу ніхто й пальцем не кивне.

Діти за хатою качаються по молодому чорнобилю й полину. Їх троє: Одарчині Руслан і Ліда і хлопчик Миколин Тарасик, старший від них, другокласник — дитя худеньке і хворобливе (Миколина дружина Людмила каже, що в нього вроджена вада серця, що треба його везти на курорт, та все ніколи). Він відрізняється від Одарчиних дітлахів не лише віком, а й великими, печально-дорослими очима, які, здається, прожили ціле життя. Тарасик весь час намагається щось малювати; на піску, на асфальті, на паркані, на запітнілому склі, на забрудненій машині. Чи не в кожній його кишеньці шматочок кольорової крейди. Та зараз він із Русланом і Лідою гзяться з білим цуциком Пушком на зеленому моріжку за дідовою й бабиною хатою. Батьки про них забули, не покрикують, не забороняють — от вони і ласують сонечком, теплом, весняною волею. Вже зазеленили штанці й колготки, але матері цього не бачать, а білий цуцик ніби навмисне провокує їх — доженіть мене! Коли ще така радість випаде? Правда, дід Іван уже вмер і не говорить ні до кого.

Біля труни у великій світлиці стоїть вся родина Мировичів. Підковою обступили домовину. В центрі підкови мама Марія. Маленька, вироблена й легка, як чорна пташка з величезними голубими очима, які так і не вицвіли за довгий вік.

Поруч з нею згорблений (стеля в хаті висока, але згинається він за звичкою в будь-якому приміщенні, навіть в актовому залі Академії і в театрі) Олександр. З-під чорного макінтоша виблискує Золота Зірка. Зморшки залягли на чолі глибоко, як шрами. Біля нього малесенька (менша навіть від матері), все ще красива й зграбна, з матовою, мабуть, постійно підживлюваною кремами шкірою на обличчі його дружина Ольга. Запнута в грубу селянську хустину, яку їй знайшли у материній скрині, вона все одно вродлива. Ольга завідує відділенням у Московській експериментальній клініці променевої хвороби, має кілька наукових праць, але найбільше пишається тим, що кільком безнадійно хворим врятувала життя. Яке вже не є, а життя, ціни йому немає. Сашків батько, либонь, любив її, свою першу невістку, принаймні ніколи не втручався в їхнє сімейне життя. А мама іноді хотіла покомандувати Сашком, а отже, і нею, Ольгою. Вона зараз згадала це, і їй стало справді жаль старого. Не заплакала, але відчула, як нагрілися і зволожились її очі. Промокнула їх сліпучо-білою хусточкою, що ніжно запахла французькими парфумами «Містерія Роша».

Стоїть худий, зі змарнілим, втомленим обличчям, з червоними від безсоння очима Микола. Ранні глибокі залисини. Пом'ятий костюм, з'їхала набік краватка. Поруч його дружина Людмила, продавець міського універмагу «Енергетик», торгує у відділі дефіцитних товарів, які продають лише на зібрані лікарські трави. Не завжди тільки на цілюще зілля, але... з цим строго. Енергійна, рухлива молодичка, яка з гіркотою відчуває, що молодість уже відходить, що гоже її тіло починає в'янути, жиріти, хоч колись здавалося, що зносу йому не буде. Все це вона вже знає й іноді покрадьки думає, що завтра вже жоден чоловік не подивиться їй вслід, і, може, варто скористатися останнім

шансом, щоб потім було що згадати... Очі її меткі бравенько пострілюють в усі боки, навіть тут, біля домовини з покійним свекром.

Поправила чорне велюрове плаття під розстебнутим шкіряним пальтом. Людмила без хустки, простоволоса, але через чоло довкола голови — чорна муарова перев'язь, яка їй дуже пасує. Нахиляється до Миколи і шепоче йому на вухо:

— Ну, на кого ти схожий? Такі туфлі югославські угробив у гноящі! Штани й піджак ніяка хімчистка не прийме. Люди подумають, що я тебе не доглядаю...

Та Микола вже звик до її нарікань, звик і не чути їх. Тим більше зараз. Дивиться на тата в домовині й картає себе за те, що не приїхав у Городища минулої неділі, не попрощався, проміняв поїздку до тата на приробіток у бригаді рибколгоспу. Та хай би вони згоріли, ті гроші! Може, тато хотів щось сказати перед смертю?

Схлипує в краєчок хустини Дарочка, перев'язує шнурівки на татових черевиках, підтягує шкарпетки і поправляє холоші на його ногах. Наче й не розуміє, що татові все це байдуже. Їй хочеться, щоб йому було зручно і добре навіть у домовині.

Стоїть Григорій. Незвично серйозний, заглиблений у свої думки. Наче спостерігає себе збоку. Від поруху пліч і рук лунко порипує його шкіряна курточка з безліччю замків-блискавок. Тато його любив, як свою молодість. І любив по-справжньому, як можна тільки в старості любити свою молодість. Якщо приїздив до міста, зупинявся тільки в Гриця. Навідає Миколу і Дарку, а на нічліг, на чарку, на запівнічну балачку — до Грицька. Все. Нема тата. Не-ма!

Замикає підкову-півколо глухонімий Федір. Стоїть, дивиться на тата, на маму, на братів своїх, на Дарочку. Ворушить губами, наче всім зараз хоче сказати щось вкрай важливе, але не може. І роботи ніякої нема зараз під руками. То він намацав у кишені шматок кореня, викинутого грабарями з татової ями, і обмацує його нервовими пальцями.

В узголів'ї домовини сидить на стільці Марія. Сидить мовчки. Вже виплакалася. Їй восьмий десяток, але й досі відсвічують на лиці сліди колишньої селянської вроди.

— Що він просив в останні хвилини, мамо? — запитав Олександр.

— Смерті. Тільки смерті, так йому несвітсько боліло й пекло у шлунку. Смерті просив і... понюхати розтертого в долонях молодого чорнобилю...

— А що заповідав тато? — знову запитав старший Мирович.

— Щоб ми всі жили. І шанувалися. І трималися свого роду, своїх родин. Всяким він був — ви це знаєте. Гнізда свого не пантрував, чарка його часто водила, люди ремствували, але всіх вас я народила з любові до нього. Лише перед смертю став думати про нас, тільки перед смертю і полюбив нас усіх. То воював, то командував у колгоспі, то гарцював, наче з ланцюга зірвався, хоч я не прив'язувала його ніколи, то пиячив, коли з начальства подвигнули. Ви це знаєте, і люди знають. З ним умерло все моє. Є тільки наша родина. Прощаємо йому все, бо іншого тата в нас не буде. Про це ми з ним говорили, коли навіть болячка втомлювалася боліти і відступалася ненадовго. Федоре! Нарви за хатою чорнобилю і поклади татові в домовину.

Вона дивиться на Федора, і він зрозумів її по очах, по рухах губів. Закивав головою і пішов.

За ним вийшов з хати і Микола. Став на колесо колгоспної вантажівки, зазирнув на кузов, з якого навіть не вигорнули решток жому і силосу. Мити вже ніколи, тому підганяють її до трактора і навішують на гак вантажівки чистий причеп: так краще, не тріскотітиме татові «Бєларусь» під вухом.

Повипиналося коріння на сільській вулиці. Через нього перечіплюються або ж завчено переступають кирзові чоботи і лискучі черевики, грубі гумаки і модні жіночі чобітки. Зранку пройшов весняний

дощик у селі, в піщаних баюрах стоять руді калюжі. Пронизливо рипить під ногами й колесами мокрий, вимитий пісок, од якого аж різь в очах.

Попереду бригадир з колгоспним прапором, весь час позиркує під ноги, щоб не зашпортатися в цьому триклятому корінняччі, яке за багато років їзди мотоциклом по цій дорозі витрясло його бригадирську душу. Пішки він майже не ходить, тому й перечіплюється зараз через кожен корінь.

За бригадиром їде вантажівка, голомозий водій якої весь час ремигає жувальну гумку — її тепер у сільському магазині продають у навантаження до мороженої риби. За вантажівкою — причеп, встелений зелом, з домовиною Мировича, над якою весь час кружляє оса.

Поодаль гуртик родичів.

За ними — уазик голови колгоспу. Останніми біжать діти і білий цуцик Пушок.

Майже всі сущі жителі Городищ вийшли до своїх воріт, щоб попрощатися з Іваном. Здебільшого діди з бабами. На хвильку відірвавшись від грядок і городів, дехто оперся на сапку, граблі чи заступ. Одні никнуть головою, тонкосльозіші баби сплакують, та більшість з цікавістю розглядають родину Мировичів, перешіптуються між собою:

— Еге ж, тільки два музиканти зібрали — барабанщика й трубача. Решта пішли на моторках у верхів'я ріки, нагребуть риби сітками. Нерест...

— Іванові вже та музика не нужна. Не почує. Йому вже ангели співають.

— Хто зна, хто зна, може, й чорти підступаються, зав'язавши хвости бантиками. Нагрішив небіжчичок, нагрішив. Хто зна, куди й оприділять його...

— Може, й там у начальство?

— Тепер і т а м грамотних вистачає...

— Тихше, Федір он... близько...

— Та він не почує. А як почує — нікому не скаже.

Двоє старих замовкли, бо процесія підійшла до їхніх дворищ, провели очима Іванову домовину, родичів і подалися на город.

Причеп з труною вже порівнявся з іншим двором, біля воріт якого стоять дві бабусі й дідок.

— Боже-боже, а Сашко геть лисенний!..

— А що ж ти хотіла? Радіація! Стільки літ з радіацією робить.

— Гля, а Дарчиного вдівця нема! Видать, уже розбіглися.

— Зате в місті буде жити, а в Городищах згорбилася б старою дівкою. Відсудить половину квартири у вдівця, може, ще й до неї якийсь пенсіонер-атомник пристане.

— Краще вже дівувати до могили, як на двоє чужих дітей іти.

— А Грицько все бобилює. Ніяк не виказиться, а тоді як візьме якусь шельму мальовану...

— Весь в Івана, мусить вигулятися. Ич, як вифрантився. Наче з гульок на похорон.

— А твій хіба не так з міста приїздить?

— Так то ж не на похорон...

— Ти, Оляно, вже не побачиш, як і в чому він приїде ховати тебе...

— Микола марний дуже. Нащо йому той реактор, був би, може, бригадиром у нас...

— Це Людка потягла його до міста. Вшелепався і поволочився за нею, видрою. Ба, крутить стегнами, як жорнами. Начепурилася, як з голочки одягнена, а Микола... жалько дивитися.

— Дочка, Олеся, в них славна. Казала якось Марія — на відданні, хлопець з армії вертається.

— Ох і вимучило Івана. Все рак із'їв. Самі кістки й шкіра,— нарешті встряв у жіночу балачку дідок.

— Хай бог милує від цієї напасті. От заснути б і не встати. Ото найкраще.

— Смерть, Віро, вибирають тільки самогубці...

— А Марія вже й не плаче.

— У молодості виплакала всенькі сльози...

— Бо дурна. Любила його без пам'яті.

Водій голови колгоспу вмикає магнітофон. Хрипко і розпливчасто лунає похоронна мелодія у виконанні сільських духівників.

— П'ятеро дітей виростив Мирович, а вони навіть музики не найняли...

Бригадир несе прапор з чорною стрічкою. Вітер торигає полотнище, і воно боляче січе прапороносця тороками по обличчю. Та ще й під ноги треба постійно позирати, щоб не перечепитися через коріння й не впасти з прапором.

Печальна тягуча мелодія несподівано уривається. Щось голосно клацнуло, прохрипіло, і з машини голови колгоспу браво вихопився голос Алли Пугачової:

И снова в зале гаснет свет,
я смотрю на сцену отрешенно...

Олександр Мирович ураз згорбився і втягнув лису голову в плечі. Бригадир з прапором озирнувся і мало не впав, загнавши носок черевика під грубий корінь, встиг опертися на держак прапора. Голова колгоспу заметушився, відстав від гурту родичів, замахав кулаком на водія своєї машини.

Водій розгубився, поки дотямив, що сталося, прозвучав куплет пісні «Маестро».

Грабарі на цвинтарі відігнали від ями великорогу рябу корову Мировичів, бо підійшла дуже близько і стоїть як гріх над душею. Ледве одігнали, розмахуючи блискучими заступами, вона стала неподалік, впхнувши голову між розвіття абрикоси, що викинула перший, ще несміливий цвіт.

Копачі почули знайому пісню Алли Пугачової, і Андруха сказав:

— Мироне! Голова їде!

Злодійкувато допили пляшку, пожбурили її між старі могилки, заходилися дожовувати ковбасу з хлібом.

У глибині лісу, де зникає за деревами піщана дорога з Городищ, зупинилося таксі. З нього вийшла Наталка. Та сама, яку Григорій запрошував поїхати з ним на похорон і вона ріщуче відмовилася. Наталка поклала на сидіння двадцять п'ять карбованців.

— Я недовго. Зачекайте...

Старий таксист (з таким не страшно їхати жінці навіть у лісову глухомань) байдуже кивнув головою, розвернув машину в напрямку міста.

Наталка іде лісом, недалеко від цвинтаря ховається за сосну, щоб її не побачили.

Біля ями командує голова колгоспу, зчиняє зайву метушню. Олександр Іванович згинається майже вдвоє, щось каже йому на вухо, і голова ховає папірця до кишені, підходить до школярки в учнівській формі.

— Отбой! Не треба промови. Мітингу не буде.

Дивиться в бік цвинтаря Наталка, притулившись щокою до соснової кори.

Прощаються з батьком діти, по черзі цілуючи почорніле його лице, над яким кружеляє оса. Намагаються одігнати її, але та прилітає знову.

Нетерпляче крутять молотки в руках грабарі Андруха і Мирон.

Голова колгоспу штовхає бригадира, щоб опустив прапор над труною, киває своєму водієві — давай похоронний марш. Але той злякано розводить руками — ризикувати не хоче...

Підходить до Іванової труни ряба корова, підхоплює довгим

слизьким язиком жмуток чорнобилю, яким обкладено узголів'я покійного. Грабарі замахуються на неї молотками, і корова відходить у глибину кладовища.

Стала біля труни Марія. Спокійно вклякла на коліна в узголів'ї свого чоловіка, строго, без голосінь і сліз поцілувала його в уста, чоло, в одкриті від тюлевої накидки руки. Поправила чорнобиль біля Іванових скронь, розтерла зілля долонями й поклала йому на груди.

Встала, тримаючись за край домовини.

— Я тутечки не довго, Іване. Чого мені затримуватися? Побачимось...

Лунко вдарили замашні молотки трунарів по головках цвяхів, що охоче полізли в дошки віка. Удари глухо перелунюють між городищенськими хатами, в лісі. Посеред весняного теплого дня звучання їхнє сприймається навіть якимсь веселим зухвальством будівничих, які зводять крокви або ж набивають лати. Даленіючи в Городищах, у гущавині лісу, відбиваючись від поверхні весняної ріки, що тече неподалік, вони так переінакшуються, що чимось нагадують шпарке цокання настінних ходиків, а можливо, і удари людського серця.

Марія здригається, стежачи за молотками грабарів. Не чує їх лише Федір, але бачить і начеб підставляє свій погляд між «бриликом» цвяхів і молотком. Його пальці міцно, до посиніння, стискають руку сестри Одарочки і плече брата Григорія.

7.

Вечір. Де-не-де між деревами світяться городищенські вікна. Найосвітленіша хата Мировичів. В сутінках, що вже загусають у непроглядну темінь, розходяться від Мировичів сільські поминальники. Випили, закусили, побалакали досхочу.

За городищенським звичаєм кожному, хто був на поминках, Марія роздала по пиріжку, встромивши в нього запалену свічку. Вечір безвітряний, тому свічки горять навіть надворі. Вогники по одному, по два розтікаються по темному селу, в його неосвітлені вулички. Одні гаснуть, другі довго горять, бо їх затуляють грубі селянські долоні. Вогники і голоси в темряві. Спробуй розгледіти їхні обличчя й впізнати вогники і голоси.

Перший жіночий голос. Ногу тобі під столом відтоптала: не їж стільки ікри, бо Людка Миколина стоїть за спиною, а ти жереш і жереш...

Перший чоловічий голос. Так Дарочка припрошує й підкладає. Не хотів її обидити. Видно, Сашко аж з Москви привіз... Все! В Городищах вже тільки три ветерани війни залишилося...

Другий чоловічий голос. Ге, тепер нам, неветеранам, буде з шифером на хату легше. І з цеглою...

Перший жіночий голос. А діти Дарочку мамою називають і слухають її любо-мило. Приручила дітей, а вдівця не змогла.

Другий жіночий голос. Дарка каже, що чоловік на зміні, бо план завалили на будівництві нового реактора, а хлопчик каже, що тато в міліції замка вставить і приїде... Дарочка й почервоніла, відвела синка на кухню.

Перший жіночий голос. І все то ти чуєш, Катерино. А я лиш чула, як ти ремигаєш у мене під вухом. Наче табун коней пасеться...

Підхмелений чоловічий голос раптом на всю горлянку заспівав із дальньої вулиці:

Мо-ой ма-е-ге-стро...

З іншої вулиці, що веде на другий край Городищ, чутно:

Чоловічий голос. Як ти думаєш, Настин Василь, що на

атомній у начальстві ходить, від Івана Мировича чи ні? Викапаний Іван.

Жіночий голос. То тільки Настя знає. Її Карпо вернувся з госпіталю весь прорешечений і перекроєний. Кашляв так, що яблука обсипалися і ворони в лісі злітали в небо. Настя вже в тяжі була, коли його поховала. Тільки Настя й знає, але не скаже...

Нервується під ворітьми водій обкомівської «Волги», курить, прогріває машину, прогазовує, вмикає і вимикає світло. Ще ж на Київ треба поночі їхати, відвозити цього «громовідвода» і його «дюймовочку» на літак.

Мировичі зосталися самі в батьківській хаті. Сидять за столом під стіною, де ще недавно лежав у домовині батько. На стіні безліч сімейних фотокарток і старенька, ширвжиткова ікона — примітивно змальована богоматір із тлустеньким хлопчиком на руках. Шлюбна карточка (побільшена і бездарно підмальована аналіном) Марії з Іваном. Малий Сашко в тата на шиї, а Іван сидить на коні. Армійський Миколин знімок, де він висовується з люка танка. Микола з Людмилою у весільному вбранні. Піддівок Дарочка з шкільним портфелем сидить на возі. Грицько у формі морячка повис на шиї верблюда. Малий Федір у човні на річці.

Фотокарток багато, кумедні й надміру серйозні, в окремих рамочках і в спільних планшетах. Обличчя, обличчя, очі — весь їхній рід, голопузенькі внучата.

Натомлені за день діти сплять покотом на печі. Лише старша Миколина дочка Олеся — студентка медичного училища, сидить з дорослими, ще б пак — їй уже дев'ятнадцять, за кілька днів повертається з армії її Роман, либонь, ідеться про весілля. Простенька, навіть надто звичайна з виду, але юна, гожа, з соковитими рум'янцями. Радісно й безшумно прислуговує старшим біля столу.

Олександр Іванович узяв чарку, хотів встати, але мало не гримнувся тім'ям у стелю, сів.

— Ще раз пом'янемо нашого тата. Хай рідна земля, що носила його і забрала в нього силу, не давить йому груди. — Золота Зірка дзенькнула об чарку, і він притримав нагороду довгополою рукою. — Мама знала про нього все, бо знала його довше за нас. Ми його діти і тому повинні пам'ятати лише все добре. І передати це нашим дітям. Я горджуся тим, що ношу прізвище Мирович, що не ославив його, а зробив відомим у нашій країні. Ми всі — Мировичі, всі — Івановичі. Не забуваймо про нашу маму, про наше отче гніздо, з якого усі вийшли, щоб вічно повертатися сюди. До хати, до татової могили. Тепер я найстарший у родині. Звертайтеся, чим зможу — пособлю. Який би зайнятий не був, братам і сестрі я тепер за батька.

Ольга, яка сидить поруч з ним, непомітно для братів і Дарочки вийняла зі своєї сумочки заклеєну пачку червінців, всунула чоловікові в руку. Він поклав гроші перед мамою.

— Розпоряджайтеся, мамо, як знаєте. На дев'ять днів я, мабуть, не приїду, буду в Угорщині, а на сороковини зустрінемося. Тоді побуду довше. А зараз мені пора... — Він змаху випив чарку, а краплини, за звичаєм, який нагадали йому сьогодні сільські дядьки, вилив на підлогу. — Ти щось хотіла сказати, Ольго?

— Я ще раз нагадую Миколі: приїдь улітку до Москви, у нашій клініці, що займається... найсучаснішими хворобами... пройди обстеження. Як спеціалістові, мені не подобається колір твого обличчя. Може, навіть доведеться піти з реактора, Сашко домовиться з начальством...

— Ольго, не сій зайвих страхів. Реактор безпечніший за самогонний апарат...

— Я лікар. І кажу тільки про те, що стосується медицини. Коли їхатимеш, Миколо, візьми з собою Федора. Я роздобуду йому японський слуховий апарат, але треба проконсультуватися зі спеціалістами.

Олександр і Ольга наспіх розцілувалися зі всіма і вийшли з хати. Родичі провели їх до машини, ще раз обнялися, поцмокалися в пітьмі, правда, цього разу забули про Федора, який стояв осторонь.

Світло фар вихопило грубе коріння на дорозі, стовбури сосон, поснулі хати Городищ, хрести на цвинтарі...

Мировичі повертаються до хати, Федір зачиняє ворота. З темряви вулиці виринає ряба корова Мировичів Мавра, і Федір впускає її у двір крізь хвіртку.

Федір у хаті показує на мигах Дарочці, що корова недоєна. Сестра бере дійницю і стільчик, заперізується маминим фартухом: для неї ця робота звична й приємна.

Марія роздивляється своїх дітей. Напружено, чіпко роздивляється. Перед нею на столі тарілочка з червоною ікрою, пачка грошей, глянцьована візитка Олександра, де вказано, що він Герой Соціалістичної Праці, член-кореспондент АН СРСР, директор проектного інституту атомної енергетики, адреса, телефони.

Догорає свічка, і Марія припалює нову, ставить її у склянку з пшеницею. Відблиски свічки ворушаться на обличчях дітей, на фотокартках родини.

Федір шукає собі якоїсь роботи, але тут, за столом, її нема, а покидати братів, маму і йти до хліва, до Маври, йому не хочеться. Помітив, що маятник настінного годинника зупинився. Встав, підтягнув гирку, гойднув пальцем маятник. Цокають ходики в тиші кімнати. Марія сторожко вслухається і чує... удари молотків по віку Іванової домовини.

Миколина Людмила весь час покрадьки поглядає на пачку грошей і поправляє парке велюрове плаття на грудях.

— Мамо, їдьте до нас з Миколою хоч на кілька днів, щоб розвіятися в місті, кольоровий телевізор подивитеся, з Тарасиком погуляєте, відпочинете з бабцями на лавочках.

Але Марія не чує її слів, вона прислухається до цокання годинника, що нагадує їй удари трунарів по цвяхах на цвинтарі.

Стоїть посеред столу повна батькова чарка.

Федорові руки знову шукають собі якоїсь роботи. Тут, за столом, вони не знайшли заняття, то знову промацують пальцями шматок кореня з батькової ями.

— А Степан Дарчин так і не з'явився. Невже справді на зміні? — спитав Микола і випив чарку. Людмила провела цей його рух зневажливим поглядом. Дочка Олеся підсунула батькові тарілку з холодцем, вкраяла свіжого хліба, налила в склянку «Фанти».

— На похмілля, мабуть, заявиться. У місті введено сухий закон,— рубонув Грицько, але цієї фрази Федір, здається, не зрозумів, болісно напружив обличчя.

— Кому сухий, а кому й вологий, Грицю. Як треба — дістану, звертайся,— значущо стрельнула оком Людмила і зняла з голови чорну муарову стрічку, спалене хімією волосся її розсипалося, і вона навіть споганіла.

Зайшла Дарочка. Поставила глечик свіжого молока на стіл.

— Мавра чогось як скажена, ледве далася здоїти... Пийте, хто хоче, бо діти сплять...

— А вона була на цвинтарі... біля діда,— спросоння чи свідомо промимрив Тарасик з печі. Всі повернули до нього очі, але він зітхнув і спить далі, обнявши Ліду й Руслана.

— А тепер, діти, про життя,— тихо й строго сказала мати, поправила пучками вогник свічки. — За татом моя черга. Але я не про смерть. Про життя. Мені нічого не треба від вас, діти. Я все маю. Навіть на похорон приготувала й заощадила, щоб не метушилися потім. З Федором нам усього вистачить. Але мені треба... Зараз вам скажу, а ви послухайте стару і не здумайте сердитися. Все одно скажу, бо мушу, бо цього вам ніхто не скаже.

Марія надовго замовкла, обдивилася всіх своїх дітей, а потім погляд її зосередився на вогнику свічки.

Непомітно зайшов і сів на порозі їхній білий цуцик Пушок. Олеся кинула йому шматок шинки, але він його лише понюхав, влігся у сінях, поклав голову на лапи й дивиться в кімнату.

— Чую, що мій годинник швидко зупиниться. Піду я від вас, діти. Від вас до тата. Сашко дасть собі раду. Він першенький родився, доля насипала йому з вершком. Для мене він відрізана скибка. Отож кажу: тяжко мені залишати Миколу. Не сердься на мене, дочко Людмило, а страшно. Коли ви одружилися, старий був такий добрий тоді, такий щасливий, що я, як засліплена любов'ю дівка, ходила за ним і сліди його навіть любила. Удвох ви росли, вчилися, побрались. Закортіло до міста — їдьте. А згодом побачила — не так живете. І хата є, і діти, а ладу нема. Тільки й чути від вас: гроші, гроші, борги. За гроші й на реактора пішов, і на підробітки нічні в рибальську бригаду, де мало не втопився. Скільки ж вам їх треба?

— Так і знала, що я буду винна у всьому,— нервово поправила плаття на грудях Людмила. — А спробували б ви, мамо, жити з Миколою. Мені хазяїна в домі треба. Втомилася я, постаріла. Квартиру сама виходила в його начальства, ноги пухнуть від стояння за прилавком, а він... тішиться, що його портрет висить на міській Дошці пошани і в президію садовлять на всі свята. Олеську треба заміж віддавати, квартиру кооперативну будувати для неї. Тарасика везти на курорт, бо серце в нього нікудишнє. Я Миколі костюма й туфлі на виплат узяла, вже на весілля Олеськи, ще гроші не виплатила, а гляньте, що він з того зробив. Дрантя.

— Мамо, я ж казала, не треба мені того кооперативу. Мене обіцяють направити після медучилища в нашу міську лікарню. Роман шоферуватиме на «швидкій». Весілля робити не будемо. Дід помер, не можна. Та хто зна, як воно ще буде... — сказала Олеся і почервоніла, стала пересувати полумиски на столі.

Микола зблід іще більше, на залисинах виступив піт. Дістав сигарету і нервово вийшов на дворище, переступивши через білого песика.

— О, бачите, він і слухати не хоче. Не тільки мене, а й вас. Отак завжди. Як до манекена говориш. Та хай би огризнувся чи навіть вдарив. Хай би навіть трішки підгулював, як тато...

— Тата, Людмило, не чіпай. Ми з ним виростили п'ятеро дітей. Я його ніколи не зганьбила перед людьми. І в нас було таке врем'я — бідне, голодне, але загонисте.

— А хіба ж я Миколу вашого ганьблю? Чим? Коли? Хто бачив?

І тоді тріпнув чорним чупером Грицько, очі його зло спалахнули:

— Люд-ми-ло! Не провокуй мене!

— Ну що-що? Пожежницькі плітки розкажеш? Вам робити нічого, от і вигадуєте, бугаї. Така сім'я була в Нечипоренків, а ти розбив. За собою краще дивися.

— Я Грицькові ще скажу, Людмило. І хай спробує не послухати мене. Ви мені всі рідні. Та зараз про тебе. Пантруй родину, а не себе саму. Вже спродалася, вже дочка заміж виходить. На старість згадаєш мої слова. Якби ти була за Грицьком, я б в усьому його винуватила, огиряку, але ж ти знаєш, який Микола... — Марія знову поправила вогник свічки.

— Авжеж, знаю. Чоловіка, мамо, в хаті нема. Квартирант, який двічі на місяць дає зарплату. Мені набридло бути і за жінку, і за мужика в домі,— сказала Людмила уже без зла, з печаллю.

— Мамо! Нащо ви так? — ображено подивилася на неї Олеся.

— Чи ж він п'є, чи по витверезниках валяється, чи вдома не ночує? Мені якби такого чоловіка доля послала, я б йому ноги мила, я б його біля прохідної щодня зустрічала... Не дай боже тобі, Людо, такого щастя, як я маю... І то рада,— сказала Дарочка.

— Микола інакшим і не може бути... Я вже повірила, що по війні залишилася на білому світі з Сашком-сиротою. Сповіщення мала, що Іван безвісти, десь в Австрії. Вже й змирилася з долею, запрягла себе в тяжку роботу й мовчечки, як худобина, тягла її, щоб упасти і заснути на кілька годин і починати знову. А він, Іван мій, прийшов. Навесні сорок п'ятого. Отамо, на березі річки, де зарості чорнобилю, я його побачила. І ноги мої підкосилися. З того чекання й молодого чорнобилю наш Микола, Людмило. Єдина дитина, яку ні я, ні тато жодного разу не вдарили. Шкодив, бувало. Біжу до нього з лозиною, люта, стриму нема. А побачу його винуваті очі, в яких нема страху, лише вина, й руки самі опускаються. Якось м'ячем висадив бабі Килині всенькі шиби у вікні. Я вхопила сокиру, посічу, думаю, того м'яча на дрантя, хай знає, урвитель. Замахнулася, сіконула. А сокира як відскочить від м'яча! Коли встигла одвихнутися — сама не знаю. Лише ковзнув по краю чола обух. Оце шрам так і залишився, щоб нагадувати: умій прощати, умій змінити гнів на ласку, жінко! Це твоя зброя — прощати.

— А як мені жити, коли Миколі й прощати нічого? Чи, може, йому все життя потрібна мама, а не дружина?

— Нічого ти, Людмило, не зрозуміла. І річ не в тому, що не можеш, а біда в тому, що не хочеш. Тутечки я вже безпорадна. І влади у мене, як у жебрака. Постарієш — згадаєш мене. І дай боже, щоб заплакала, згадавши стару Мировичку. На тому моє казання й скінчилося.

— Так і знала — із святим Миколаєм живу, змія й гріховодниця. З нього іконки писати на Дошку пошани, а мені шлею сімейну тягнути. Та хай, спасибі, що сказали все, що думаєте, мамо...

— Як знаєш, дочко, як знаєш... А ти, вітрогоне Григорію, після сорока днів татових щоби женився мені! Інакше знати тебе не буду. І помру з каменем на душі.

— Та я ж стараюся, мамо... — лукаво зиркнув Григорій.

— П'ятнадцять років, як з армії прийшов, стараєшся, аж мені перед людьми встидно. Стількох людських дочок збаламутив, а може, й судьбу їм перевів...

— Хіба були заяви чи скарги, мамо? Всі мої наречені спокійно повиходили заміж. Жодного скандалу чи претензій, живуть, розмножуються по гніздах... Вітаються зі мною на вулиці, знайомлять мене зі своїми чоловіками.

— Мовчав би вже, баламуте, бо я тобі твої патли циганські проріджу. За всіх, кого привозив у Городища на оглядини. За всіх.

— Вже, мамо, і моє змололося...

— Чи то раз я від тебе чула, блудливий мірошнику?

Федір ураз стрепенувся, щось показує матері на мигах. Ніхто, крім Марії, не звернув на нього уваги, а вона зрозуміла, ледь помітно хитнула головою: молодець, Федоре, що помітив ту дівчину в лісі.

— А чого ж вона не тутечки зараз? Чого не покликав до родини? Боїшся, що й цюю покинеш чи заміж за іншого віддаси?

— Ге, мамо, цього разу не віддам, бо сам ледве вихопив її в іншого. Добре, що не приїхала. При ній ми б так не поговорили.

— Поговорили б! Про тебе, пройдисвіта. Вона б узнала від мене більше, як сам їй скажеш. Білява така, з довгими кісьми?

— Вже Людмила вам наклепала?

— Приснилася мені. Наче ми ховаємо тата, а вона стоїть у лісі за цвинтарем, під сосною. Стоїть бідне, чуже і очей з тебе не зводить. Ти хоч того вартий?

— Їй видніше, мамо...

— Гляди мені, Грицю, якщо й цюю зобидиш — нема тобі місця в моєму серці. Дарочку бережіть. Доля її щербата, нікого, крім вас, у неї нема. На світ вона не взлиться і помочі у вас не проситиме. Мусите самі прийти і подати їй руку. Як мене не стане, діти мої, говоріть до Федора, забудьте, що він не чує вас, говоріть, і він відповість. Все.

Розділіть між собою ці Сашкові гроші, беріть, кому скільки треба, та давайте ще раз пом'янемо душечку татову і... відпочивайте, бо завтра вам до міста.

Марія відсунула пачку грошей на середину столу. Припалила нову свічку й налила всім по чарці.

— Мамо, ви ж знаєте, що своїм грошам не вмію ради дати, а ви ще чужі мені пропонуєте. Хай Люда Миколі костюма купить,— сказала Дарочка. — У мене діти і Степан одягнені.

— А я до весілля ще після армії як приготувався, то так всі п'ятнадцять літ і готовий. На дві обручки й пляшку шампанського вистачить. В Миколи і в Дарки сім'ї, діти. Мені не треба... — молодцювато труснув чубом Григорій.

Федір з самого початку склав навхрест руки і тримає їх біля обличчя: мені не треба нічого!

— То що, тільки я з Миколою залишилися. Ми теж не візьмемо! — одкинулася на спинку крісла Людмила.

— Людмило, таки не бери. Обійдемося своїми,— втішився Микола. — До Першого травня дадуть мені премію, у рибколгоспі на ремонті сейнерів заробив кілька сотень — усе тобі віддам. Тільки не бери цих грошей, Людочко. Тепер пишні весілля вийшли з моди. Щось Романові батьки дадуть, зробимо тиху вечірку. І хай собі живуть... А костюм хімчистка візьме...

— А я не беру. Ми ж таки не жебраки, але... не найбагатші... — Людмила поправила плаття на грудях і, війнувши чорним велюром, вийшла надвір.

— А може, справді ми, Мировичі, несправедливі, вимагаємо від неї того, чого в неї нема, бо воно їй і не потрібне? Поклич її, Дарочко, та будемо лягати спати. Такий день пережили... — Марія дивиться на свічку, на миготливий її вогник. Дивиться, аж поки свічка не згасла.

З подвір'я видно, як заворушилися у великій кімнаті, де були поминки, жіночі постаті. Невдовзі гасне електричне світло, а натомість знову загорілася свічка.

На лавчині біля воріт Мировичів сидять троє.

Спалахує сірник, розгорається в жменях. Григорій прикурює — висвітлюється обличчя Миколи, який сидить скраю. Федір сидить між двома старшими братами, радісно відчуваючи тепло їхніх пліч. На Грицькові порипує шкіряна курточка, зблискують від вогника сигарети замки-блискавки. Мне у руках шматок кореня з батькової могили Федір і в темряві ночі намагається розгледіти обличчя братів: чи, бува, не говорять зараз між собою? Микола закинув голову, дивиться, зіпершись потилицею на вершок дощаного паркана.

Десь по різних кутках Городищ перегавкуються сільські пси, перегавкуються знічев'я, щоб нагадати іншим про своє собаче життя, щоб скоротити цю весняну, ще прохолодну ніч. Десь і сонний півень хриплувато вдарив своїм кукурікванням по тиші. Зітхнула корова в хліві.

— Це ж і ми, брате, колись отак підемо. Зачинять віко, заб'ють цвяхи — не відчиниш. А пориваємося кудись, втягуємо в своє життя, в свої мороки інших, майже нічого не даючи навзаєм, мучимо дітей, щоб вони обов'язково були схожі на нас, шарпаємо душу батькам своїм, бо самі вже хочемо жити інакше. Звідси й вічна невлаштованість і смуток. І страх, що ось-ось усе це закінчиться, ледве розпочавшись... Але ж... ніхто не хоче відмовлятися від цієї спроби: раптом удасться, раптом усе буде, як я хочу... — тихо, з перепадами голосу проказав Микола.

— А чого ж хочеш ти, брате? — озвався Грицько, освітивши своє обличчя вогником сигарети.

— Жити. Жити розумно і в любові. Я постарів, споганів і полисів не від роботи. Від того, що постійно брешемо собі: все нормально, я не гірший від інших, маю прізвище, дах над головою, дружину, дітей, зарплату, чекаю підвищення по службі (чим більше догоджаю началь-

ничкові, тим швидше це буде). А що, власне, міняється? Я не кажу про світ. Я маю на увазі хоча б кілька метрів довкола кожного з нас. Що ми можемо дати тим, хто вступає в зону власного нашого буття, брате?

— Ти часом не начитався біблії, чергуючи по ночах за пультом реактора? Я не чув від тебе раніше такого, братику. Може, справді міняй роботу, вийди із зони. Так ні, тобі кілька літ до ранньої пенсії залишилося, і з міської Дошки пошани знімуть. Ти вже запущений в сюжет власного життя, не ти його, а воно тебе веде. Менше наганяй на себе цієї інтелігентщини і смутку. Живи простіше, і тобі відразу все проясниться. Не ускладнюй життя, воно й без того складнюще.

— Не Дошка пошани мене тримає, не пенсія, навіть не орден, на який, кажуть, представили до десятиріччя пуску першого блока. Моє життя стає справжнім тільки тоді, коли я заступаю на нічну зміну, знаючи, що всі управлінці станції, всі її цифроїди, ітеерівці, директор і його зами захропли на домашніх (чи й чужих) подушках, що т в і й Нечипоренко, Наталчин колишній чоловік, а мій теперішній начальник зміни, по вуха вліз у зарубіжний детектив, і в цей час у моїх руках, тільки в моїх, бо Нечипоренкові нетерпеливиться швидше дізнатися — хто ж справжній убивця? — мільйон кіловат, розпад ядер в активній зоні реактора, на який накинуто гамівну сорочку, як на підступного, буйного психопата. І я його не боюся! Ні, тобі не зрозуміти цього відчуття, брате.

— Чому ж не зрозуміти? Коли закохуєшся в жінку, обожнюєш її, любиш у ній все: від кінчиків нігтів на ногах до кінчиків волосся на голові, любиш навіть її надщерблений чи запломбований зубчик, коли вона до тебе усміхається. І вже нема тобі ні життя, ні радості, ні землі під ногами без її ледь розтулених уст, без поштовхів її рук, які востаннє одмагаються від твоїх обіймів, уже боячись відштовхнути тебе назавжди, і з цього переляку раптом пригорнуть твою голову до своїх грудей... Який там у біса реактор, Миколо?! Які відчуття можуть зрівнятися з цим, коли ти найніжніший, найдобріший у цю мить на всій планеті! Ти приборкав, упокорив, заволодів чимось важливішим за мільйони твоїх невидимих кіловат...

— А потім, брате? Потім...

— Потім усе спочатку, але по-новому. В цьому сенс...

— Це не моє, Грицю. Я люблю Людмилу і знаю лише її. Наша родина хотіла б, щоб вона була добріша. Я, мабуть, теж цього хочу. Та мушу спитати себе: що я їй дав, щоби була щаслива, щоб любила тільки мене?

— Стривай, а що дав тато нашій мамі? А любила ж як! Ціле життя... Жінка щасливіша тоді, коли любить вона, а не тоді, коли закохані в неї.

— Тато повернувся з війни тоді, коли мама вже змирилася з удовиною долею. А він прийшов. Один з небагатьох. Він подарував їй себе, коли кілька чоловіків зосталося в Городищах. А в Людмили моєї очі розбігаються в людному місті. Я її розумію. Через рік бабуся. Тому й злиться. Розумію її і прощаю. От одружишся, брате, примножиш дітей — тоді мене збагнеш. Тоді й договоримо...

— Коли роги понесу...

— Не юродствуй, брате. Не натягуй на себе маску. І без того сумно, наче все вже у минулому. І не дуже хочеться оглядатися назад. Навіть ти мене не хочеш зрозуміти, єдинокровний брате, то що вже від Людмили, від чужих чекати? Чого живем, чого шукаєм?..

— І, не дознавшись, умираєм. А покидаємо діла. Ще в минулому столітті запитував один розумний, але дуже самотній чоловік...

Під час їхньої розмови, коли загорається сірник або яскравішає вогник цигарки, висвічується обличчя Миколи і Григорія. Про Федора вони обидва наче й забули. Він, либонь, відчуває, про що сперечаються старші брати, але не чує їх, і тому змушений для себе вигадувати їхню

розмову і переживати її разом з ними. Брати говорять про щось велике, вічне й сумне. Про життя під зорями.

— От і все. Побраталися. Хоч тут поговорили, бо в місті все ніколи. Мені о сьомій заступати на варту. Я поїхав! — сказав Грицько і звівся на ноги.

Він викочує з-за хати свою блискучу в світлі місяця «Яву», не заводить, щоб не розбудити жінок і дітей. Микола з Федором підштовхують мотоцикла на центральну дорогу, Гриць сідає в сідло, брати ще раз підштовхують його, мотоцикл ревнув і покотив, підстрибуючи на корінні. Біля цвинтаря зупинився, повів фарою по хрестах і шугонув у ліс, за яким примарно світилося місто.

8.

Печаль була нетривка, її вистачило Миколі, Дарочці, Людмилі, Олесі й дітям лише на дорогу до свого міста. Тут їх швидко заобертала житейська суєта, дрібні мороки, поспіх і смикання — пам'ять нагадувала тільки про те, **що в суботу, двадцять шостого** (благодать! Два вихідних! Два останніх вихідних перед великим косяком свят!) — батькові дев'ятини.

Смерть старого Мировича нічого не змінила в їхньому бутті й характерах, у стосунках між братами та сестрою. Не завжди і великим драмам та потрясінням під силу змінити щось у сутності людини, а ця... Пожив батько, нахворівся, намучився... Викопали яму на цвинтарі... вдарили молотки грабарів... випили поминальну чарку... поговорили. На дев'ять день треба зібратися знову. В матері є хата, є біля неї Федір, діти приїздитимуть у гості... Нема вже тата, але ж усі ми не вічні. Рано чи пізно (хотілося б, щоб якомога пізніше) одійдемо. А світ стоятиме.

Місто чепурилося до травневих свят. Оновлювалася наочна агітація, господині мили вікна, тріпали килими, сушили зимовий одяг, щоб заховати його аж до глибокої осені. У м'ясних відділах магазинів була штовхітнява, бо насуваються свята, гості, виїзди на дачі.

При вході в міський парк відпочинку з'явилося нове гасло: «Девіз атомних енергетиків: Першотравню — сто мільйонів кіловат-годин понад план!» На великих щитах рекламувався кінофільм «Іди і дивись!» У міській лікарні відкрили наркологічне відділення, де примусово лікували перший набір алкоголіків міста і району. За листами трудящих міськрада прийняла рішення про сухий закон, і тепер чоловіки збиралися в невеличкі групи, скидалися на бензин, підряджали автомашину до сусідньої області, де громадськість була поміркованіша...

На міському базарі з'явилися свіжі огірки й помідори. Вдосталь було і щойно відловленої риби, але купити її можна лише з-під поли, бо ще триває нерест.

Місто жадібно прислухалося до подій, що відбувалися в державі. Центральні газети розкуповувалися з самого ранку, кіоскери нудьгували майже цілий день, продаючи хіба що марки для школярів та сигарети для курців. Газети писали про кричущі неподобства у торгівлі, це чітко проектувалося на міських «годувальників» та «одягальників» народних, помаленьку піднімала свій голос і багатотиражка енергетиків, обережно покритикувала відділ робітничого постачання: може, і в нас буде порядок і справедливість у розподілі товарів?

Спровадили на пенсію старого міністра енергетики. Давно пора! Директор атомної Пузач ногою, кажуть, двері в його московський кабінет відчиняв. Тепер стукати доведеться, записуватися на прийом, новий міністр запитає не про здоров'я сім'ї, а про станцію, про те, як забезпечуються атомні енергетики всім потрібним...

Життя тепер набирало якогось свіжого присмаку, кожен чекав приємних несподіванок і перемін на краще. А тут іще наближалася

смуга свят: Першотравень, великдень (хай його відзначають лише старі батьки, але ж наготують всього — погостювати в них не гріх) Перемога, а тоді ще й десятиліття з дня пуску першого блока — не секрет, що під таку нагоду нагороди якісь випадуть...

З дворів вимітали зимове сміття, підновлювали дитячі майданчики, садили дерева, декоративні кущі, клумби.

Вчора останнім автобусом приїхав до міста демобілізований з служби в армії Олесин хлопець Роман. З Душанбе до Борисполя літаком, встиг ускочити в останній автобус і одразу до Олесі. Мировичі вже спали, але він таки розбудив їх. Микола відчинив двері, голосно й метушливо втішався, підняв Людмилу й Олесю. Людмила дістала шампанське. Роман залишився у них ночувати, постелили йому з Миколою на дивані. Микола вибачався, що може й захропіти, але спав тихо, і Роман чув, як зітхає й перевертається з боку на бік Олеся в сусідній кімнаті.

Оце, власне, й усе, що змінилося в житті міських Мировичів за чотири дні після похорону.

Сьогодні в місті перший день майже літньої спеки. Здається можна почути, як лускають бруньки на абрикосах, як витягується в стрілки трава, як випаровуються калюжі на піщаних дорогах, бринить вербове листя на обох берегах річки.

У міському парку стоїть упівнеба вже пофарбоване до нового сезону «чортове колесо». Цілу зиму воно світило своїми незугарними ребрами, облущеною фарбою, навіть своєю в'їдливою недоречністю над голими кронами дерев і над зеленими папахами сосон, а зараз, розцяцьковане, полагоджене, обвішане строкатими люльками, викличнo веселить око, доповнює оцей передсвятковий настрій міста, над яким йому обертатися ціле літо.

Нерухоме, в теплому весняному мареві, воно нагадує штучну веселку над містом. Тут, біля великої річки, часто бачать і справжні веселиці, але штучна теж вабить до себе зір.

Спека, та міський пляж ще пустельний і принишклий. Перекошені за зиму грибки, нагорнуті вітром дюни, кілька завезених сюди для екзотики гранітних валунів, на яких вже облиняли виведені фарбами імена чоловічого й жіночого роду. Полиняли від весняної повені та од вітру.

Зграя горобців і ворон чубиться за полишені рибалками недоїдки, вигорнуті з газети. Пташині й людські сліди на піску...

Зазеленіли верболози на протилежному березі, до похиленої верби рибалка прив'язав свій човен і сонливо погойдується в ньому, стежачи за нерухомим поплавцем. Завалилася набік роздягальня, збита під час повені водою.

На цьому пустельному пляжі знайшли собі прихисток від міського велелюддя, від зайвих очей три пари, які зайняли місця поодаль одна від одної. Заховатися тут важко, та їм це і не потрібно, хіба що Романові з Олесею, але ж ніде.

Праворуч від них, облюбувавши собі гранітні валуни, сидять хлопчик і дівчинка, школярі, мабуть, п'ятого чи шостого класу. Обоє в шкільних формах. Осторонь, на піску, притулилися їхні шкільні сумки, наче теж розмовляють між собою. Школярі втекли з уроків, бо сьогодні в них цивільна оборона, якої вони страх не люблять. Минулого разу посварилися з учителем — офіцером-відставником, який невдало, по-солдафонському пожартував з дівчинкою, сказавши, що вона в протигазі виглядає серйознішою, як без нього. Дівчинка затаїла злість, хлопчик, який в усьому згоджувався з нею, охоче втік з уроку. З'їли морозива в «Сніжинці» і прийшли на пляж.

Роззулися й гріють босі ноги на теплому камені, що вже встиг прогрітися,— по ньому сновигають мурашки.

У дівчинки вже виразно окреслилися форми тіла, в рухах вже проглядає щось притишено жіноче. Іноді вона відсторонено прислуха-

ється до себе самої, лякається чогось невідомого, невміло тішиться йому. В такі хвилини вона трішки зверхньо, поблажливо позиркує на свого однокласника, і він нітиться від цього, штовхає її в плече, падає з каменя й качається по теплому піску.

Хлопчик іще незграбний, гострокутний, з-під шкільного піджачка випинаються худі лопатки, рухи його метушливі й незграбні, соромиться прищиків на носі, на чолі, на щоках. Випадково торкнувшись дівочої руки чи її голої литки, він спалахує, червоніє, злякано дивиться на Олесю й Романа, але ті не звертають на них уваги, цілуються, розпластавшись на піску посеред пляжу.

— Галина Олександрівна сьогодні змарніла якась, ти помітила?

— Тільки після того, як вона вліпила три двійки підряд. Тоді побачила. Кажуть, чоловік її покинув. Готуй чи не готуй математику — більше трійки не поставить.

— А чого зла і несправедлива?

— Без чоловіка... Спис-фізкультурник за нею впадає...

Хлопчик норовить закурити, дістає з верхньої кишені піджачка пом'яту сигарету. Дівчинка сміється, хоче вихопити з його рук куриво, але він встигає заховати. Не палить, хочеться попіжонитися перед однокласницею.

— Мамі скажу, що куриш! Виверне вона твої кишені...

— Я вже виріс з того віку, коли батьки нишпорять по кишенях. Хочеш, скупаюся?

— Дурний! Не хочу. Краще вже закури, якщо так кортить... — лукаво усміхається дівча і стежить, як пристрасно, по-справжньому цілуються хлопець і дівчина посеред пляжу, цілуються, не боячись нікого, бо вже дорослі. Жадібна рука хлопця так нервово шастає по плечах дівчини, що школярка силоміць одводить від них свій погляд, пускає його на другий берег річки.

Хлопчик запалює сірника, дівчинка вихоплює з його губів сигарету й викидає у річку, що тече майже біля їхніх ніг. Однокласник ображається, зіскакує з каменя, дівчинка наздоганяє його, обхоплює руками за шию, кидає на пісок і падає сама. На єдину мить вони затихають, відчувши щось солодке й жадане, і, наче злякавшись цього, підхоплюються на ноги, забігають у холодну воду, бовтаються в ній, а охолонувши, знову сідають на гранітний валун, щоб відчути його лагідне тепло.

Ліворуч від Романа й Олесі, в другому кінці пляжу, під перехиленим набік грибком, у старому, покинутому кимось човні з багатьма пробоїнами, виламаними дошками сидять ветхі, посіпані життям, як і цей човен, що кормою вгруз у пісок, дідусь із бабусею. Одягнуті по-міському, з милою старомодністю людей, байдужих до вбрання. Невміло, на грубий вузол зав'язана його краватка, сорочка з довгими язиками комірця. На вилозі кримпленового піджака орденські планки.

Бабуся в темно-коричневому плащі, в сірому жіночому брилику, який колись пишно прикрашала брошка — тепер на тому місці просто темніша, бо не вигоріла на сонці, плямка. На її лівій руці тоненька срібна каблучка. На лівій. Чи вони колись, у далекій вже молодості, буйно любилися, та життя розвело їх, а оце, після маленьких і великих перемог та поразок, зустрілися знову? Чи були одружені, мають спільних дітей, але нерозумно колись розлучилися, не знайшли нарізно рівноваги і затишку й таки зустрілися знову на березі річки, на пустельному весняному пляжі? Олеся думала про це, спостерігаючи старих у човні. Думала, але певної якоїсь відповіді дати не могла, бо Роман знову гаряче пригортав її до себе. Доля-загадка, доля-таємниця. Про неї знають лише отих двоє старих, що мовчки дивляться одне на одного.

Таки мовчать. Так само, як старий, засипаний піском човен сам розповідає про себе своїми пробоїнами, зламаними кочетами і струпешілими бортами, так і ці старі можуть кожному сказати про себе:

орденськими планками;

татуйованим на його руці іменем «Ліна» (рука його зморщилася, на ній виступили жили і вени, але ім'я читається);

бабусиними сережками, що відтягнули краєчки зморщених, зів'ялих вух;

сивою волосинкою, яку вона знімає з його піджака...

Відірваний гудзик на цьому піджаку.

Покручені, тремтячі пальці бабусі.

Дідові недопалки довкола човна.

Їм є що сказати одне одному, але слова за довге їхнє життя стерлися, втратили сенс. Мовчання, погляди, дотики, краплі поту, які вони постійно втирають одне одному на чолі, невпинна течія води перед їхніми очима, ще одна весна в їхньому житті. Цілуються хлопець із дівчиною? Хай цілуються. Життя. Гзяться школярики на камені? Хай собі. Це теж життя...

Між парою школярів і двійком старих на човні під грибком лежать сп'янілі від близькості, знесилені від поцілунків та обіймів Роман з Олесею.

«Невже і я колись буду такою, як ця бабуся? Господи, як сумно. Моя бабуня Марія чомусь ніколи не викликала в мене цих думок. Може, тому, що старіла в мене на очах. Чи любитиме мене Роман і такою?» — подумала Олеся, дивлячись у бік старого човна.

«Ох і дозріла ж вона за два роки! Запалюється, як порох»,— думав Роман.

Він ще у зелених солдатських штанях, але в кросівках, у білій водолазці й синій штормівці. Олеся в джинсах і кофтині. Одяг, облягаючи її стан, підкреслює тугу зрілість молодого тіла.

Роман тулиться до неї, обіймає міцною рукою, цілує вухо, шию, закрите кофтою плече. Олеся набирає в жмені теплого піску, що повільно виціджується між пальцями. Чим дужче вона намагається його стиснути — тим швидше він висипається.

— Воля! Ні тобі в'їдливого, з трьома сталевими зубами прапорщика, ні пропахлої солдатським потом казарми, ні куцого звільнення в далекий аул, де продають закисле пиво і жирний холодний шашлик. Все. Тепер воля і любов! Ох і погуляємо з тобою, Олесю. Два роки заборгованості. Життя мені заборгувало. І ти, поки захищав тебе від імперіалістів.

— А дуже важко, Романе? По-різному кажуть...

— Як кому. Шмаркаті мамині синочки виють на місяць весь перший рік, а я в єфрейтори плигнув на шостому місяці. А ти тут амурчиків не пускала? Роги воїнові-захисникові азіатських кордонів Вітчизни не наставляла?

Олеся випручується, визволяється з його обіймів і дивиться на Романа строго й печально.

— Безсовісний... Я вечорами тобі листи писала...

— Зачерствіли в ратних походах, загрубіли душею під палючим азіатським сонцем. Крім трьох офіцерських дружин і старої таджички — продавщиці воєнторгу, з жіночого роду лише гадюки. Все! Скінчилося. Тепер — воля і любов!

Вони замовкають, цілуються, не звертаючи уваги на те, що їх бачать сторонні очі. Школярики з сором'язливою цікавістю підглядають за ними зі свого каменя, дідусь із бабусею дивляться час від часу в їхній бік. Не осуджують, бо згадують і своє, давнє, але не забуте.

Дуга «чортового колеса» стоїть над містом.

Олеся помітила, що за ними пильно стежать хлопчик з дівчинкою, відчула, що Роман розстебнув її ліфчик, що він вже геть втрачає владу над собою, і обережно, щоб не образити його, випручується з обіймів, відкочується від хлопця, загрібаючи руками пісок. Там, де вона щойно лежала, глибокий піщаний виямок у її зріст. Виямок і Роман.

9.

Роман з Олесею йдуть міським парком, над яким упівнеба височить яскраве «чортове колесо». Ідуть, зупиняються, цілуються, біжать, тримаючись за руки, знову зупиняються, щоб обнятись, не соромлячись перехожих.

Підходять до машиніста «чортового колеса» — з цапиною борідкою горбаня. Роман дає йому закурити, відкликає вбік, показує на свої солдатські штани, впихує п'ятірку до бокової кишені механікового піджака й по-змовницькому підморгує йому. Олеся почула тільки останні слова Романа:

— ...Два роки... пустеля... лише в кіно бачив... не гріх погусарити... класна дівка... ждала...

Ще тільки полудень, «чортове колесо» вперше запустять увечері, коли назбирається охочих. Та можна й зараз зробити пробний пуск, бо дуже просить демобілізований солдатик з дівчиною. Ще й кинули п'ятірочку — хай сідають. Якраз буде пробний пуск. Із пасажирами.

Вони займають місця в люльці. Олеся ледве стримує острах, бо вперше одважилася на це катання, та Роман біля неї, вона не сама.

— Воля і любов! — хвацько примовляє Роман і махає рукою машиністові. — Поїхали! Любов і воля, чорт забирай!

Тихо заоберталося колесо, і Олеся завмерла, навіть очі заплющила й припала до гарячого Романового плеча.

Їхня люлька піднімається все вище і вище, Олесі видно річку й далекі зелені луги за нею, видно золотаву смугу пляжу, на якому самотньо сидять у розбитому човні двоє старих людей, яким уже нікуди поспішати.

— Хай чорт крутить колесо, а мені — свобода і ти! — хвацько вигукує Роман.

Вони піднімаються до верхньої точки. Перед ними розкривається панорама весняного міста: атомна електростанція на березі річки, молоде, красиве місто з висотних будинків, широкі проспекти, стадіон, базар, сонячні зблиски на вікнах, люди у дворах і на вулицях. Воно справді гоже й молоде, їхнє місто-ровесник. Олеся вперше бачить його з такої висоти. Та, власне, і ми вперше бачимо його з такої висоти.

На центральному майдані, на велетенській клумбі, аж горять тюльпани, довкола клумби гасають діти на велосипедах, гуляють молоді матері з колясками, кришталево міниться великий водограй.

Місто збудовано в лісі, збережено багато старих сосон. Цвітуть абрикоси, здається, навіть металеві опори високовольтних ліній, яких тут, біля станції, безліч, теж хочуть зацвісти залізним цвітом, бо на їхні дроти сідають відпочити захмелілі від тепла і сонця ластівки, горобці і лелеки. Довкола міста зелені села. Вже не опираються наступу висотних будинків, а начеб туляться до них, просячи захисту.

— Оце життя! Аж дух забиває! Свобода! Ні старшини, ні нарядів, ні... листів тобі писати не треба. Все поруч, все моє! Давай, життя, оплачуй борги!

Олесі здалося, що там, за лісом, вона побачила Городища — село, в якому щороку літувала, в якому їй завжди було добре у діда й бабусі.

Їй було страшно і тому дивилася не вниз, а вдалину, на ліс і на зелені луки, на приміські села й сірі корпуси атомної, де киплять реактори. На одному з них працює тато.

Голова її паморочилася від висоти. Здавалося, що «чортове колесо» ось-ось зупиниться, вони з Романом так і зостануться на цій страшній висоті і вона не витримає й кричатиме щодуху, щоби її почули в місті. Тому дужче тулилася до Романа, обнявши його за плечі.

Та люлька з ними обома вже полетіла вниз, зникає простір і далека перспектива, майнули постаті дідуся з бабунею у засипаному піском човні, зелені крони сосон, зграйка голубів біля дерев'яного ящика,

в який жителі кидають окрушини хліба. А за голубами пильно пантрує, приготувавшись до стрибка, великий котисько.

— Ти дуже чекала мене? Правду скажи: чекала?

— Хіба не відчуваєш?

— Хочеться більшого... Хочеться всього! Хіба не заслужив за два роки в пустелі між зміями? Хіба ні?

— Ти, Романе, сам був на заставі? Ти і змії? А писав же про грузина Нодара, про Василя-гуцула, про лейтенантову жінку Раїсу, яка по вечорах під гітару співала у вікні «Темную ночь», так співала, що аж за кордоном прислухалися...

— Раїса-лейтенантша таки вимотувала нам душі гітарою і співом, а після цього переодягалася в довгу нічну сорочку, стелила постіль, ретельно винищувала комарів, що налетіли до спальні, й... гасила світло, не чекаючи, поки лейтенант розмундирується... Зате лейтенант з Райкою годують азіатських комарів, а я в центрі Європи, в центрі цивілізації, біля тебе. Закипаю, як реактор...

— Мій тато каже в таких випадках: «Опусти графітові стрижні».

Колесо обертається швидше й швидше. Промайнули в Олесиних очах річка, пляж з дідом і бабою, далекі луки, атомна біля води, майдан з гуртиками людей, кіт, якого знову одурили голуби. Все це миготить швидше і швидше, Олеся судомно вчепилася лівою рукою в металеві стропи, на яких висить люлька. Обличчя її перелякане й бліде.

Горбатий машиніст забув про них, таки забув, бо одійшов і розмовляє з якоюсь молодичкою, нав'юченою господарськими сумками, з яких визирають жовті курячі лапи.

— Твої батьки післязавтра поїдуть на поминки. Заберуть Тараса з собою. А ми давай залишимося вдвох у квартирі. Любов і свобода! Не їдь з ними, прошу тебе, не їдь! Хіба я не заслужив... у пустелі, між гадюками?

Та Олеся вже не чує його слів, бо в очах усе зливається в строкатий, завихорений потік, у суцільне і рване водночас, розчленоване, як на картині супермодерніста, коло, в якому ошаліло летять: далекі й близькі села з перевернутими набік хатами, річка, що ось-ось виллється зі свого річища й потече на місто, бородатий горбань з молодицею, яка замахується на нього своїми сумками, перехилені міські хмарочоси з розчиненими балконними дверима і вікнами, бетонні кубики атомної, наче складені немовлям і полишені, бо воно раптом втратило до них інтерес, центральний міський майдан, як велетенська таця з тортом-клумбою посередині, й люди довкола, як діти, а діти, як іграшки...

Олеся заплющила очі, але все одно бачить у цій навіженій круговерті, якій, здається, вже не буде кінця: складені в домовині на грудях руки діда Івана, Раїса-лейтенантша стоїть у вікні в білій нічній сорочці, чеше коси, млосно потягується, а в темряві стоїть Роман з автоматом і дивиться, дивиться на неї, аж поки підходить до нього Олеся, обіймає й відводить од вікна, Олеся іде над прірвою по тонкій, розгойданій линві, втрачає рівновагу, змахує руками й летить в глибочезне урвище, але... в останню мить їй підставляє руки глухонімий дядько Федір, бабуся Марія сидить у своїй хаті, дивиться на запалену свічку, язичок полум'я тріпоче в її великих зіницях...

А колесо несе й несе їх з Романом, наче не на осі своїй обертається над парком, а котиться в якусь іншу, моторошну, не знану досі реальність, де все змістилося, зсунулося зі своїх усталених місць, втратило доречність і взаємозв'язок. Наче й справді усе це лише зухвала й жорстока витівка чорта, що котить своє колесо у безвість, і нікому зупинити його, бо регоче внизу горбатий бородань, куплений Романом за п'ять карбованців.

Олеся заціпеніло обіймає Романа правою рукою, але це чомусь не додає їй певності, бо тіло його обм'якло й осунулося, наче тепер він

тримається за неї. Тримається мовчки й покірно. І тому їй здається, що вона сама-самісінька летить у холодному просторі поміж землею і небом, не буде їй пристанища ні на цій весняній планетці, ні в іншому якомусь світі, де нема ні бабусі Марії, ні тата, ні мами, ні Романа.

Свідомість покидала її, але не одразу, а якимись короткими, лякливими поштовхами, то повертаючись, то зникаючи.

— Тату-у-у! Та-точку-у-у! — раптом кричить вона, і крик цей не лише метнувся над містом, а й привів до тями її саму.

Жінка з господарськими сумками злякано заківала до горбаня, той стрепенувся, викинув недопалок і кинувся до будки управління «чортовим колесом». Однак зупинити його відразу він і сам не може, розгублено вискочив, щоб увімкнути аварійне гальмо. А колесо обертається, вийшовши з-під контролю.

Пронизливий скрегіт аварійних гальм. Відстрибує в кущі переляканий котисько, що полював на голубів. Погладжує цапину борідку горбань. Зупинилося колесо.

Олеся з Романом сидять у люльці. Сидять нерухомо — так вони обоє виснажилися за час цього шаленого, дурного крутежу. Втомлені, наче прожили важкі літа свого життя. Сидять. І в цю мить чимсь дуже схожі на отих двох старих в розбитому човні на пляжі. Таки схожі, подумала Олеся, навіть не поворухнувшись. Не мала сили.

10.

У міському універмазі «Енергетик» сьогодні людно. Надходить кінець квітня, торгівці повинні б викинути все те, що вже перебрано, розділено між своїми, а плану однаково нема, то хай розкуплять, що зосталося, сторонні. Це стало майже інстинктом жителів міста: зайди в останні дні місяця до магазину, а раптом щось там та «викинули». Наче вся промисловість країни весь час працює тільки для того, щоб перед першим числом перекрити свої збитки на імпортних товарах. Чудасія, але до неї звикли.

Одначе ще рано. В універмазі ще не думають про план, бо тільки двадцять п'яте квітня. Покупці розчаровано нипають з поверху на поверх, продавці позіхають і точать ляси. Лише у культтоварах дають туалетний папір, по п'ять рулонів в одні руки. Людмила вже взяла собі десять згортків і сидить у своїй секції, захованій у глухому закапелку торгової зали, де напис попереджує: «Товари продаються тільки на здані лікарські трави».

Над Людмилиною головою висять імпортні шкіряні пальта й піджаки, легкі спортивні курточки, штани-сафарі з великими накладними кишенями, кросівки на масивній підошві, модні чоловічі сорочки зі стоячим комірцем, жіночі блузи з рукавами-крилами. Ті дефіцитні речі, в яких нині багато хто в місті ходить, але в продажу їх ніколи не буває. Наче всі, хто модно зодягається, все літо тільки те й роблять, що рачкують у лугах і лісах, збираючи лікарські трави, щоб забити всі аптеки міста атомників.

На чільному місці висить прейскурант, що допомагає збирачеві трав, охочому до модного і гарного одягу, зорієнтуватися в ситуації й не задавати продавцеві зайвих запитань.

«...Чорнобиль — 7 коп. за 1 кг.

Полин гіркий — 8 коп. за 1 кг.»

Ціна шкіряного піджака — 550 крб. Думай сам, скільки треба зібрати того полину й чорнобилю, щоб купити шкірянку. Думай.

Люди все-таки підходять до прилавка, за яким сидить Людмила, захоплено оглядають закордонні товари, прицокують язиками й розчаровано відходять, голосно коментуючи:

— Планету треба підстригти під нулівку, щоб купити шкіряне пальто чи дублянку. І корінчика не зостанеться ні ромашки, ні чорнобилю, ні чистотілу...

— Піди до аптеки, купи ромашки, завари і випий. Кажуть, добре заспокоює після відвідин цього відділу.

— Тільки за рецептом лікаря. Тільки з круглою печаткою. І то... в кінці місяця.

Людмила звикла до таких балачок, тому не втручається в них, щоб не втрачати спокою.

Роботу вона свою любить, чекала, поки звільниться місце саме в цій секції, через яку має вихід на потрібних їй людей. Людмила забезпечує товарами аптечних працівників, а вони видають їй довідки на нібито прийняті трави. Не розпродані за квартал речі потім «списують» у звичайний розпродаж, і їх реалізовує сама Мировичка.

Зараз вона ще здалеку впізнала Василя Голобородька — заступника головного інженера атомної, свого земляка з Городищ, який донедавна вчителював у місцевому технікумі, викладав фізику, а оце забрали його на атомну. Колись, ще в городищенській школі, Василь і рік упадав за Людмилою, цілувалися в кущах, над річкою. Він, тоді вже десятикласник, настирливо домагався її, восьмикласницю, і вона мало не оддалася йому (від спогаду про ту ніч, про теплу й слизьку копицю соломи з-під комбайна Людмила випростується і втягує живіт, мило усміхається). Але тоді весь час шастали між копицями вантажівки, блискали фарами комбайни, вона боялася, що хтось із старших городищенців заскочить їх, донесе матері, розплеще по селу, а Василь не одружиться з нею, і перемогла себе. Коли виходила заміж за Миколу, навіть хвалилася, як дала одкоша Голобородьку.

Василь ще й досі намагається молодитися. Одяг, ретельне гоління, коротка зачіска — таки виглядає впевнено й навіть піжонисто. Особливо зараз, коли прикривають зморшки під очима сонцезахисні окуляри «Сльозинка» фірми «Ягуар».

— Гомеопатам ядерний привіт! — сказав Василь і міцно оперся руками на прилавок.

— А я, Василю, вже нервуюся: переказала тобі твоя секретарка чи забула, гава? Двічі телефонувала...

— Засідали в директора. Звільнився, на машину і — до тебе. Ну й спекота нині, хоч на пляжі валяйся...

— Ти просив щось модне й легке на літо? Дістала тобі фінський «вікенд», комплект: штани і сорочка з короткими рукавами, з погончиками, гесткою, накладними кишенями. П'ятдесятий розмір, третій зріст. Штани привужені. Сто сорок шість — і красуйся на здоров'я. Гарно виглядаєш. Колись... десятикласником, у жнива... дуже скидався на дівчину, солодкавим був з лиця, а тепер — здаля видно - мужчина! Жінки з віком поганіють, а ви таки вилюднюєтесь. На жаль, уже для молодших за нас...

— Не насміхайся, Людко. Ти скажеш і забудеш, а я такий дурко, що буду думати над тим, що сказала, або й повірю. А нащо воно мені?

— А пощо мені брехати, Василю? Та ще й тобі, якого колись давно-давно, любила. І не забула досі...

— Сама винна. І говориш так, наче нам з тобою по сімдесят і ми згорблено котимо візки зі своїми правнуками...

— Ой, Василю, Василю! Я таки діждуся, поки ти постарієш і дівчата казатимуть тобі «дядьку»... А зараз... сам бачиш: чепурю тебе для них... Заплати до каси і бери свій «вікенд» та покажися в ньому на мої очі, хай побачу, чи догодила землякові й давній моїй пасії.

— Та треба в ощадну забігти, я ж з роботи.

— Не переживай. Я за тебе внесу гроші. До завтра, бо костюм треба забрати зараз, ревізори шастають...

— Тільки завтра ввечері, Людочко, пізно ввечері, бо запускаєм один історичний в атомній енергетиці експеримент на четвертому, Миколиному, блоці. Дамо сто мільйонів кіловат державі. З нічого сто мільйонів хочу викрутити. Я навіть спеціально на завтрашню, нічну зміну ставлю твого Миколу. І тому, що він досвідчений атомний вовк

і тому, що твій чоловік, мій землячок. Завтра вночі буде найвідповідальніший етап, отже, сама розумієш: гроші, нагороди, преса. Проведу з ними інструктаж і заскочу до тебе, щоб віддати гроші й показатись у «вікенді». Під'їду до будинку, тричі посигналю. Коли заступить Миколина вахта. Раніше ніяк не зможу...

До прилавка підійшли дві жінки, стали розглядати товари, вивчати ціни.

— Висітиме ця дублянка, поки міль не поточить її. За все життя стільки трав не назбираєш.

— Та міль, яка поживиться усім цим, залітає зі службового входу...

Людмила зрозуміла, що їм не дадуть договорити з Василем, подала йому згорток.

— Спасибі вам за трави. Зібрали на моднячу сорочку, тепер старайтеся на кросівки. Чорнобиль, полин, люби-мене-не покинь... Саме пора.

— От і домовилися. Завтра після роботи починаю виконувати вашу пораду. Раніше, хоч убийте, не вийде.

Беручи згорток, Василь непомітно для двох сторонніх жінок потиснув Людмилину руку.

11.

Недавня смерть старого Івана Мировича — маленький, природний і загалом звичний епізод у бутті малолюдного, неперспективного села Городища. Помер чоловік — то й по всьому, а нам жити, поки живеться, поки косарка пішла по сусідніх селах. Про Івана забули, бо впала рання весна, треба притьмом обсіятися, побілити хату до свят, прибрати подвір'я, приготуватися до зустрічі гостей, що наїдуть з міста.

Село садить городи, ставить найвигадливіші опудала на посіяному, щоб відлякувати лісове птаство, яке зграями кружеляє над селом, цілячись у кожну посіяну зернину.

— З пугалами Городища не такі вже й неперспективні! Вважай, населення зросло вдвічі. За кілька днів! — кричить до бригадира Капшука, який ніс на похороні колгоспний прапор, пташниця Єва, але він не чує, бо один глушник від мотоцикла прогорів і лунко пострілює чорним димом, а до того ж дуже трясе його на корінні. Проїхав туди, у бік бригадної конторки, куди викликав Андруху.

З коляски його мотоцикла визирають тонкі рулончики червоної матерії. Ось-ось свята, а він ще не оновив наочної агітації в своїй бригаді. А спитають. І дадуть по шапці.

Андруха, який копав яму для Мировича (не грабар він, а різноробочий у бригаді, виконує, що скажуть, іде, куди пошлють), вже чекає Капшука біля конторки. Сидить на вишурганій лавчині, лице його пом'яте й апатичне, на кожній вилиці по дві глибокі складки, і тому рот Андрухи наче взятий у лапки, як і все, що він говорить. Одначе в Городищах до нього звикли і не помічають цього. Сперся спиною на стару сосну, що росте при вході в приміщення контори, дивиться на фанерний щит «Бригадні новини», на якому висить оголошення, написане від руки на зворотній стороні кіноафіші: **«Весь період сівби оголошується місячником суцільної тверезості. За порушення штраф 200 крб. Рада старійшин бригади».**

Андруха читає, наче хоче знайти граматичну помилку, але не може, бо незграбні літери скачуть у нього перед очима: вчора помогли з Мироном одній бабі розкидати гній по городу — розщедрилася так, що Мирон і на роботу не вийшов.

Підкотив Капшук, навгадь вийняв з коляски два червоні рулони.

— Поможи, поки вітру нема, бо руки, бачу, тремтять — не втримаєш.

Над входом у контору вони натягнули червоне полотнище: **«Що ти дав Продовольчій програмі?»** — прибили великими цвяхами. Поки бригадир шукав підходяще місце для ще одного гасла, Андруха перепочив і вихилив у конторі кварту теплої, застояної води з емальованого бачка. Йдучи до виходу, відчув, як вода перехлюпується в животі.

«Бригадчани! Вчасно впораємося з сівбою!» — вони натягнули між сосною і електричним стовпом, стаючи на сидіння бригадного мотоцикла. Прикрутили дротом, вітер не зірве.

От тепер відчувається, що наближається свято, що в Городищах уже готуються до нього.

Бригадир одійшов на протилежний бік вулиці, помилувався своєю роботою. Повертається до мотоцикла, зручно всідається на нього і, не запускаючи мотора (не дасть, зараза, поговорити, так тріскотить лівий глушник!), гукає Андрусі:

— Є діло на півсотні! Вже сімдесят три курки поцупили з птахарні лисиці. Сімдесят три! А сьогодні вдосвіта цифра доскочила до сімдесяти шести! Бухгалтер уже не приймає актів про падіж.

— А я тут при чому? Не був на курятнику вже днів із п'ять, ще минулого тижня комбікорм завозив...

— Не сіпайся, не про тебе кури сокочуть. Сьогодні яке? Двадцять четверте квітня. Бери ружжо і першого травня щоб і лисячого хвоста не зосталося в регіоні бригадних земель! Жени їх на центральну садибу, на Триліси, і пали навздогін, щоб аж вовна лисяча летіла, щоб півні за ними, як вовки, гналися! Починай сьогодні, Андрухо! Час іде, не гайся!

Ревнув мотор мотоцикла, і бригадир покотив по піщаній дорозі, а далі по корінню, на якому його трясло, наче малярійного. Однією рукою він притримував рулони в колясці, а тому мотоциклом кидало ще дужче.

Андруха повертається до «Бригадних новин», нишпорить по кишенях піджака, дістає огризок олівця й біля суми штрафу за порушення сухого закону «200 крб.» домальовує попереду «1». Відступається на кілька кроків і задоволено читає: «Штраф 1200 крб.».

— Та я ще сьогодні лисячу гору накладу за п'ять червінців. А на шкірах який навар буде. Зараз таку канонаду влаштую, що й собаки з села вивтікають. Десь би тільки похмелитися, щоб палець на гачку не тремтів... У Мировичів є, але стара не дасть, а глухар Хведьо без її дозволу не ризикне...

Бригадир вішає на фронтоні птахарні ще одне гасло. Йому допомагає стара пташниця в сірому халаті, приказуючи:

— Тамечки, у покинутій хаті, вони кубло ізвели на горищі. Якось іду з курятника, а вони очима світять із кожної дірки в сніпках. А тут іще цвинтар збоку. Страшно стало. Лисячі очі мигтять, дорогу мені присвічують: іди, іди, бабо, не заважай нам розпочинати лови, оце і ждемо, поки протупаєш додому. Там, на горищі, либонь, ціла база курячого пір'я, Іване. Ти б навідався туди. Знаєш, скільки подушок з'явиться в Городищах? А перин?

— До свят наведемо порядок, тітко. Буде і пір'я, і пух, і хутро. Пташницям лисячі коміри до пальт видамо, як уніформа буде. Правда, треба і бухгалтерові один виділити, щоб списав іще з півтора десятка курей на падіж, бо з мене вирахують...

Бригадир спускається по драбині на землю, кидає в коляску молоток і цвяхи. Нормально. Не перекосив, і читається добре: **«Перебудова — справа всіх і кожного!»**

Ні, таки нормально. І приміщення птахарні причепурилося...

— Ти ж про мене, стару, не забудь, бригадире, як будеш коміри лисячі ділити. Я обійдуся, а Вітці у місті якраз. Не забудь, бо я тебе знаю...

12.

Марія садить цибулю-сіянку на своєму городі, садить по-городищенському, як ще мама її навчила: ходить на колінах по широкій, кинутій на вже посіяний рядок, дошці й порає рядок подальший, щоб не затоптувати землі, щоб швидше проростало. Переставляє дошку далі. Вона в чорному чоловічому піджаку, в теплих сукняних бурках, у сірій хустині.

Через межу теж садять город. На невеличкій латці землі, відведеній під садіння (дачникам наділяють лише п'ять соток), близько десятка людей: чоловіки в плавках, жінки в купальниках, у строкатих каптурах, білотілі, тлустенькі, галасливі. Не робота — пляжний ярмарок.

Це дачники, які за безцінь купують у Городищах старі, полишені хати. Будуватися тут вони не хочуть, всякими неправдами оформлюють занедбане житло, чепурять його зовні й гарцюють тут із галасливими гостями з весни до осені. Надить їх ліс і річка, тиша і свіжі «вітаміни» з городу. Цих заїжджих киян, які прагнуть затишку і патріархальщини, в Городищах уже майже півсела. Варто пройти вулицями, і це неодмінно впаде в око: біля старої, осілої в пісок дерев'яної хати під очеретом простора, зібрана зі скла й дюралю, зі скляним дахом будова, майстерня художника чи скульптора. З-за штор виглядають гіпсова голова Сократа, репродукція картини Босха, що зображає буйне застілля. Пучок торішніх, засушених чорнобривців, пензлі в горнятку.

Інша садиба: обгуркані, давно не мазані стіни, та лиштви вікон, вхідні двері розмальовані олійними фарбами з агресивним якимсь несмаком, строкато і виклично. На дверях величезний сліпучий замок з секретом. Поруч капітальний, недавно збудований бетонний гараж на дві машини. Біля монументального гаража хатина виглядає сиротливо й приречено.

Ще на одній хаті-печериці висить під стріхою лист товстої міді, на якій старанно викарбувано: «Тут живе і відпочиває онколог П. Красовський і заслуж. прац. культури Ковальська Світлана Фед. з Києва». У дворищі, що сусідить із садибою Мировичів, стоять двоє «Жигулів» з київськими номерами, на шворках сушаться старі ковдри, гуцульські ліжники, вишургане, обтягнуте червоним оксамитом грубоноге крісло з бильцями, на ньому дрімає кімнатний пудель з бантиком на шиї. Штучний, пластмасовий соняшник «у час цвітіння» встромлено в землю біля порога. На гілляках калини, що росте на причілку, недбало розвішано жіночу білизну різних кольорів... Виставка. Без відвідувачів.

Чому все це помічаємо в Городищах? Нащо вони нам, ці любителі модної нині не лише серед інтелігенції, а й серед міщан «ностальгії» по землі, тиші, селу, усамітненню?

Здебільшого не несуть вони в ці неперспективні села ні культури, ні душі, ні нових звичаїв, а лише дачну безтурботність, моральну втому від великих міст і цивілізації. Приїздять підзарядити свої душевні акумулятори, але село нині само потребує цієї підзарядки, духовного допінгу. Вони тут чужі, без коріння, без істинних житейських турбот. Їхнє дачне буття не робить село сучаснішим, життєздатнішим — навпаки, підкреслює його неперспективність.

Тому Марія майже не звертає уваги на своїх сусідів, ігнорує їх, хоча вони й знайомі, беруть у неї Маврине молоко, привозять навзаєм міського хліба чи торта. Марія допомагає їм у городніх справах. А на похорон Івана вони не приїхали, хоч і знали — ось-ось помре старий. *Той* самий старий, який на прохання сина Сашка напитав цю хатину для фізика-атомника, допоміг обминути закон, щоб через сільську Раду оформити купівлю. На Федора записали хату. Не побоялися, повірили.

— Маріє Гнатівно! — гукає голопузий фізик, зіпершись на заступ. — Олександр Іванович приїде з Москви на дев'ятини?

Марія вдає, що не чує його. Він підходить ближче, стає на межі, тепер вона змушена почути:

— Післязавтра дев'ять днів? Ми тут порахували — післязавтра. Будемо! Може, треба транспортом пособити чи... он скільки жіночих рук, щоб вечерю приготувати... Кажіть, не соромтеся. Іван Трифонович цю хату напитав, оформив, можна сказати, купив мені дачу...

— Сашко дуже просив — тато й поміг. А поминки впораю, мої ж приїдуть завтра. Обійдемося родиною. Слава богу, велика...

— І Олександр Іванович буде?

— Лиш поїхав кілька днів тому, то нащо за стільки світа знову повертатися?

— Ми все одно будемо у вас. Можна, я й друзів своїх запрошу? Іван Трифонович вартий того, щоб я затримався на день... з товаришами. Ох, який чоловік був! Якого сина подарував науці. Таки залишимося, Маріє Гнатівно...

— Хати не пересидите, харчів не переїсте, а звичай у нас християнський: хто хоче, той і приходить. Діло ваше... Двері будуть відчинені.

Молодиця в купальнику, мабуть, дружина фізика, обмахуючись від задухи пляжною шапочкою, бадьоро сповіщає своїх садильників:

— На суботу вечері готувати не треба! В сусідів на поминках гуляємо. Райське життя на дачі! Якби тільки їсти хтось готував...

13.

Федір пасе Мавру в лісі, неподалік від цвинтаря. Лісова травичка ледь зазеленіла, проштрикнувши торішнє листя, тихо розсунувши глицю і хрусткий хмиз. Мавра тільна, але ще доїться. Можливо, й останні дні, бо молоко густе, жирне. Попід проламаною в багатьох місцях дерев'яною огорожею цвинтаря зазеленів чорнобиль. Гірчить він корові, але, крім кропиви й чорнобилю, іншого наїдку ще нема. Треба протриматися на гіркому, тоді й солодке підросте.

Федір намотує довгий налигач на роги корові, і вона наче в короні. Хлопець розстібає старий кітель офіцера-пожежника з одпоротими погонами, виймає з-за пояса блискучий, замашний топірець, промацує пальцем його лезо. Федорові постійно щось треба робити. Розгледівшись довкола, він заходиться лагодити стару, прогнилу від дощів, повалену худобою огорожу сільського цвинтаря.

Гепає сокирчина, кранкає, широко роззявлюючи дзьоба, старий ворон на пожухлому від дощів і сонця хресті, чомусь реве корова у бік міста, але Федір цього не чує, однак усе бачить. Розвернувся над Городищами, над Федором вертоліт рибоохорони, але Федір не чує ревища його мотора, прибиває нову, обчухрану від кори тичку між двома стовпами замість зламаної. Міцно затиснув між міцними, коренастими, що не знали іще бормашини, зубами кілька цвяхів.

Ні, він не відчув якогось особливого душевного позову, щоб лагодити цей, забутий живими паркан, просто він нервується, не знаходить собі місця без роботи, щось мусить мати в руках, тільки б вони були зайняті ділом. Може, отак він і рятується від своєї німоти й глухоти?

Одначе найменший Мирович, який народився з цим важким ганджем, геть усе бачить і пам'ятає. Забравши слух і голос, природа нагородила його винятковою видющістю і пам'яттю. Жаль, що він не може розповісти іншим про те, що бачить і пам'ятає. Не така вже вона й щедра, ця природа, як ми про неї думаємо, спостерігаючи красиву жінку чи мужчину, квітку чи райський куточок землі. Значить, в іншому місці хтось чи щось обікрадені. А жити треба всім.

Федір помітив, що на блискучий обух сокирчини виповзла кволя мураха. Вже замахнувшись, щоб забити цвяшка, він зупиняється, бере пальцями мурашину і випускає її в кущ чорнобилю. Зрештою, Федір єдиний, хто помітив отут, між деревами, Наталку під час похорону

батька. Помітив і повідомив про це маму, бо лише вона розуміє майже все, що він хоче їй сказати.

Полагодивши огорожу кладовища, Федір дістав з шкіряної офіцерської сумки, яку носить через плече, шматок магазинного хліба, металеву кварту, надоює з великого Мавриного вимені молока. Обідає, але весь час спостерігає мурах, що спритно снують у траві.

Он помітив і лисицю, що рудим полум'ям шугонула в зарості кладовища. Помітив і журавлиний ключ у глибині неба, і бджолу, що сіла на тепле вим'я Маври, і... Федір бачить усе, на що інший просто не зверне уваги.

Допомагаючи собі сокиркою, розгрібає пісок довкола куща лісової калини. Вже проступило її кореневище, хлопець обережно довгими тонкими пальцями визволяє кожен корінчик, щоб від'єднати від куща лише один пагін. І стара ростиме, і молода прийметься.

Федір садить тонкий калиновий пагін, що вже облип бруньками, в узголів'ї батькової могили. Вигрібає руками ямку, носить квартою з калюжі, що зосталася на дорозі після дощу, воду, загортає піском.

Поправляє металевий, з фарбованим бляшаним листям і квітами вінок на батьковій могилі.

За батьковою могилою шматок цілини, залишений для розширення цвинтаря, батькова могила крайня і найсвіжіша, біля неї дика, цілинна земля, на яку лягає Федір. Наївся, розімлів на сонці, мусить перепочити. Лежить долілиць, а пальці розкинутих рук промацують молоду траву, торішню хрустку ковилу, кульбабку, що вже зацвіла, викинувши жовтий віночок, цупкий пагінець чорнобилю.

Під парканом цвинтаря вклякає на передні ноги, а тоді лягає, важко завалившись на бік, тільна Мавра. Внюхується в землю, заплющує очі й блаженно ремигає, похитуючи коронованою головою.

Чи Федір задрімав, чи, може, натомився, чи й просто чомусь вчулося йому отут, на цвинтарі: невиразний, приглушений чоловічий голос, якого не знав ніколи. Не знав, бо не чув, але цей голос мав його рідний батько Іван:

— Там у вас, Хведю, таки краще. Навіть у війну, в мори і пошесті.

І знову мертва, стерильна тиша, яка постійно стоїть у Федорових вухах.

14.

У директорському кабінеті атомної іде вузька технічна рада.

У масивному шкіряному кріслі, що тихо обертається довкола осі, возсідає дрібненький поставою, але з чіпким і прицільним поглядом чоловік. Йосип Кузьмич Пузач. Директор станції. Майже всі на АЕС знають, що він доконав анонімками свого попередника, коли ще був головним інженером. Наводив численні комісії на неспростовні факти, бо директор часто любив ризикнути (було в його натурі щось хлоп'яче і прямодушне, вмів він у простенькій, навіть цілковито «округлій» ситуації нажити собі ворогів, кажучи все, що думає), після кожної чергової перевірки Пузачевого сигналу з міністерства стріляли доганою. Директор знав, хто пише ці листи від імені «рядових атомників», але вважав, що такий «санітар» навіть потрібен, якби лиш говорив це в очі; анонім таки допомагав йому швидко усувати недогляди в роботі різних служб.

І тоді вперше відчайдушно ризикнув Пузач. Відділ робітничого постачання не завіз м'яса в міські магазини, і реакторники, які мали заступати на зміну, прийшли до головного інженера зі скаргою: хто посадив їх на дієту? І Йосип Кузьмич натякнув на директорський кабінет, мило поспівчував: неподобство! Посилати людей на реактор після порції манної каші! Треба не боятися постояти за себе, дати зрозуміти директорові, що вони, реакторники, тут господарі.

Директор саме був в управлінні будівництва, посланці, розтроюдивши собі душі такою несправедливістю й підтримкою головного

інженера, ще якийсь час випускали пару в роздягальні, й перезміна вахти затрималася на дванадцять хвилин. Цього було достатньо, що Пузач зателефонував в обком і доповів про «загрозливу обстановку» на станції з вини адміністрації і що він, головний інженер, який відповідає лише за технічні питання, зробив усе, щоб заспокоїти робітничий клас. Хтось прокваліфікував це як політичну справу, і винуватця перевели рядовим інженером теплової електростанції на Уралі.

Наживши собі в такий спосіб досвіду, Пузач, очоливши АЕС добирав у помічники людей лише ретельно перевірених, відданих йому, надійних. Одразу припинився потік анонімок, життя на станції пішло рівно й спокійно, в міністерстві енергетики цим задоволені, сам міністр двічі приїздив сюди на полювання і навіть забив у місцевих лісах лося.

Коли Пузач підводиться зі свого крісла, можна помітити, що він підмощує туди товсту шкіряну подушку, яку, йдучи додому чи їдучи у відрядження, ховає до шафи.

За довгим приставним столом сидить викликаний на технічну нараду головний інженер Юрій Гнатович. Висуванець Пузача. Йосип Кузьмич веде його вже майже десять літ, запримітивши ще рядовим інженером на блоці А. Тепер вони дружать сім'ями, у їхніх стосунках нема ані шпаринки, куди б міг влізти якийсь хитрий проноза чи провокатор. Юрко в директори не рветься, насолоджується теперішньою висотою, про яку ще недавно й думати не міг. От тільки залишати його на час своєї відпустки Йосип Кузьмич не ризикує, відпочиває поблизу, щоб прийняти рішення, коли виникає невідкладна потреба. Нервується Юрко, розгублюється, притьмом мчить за порадою. А от недругів не нажив, під час виборів у партком він єдиний, кому не кидають жодного «проти».

Сидить біля головного інженера його заступник по науці Василь Голобородько, якого Юрко вихопив у місцевому технікумі; вони сусіди по дачі, мають спільні «кавалерські» таємниці й гріхи, коли вириваються на короткий перепочинок без дружин, підстраховують один одного; щоб не заскочила на гарячому жінка. На вільну посаду інженера по науці міністерство хотіло прислати якогось кандидата наук з Білоярська; хто зна, що воно за чоловік?! А Василь свій, перевірений за всіма тестами.

З другого боку стола, згорбившись над портативним японським калькулятором, що заряджається від звичайного денного світла, сидить старший інженер реактора Г Дмитро Паливода. Обличчя його худе, різкувате, але незворушне. Рафінований технократ кінця двадцятого століття. Мислячий робот. Від чого він сам заряджається? Чи не від свого реактора? Чи, може, від Софії, з якою познайомився в міському витверезнику, коли чергував у «народній дружині», а її з подругою підібрала міліцейська машина?

Пізно ввечері патрульні об'їздили околиці міста, яке тоді не мало центру, а одразу за будинками починався ліс. Їх увагу привернуло багаття в глухих кущах між соснами. Там, біля тліючих головешок міліціонери і знайшли двох п'яних дівчат у купальниках. Їхні хлопці втекли, з ляку захопивши весь одяг. Отак, у самих лише купальниках дівок привезли до витверезника, і дружинники збіглися подивитися на цю чудасію. У витверезнику не було жіночого відділення, і міліціонери, молоді хлопці, селюки, які щойно повернулися з армії, гамірно потішалися, тримаючи Софію з подругою в переповненій дружинниками і патрульними кімнаті чергового. Від холоду, від густих чоловічих поглядів, від повільного усвідомлення того, що сталося, дівчата повертались до тями.

Отоді зайшов Паливода. Його найперше вразило, як одна з них (Софія!) намагається долонями закритися від незнайомих очей, як тремтить її нижня, зчавлена осугою, надтріснута посередині губа, як довгими чорними косами вона закриває свої очі й груди. Дівчина була

дуже схожа на його меншу сестричку, і Дмитро аж здригнувся від цієї разючої подібності.

Він скинув з себе сорочку, підійшов до Софії, допоміг їй одягнутися.

— Це моя менша сестра! Приїхала в гості, з села. Вперше випила шампанського, довірилася, дурепа, міській шпані. Тепер знатиме! Дома дістане на всі майбутні тверезі літа!

Міліцейською машиною дівчат підвезли до гуртожитку, де Дмитро мав окрему кімнату, він виніс їм свої штани і куртку, щоб могли по черзі пройти гуртожитським коридором.

Подруга відіспалася, викупалась під холодним душем (Дмитро вдосвіта пішов на зміну), одягнула Дмитрові штани й футболку і назавжди зникла з міста.

Софія не мала в чому втекти. Дмитрів одяг був на неї карикатурно великий, штани спадали і волочилися по підлозі, та й хворіла вона важко, нудило, тьмарилася голова. Вона над силу мила підлогу, прала Дмитрові білизну, варила борщ, знову довго відлежувалась. Коли приходив Дмитро, ховала від нього очі, хоч він нічого не запитував, мовчки їв і сідав за курсові роботи. Вона соромилася попросити, щоб купив їй якогось дешевенького халатика, в якому могла б покинути і цей гуртожиток, і це місто, куди її направили після закінчення в Полтаві будівельного профтехучилища.

Опівночі Дмитро стелив на підлозі свого кожуха й швидко засинав. Це мучило Софію ще більше, бо чим могла вона віддячити цьому неприступному, холодному мовчунові? Випрала штори, зашпаклювала дірки під плінтусами, затерла в стінах дірки від цвяхів, полагодила каналізацію в душовій кімнаті...

В училищі в неї був хлопець, не дуже любила його, не знайшла в тій близькості нічого солодко-дурманного, як теревенили бувалі дівчата з її групи. Хлопець покрутився якийсь час біля неї і знайшов собі «теличку» з нового поповнення училища.

На третю ніч Софія відважилася, стягнула з сонного Дмитра демісезонне пальто, накрила зігрітою своїм тілом ковдрою. Він не прокинувся, тільки млосно потягнувся всім тілом уві сні. Так солодко потягнувся й обняв руками подушку, що вона й не отямилася, як лягла поруч і занишкла на лоскітливому кожусі.

У ній спрацював увесь її маленький жіночий досвід, підсилений вдячністю цьому хлопцеві. Сталося те, чого вона хотіла. І було це красиво, ніжно, а найголовніше — жадано, вдячно. Чекала хоч натяку, погляду, що пора, мовляв, одігрілась, відтанула душею, маєш у чому вийти на люди, пора... Але він мовчав і так захоплено усміхався до неї, що вона побоялася образити його своєю втечею.

Тепер у них двоє дітей, трикімнатна квартира, Софія, як школярка, закохана в свого мовчазного технократа Паливоду, хоч усі знають, що він підібрав собі жінку... майже голою... в міському витверезнику, бо знайти «нормальну» дівчину не мав часу — вчився заочно в політехнічному...

Біля Паливоди Сергій Нечипоренко — начальник зміни, яка має заступити сьогодні на найвідповідальнішу в задуманому Голобородьком експерименті нічну вахту. Сергій ще тиждень тому був законним чоловіком Наталки. Може, вони, сварячись і на короткий час миряччись, щоб перелаятися знову, так би й жили, якби не поява якогось пожежника-джигуна Григорія. Подейкують, що Нечипоренко, перехворівши в дитинстві «свинкою», не здатний продовжити свій рід, але хто там знає, хто полізе в цю делікатну таємницю, може, то жіноча, Наталчина, вина? Почекали б ще... Ні, вже розбіглися, хоч і живуть в однокімнатній квартирі «через ширму» з брезенту того намету, в якому провели свій медовий місяць на березі річки, бо жили в перенаселених кімнатах різних гуртожитків.

Нарада розпочалася з півгодини тому. Василь Голобородько встиг ще раз викласти суть свого експерименту на розхолодженні четвертого

реактора для запланованої профілактики. Такі періоди настають у роботі кожного з чотирьох блоків, робили це вже не раз на станції, мають досвід, завжди все було так, як вчили кожного інженера в інституті. Реактор дає мільйон кіловат на годину, і більше з нього не витрусиш, хоч поміняй усіх атомників на суперменів. Це не вибій з вугіллям, не ткацька фабрика, не гектар землі. А дати «понад план» кортить, за це ще нікого в нас не лаяли.

От і вирішив Голобородько скоротити період простою реактора, щоб викрутити за цей час оту надпланову сотню мільйонів кіловат-годин, а блок розхолодити за інтенсивною технологією. Вже чотири доби блок Г має відпочивати, а він щодуху пре енергію... Годі! Пора вимкнути його з енергосистеми.

Отже, треба приймати рішення. А думки з приводу експерименту розійшлися.

— Годилося б вести протокол, Йосипе Кузьмичу, оскільки є «інакомислячі»,— сказав Дмитро Паливода, і на обличчі його не ворухнувся жоден м'яз.

— В ситуації, пов'язаній з ризиком, протокол — це ширма... — відповів директор, а головний інженер, Юрій Гнатович, продовжив і розвинув його думку:

— Ширма для перестрахувальників і тих, хто хоче відсидітися в затінку, а то й ігнорує перебудову.

— Ви мене не образите, не старайтеся, Юрію Гнатовичу. Емоції, а тим більше демагогія тут ні до чого,— рубонув Паливода і цього разу поворушив жовнами.

Голобородько (він уже в тому легкому, фасонистому костюмчику «вікенд», який учора дістала йому Людмила) випростав ноги під столом, покрутив золоту обручку на пальці й проказав:

— Справді, емоції зараз ні до чого. Вони будуть тоді, коли мій експеримент, моє маленьке відкриття підтвердиться практикою і ми заявимо про нього саме до десятої річниці пуску АЕС...

Пузач. У вузькому колі я можу повідомити, що з достовірних міністерських джерел знаю: указ про високу нагороду нашої станції вже погоджено на всіх рівнях, а під таку нагороду не забувають і про людей. Тим більше що блок Г у нас чистун і розумник. Трьом іншим я б не довірився, а цей — ягнятко...

Юрій Гнатович. Не тільки ягня, а й талісман. Щасливий талісман ще з моменту закладки фундаменту. Шеф будівельників вознісся на ньому, гребонув Героя, і тим, хто нижче, теж перепало. Везучий блок. Запустився, як експортний «Жигульок» у магазині. Я йому вірю, як собі самому.

Пузач. А що думає молодше покоління, майбутні головні інженери АЕС, а може, й директори? Га, Сергію? — Директор багатозначно усміхнувся до Нечипоренка, і той почервонів від такої уваги, зашморгав носом і став застібати зелену теніску на всі гудзики.

Паливода. Пообіцяйте Сергієві ще однокімнатну квартиру й орденок, і залишуся в опозиції тільки я. Але в мене такий хребет, що його тільки ламати — не гнеться, Йосипе Кузьмичу. Те, що задумав Голобородько, а ви з головним інженером підтримуєте,— авантюра. Ми просто забули, що маємо справу не з цегельним заводом чи міською котельнею, а з реактором! Не талісман він, а звірюка в клітці. Всі ми нині на високому щаблі цивілізації надто розслабилися, пожинаючи плоди своїх безоглядних перемог над природою. Мстивою і непоступливою природою, до речі. Не можна реактор експлуатувати, як селянський віз. Чим вище ми піднімаємося по спокусливих східцях НТР, тим з більшої висоти доводиться іноді падати. Ви ж прекрасно розумієте, що для проведення експерименту Василя Голобородька (так ви вже його іменуєте для преси і рапорту) доведеться відімкнути аварійну автоматику. Тоді все залежатиме від окремих людей, від Паливоди, Нечипоренка, оператора Мировича... Хтось із нас може помилитися...

Суть вашої спроби — розхолодити реактор за рахунок інерції турбогенератора. Що це дає енергетиці? Копійчану економію. Я прикинув її — справді мізерія, тому нею ніхто досі не займався. А ступінь ризику?

Голобородько. Ці-каво ви ставите питання: якщо ніхто не займався, значить, безперспективно. Поділом ядра до Резерфорда теж ніхто не цікавився. До Ейнштейна про теорію відносності ніхто навіть не здогадувався. Ваша позиція, Дмитре Корнійовичу, не лише ортодоксальна, а й шкідлива.

Паливода. Але вона виключає ризик і авантюризм. Жоліо та Ірен Кюрі, Нільс Бор і Курчатов ризикували, діставали дози опромінення, від цього передчасно вмирали. Але вони ставили на карту тільки власне життя. Тільки своє особисте і більше нічиє. Як Пастер і Заболотний, як, зрештою, Гагарін. Тут же... ви знаєте, про що йдеться. Не хочу бути злим пророком, але ігнорувати це я вважаю...

Юрій Гнатович. Ну-ну, Дмитре, сміливіше...

Паливода. Так-так, зло-чином. Тим більше що експеримент не погоджено з конструкторами, вченими, у главку міністерства.

Пузач. Ви ж знаєте, що погодження займе півроку. А ми через годину п'ятнадцять хвилин вже вимикаємо аварійну систему охолодження, забираємо з турбогенератора дармову енергію і нею розхолоджуємо реактор. Не забуваймо, в який історичний етап живемо: весь державний механізм переживає інтенсифікацію, надається рух резервам, від нас вимагають дій, а не слів, пошуку, свіжості в підході до своєї справи.

Паливода. Для цього треба принаймні навести порядок на станції. Хоча б елементарний.

Юрій Гнатович. Це вже вас занесло на слизьке. На вашому блоці порядок точнісінько такий, як і на всій станції, а ви старший інженер блока. От і починайте. Хто вам заважає?

Обличчя Паливоди ожило, заворушилися лопатки під сорочкою.

— І почну, хоча реактор існує в системі станції, на якій багато хто забув, що ми не в шкільній фізлабораторії добуваємо іскру між двома кульками, а маємо справу з реакторами, в кожен з яких закладено десятки тонн урану. А в нас лише кілька справжніх дозиметрів, і групи дозиметристів укомплектовані, як жіноча трупа Голлівуду — всі за протекцією.

Нечипоренко. Мене сюди не замішуйте. Наталка вже не моя дружина...

Голобородько. Фізкабінет — це в мій город мертва ворона. Так, я викладав фізику в школі, потім у технікумі. Я теоретик і тому заступник Юрія Гнатовича по науці. Олександр Іванович Мирович — теж теоретик, а спроектував реактор.

Пузач. Годі! Завелися, як баби на ярмарку. До вимкнення реактора з енергосистеми рівно година. Як директор, беру відповідальність на себе, але кожен з вас відповідає за свою ділянку. Василю Петровичу! Чергуєте з нічною зміною, проводите інструктаж. Ви на блоці постійно. Сергію! Твоя зміна укомплектована?

Нечипоренко. У відпустці оператор енергоцеху. Заміна є.

Пузач. Ми з Юрієм Гнатовичем на домашніх телефонах. Ну, ні пуху ні пера!

Присутні встали (крім Дмитра, який залишився сидіти за столом, думаючи про щось своє), зам'ялися, мабуть, хотіли сказати звичне в такому випадку «до біса!», але Голобородько випередив усіх.

— З богом потихеньку, любо-мило, як кажуть у моїх Городищах. І все піде, як примовляє моя кума, з виляском.

Тільки тепер всі учасники розмови відчули, що в кабінеті нестерпна задуха, що вони спливають потом. П'ють теплу воду з графина, і ця вода виступає на чолі, на вологих долонях, на спинах, до яких прилипають сорочки. Слизькі руки, чола, обличчя, слизький від їхніх доти-

ків полірований стіл. Важке повітря. Вентилятор зіпсований, його намагаються увімкнути — не працює. У міжвіконні дзуменять мухи...

Голобородько перший попрямував до дверей, відчинив їх, і з приймальні, з коридора жбухнуло свіжим повітрям.

Останній виходить Дмитро. Зупинившись на мить, каже:

— Навіть якщо експеримент Голобородька вдасться, пам'ятайте — це дилетантська авантюра, яку ви санкціонували.

15.

Півдугою вигнулася Дошка пошани на центральному майдані міста.

Художник з борідкою і фотограф, обвішаний апаратами, оновлюють і міняють портрети до свят. Лежать на траві портрети, які назовсім знято з Дошки, бо ці люди не виправдали чиїхось сподівань і авансів. Вони дивляться на перехожих полиняло й винувато. Замість них виставлять фотопортрети інших. Всі місця вже заповнено. Лише одне порожнє, під ним підпис: «Мирович Микола Іванович, ст. оператор ТЦ АЕС».

— А перефотографувати із цього старого портрета не можеш? — запитав художник, посмоктуючи люлечку.

— І цей вже перезнято з перепустки.

— Піжонить? Колупає припічок? Чи ігнорує почесті?

— А хрін його зна! Двічі нині був у нього вдома, жінка сказала: пішов фотографуватися, а дочка твердить, що пішов помогти товаришеві човна просмолити і мотор перебрати. Шукай вітра в полі.

— У міськкомі мені бороду обріжуть, як не закінчу цей іконостас. Останній строк — сьогодні.

— І моїх п'ять карбованців за портрет Мировича плакали. Ретушни як слід, підмалюй, і — шабаш!

— Це тобі легко. Натиснув на кнопку апарата, вилетіла пташечка — і готово, а художникові знаєш скільки треба гибіти над портретом? Щоб схожий був, щоб подобався всім. Я не реміснйк, я дизайнер.

— Через те й платять більше. А я старцюю: там п'ятірку, там троячку. Посмітюха. Хоч сьогодні пощастило: сфотографував жінку цього Мировича. Пообіцяла кросівки для сина дістати, в універмазі торгує. Мирович миршавий, а баба в нього на всі сорок градусів.

— Треба закінчувати. Давай таки ретушну твого проханого Мировича, гірший, як є, не буде. Знаєш, що він постоялець на Дошці, мусиш мати його негативи в запасі. Відлови його і наклацай...

Художник сів на бордюр, поклав цупкий Миколин портрет на коліна і заходився підмальовувати йому брови, губи, зменшив залисини, підкинув у погляд мужніх блискіток і оптимістичного зухвальства, заокруглив під останню моду комірець сорочки. Пильно вдивляється в обличчя Мировича, і йому здається, що той навіть заохочує його: не шкодуй фарби, кому не хочеться бути кращим, ніж він є насправді!

16.

Несамовито лементують жаби у весняних заплавах річки. Здається, всі вони виповзли на обігріті сонцем береги і щодуху репетують: перезимували! Вижили! Готові продовжити свій жаб'ячий рід наперекір усім вашим дустам, гербіцидам, смердючим стокам, які ви зливаєте в наші води! Живемо самі і вам не заважаємо: живіть!

Обертається «чортове колесо» у вечоровому небі над деревами парку. Розвіваються на вітрі строкаті дівочі подоли, русяві коси, миготять запалені цигарки, пострілюють сміх, зойки, збуджені вигуки, як колиска піднімається в найвищу точку й наче завмирає, щоб знову

полетіти донизу. Які пристрасті можна пережити лише за п'ятдесят копійок!

Мчать, вигинаючись лозиною, розмахуючи руками, зухвало обминаючи перехожих у ту останню мить, коли піші вже готові прийняти болючий удар, джинсові хлопчиська й дівчиська на безшумних ролінгах, що заполонили місто, потіснивши велосипеди. Любителів ролінгів лають, махають їм услід кулаками, а спробуй наздожени! Вони, як привиди, нечутно виринають перед очима і, як привиди, зникають, балансуючи гнучким тілом.

На дверях модернового міського готелю, як завжди, висить полиняла табличка: «Вільних місць немає». Приїжджих швидше б здивувало, якби не було цього напису. Однаково заходять до холу, терпляче стоять у черзі до адміністратора.

На світловому електронному табло, розміщеному на даху кінотеатру «Сучасник», біжать миготливі рядки: «Завтра, в суботу, 26 квітня, міський крос! Здорових тілом і духом чекаємо на центральному майдані, біля фонтана. Всі призові місця вільні. Форма одягу демократична. Збір о 10.00. Увага! На старт!»

На шворках балконів і лоджій сохнуть дитячі повзунки, чоловічі сорочки, жіночі сарафани й халатики. Пригріло, треба освіжити після зими легкий одяг. Тим більше що завтра субота, за ніч висохне.

Серединою річки пролітають освітлені вогнями, озвучені музикою «ракети» з пасажирами. За ними, за їхнім відображенням у воді стежать із вікон і балконів набережної. Зір зголоднів за зиму по цьому вечоровому видиву, яке пробуджує в душі милу жагу мандрів, плавби, плескоту хвиль, миготіння зелених берегів з усамітненими парочками біля яскравого намету, хлопчаками, що голяса купають коней... Як мало треба для щастя, а ми не вміємо ним скористатися...

У просторому дворі міської лікарні стоять у рядку мікроавтобуси швидкої допомоги. Підфарбовані номери, зарихтовані всі зимові гріхи на кузовах — вже пройшли весняний техогляд в автоінспекції. В одній з машин дверцята розчинені з обох боків, бо приліг задрімати від безділля довготелесий водій, який не поміщається на сидінні, а хочеться витягнутися на весь зріст, от і стирчать з кабіни його великі ноги в кедах. Як шлагбаум між двома швидкими допомогами.

Світиться атомна за містом, на її корпусах вже обладнали святкову ілюмінацію, яка то загорається, то гасне, це її пульсуюче світло сягає міста, його вулиць і будинків. Наче отак і дихає станція — рівно, спокійно виписуючи бездоганну кардіограму. Самої станції не видно, а приглушене відстанню сяйво жбухає з-за обрію молочним маревом.

У першому мікрорайоні, в будинку, найближчому до атомної станції, пронизливо заплакало немовля, і плач його вихопився крізь відчинені балконні двері на останньому поверсі. Заметушилася мати над люлькою, але дитя горлає ще дужче. Жінка взяла дитину на руки, заходила з нею по хаті, закрила штори, щоб незвичне миготливе світло ілюмінації не дратувало немовляти. Плач стишився. Ще. Ще. Вже чутно тільки шелест води, що набігає у ванну.

Біля висотного будинку з лоджіями-кімнатами, з щитком переговорного пристосування на вхідних дверях стоїть зелена «Волга», біля якої метушаться Пузач, головний інженер і їхні дружини. Всі в імпортних спортивних костюмах, галасливі, збуджені. Набивають у багажник валізи з наїдками, куртки, великий брезент, мангал для шашликів. Дружини їхні такі схожі між собою, що в сутінках їх легко переплутати навіть чоловікам.

Пузач уже сидить за кермом, поруч віддихується після метушні Юрко, чекають, поки зачинять багажника і займуть свої місця дружини.

— Так невчасно влізло це обленерго зі своїми жебрами: підтримайте нас ще двома мільйончиками. Так уже щебетав Борис, так уже втеплював кожне слово. Знав би, що то він, не брав би трубку! Вговкав

мене, затопив медами, чорт золотозубий. А що зробиш, і він часто нас виручає... Не хотілося потрапляти на його золоті різці... — сказав і сплюнув крізь відчинене вікно машини директор.

— Ми танцювали — ви дивилися, тепер ви співайте, а ми послухаємо. Так пояснює подібні житейські випадки мій тесть. У вас, Йосипе Кузьмичу, легка рука — все буде красиво, як у мультику. На зміні чергуватиме Голобородько. І Паливода. Дмитро любить на вітрі хвоста розпушити, стати в опозицію начальству при сторонніх, випустити пару, але діло знає. Не набагато гірше за мене. Натура осляча, але казан у нього варить. Про всяк випадок сядуть на «аварійку».

— Не хотілося б... Балачки посунуть... Сморід...

— Та реактор Г, Йосипе Кузьмичу, як немовлятко в сповитку, і не прокинеться, коли розхолоджуватимуть. — Юрко передав дружині потертий портфель з пляшками, побачивши, що вона вже всілася в машину.

— Годі вже вам про ту кляту станцію і роботу! І в мій день народження тільки про це будете теревенити цілий вечір?! — удавано набурмосилася дружина директора.

— А чого ти варта без моєї станції? Навіть у твій день народження! — огризнувся Йосип Кузьмич, чиркнув стартером і викотив «Волгу» на вулицю. Вона влилася в потік машин і швидко загубилася в ньому, тільки димок у дворі ще довгенько клубочився, бо була тиха погода.

17.

Людмила прийшла з роботи в гарному настрої, зовсім не втомилася, наче й не стояла цілий день за прилавком, а збирала гриби в лісі. Іще б! Мала три радості: навернула до себе Василя «вікендом». Щось таке... давнє, приємне для неї, наблизило Голобородька, а людина він відома у місті, може, пособить з квартирою чи кооперативом Олесі. Завтра приїде, побачимо... Сфотографувалася за прилавком у різних позах, при різному освітленні, в дублянці, в шкіряному пальті, в спортивній курточці, власне, в усьому, що налазило на неї з «трав'яних» товарів секції. І, нарешті, тато й мама Романа (вони давно розлучилися, мають свої сім'ї, малих дітей, Роман для них вже опале яблуко) дали синові по сотні на честь його демобілізації, і Людмила, як майбутня теща, через свою секцію одягнула вчорашнього солдатика. Тепер і не скажеш, що кілька днів тому Роман ще гримкотів кирзачами у казармі й кидав руку до скроні при зустрічі з кожним офіцером. І все це за один робочий день. Аж не віриться. Ой, помилилася! З Голобородьком зустрічалися вчора. А ніби нині («Ой Василю, Василю! Я таки діждуся, поки ти постарієш і дівчата називатимуть тебе «дядьком»...) його пальці торкнулися її руки, коли брав згорток з «вікендом». Приїде сьогодні, бо гроші винен. Та і я не така з виду, як у дзеркалі при яскравому світлі...

Квартира Мировичів тісна, бо захаращена меблями, наче їх розставлено навкидь, тимчасово. Сліпить очі кришталь і поліетилен, яким накрито диван і крісла (видно, що дорогі, обтягнуті велюром, але не вишургуються). На стіні, обклеєній шпалерами із зображенням корінців книжок — це нагадує солідну бібліотеку,— висить репродукція рєпінських «Запорожців» та вишитий Людмилою перед заміжжям півень-галаган, схожий на гусара у войовничій позі. На столі вазочка з паперовими квітами, але не нашими, з НДР. Треба помацати руками, аби переконатися, що несправжні. Та хто ж буде перевіряти?

Олеся стоїть біля виходу з квартири. Вона у джинсах, у теплій спортивній курточці, в білому береті, пристебнутім до кіс декоративною шпилькою. Вбраний у новий молодіжний костюм а ля космос сталевого кольору, стоїть на порозі Роман, пасе очима кожен Олесин рух, а Людмила вдоволено стежить за його захопленими поглядами.

Колись і я була такою, і Микола отак розкисав... Було і пішло за водою...

— Гуляйте, діти, поки маєте від того радість. Не вічна вона, гуляйте... Дорослі. Олесю я тримала на куцому ланцюзі, поки ти, зятьок, служив. Тіштеся вволю. Весна. А весною навіть гвинт у гайку закохується... Гуляйте хоч до світанку нині, бо завтра поїдемо в Городища на поминки. От що я придумала: візьми, Романе, в дядька Грицька мотоцикла, скажи, що я просила і дозволила, та гайніть собі за місто. Дорослі.

Олеся здивовано зиркнула на маму: що це з нею нині? Бабуся Марія каже: «Святі мед точили і з відра вгощали...» То тримала на школярському режимі, а це вселенська щедрість...

У дверях поруч з Романом стає Микола. Бліде його лице обпалило за день сонце, навіть залисини почервоніли. Винувато нітиться, намагаючись приховати заляпану загуслою смолою робу. Хай би швидше Людмила накинулася на нього, видала весь свій репертуар! Вона має аж двох чоловіків: одного на Дошці пошани, другого — на реакторі, та ще й ремствує, коли більшість подруг в універмазі не мають жодного...

Та Людмила чомусь не звертає на нього уваги, поправляє берет Олесі, цілує дочку в щоку й проводжає їх з Романом аж на сходи:

— Та не дуже жени мотоцикла, Романе! Найдорожче доручаю тобі.

— А куди нам з Олесею поспішати? Майбутнє і так належить нам! — одказав Роман, перестрибуючи через кілька сходинок відразу.

Тепер Микола знітився ще більше, втягнув шию, намагається одколупнути зі скроні присохлу смолу, що прилипла до неголеної шкіри.

— Не сердься, Людмило. Скажи все, що приготувала, швиденько попрошу пробачення й збиратимуся на зміну. Жарко сьогодні буде на реакторі... Думав, за кілька годин впораємося з човном, а там роботи погибель...

— Що мені до того? От не відпочив, а зміна буде... сам кажеш. Фотограф тебе шукав... для Дошки... Навіть на роботу до мене приходив. Ображений. Йому начальство завдання дало. Умивайся. Я тобі зараз дерунів насмажу. Таких, як мама твоя готує,— Людмила жалісливо оглянула чоловіка з ніг до голови (на мить згадала Голобородька в сонцезахисних окулярах, старанно виголені щоки, біла сорочка, акуратний вузлик краватки, мила, інтригуюча зверхність і доступність водночас), зітхнула й пішла на кухню.

Микола ще більше сторопів від несподіваної сімейної благодаті, якої давно вже не відчував та й не дуже вірив, що вона може бути в його долі. Ось, маєш! Насолоджуйся тим, про що мріяв!

Помився, виголився, переодягнувся в темно-сині, великуваті на нього штани, білу теніску, зачесав набік волосся, прикривши одну залисину. Радість і впевненість у собі раптом зробили його справді симпатичним, свіжим з лиця чоловіком. Людмила подала деруни, але до столу не сіла.

— Бачиш, жінко, як добре, коли... все добре. Якщо я почуваю свою провину і ти не свариш мене — розумію, що винен вдвічі більше. І закохуюся в тебе знову. Як тоді, в Городищах, на березі річки... на м'якому чорнобилі... коли вуж проповз через твої коси і ти не знала про це... Відбуду вахту, вранці шаснемо по магазинах, скупимося і — до мами. Хочеш, вночі поведу тебе на те саме, **наше** місце? Чорнобилю там зараз...

— Замовила дівчатам із гастроному сухої ковбаси, парникових огірків, сиру, шинки. Не забудь, що треба забрати твого костюма з хімчистки. Продала директорові нашого побуткомбінату японську хустку для жінки (а може, для коханки, яке мені діло?), то прийняли костюм і пообіцяли на завтра почистити. І нові туфлі завтра візьму тобі, пообіцяли у взуттєвому відділі. Мама таки упхнула мені в кишеню Сашкові гроші. Розбагатіємо — поможемо й мамі. Бачиш, як

підготувалася до поминок твого тата. Якби отак усі: і Дарка і Грицько...

— Ти ж така славна сьогодні, Людочко. І тому все інше не ма значення. Вахта, правда, буде важка, нервова. Якщо Голобородьк справді вимкне аварійну автоматику,— реактор триматиметься тільк на наших нервах. Нам дістанеться. А слава піде Голобородькові.

— Ну і хай іде! Тобі слави тієї вистачить! А в атомних діла: розбирайтеся самі, я в них не розуміюся. Голобородько, подейкуют у Городищах, братом тобі... по батькові доводиться...

— Всі ми, Людмило, брати, коли народжуємося, але потім життя нас розводить на такі відстані, по таких далеких кущах, що й н почуєш один одного. Як на ворожих позиціях. Так що, може, і брат.. Ти, Людо, коли добра, дуже красива. Запам'ятай це.

Микола зайшов у дитячу кімнату, де вже спить Тарасик, спить заховавши голову під подушку. Так він робить завжди, цьому вж ніхто не дивується в хаті Мировичів. Зате в бабусі, в Городищах, спить як усі. Може, гул міста заважає йому і його кволенькому серцю'

Вся дитяча кімната розмальована кольоровою крейдою на біли: шпалерах, що не боїться води, можна зітерти. Над його ліжечком намальовано величезну чудернацьку квітку, схожу і на атомний гриб і на розпуклу водяну лілею, з якої виборсується двоголовий Змій Горинич.

— Може, Миколо, повезти його в Триліси, до баби-ворожки кажуть, переляк викачує за один сеанс. Бачиш, що вигадує? А підро сте — буде жінок на парканах малювати. Біда з ним. Закінчиться навчальний рік — і поїдемо в Триліси. Недорого бере баба. — Людмила поправила ковдру й трішки одсунула подушку, щоб легше дихалося дитині.

— Може, спершу в Болотню, а не в Триліси? До Марії Приймаченко. Вчителька возила їх до неї на екскурсію... Надивився й малює... Хай оцінить стара художниця, бо що я в тому розумію,— відказав Микола і погортав ще кілька Тарасикових малюнків: вовки з рогами, квіти з роззявленими ротами, листки у вигляді людських очей, дерево кричить щось кількома своїми дуплами...

Взяв щоденник, розгорнув його. «Розмалював стіну в класі після уроків. Затримала, щоб витер». І підпис класного керівника.

Микола розписався в щоденнику, довго роздивляється квітку-гриб над ліжком, малюнки, що лежать на столі. Людмилі це набридло, і вона вийшла прибирати посуд після вечері.

Звідки це в малого, думав Микола, ніхто в родині Мировичів не має хисту до малювання, навіть почерк у всіх курячий. Та й Людмилині батьки не олівцем, а плугом і сапою виводили тільки прямі лінії на полі, а Тарасика не відпускає, мучить, як наслання... Йому невідступно захотілося побачити обличчя сина, обережно підняв подушку — і на нього подивилися розплющені Тарасикові очі.

— А правда, поїдемо до Марії Оксентіївни? До баби-ворожки не хочу...

Микола погладив сина по наїжаченому чубчику, згідливо кивнув головою. Хлопчик виборсав руки з-під ковдри, гарячковито й міцно обняв тата. Накрив голову подушкою і не ворушився.

Микола постояв над синовим ліжком, зітхнув і навшпиньки вийшов з кімнати.

— Йду я, Людмило. Пора! Нечипоренко просив бути раніше. Дочекайся Олесі і спи. Все буде гаразд, бо ти сьогодні добра і красива в мене...

— Хотіла тобі нового костюма купити на ті гроші, що мама дала, але імпорту не було, а переяслав-хмельницького чи чернігівського брати не хочу.

— Думаєш, я не розумію? Ти б хотіла мати кращого, як я, чоловіка. Це природне бажання, яке жінки особливо гостро переживають

у твоєму віці, коли молодість уже позаду. Знаю, не такий я. От і сьогодні хотів загодя прийти з причалу, приготувати тобі вечерю, зустріти біля універмагу. А клятий човен вимучив нас до пізнього вечора, і покинути ніяк, бо що про мене подумає товариш? Не міг я його покинути, а йду додому і каюся: таки треба було зустріти тебе. Ось такий я... двоякий. А приготував би вечерю, йшов з тобою додому — і картав би себе, що покинув Ігоря з недосмоленим човном. А можливо, принада життя саме в тому, щоб мучилася, працювала і гризла нас наша совість?

— Ось візьми кілька дерунів, з'їси на зміні. Після свят обіцяють нам нарешті телефон поставити. Тоді заживем...

18.

Марія здоїла корову, підстелила їй соломи, щоб дощаний настил не муляв боків, бо Мавра важка, тільна. Причинила двері хліва. Тепер сидять удвох з Федором біля столу, п'ють свіже молоко з казенним хлібом.

— Тяжко мені чогось, Федоре. Відбуду дев'ятини, а далі й не знаю... — тихо проказала мама. Нащо голосно, коли Федір по устах читає її мову? — Гірке молоко від чорнобилю, та що зробиш, як іншої трави ще нема? Може, цукром підсолодиш собі молоко, Федю?..

Син відмовляється, заперечливо покрутивши головою, згортає крихти хліба зі стільниці й змаху кидає їх до рота. Посеред столу горить свічка, хоча в кімнаті запалено світло. Маятник настінного годинника невтомно доганяє свою тінь і не може її наздогнати.

Дзеркало, вмонтоване у дверцята шафи до одягу, досі затягнуто хусткою після похорону.

З боку цвинтаря прогриміло кілька пострілів.

Під вікном, у чорнобилі, щось зафоркало, заворушилося. Марія почула ці звуки і здогадалася: їхня їжачиха, що зимує в стозі сіна під хлівом. Налила в мисочку молока й винесла, поставила під кущик, ласуй.

— Передрімати б з годинку, бо чи й витримаю завтра... Не засну. Серце кудись падає і падає. Краще стану капарити, швидше ніч збіжить. Мені б тільки пережити її, цю дев'яту ніч... без Івана. Та дітей діждатися в своїй хаті...

Стоїть на сходах ганку, Федір у хаті. Але все одно вона говорить уголос.

19.

Дарочка впорала всю хатню роботу в своїй квартирі, прибраній на милий її душі сільський смак: вишиті рушники і над весільною фотокарткою Степана з першою, покійною дружиною, і над фотокарткою, де вона, Степан і двійко його дітей — біля міського фонтана, коли він привіз її до міста; сухі маківки в полив'яному глечику; старий, з маленьким екраном телевізор, який віддала їй Людмила, купивши собі кольоровий; велика в'язка цибулі й турецького перцю висить над входом у тісну кухоньку. Все прибрала, помила, чекаючи, може, все-таки прокинеться Степан. Заснув у кріслі, хропе так, що аж трясуться маківки в глечику. Хоч і п'яний повернувся, але добре, що дома, душа спокійна. Цівка слини звисає з підборіддя, ось-ось впаде на сорочку, Дарочка притьмом бере рушника і витирає Степанові бороду. От і знову є робота, виперу рушника.

Який не є, а чоловік у хаті, подумала Дарочка, вилікувати б його від дурману, і можна віку доживати, дітей виховувати. Таки маю чоловіка, а як угомониться — кращого й не треба.

Розчулена цією думкою, вона роззуває Степана, обережно стягує з нього робочі штани, сорочку. Худий, виснажений, оспалий, Степан

нагадує зараз Ісуса після Голгофи. Дарочці стає ще більше жаль його, набирає в пластмасовий тазик теплої води, миє Степанові ноги, витирає їх чистою шматиною. Підставляє під нього руки і, щосили напружуючись, переносить сонного чоловіка на диван, накриває ковдрою. Дістає з холодильника графин із квасом, ставить на тумбочку біля Степанового узголів'я, приносить склянку й гасить світло.

Прочиняє двері в кімнату, де мовчки причаїлися Руслан з Лідою.

— Думала, ви поснули. Як тато...

— Вже їдемо до бабусі Марії, до Пушка, до Маври? — запитав Руслан, зіскочивши з ліжка.

— Їдемо, але треба скупатися і поспати,— сказала Дарочка, взяла обох дітей на руки і понесла до ванної кімнати.

Купає Руслана й Ліду. Обох одночасно. Діти під час купелі незвично слухняні, покірні й мовчазні, наче провинилися перед мамою тим, що батько знову прийшов додому нетверезий. Довго кричав, лаявся, совав стільцями, не хотів вечеряти, а потім страшенно хропів... Ось хай вони підростуть, хай тільки підростуть...

20.

Григорій у своїй холостяцькій келії накриває стіл. Квапиться, бо ось-ось має прийти Наталка. Поспішає й злиться на себе: як хлопчак, що лаштується до першого побачення з жінкою і від цієї зустрічі залежить його подальша доля. Чи мало їх тут перебувало, в цих стінах? Іноді тільки для того й запрошував, щоб прибрали в кімнаті, приготували борщу, зігріли своїм тілом і вдосвіта вислизнули з його барлогу, залишивши на плиті гарячий сніданок.

Заслав білу скатертину, поставив пляшку «Каберне», нарізав ковбаси, сиру. Біля пляшки вина три тюльпани в горнятку. Прискіпливо озирає кімнату, поправляє рушницю на стіні. Ота дівуля з журналу «Америка» нахабно ловить мене своїми безсоромними очиськами. Ану, перестань! Не хочеш, кобилко із штату Техас? Не хочеш — тоді ми тебе зачинимо в секретері. Не опирайся, знімемо з виставки і — під ключ, бо Наталка прийде, і ти все одно поблякнеш і знітишся перед нею. Сиди й не подавай голосу, бо вилетиш на смітник!

Мелодійно вдарив по тиші дзвінок у коридорчику.

Григорій розв'язав фартуха, пожбурив його на кухню. Бігцем зазирнув у дзеркало, пригладив непокірного чуба, поправив комірець білої сорочки, прокашлявся й відчинив двері.

На порозі Олеся з Романом.

— О, племінники! З Байконура? Чи вже з космосу?

— Ні, тільки збираємося туди, але на вашому мотоциклі, дядьку Григорію,— в тон йому відповіла Олеся.— Ви ж когось чекаєте, значить, мотоцикл вільний...

Григорій похапцем знаходить у кишені офіцерського кітеля ключ, віддає його Романові.

— Кран бензобака перекритий. При швидкості сто кілометрів уже не ти його, а він тебе веде. Не забудь.

Молодята протупотіли по коридору, побігли по сходах, шаркаючи рапатими підошвами кросівок.

Григорій повернувся в кімнату, обдивився її, зняв зі стіни ще одну кралю, вирізану з журналу.

21.

Людмила зачинила за Миколою двері, повернулася до кімнати, ноги її підсіклися в колінах, впала на стілець — так виснажилася за цей вечір. Все в цьому житті позбавлене справжньої радості й насолоди. Тільки втома і сум справжні. Заголосити б зараз на всю хату, зійти

сльозами й криком, та навіть на це бракує пристрасті й почуттів. Навіть це буде нещире, не дасть полегші, а лише втому, втому, втому!

Людмила сіпонула плаща з вішалки, аж одірвалась петелька (нічого, пришию!), на ходу одягаючись, кинулась доганяти Миколу. Він ішов тротуаром, ішов повільно, озираючись на вікна своєї квартири. На кількох стовпах не горіли вуличні ліхтарі, але Микола не зникав у темряві — біліла теніска. Впевнено вилунювали його неквапливі кроки по асфальту. Він ще раз озирнувся і вже ладен був швидко іти до зупинки службового автобуса, що курсує на атомну, коли побачив Людмилу, навіть не побачив, а усім єством відчув: вона!

— Я знав! Знав, що ти проведеш мене нині.

Хотів обняти її отут, посеред вулиці, але посоромився своїх почуттів, зашарівся і взяв Людмилу за руку, що здалася йому холодною й тремтячою.

— Ти змерзла... Натомилася зі мною... Ось повернуся вранці з реактора, розхолодимо його і я постараюся бути іншим, добрим до тебе, Людмило. Скільки того життя залишилося, щоб марнувати його на непорозуміння і злість? Я переконаний, що і тато, помираючи, шкодував, каявся: не так, не так він прожив, спокуси, яким піддавався, лише обкрадали його. А що залишилося після нього? Ми, його діти, мама — його терпляча дружина, невлаштований, а краще сказати — по-дурному, бездарно іще влаштований світ, перенасичений страхом. Я сьогодні подумав, що наш Тарасик — дитя страху, чого ж би він несвідомо малював отих звірів? Вони, мальовані ним страховиська, живуть і в нас, лише ми ховаємося від них. У влаштовані квартири, гарнітури, посади, вдоволення свого честолюбства. А в Тарасика свідомість ще нічим не захищена...

— Он уже автобус, Миколо! Встигнеш добігти. Я в кімнатних чопанцях вийшла...

Микола хотів поцілувати її в щоку, та Людмила нагнулася, щоб поправити капроновий «слід» на нозі, і він вткнувся губами у її волосся. Жадібно втягнув у себе його запах і побіг до автобуса.

Людмила постояла, поки чоловік поручкається з товаришами, займе місце біля вікна, помахає їй рукою. Вискнули двері, зачинилися. Водій стрельнув недопалком в урну на зупинці, але не влучив. Поклі-павши лівими підфарниками, автобус покотив у бік атомної. В освітленому вікні ще довго щасливо усміхалося до неї Миколине обличчя.

Вона стояла, коли автобус зник за вигином дороги, туго обтягнула своє тіло плащиком і майже підбігцем заквапилася додому.

— Ні, не тільки Тарасика треба до баби-ворожки в Триліси повезти. Миколу також...

22.

«Чортове колесо» ще обертається над містом, але тільки в кількох його люльках сидять ті, кому бракує гострих відчуттів, лету у вечірньому небі, захвату й страху. Бородатий горбань ще працює, хоч інші атракціони вже давно зачинені. Машиніст неодружений, додому йому йти не хочеться, от і крутить «живу» копійку, поки є бажаючі провітритись.

Репетують жаби у теплих заплавах, наче щільним кільцем оточили місто і повільно насуваються на нього й несамовито кричать, лементують, бо ось-ось настане пора солов'їв у верболозах і пущах — кому потрібне тоді жаб'яче кумкання?

З розчиненого вікна молодіжного гуртожитку, в якому живе Григорій, вихоплюється магнітофонний голос співака Леонтьєва: «Все бегут, бегут, бегут, бегут»... У вікні швидко рухаються тіні, які то зближаються, то розходяться, вибігають на балкон хапонути свіжого повітря й знову зникають у кімнаті. Музика, ритмічне човгання ніг, конвульсивні рухи тіней...

Електронний годинник на будинку міськради висвітив суцільні нулі на табло, і вони на мить завмерли ланцюжком, у якому кільця, не з'єднані між собою, здається, можуть розпастися. Та вискакує перша хвилина нової доби, час пішов далі.

Двадцять шосте квітня. Одна тисяча дев'ятсот вісімдесят шостого, без зупинок, без розривів зв'язку, без вимкнення на профілактику. Здавалося б, треба, але — ніколи, ніколи, ніколи!

Ніколи думати самим, і ми натовкуємо свій мозок інформацією.

Ніколи відпочити, розслабитись, і ми купуємо пляшку.

Ніколи виховувати дітей, і ми спокутуємо перед ними японськими магнітофонами, джинсами, купецькими весіллями, кооперативними квартирами.

Ніколи по-справжньому любити жінку чи чоловіка — і ми пропонуємо їм «скорочений варіант» — вже розстелене ліжко, «добридень» і «до побачення».

Не вистачає енергії — розщепимо ядро.

Тільки приготувалися зробити щось добре, вічне, головне, а вже смерть стоїть в узголів'ї.

А незабаром на годиннику історії вискочать три нулі і двійка попереду. Новий вік, нове тисячоліття. «Чортове колесо» винесе нас у найвищу свою точку. Чи найвища вона? Чи не забуде бородатий горбань увімкнути гальмо? Чи не забалакається він з молодицею, яка йде з ярмарку?

Ну от, варто було задуматися про це, як на міськрадівському годиннику вже три хвилини нового, двадцять шостого дня квітня. Вперед!

З міста вихоплюється на простір червона «Ява» з двома пасажирами в червоних шоломах. Олеся міцно пригортається до Романа, обхопивши його руками за шию. Вони летять у ніч, як одна фантастична істота з мотором і двома людськими серцями. Мотоцикл вилітає на круту дугу мосту, і в цю мить він схожий на ракету, що ось-ось злетить, прорізуючи собі шлях у темряві щупальцем світла.

— Свобода! Швидкість — це реальна свобода, Олесю!

Вона щось відповіла, але вітер вихопив з уст її слова, і навіть вона їх не почула.

Рояться комарі, мошкара, метелики довкола кожної лампочки у вуличних ліхтарях, довкола міської Дошки пошани, освітленої зсередини. На дашку її дрімають кілька диких голубів. З Дошки пошани дивиться на місто підмальований супермен з бровами-шаблюками, зі сталевим поглядом-блиском, з тонкими, загадково зімкнутими вустами. Якби не підпис «Микола Іванович Мирович», мабуть, він і сам не впізнав би цього зухвалого молодика з німбом комарів і метеликів над головою. Дивиться через майдан, дивиться так, наче йому не заважають бетоновані стіни будинків, бачить кожного, хто заховався у своєму кам'яному мішку: спить чи їсть, купається чи переглядає газети, рахує гроші чи зморшки на обличчі, жадібно обіймає чи говорить несправедливі, найобразливіші слова, лежить біля одного, а думає про іншого, у теплу ніч мерзне від самотності чи змиває з тіла ще гарячий піт солодкої пристрасті... Він дивиться, бачить усе це, але погляд його зверхній, бо все це марнота.

У дворі міської лікарні, біля стола, накритого листом нержавіючої сталі, азартно печуть в доміно водії швидких допомог. Лампочка, над якою за абажур править велика алюмінієва миска, звисає з дерева над самим столом, освітлює лише руки водіїв і доміно. Грають навиліт, і ті, хто чекає своєї черги ввійти у гру, провокують гравців на помилки, щоб швидше закінчилася партія. Одна з машин повернулася з виклику. Дріб'язок: сердечний спазм у бабуленції, вісімдесят два роки, пора... Удари доміно заглушують кумкання жаб у заплавах, голоси

уболівальників і сопіння довготелесого водія, який спить у кабіні РАФа, не знаючи, що хлопці бинтом зв'язали йому ноги, але... нема викликів, отже, нема й потіхи...

23.

Довжелезний бетонований коридор. У стелю вмонтовані лампи денного світла, підлога заслана просвинцьованим лінолеумом блідо-помаранчевого кольору. На невеликій відстані одна від одної телефонні будки з масивними телефонними апаратами, освітленими червоними ліхтарями — аварійні. Коридор — як підземний тунель. І довжелезний, наче веде з одного материка на інший, з теперішнього часу в... невідомий. Але для чоловіків, які після короткої літучки в Голобородька йдуть на свої місця, це просто коридор, яким треба пройти до свого робочого місця.

Деякі лампи під стелею не горять, деякі лише втомлено блимають, але ноги атомників знають тут кожен шов лінолеуму, пам'ять підказує, де треба нагнути голову, щоб не гримнутись об вентиляційну систему, яку лагодять.

Всі вони як селезні: у білих робах, білих полотняних черевиках, шапочках. В нагрудних кишенях патрони-дозиметри, які варто щозміни заряджати, але... краще цих п'ять хвилин посидіти в курилці. Коли інженером з техніки безпеки була сміхотлива молодичка — дехто ходив «на підзарядку», а тепер якийсь хмирюватий піжон, який з директором і головним інженером ріжеться в преферанс, пішов він під три взятки на мізері. Є «брелок» на гудзику — хай рахує, в кінці місяця здамо його в лабораторію,— він і покаже, що там нацюкало. Піди, щоб зарядити патрон-дозиметр,— засміють товариші по вахті, з'їдять, як ескімос диню.

— Ой, боюся, хлопці, що київське «Динамо» дувоне в Ліоні. Розкидали всіх, а тут спіткнуться. Їм би з місяць пограти дома...

— Ще тиждень побійся — там легше буде. На Хрещатику Кубок виставлять. Поїдеш куму провідати — помилуєшся...

— Чим?

— І кубком, і кумасею...

— Не нагадуйте йому про неї перед експериментом Голобородька.

— Ех, хлопці, смішки не горішки. Он мені розповідали, що до інженера блока А приїздила молодичка з Москви. Однокурсниця. Грибів позбирати, вареників українських спробувати, на пейзажі подивитися. Він її завіз на дачу товариша, щоб подалі від атомної станції, від жінчиних очей, ближче до природи. От і все.

— Хе! Здивував. Хрестоматія, яку тепер знають ще до шістнадцяти років...

— Е, хлопці, це тільки зав'язка. Насушила молодичка грибів і летить на Москву. Зареєструвала квиток, проходить контроль для посадки в літак. Через контрольну арку. Сигналізація дзвенить, аж розривається. Молодуха зняла золоту обручку, кульчики, гаманець з грішми — однаково дзвенить. Зняла туфлі, бо на каблуках залізні наконечники, вийняла шпильку з кіс. Дзвенить. Тоді жінка-міліціонер одвела її в кімнату, і пасажирка мусила зізнатися, що... збирала гриби з інженером атомної, який у той час бував на реакторі. Так що треба не забувати, хлопці, ми мічені, можна влипнути.

— Не пасталакайте дурниць! Он турбіністи з Харкова ще повірять вам, брехлям...

— Хай собі жартують...— одказав один із харків'ян, яких викликав для участі в експерименті Голобородько, бо вирішено з Миколиної турбіни зняти інерційну енергію й використати її на охолодження реактора. Вдають бувальців, але реакторники бачать: нервуються новачки, прислухаються до кожного їхнього слова.

Микола іде просвітлений, він ще відчуває запах Людмилиного волосся, бачить її в плащику, в кімнатних чопанцях, відчуває її прохо-

лодну руку в своїй руці. Він зупинив у своїй уяві ту мить тихого щастя, злагоди і порозуміння, яке йому подарувала дружина. Навіть побрехенька про інженера з блока А і однокурсницю не торкнулася його, не похитнула настрою. Тільки коли масно реготнули вахтовики — він заусміхався також, але... своїм власним думкам.

Пред'являють перепустки на останньому контрольному посту і йдуть далі довжелезним коридором.

— Даремно Голобородько аварійку вирубав. А як осатаніє реактор, як скине вуздечку?

— Гарцює Голобородько. Лацкан піджака свербить під орденок. Один хід — і в дамках.

— Заколисав усіх блок Г. Два роки муркотить, не кусається. Тишко.

— Не зуроч, матері його кіловат-годину!

— Ніби я не буду там, де й ти...

Дмитро Паливода наздогнав Миколу і йде поруч.

— Щось хотів сказати, Митре? — запитав Мирович, щоб не мовчати.

— Дурень я, Миколо. Треба було взяти в тебе телефон старшого брата і зателефонувати йому про авантюру Голобородька. Щойно згадав про твого Олександра. А ще краще, якби в проекті було продумано неможливість вимкнення аварійних систем. Тепер... будемо надіятися на випадок... на розташування зірок. Тримайся! — Паливода як з'явився, так і зник, завернувши до зали центрального пульта управління реактором. За ним і Нечипоренко з книжкою під пахвою.

Микола йшов і думав, що таки треба сказати Сашкові і про цей його промах у реакторі, та бачаться вони з братом усе поспіхом, Миколі не хочеться зопалу троюдити Сашкове честолюбство. А таки треба... Ось приїде на сороковини, обов'язково скажу!

Заходять у тінь, і знову виринають на світлі ці білі привиди в бетонованому тунелі. Хтось відлучається від гурту й зникає у бокових дверях, наче ховається в свою надійну мушлю.

Над атомною, над лугами довкола пульсує яскраве світло святкової ілюмінації. Вже святкової.

24.

Під вікном Миколиної квартири зупиняється вишневий «Жигуль» з іграшковим скелетиком, підвішеним на гумку до оглядового дзеркала в салоні. Машина зупинилася, і скелетик довго розгойдується перед очима Голобородька.

Василь вимикає музику, закурює, висуває голову й дивиться на освітлені вікна будинку.

На третьому поверсі ворухнулася штора, майнула тінь, розчинилися двері балкона — Людмила!

Лише тепер, побачивши Людмилу, яка махала йому рукою, щоб піднімався в квартиру, Василь усвідомив, що він приїхав до неї, до семикласниці з Городищ, до тієї рано дозрілої школярки, в якої груди були пишніші, як у вчительок, яка сонливо і млосно водила очима за хлопцями-старшокласниками, охоче виходила на побачення, коли задрімає її мати, мліла від обіймів і не відштовхувала, коли шастаєш руками по її тілі. Який же дуринда він був тоді, жодного разу не взявши того, що вона й не дуже боронила. То соромився, то відкладав на потім. І аж тепер, мало не через тридцять літ, коли вона постаріла, зів'яла й осунулася, а він засяг становища в суспільстві, дійшов чоловічої сили,— є можливість сквитатися за свою помилку. Не те, не те, а чому б і не притлумити ту давню гіркоту? Тим більше що вона цього разу переступить не через страх, а через власну совість. У цьому навіть більше інтриги й принади. Тямуща, досвідчена жінка... Може, це й краще. Тільки часу мало. За годину треба повернутися на атомну.

Василь завбачливо загнав машину під сусідній будинок і, злодійкувато озираючись, ховаючись у тінь, югнув до під'їзду. «Зрештою, побачимо, як зустріне...»

25.

Світло мотоциклетної фари вихоплює з темноти стовбури старої сосни, прибиту до неї вишургану дошку з написом «с. Городища», хрести цвинтаря. Мотоцикл затрясло на вузлуватому корінні, Роман стишив оберти мотора, тепер може чути Олесин голос, а не бачити тільки її руку, що вказує дорогу.

— Може, заїдемо до баби Марії?

— Іншим разом, Олесю, я хочу побути наодинці з тобою. Два роки чекав цього...

Роман завертає на лісову стежку, встелену глицею і тонким хмизом, відгортає рукою пругке, вже набрякле соком пагілля кущів. Зблиснула у світлі фар течія річки, що сонно перекочує хвилі й молочно спалахує в темряві.

Він глушить мотор, зіскакує з мотоцикла. Олеся ледве встигає зістрибнути на землю, як він веде «Яву» за роги в гущавину, надійно маскує від стороннього ока. Вибирається з терновиська й кидається цілувати Олесю, яка підперла спиною стару сосну й дивиться в небо.

Цілуються, розгарячені швидкою їздою, усамітненням на безлюдному березі річки. Не встигли скинути шоломів, і вони заважають їм, стукаючись один об одного якось аж моторошно. Наче гримає череп об череп, та вони цього не чують. Ще свище у вухах весняний вітер, мерехтить в очах дорога, ліс і зоряне небо, а вже гарячий хміль сатаніє і збезволює їх, дурманить і солодко позбавляє влади над самими собою...

Але ж Олесі здається, що крізь ніч, крізь нічну товщу лісу на неї дивиться зараз баба Марія з вікна своєї хати. Дивиться пильно, спокійно і невідступно. Нема в її погляді ні докору, ні схвалення, ні гніву, а щось таке, що змушує дівчину не ховати очей, напружуватися, наче ось-ось її суворо погукають додому, і якщо не послухає — прийдуть по неї з лозиною. Бабуся така, що може й прийти.

Олеся подумала, що це дивне відчуття підступало до неї вже не вперше. Звідки йому взятися, коли вона виросла біля баби й діда, до восьмого класу ходила в Городищах до школи, бабуся знала про неї більше, як тато з мамою, які приїздили в село розвіятися, побачити дочку й напакувати сумку харчами? Боялась Олеся тільки мами, згорталася при ній, маліла й безслівно підкорялася. Може, в отій німій покорі й затаївся страх?

Бабуся Марія просто постійно була присутня в її житті. Лаяла за непослух, карала, але все це було природно, без істерики й галасу, наче й передбачалося, що Олеся залишиться наодинці зі своїм сумлінням і це виробить у неї потребу до самостійного, можливо, аж занадто розважливого, як на її вік, внутрішнього життя. Три останніх шкільних роки вона вчилася в місті, ровесниці вважали її несучасною, закомплексованою, бо всі вони вже переживали бурхливі любовні романи, без довгих вагань віддавалися хлопцям-старшокласникам, відверто хвасталися цим і зверхньо, осудливо поглядали на свою «старомодну» подругу. Були хлопці, які закохувалися в Олесю, бігала вона до них на побачення, цілувалася, ходила в кіно, простоювала з ними біля свого під'їзду, а все ж перемагала спокусу бути як усі. Перед тим, як Роман мав іти на службу до армії, вона мало не віддалася йому (Романова мама поїхала з чоловіком до родичів, і вони були в квартирі самі), але в останню мить перед нею знову постали очі баби Марії, пронизливі й суворі. Вона не злякалася їх, але мить солодкого безвілля одразу ж схлинула, й Олеся могла керувати собою.

Тепер вона доросла, дочекалася з армії Романа, мама відпустила її

на цілу ніч, дурманно заграла весна, тепла ніч гуде, як брага, сосни розставили над нею свої дужі руки, тече вода з витоків до гирла, загонисто росте під ногами чорнобиль... Тепер їй дозволено все, бо вона дозріла часточка цього світу, бо гарячі Романові долоні гарячковито пестять її плечі й перса...

26.

Коли поруч з Григорієм була вродлива жінка,— його життя набувало якогось особливого, загострено-відчайдушного смаку. Навіть тоді, коли він не намагався доконче заволодіти нею — все одно весело й задерикувато працювала його душа, він засвічувався, ставав ще вродливішим, зухвалим, нехотячи подобався їй, принаджував. Це майже не коштувало йому зусиль, не виснажувало. В ці хвилини він жив усмак, торжество робило його ще добрішим, він випромінював стільки теплої чоловічої ніжності, що встояти перед нею не могли навіть затяті реалісти й скептики жіночої статі. «Скільки любив,— ото стільки й жив» — це Грицева програма.

Та сьогодні, сидячи з Наталкою в своїй холостяцькій кімнатині, він не міг позбутися якоїсь гіпсової скованості в рухах, загальмованості в словах, нав'язливої, одноманітної сентиментальности в почуттях. Останнє геть було для нього неприродним, в'язким і бридотним, але збутися його не міг ніяк. Стільки довірливих міських овечок перейшло через його руки, через цю холостяцьку келію, а тут не в сідлі, а охляп. Невже у всіх, коли по-справжньому, отак? Наче в брата Миколи. Та у Миколи ж натура м'яка, поролонова.

На стінах кімнати не вигорілі на сонці плями від жіночих портретів. Зі ствола мисливської рушниці стримить зелений листочок тюльпана, як зелений язичок полум'я після пострілу. Дзеленчить скляний плафон під стелею — на верхньому поверсі балюють перед двома вихідними.

У келихи Наталки і Григорія налито сухого червоного вина.

— От і все, Гришуню, приїхали! Розпрягаємось! — видихнув Гриць і повів плечима, наче й справді випрягався з невидимої шлеї, яка зараз, в незвичному для нього стані скутості, здавалася майже реальною.

— Розпрягаєшся? І хомут скидаєш? — тріпнула біло-сизуватим, як молодий полин, волоссям Наталка.

— Якщо хомут не муляє — його майже не відчуваєш...

— Це коли нічого не везеш. Тільки тоді. Тільки тоді, Грицю. Можеш мені повірити — я два роки була заміжня.

— А я перелюблю тебе на свій лад, молодице. І сліду Нечипоренкового не залишиться!

— Який же ти моторний і... честолюбний! Із своїм минулим я впораюся сама. Ти займайся майбутнім...

— За що вип'ємо, жінко?

— Мовчечки пом'янемо твого тата Івана Мировича...

Григорій на мить опустив свою красиву голову, запечалився (побачив складені татові руки на грудях, розсипаний на подушці чорнобиль, худюще татове лице з гострими вилицями, сині зімкнені уста), рішуче випив вино, виливши кілька крапель на підлогу. Наталка лише пригубила з келиха і поставила його на стіл.

— Так батька не поминають, жінко. Він, небіжчик, царство йому небесне, любив чарку і красивих жінок. Це ж твоє улюблене «Каберне», яке нібито виводить стронцій із крові. Аж з Києва привезли хлопці. Допий! А другий келих за нас із тобою. За тебе і за Грицька, що вже відгулявся...

— Відгулявся лише тато Іван, а тобі ще жить і жить, не зарікайся згарячу, щоб потім не каявся...

27.

Стара, з перетрупешішим дахом, вкритим подекуди мохом, хата в Городищах, навпроти цвинтаря. Темні вікна, що відображають лише зовнішні вогні, навхрест забиті дошками — наче складені руки мерця. Вхідні двері зірвалися з одного завіса і краєм вросли в землю. Холодна, моторошна пустка. Навіть кладовище поруч із цим двором і хатою видається місцем обжитим.

З дірок в устрішші хижо зблискують вогники лисячих очей, наче рухомі свічки спалахують і гаснуть. Як отоді, після поминок Івана Мировича, коли розходилися поминальники.

Лунає постріл із кладовища. Другий. Третій. Гаснуть вогники лисячих очей, суха курява клубочиться над солом'яним дахом покинутої хати.

Лисячий писк — як тривожна морзянка у нічний світ. Ще постріл. Засокотіли в городищенських курниках перелякані кури. Загавкотіли собаки по всіх кутках села. В кількох вікнах місцевих дачників засвітилося несміле світло. Десь скрипнули двері, ревнула корова. Андруха в темені перезаряджав рушницю, присівши між двома старими могилками. Ще двічі вистрелив по старій покинутій хаті, що бовваніла по той бік вулиці. Нестерпно боліло плече.

Андруха завдав рушницю на спину, його гандрабата тінь загойдалася між хрестами. Загубилася між ними чи в густій темряві сама перетворилася на хрест?

28.

Хвиля теплої зворушеності і душевного затишку не минала і тепер, коли Микола звично влився в операторське крісло, яке завжди майже без зусиль одгороджувало його від сім'ї, від житейських морок і пристрастей. Одступалося все, і він наче вмикав свої нерви, свої відчуття в оце напружене стеження за турбогенератором, за його сахким диханням. Миколине око встигало бачити всі датчики одразу, реагувати на них з холодним і тому безпомильним спокоєм.

Микола розумів, що те сімейне життя, про яке мріяв, одружуючись із Людмилою, не лише не дало йому щастя, а й звичайної душевної рівноваги. Робота — царина, де він міг усмак погамувати своє честолюбство. Особливо любив він нічні зміни, коли спало місто, окільні села, коли рівно двиготіла його турбіна в бетонному мішку, а він пильно пантрував її норов, її надсадне дихання. Віч-на-віч із розщепленим атомом. Щогодини посилаючи мільйон кіловат енергії, що комусь присвічує в темряві, рухає електропоїзди, зігріває квартири, вкриває інеєм стінки холодильника, добуває музику з магнітофонної тасьми... Вголос Микола ніколи не сказав би про це, вважаючи такі думки занадто пишними навіть для написаного виступу з трибуни, але на самоті, сидячи за пультом, знаючи, що його ніхто не бачить і не чує,— охоче підпускав їх до себе: все-таки чогось він та вартий у цьому житті.

Але зараз його душа, тихенько зараювавши перед початком вахти, зігрівшись у сімейному гнізді, не хотіла звично згортатися, бути непомітним додатком старшого оператора Миколи Мировича.

Ні, таки треба берегти Людмилу. Взяв її за дружину — бережи. Що вона здобула, вийшовши заміж за тебе? Хатні мороки, прання, куховарство... Чого зазнала з тобою? Три роки любовної втіхи, поки не народилася Олеся. А далі будні й повинність, сварки й замирення, тіснява в «гостинці», очікування квартири, а ще далі меблі, килими, посуд, ганчір'я... Все це діставала вона, діставала, принижуючись, лестячи комусь, заощаджуючи кожну копійку, перепродуючи дефіцитні товари. За цими мороками і постаріла. Іншим усе дісталося легше, бо у них заможніші батьки, а в мене родина — бригадний підряд

можна організовувати, в Людмили мама-пенсіонерка, яка померла відразу після нашого весілля.

Теплий туманець ніжності вкутав Миколину душу, він побачив перед собою Людмилу в сірому плащику й кімнатних чопанцях, відчув запах її волосся і гарячу вологість її руки...

Стрибнула температура!

Передав на центральний пульт управління реактором, щоб пригасили ядерний азарт.

Пригадалася Людмила, коли з вікна пологового будинку показувала йому Олесю в сповитку — маленьке, рожеве кружало дитячого обличчя. Сонне, зморщене, як печене яблуко. Тепер он яка дівка, незабаром сама народить. Микола стояв тоді під вікном районної лікарні з букетом паперових квітів, бо знайти бодай одну живу квітку в районі не зміг, закупив у районному універмазі цілий оберемок, Людмила нюхала їх і всміхалася...

Та що це таке?! Знову стрибонули датчики!

— Сергію! Нечипоренко! Ти що, зачитався детективом? Збий реакцію!

29.

— Хто в мій день народження згадає про роботу, тому штрафна чарка і шашлик прямо з вогню! Покарання, гідне злочину! — сказала дружина директора атомної й одкинулася в податливий шезлонг, який взяли до лісу спеціально для іменинниці, щоб сиділа, як принцеса. Решта гостей викачувалися на простеленому брезенті, стаючи на коліна лише тоді, коли виголошували тост.

— ...І йде до лісу збирати дрова для багаття...— підтакнула дружина головного інженера, грайливо штрикнувши свого чоловіка під ребро шампуром од шашлика. Юрій Гнатович подумав, що, мабуть, сказав щось зайве.

Фари директорської «Волги» присвічували їм у лісі, громіздка тінь директорової дружини лежала на всій галявині. Як сухий хмиз, потріскував приймач у салоні машини.

— За кращу половину людства! — сказав директор і довго зводився на коліна, розчавивши при цьому рукою свіжу помідорину, що цвіркнула соком на спортивний костюм його дружини.

— ...Яка краща тільки тому, що поруч з ними є гірша половина,– докинув головний інженер.

— Тихше, Юрку, тепер тости можна виголошувати лише під ковдрою або писати їх на папері. Он загримів голова райвиконкому.– Директор витер заюшену руку об край брезенту.

— А вже субота. Вихідний. Тиждень відпрацювали — можна й відпочити! — Дружина головного інженера своїм носовичком заходилася витирати сік помідорини на спортивному костюмі директорки.

— О! Згадала роботу! Наливаю штрафну чарчину й подаю гарячий шашлик! — зрадів головний інженер.— Плакала твоя осина талія, мадам!

— А я схудну, поки в цьому лісі знайду дров для багаття. Так що не залякуй, чоловіче, свою жінку. Я щотижня ходжу в сауну...

30.

Василь Голобородько не мав радості від того, чого ще недавно так наполегливо прагнув. Не вагаючись, покинув нічну вахту, примчав до міста, нервувався, думаючи, як його зустріне Людмила, як складеться розмова, чи не зав'язнуть вони у дрібних докорах одне одному за те шкільське минуле?

Коли переступив поріг квартири і побачив Людмилу в тьмавому світлі зеленого торшера, напруження відпустило його. По-свояцькому роззувся, розстебнув сорочку на грудях, розслабився в м'якому кріслі. «Все буде дуже просто»,— тільки-но подумав він, як скрипнули двері другої кімнати і звідти вийшов Тарасик.

Голобородько навіть шкодував, що піддався своєму настрою. Треба було відкласти на потім, старанно вибрати час і місце, виїхати на чиюсь відлюдну дачку, підігрітися коньячком і каміном, усамітнитися, а тоді вже відомстити Людмилі так, щоб і душа пораювала, і тіло теж. Іншим разом... Хто зна, чи засне дитина?

Хотів закурити, але в нього було «Золоте руно», а Микола таких не палить. Треба потерпіти, щоб не залишати свого запаху в кімнаті...

Поклав на стіл гроші за костюм, щоб не забути. Сто п'ятдесят карбованців. Купюри були дрібні, і на столі при світлі вуличного ліхтаря виднілася ціла гірка грошей.

— І не думай, жеребчику, комусь похвалитися, прибрехавши. Не Миколи боюся, а поговору й Городищ,— прошепотіла Людмила, випроводжаючи його.

— Чого б це я на самого себе намовляв, Людмило? Тим більше що кажуть, ніби Микола — мій брат по батькові...

— А ти, соромітнику, братову свою в блуд хочеш завести.

— Жаль, що цього не сталося двадцять п'ять років тому. В Городищах, у копиці свіжої соломи. Треба їхати. Вахта чекає! — сказав Голобородько й одразу почужішав, наче одягнув маску на обличчя, поклав руку на засувку дверей.

— Не забудь про кооператив для Олесі. Вважай, племінниця твоя. Не забудь...

31.

Після антиалкогольного указу, що блискавично пройшов крізь свідомість, викликав активну реакцію в кожного дорослого, входили в моду тихі, малолюдні застілля. Іще б, адже полетіло кілька раніше недоторканих осіб. А кому потрібне таке похмілля? Вважай, довічне.

Тому старий академік-атомник відзначав своє сімдесятиріччя вдома, на московській квартирі, в колі сім'ї та найближчих друзів і соратників. Відзначав тихо, гасив патетику тостів, збивав емоційний надрив колег самоіронією, переадресовував компліменти своїй дружині й колективу інституту. Коли дійшла черга виголосити ювілейне слово Мировичу, Олександр уже переорієнтувався. Хотів говорити про те, що атомна фізика нині стала «супернаукою», то що вже казати про людину, яка в цій науці «суперспеціаліст»? Звісно, старий осадить його. Тому сказав інше. Коли людина народжується, природа і батьки наділяють її багатьма чеснотами. Життя намагається змішати ці чесноти з вадами і гріхами. Лише справжні особистості здатні протягом усього віку обстояти в собі оте дитяче, справжнє, воістину людське. Суть в тому, щоб не йти на компроміси. Такий урок подав нам усім ювіляр. Тож хай не минається в наступних десятиліттях все те, що відстояв у собі іменинник.

Це справді прозвучало задушевно, з почуттям і без одвертих лестощів. Академік не перебив його, перечулено промовчав. Ольга тихенько гордилася своїм чоловіком.

Тост Мировича спричинився до того, що ювіляр став згадувати своє сільське дитинство в селі на Псковщині, а згодом і спровокував усіх присутніх на змагання: хто розповість найяскравіший спогад про свої дитячі літа.

Ця гра дорослих людей так скрасила застілля, так зріднила

й зблизила їх, наче всі вони пережили мить ненав'язливого очищення, щирості й щастя.

Олександр Іванович свій спогад розповів останнім.

— Вдосвіта, коли страх як хочеться спати, тебе будить мама. Обережно, щоб не злякати. Корова вже здоєна, треба гнати її на пасовисько. А роса ще холодна з ночі, туман з річки пронизує кожну твою кісточку. Пісок на вулиці ще не куриться, бо прибитий росою і вільгістю. Женеш корову до лісу. Босоніж. Холодно. Зуби дзигонять, вибивають такі ритми, що куди там сучасним модерновим ВІА. Відпускаєш у лісі корову з налигача і не знаєш, куди заховати посинілі від холодної роси ноги. Аж тут корова наляпає коржиків. І ти притьмом стаєш у них, бо вони теплі. Здається, більшого щастя й блаженства у цьому світі немає, так тобі гарно. Стоїш, аж поки не охолоне кізяк, тоді хутенько перебігаєш до подальшого, він ще теплий. У шість років це було моє найяскравіше уявлення про людське щастя. Ходиш за коровою по лісу і ждеш, коли вона почне пекти коржі...

Очі старого господаря засльозилися, він надпив з келиха шампанського і сказав:

— Мировичеві — перше місце! І за відвагу, і за правду. Ми таки найкращі в дитинстві.

32.

Крізь тонке, прозоре плетиво верболозу металево зблискує течія річки. Важка, впевнена, таємнича опівночі. Під сосною, причавивши кущ кропиви, лежать два червоні шоломи, притулившись тім'ям один до одного. На них зблискують краплини роси. Сонно прицмакує річкова вода під крутим уступом берега.

Роман з Олесею лежать посеред галявини в лісі. Влітку тут усе буде витоптане, зграсоване дачниками, закидане недопалками, поліетиленовими кульками, недогарками багать, а зараз чисто, наче ця планета ще зовсім молода і необжита, наче на ній лише мусить розпочатися цивілізація.

Спершу Романова навальна пристрасть відлякувала дівчину, він здавався їй грубим і хижим. Чула про це від своїх подруг і ровесниць, а уявляла інакше. Та лежачи отут, на нічній галявині, де гіркувато пахне століченим чорнобилем, де плюскоче річка під берегом, де вони начеб одні-єдині в цілому світі, від Романових поцілунків, від його гарячих і впертих рук, що розбуджували в її тілі, в усьому її єстві якусь не звідану ще, темну, але всепоглинаючу й непереможну пристрасть, вона таки втрачала владу над собою.

На якусь мить зібралася з силами і таки відкотилася від нього, але він тут-таки наздогнав її, жадібно затис в обіймах і, важко, з хрипливими спазмами дихаючи, цілував її шию, вуха, безвільно розтулені уста.

Олеся спробувала востаннє виборсатися з його обіймів, але не змогла, Роман відчув це і ще більше посміливішав.

Він уже мав невеличкий досвід, який у стосунках з Олесею можна було навіть перебільшувати й бути зухвалим. У дев'ятому класі Роман відвідував міську секцію боротьби самбо, батько з матір'ю саме розлучалися, і син користався майже необмеженою свободою. Після того як він став чемпіоном міста серед юніорів, його приголубила й наблизила до себе ватага старших хлопців, які мали доволі «кишенькових» грошей. Вони збиралися в сільській хаті на околиці міста, яка належала одному кандидатові в майстри спорту з самбо. Це житло заповіла йому бабуся перед своєю смертю. Будівля незабаром мала іти під знесення, спадкоємцеві дадуть сучасну квартиру, хоч живе він у батьків у центрі міста. Слухали музику, бавилися вином, танцювали. Роман був наймолодший у компанії, але цього ніхто не підкреслював, навпаки, називали «чемпіоном міста». Хлопці й дівчата курили, часто

пускаючи по колу якусь спеціально приготовлену сигарету, після чого ставали зухвало збудженими і безсоромними, розходилися парами по кімнатах дому, забиралися навіть на сінник у порожньому хліві. Роман не курив, бо в п'ятому класі хтось дав йому затягнутися, то його так занудило і скрутило, що він панічно боявся вдруге спробувати цигаркового диму. Згодом один із хлопців «випав» з компанії, бо батьки виїхали на Південно-Українську атомну станцію, з ними подався і син, а його «овечка» — друкарка домоуправління, залишилася без пари. Роман зайняв його місце. Компанія не лише не заперечувала, а й активно сприяла цьому. Після вина, танців, сигаретного «кайфу» треба було звільнити велику кімнату для кандидата в майстри, і Тамара взяла за руку «чемпіона міста», повела його в порожній хлів зі старим сіном, духом стайні і писком пацюків по кутках. На хрусткому колючому сіні, під низькою, запавутиненою стелею хліва Роман залишив свій страх і сором перед жінкою, яка хоч і називала його Артуром (це ім'я Романового попередника), але терпляче, на правах дорослішої і досвідченішої, навчила хлопчика відчути себе мужчиною.

Роман і досі до подробиць пам'ятає ту першу ніч, нудотний смак прокурених Тамариних уст, її повільну діловитість й іронічну зверхність бувалої жінки, тріск перестояного сіна, метушню пацюків, запах сухого кізяку, павутиння над головою. Тамара швидко заснула, а він сидів біля неї до самого ранку, кидав сухими кізяками в пацюків, що нахабно бігали біля Тамариної голови. Уві сні Тамара кілька разів називала його Артуром, хтось виходив із хати, хляпав дверима дерев'яного нужника. Спросоння Тамара знову пригорнула до себе «Артура», не одкриваючи очей, віддалася йому ще раз і, одвернувшись, міцно спала до ранку. Прокинулася вона чужою й далекою, наче вони просто їхали цілу ніч в одному автобусі й вийшли на кінцевій зупинці, навіть не познайомившись. Хапливо одягнулася, вмила заспане лице лосьйоном, що був у сумочці, діловито підвела губи і брови й, не попрощавшись, побігла на роботу, залишивши Романа на колючому сіні з іще більше знахабнілими пацюками.

Наступного дня до кандидата в майстри приїхав двоюрідний брат — студент, в якого були канікули, і Тамарка того ж вечора перейшла до нього, тим більше що кандидат поступився братові великою кімнатою, а не старим хлівом. Цим самим Тамарка начеб переходила в «еліту», висувалася на головнішу роль у компанії. Роман, затаївши в собі тупу образу, більше не з'являвся там, щоправда, його ніхто й не запрошував. Кілька разів зустрічав Тамарку в місті, але вона його не впізнавала. Біс із нею, головне, що подала урок, що він уже не пацан, а мужчина.

Невдовзі з'явилася Олеся, заінтригувала своєю неприступністю, це було цікаво, підігрівало його честолюбство, не домігшись її, Роман пішов до армії. І ось повернувся. Тепер вона не встоїть, не кам'яна ж.

— Не треба нині, Романе. Ну, не треба. Ти все зіпсуєш...

— Та ні. Ти станеш мені ще ближчою...— шепотів Роман, шастаючи рукою вже під її светром.

— Хіба я й отак далека?

— Ти жорстока. Знущаєшся з мене... Після двох років Азії...

— Я не так це собі уявляла.

— Краще й не придумаєш, хоч би й старався: ліс, весна, річка, молода трава, місяць...

— Це не трава, чорнобиль. Полин, лиш не такий гіркий.

— Тим більше...

Олеся востаннє напружилася, знеможено розм'якла, затихла і безвільно розкинула руки по чорнобилю.

Скинулася над течією ріки велика рибина.

Роман випадково зачепив ногою їхні шоломи, і вони розкотилися по землі в різні боки.

33.

— Сергію! Нечипоренко! Чому не відповідає Голобородько?! Де він, гадюка? Вмикай аварійку! Температура зашкалює! Відмовили охолоджувальні насоси! Турбіна некерована! Опускай стрижні! Дорога кожна секунда! Рвоне! Гаси реактор, я тобі кажу! Наказую!

Микола волав у мікрофон, налігши грудьми на стіл. Кричав, не слухаючи, що йому відповідає Нечипоренко, не слухаючи нікого, бо вже двиготіла бетонна кімната, бо турбіна зовсім не підкорялася йому і він відчув свою повну безсилість, що враз перетворилася у відчай.

— Опускай стрижні, гад ти такий! Боягуз! «Детектив»! Що ж ти робиш?!

У нутрощах реактора пролунав глухий вибух. Посипався тиньк із стелі. Важко здригнувся блок, наче хотів вискочити із землі з підмурівком.

Пронизливо, розлючено завили сирени в коридорі.

Операторський журнал злетів з пульта і впав на підлогу.

Погасло світло.

— От і все, Людмило. Живи. І, не дознавшись, умираєм... А покидаємо...

Бетоновану коробку заповнив спресований морок і задуха.

— Сашко, брате, поможи! Що робити?..

Микола в пітьмі намацав гнучку шию мікрофона і майже простогнав:

— Серього! Гаси його, чорта проклятого. Не дай йому вихопитися на волю. Гаси його, дурня... ні, розумаку, тільки несамовитого... божевільного... гаси...

Зв'язок уже не працював, його ніхто не чув.

Миколі здалося, що він усім своїм єством відчуває, як напружується бетон, як потріскують шви між плитами, як...

Вибухом його викинуло з крісла.

Тріск, гуркіт, скрегіт металу, моторошний свист пари.

Важкі металеві двері впали на Миколу.

Тепла мамина рука ковзнула по його чолу...

З руйновища реактора вихопився в нічне небо велетенський рухливий клубок пари, піднімався вгору і більшав, більшав, застуючи місяць і зорі над станцією, над містом, над окільними селами, полями, лісом, річкою.

На розтрощеному вибухом даху плавився гудрон і скрапував на землю, як чорні сльози цього многогрішного століття.

З руїни реактора виривається в небо стовп зловіщого вогню, пари, уламків перекриття, блискучих труб, палаючих шматків графіту. Стовп стрімко, як фантастична ракета, піднімається в небо, освітлюючи корпуси атомної, річку з верболозами, з тихими багаттями рибалок на обох берегах, освітлює крайні будинки міста, півдугу «чортового колеса», пустельний пляж зі старим човном, полишеним під похиленим грибком.

Вогненний стовп завмирає на висоті півтора кілометра, на вершині його утворюється світляна куля, яка начеб засмоктує в себе цей примарний стовбур, всередині якого щось рухається, згортається й випростується, але сам він стоїть над нічною землею, як велетенська ялинкова іграшка блідо-вишневого, майже кривавого кольору. Ніч безвітряна, і стовп цей стоїть, не опускаючись і не піднімаючись, між небом і землею, наче вагається, куди ж йому пустити свій корінь?

34.

Роман і Олеся знеможено лежать посеред галявини, на молодому чорнобилі. Між ними таки сталося те, чого так настирливо домагався хлопець. Роман спустошено і байдуже лежить, вткнувшись обличчям

у столочений ними чорнобиль. Олеся занишкла горілиць, дивлячись у нічне небо над Городищами, накрившись Романовою штормівкою.

— Ром, скажи мені щось...

Він не ворухнувся, промимрив, наче крізь сон:

— Спасибі, що дочекалася. Зберегла. Я не дуже й вірив. Думав, ти ще в школі, коли Глущенко за тобою увивався... Тепер це модно... ще в школі. У нашому класі всі дівчата навіть взяли таке зобов'язання: до випускного вечора стати жінками...

— Отака я... дурна і старомодна...

— У нас на заставі один естонець переконував усіх, що його чекає в райцентрі дівчина. Незаймана дівчина. Так з нього всі сміялися: значить, бракована і нікому не потрібна...

— Ти сміявся теж?

— Я ж не знав, що ти в мене така сама... як естонка з райцентру.

Раптом звідти, з боку їхнього міста, загорілося небо. Червоними стали річка, ліс, чорнобиль. Освітилося Олесине обличчя й очі, в яких проступили дві маленькі сльозини. Вона спершу засоромилася цього яскравого світла, схопилася, сіла, підібгавши голі стегна й затуливши їх руками, але світло у небі дужчало, за лісом піднімалося фантастичне світло, вона метушливо стала натягувати на себе джинси.

Роман продовжував дрімати, вткнувшись лицем у чорнобиль, наче ховаючи вираз застиглої іронії на обличчі.

35.

«Жигулі» Голобородька летять на великій швидкості в бік атомної станції. Вищать гальма, шини залишають чорні смуги на бетонці. Машину заносить на узбіччя, і колеса збивають куряву, порскають щебінкою. Іграшковий скелет-талісман розгойдується над його головою, наче норовить вискочити з машини, яка може ось-ось перевернутися чи злетіти в кювет. В очах водія гарячковито телесується жах.

— Кретини! Наволоч! Гнати всіх!

Талісман-скелетик одірвався і впав на коліна Голобородькові.

36.

Людмила хоче провітрити кімнату. Відсовує важку оксамитову штору і відсахується від балконного вікна: величезна драглиста хмара з-над станції піднімається в небо, за нею тягнеться стовп чорного диму, фосфоричного вогню. До кімнати ввірвалося холодне, здається, душу пронизує, як рентген, світло.

Відскочила од вікна, впустила подушку на підлогу, впала на диван, в якому чомусь зарипіли пружини, наче заплакала маленька дитина.

37.

У лісі, де справляють день народження директорової дружини, вже всі потомилися. Випили, наситились гарячими шашликами, надихалися киснем — завладарювала сонна змора.

— На коня — і по конях! — сказав головний інженер.

Жінки виливають недопиту мінеральну воду в багаття, щоб загасити його, топчуть недогарки ногами, голосно зверескують.

Чоловіки п'ють «на коня» і відбиваються руками від в'їдливих комарів. Увімкнені фари «Волги» сліплять їм очі в лісовій темряві,

і директор з інженером не бачать, що горить небо над атомною станцією. Вони дивляться під ноги, згортають брезент, шезлонг, розкидають по кущах порожні пляшки.

38.

Стара Марія поралася на кухні, готуючи страви на поминки. Заграву над лісом вона помітила відразу, бо в бік атомної виходило кухонне вікно.

Припала обличчям до шибки. Так припала, що аж влипла в нього, сплющився її ніс, побіліло й розправилося від зморщок чоло — обличчя стало розмитим і несхожим, як на картині модерніста. Тільки очі її. Тривожно вдивляються в далеку заграву за лісом.

— Горить щось. Таки горить у місті. Це ж Гриць полізе гасити... Одведи, господи, вогонь від мого баламута. Одведи, хай уже ожениться...

Вицокує годинник у світлиці. Не чула його досі, а це наче біля самого вуха марширує. Ніби знову грабарі забивають цвяхи у віко Іванової домовини. Скільки ж це може вчуватися?

Федір нечутно зайшов на кухню в трусах і в майці, босоніж. Він ступає так тихо, що Марія й не помітила його появи. Став у матері за спиною і теж дивиться у вікно. Лице його напружується, на вилицях ходять тверді вузли жовен.

У великій кімнаті відблиски заграви падають на родинні фотокартки, що висять на стіні. Від цього обличчя наче оживають, нечутно перемовляючись між собою.

39.

— Випий, Наталю, я щось задумав. Вип'єш — збудеться. На-та-ло-о-чко...

— Якби ти тільки бачив, як тобі не пасує бути сентиментальним. Інша, не знайома мені людина. Це «Каберне» чи старість, Григорію?

— Старе вино і перша любов. Майже те саме, що молоде вино і любов остання,— сказав Григорій і ввімкнув портативний магнітофончик, з якого тихо вислизнула мелодія з чотирьох чоловічих голосів. Четверо мужчин наче стояли в Григорія й Наталки за спиною й проникливо сповідалися:

Припав я брату на плече
Край лісу яворового...

Вікно Грицевої кімнати загодя зашторене, бо виходить воно на сусідній будинок, на вікно квартири, де недавно поселилися двоє молодят, які ще навіть не купили фіранок. Григорій спершу мимоволі бачив, як вони повертаються ввечері до свого дому, переодягаються, готують вечерю, клеять шпалери, обіймаються, знову господарюють, лягають спати. Це чуже щастя іноді наганяє такий смуток, яким охоче ласує його самотня душа. Вчора молодята пересварилися, мабуть, образили одне одного, бо молодик на цілий вечір пішов з дому, а його дружина нервово плела шарф чи шапочку, а потім лягла спати не розкладайці. Він знав, що з того вікна теж видно його холостяцьку коробку, тому ще з вечора, чекаючи Наталку, затягнув штору.

Магнітофонний запис пісні, затулене вікно — через те й не почули вони вибуху, не бачать і заграви.

— А тебе наче підмінили. Чужа, наїжачена. Випий і розслабся. У тебе, мабуть, була якась розмова з Нечипоренком?

— Ти покликав, і я прийшла. Решта — дрібниці, Григорію. Прийшла.

— Назавжди!

— Не гони вороних, парубче. Чим повільніше їдеш — більше всього розгледиш.

— Вже надивився. Аж в очах ряботить...

— Від красивих дівчат. Але є ще й правда, яка не завжди красива. Старому холостякові й бабієві це варто знати.

— Ти ще не випила за упокій татової душі, а вже береш на рентґен мою грішну.

— Господи, як я втомилася, Грицю. Наче прожила одне дурнюще, невдале, примітивне життя. Дай мені перевести подих від нього, бо не знаю, чи інше й буде! Кинулася до тебе, як в ополонку. Відпустила глузд: що буде — те й буде! Ні про що не думаю. Обісіло, набридло. Живу, і все. На роботі хоч вуха затуляй, щоб не чути з усіх боків про змія-спокусника Григорія Мировича, який не знав поразок.

— Ти хочеш відкрити рахунок моїх невдач?

— Ця оригінальність дорого мені обходиться, а в що обійдеться врешті-решт, просто не хочу думати, бо все може бути дуже банальним. Адже таких старих гультяїв, як ти, примітивно женять на собі, завагітнівши і натякаючи на парторганізацію, профспілку, громадськість. Будь спокійний.

— Ти хочеш сказати, що...

— Я майже все сказала, що думала.

— Так от... чому ти не п'єш, Наталю! Невже?..— Григорій рвучко схоплюється зі стільця, обіймає Наталку, хоче її поцілувати, але вона ховає губи, одвертається, а коли він стає настирливішим, затуляє їх келихом.

— Завтра їдемо до мами. Ти побачиш, як вона зрадіє. Їдемо!

— Завтра я їду на два дні до Києва. До знайомої гінекологині... Зустрінемося в понеділок.

— Ми їдемо до мами! Першим рейсом. Тут твій дім, тут твій чоловік! Все!

У двері кімнати часто, злякано загрюкали.

— Мене вдома нема. Я — одружився! — крикнув Григорій, щоб почули в коридорі, тримаючи Наталку в обіймах.

— Капітан Мирович! Мирович! Тривога! Аварія на станції! Аварі-я! Вас ждуть у частині!

Григорій скочив на ноги, перевернувши стільця й зачепивши ліктем келих з вином. Келих упав на підлогу й розбився, друзки його розсипалися по кімнаті, а червоне вино вилилося на його білу сорочку і на поділ бузкової Наталчиної спідниці.

Тепер уже Наталка хоче обняти його, але він квапливо накидає на себе кітель, формений кашкет.

— Спи! Спіть обоє! Я прогуляюся з хлопцями на станцію і приїду. Хто ж це затіяв для нас весільний фейєрверк, яка сатана? І так жарко, а тут іще жару піддають. Я — миттю!

На порозі він наче завагався, хотів ще обняти Наталку, але заквапився, щоб швидше повернутися.

Протупотів униз по бетонних східцях, і безлюдний коридор довго перекидався луною його швидких кроків.

— Там і Нечипоренко... на зміні...— проказала Наталка, але Григорій цього, мабуть, не почув.

40.

Схожа на медузу хмара над містом повільно розростається. Небо довкола неї наче підпалене, оплавлюється по краях і тане.

Та місто вже спить у передчутті вихідних днів, хатніх морок, поїздок на дачі, гостювань, риболовлі.

Засвічуються вікна лише в ближньому від станції мікрорайоні, бо тут чутно, як лементують аварійні сирени атомної та швидких допомог, видно заграву над реактором, з якого вихоплюється якесь мер-

твотне полум'я, що майже нерухомо стоїть над станцією, як фантастична свічка.

Довкола блока валяються уламки бетонних перекрить, заліза, викинутого з реактора урану й графіту. Все це розкидано по клумбах троянд і тюльпанів перед входом на станцію, на бетонних плитах майдану, на піщаному березі водозабірного каналу, на зеленому лузі, на дахах допоміжних приміщень.

На останньому поверсі молодіжного гуртожитку, де мешкає Григорій Мирович, гуляє компанія хлопців і дівчат. З глибини квартири виривається крізь розчинений навстіж балкон прихриплий, з гортанним надривом голос Володимира Висоцького: «Эта ночь для меня вне закона. Я не сплю, я кричу: поскорей! Почему мне в кредит, по талону, предлагают любимых людей?!»

Хтось першим помітив далеку заграву над станцією, і танцюристи вийшли на балкон.

— О, тепер можна зовсім гасити світло й продовжувати танцюльки під ефектну світломузику,— реготнув рум'янощокий хлопчак із настовбурченим їжачком попелястого волосся над лобом.

— Це літаюча тарілка. Інопланетяни! Кажуть, вони крадуть красивих дівчат,— удавано перебільшує страх тлустенька дівчина, дмухаючи через закопилену нижню губу на своє розгарячене танцями обличчя.

— До нас вони не прийдуть. Нікого красти. Навіть на земні смаки нікого, тим більше на космічні.

— Дурний ти, Ігоре. Дурний і сліпий,— образилася товстенька.

— Правильно, сліпий. Я люблю навпомацки, без світла. В мене пучки чутливі, столяр.

— Та не блазнюйте! Мені чогось страшно! — відступилася в кімнату друга дівчина, довгонога, на голову вища від хлопців, швачка з ательє.

— Не бійся. Як тільки гасне світло, я чомусь стаю страшенно ніжним і сміливим,— відказав столяр.

— І ще дурнішим, як при світлі,— додала швачка.

— У темряві розуму не видно. Він не світиться.

— Ой, якась тепла роса падає на руки, на голову,— зляканo прошепотіла товстенька дівчина.

— То хтось, мабуть, плюнув згори.

— Над нами нікого нема. Найвищий поверх і — небо.

— Значить, бог плюнув або зронив сльозу.

— «Живи себе нормальненько, есть повод веселиться. Ведь, может быть, в начальника душа твоя вселится. Пускай живешь ты дворником — родишься вновь прорабом...» — надриваючись на голосних звуках, додав Висоцький.

41.

Важкі краплі роси впали на клумбу тюльпанів посеред центрального майдану міста, на безвітрі затремтіли тонкі листки й пелюстки. Через афішу, що сповіщає про міський крос, теж потекла патьоки, розмила деякі літери. І по склу Дошки пошани повільно рухається крапля роси, залишаючи по собі вологий слід. На мить зупинилася навпроти лівого ока на портреті Миколи Мировича.

Кричать жаби. Кричать безперервно, наче оточують місто з усіх кінців і попереджають про це сонних жителів.

Із боків пожежної частини з увімкненими сиренами й мигалками, що розбризкують густо-синє світло, вилітає перша пожежна машина, різко гальмує, в її кабіну вскакує Григорій, який встиг озути лише грубі чоботиська і каску, залишаючись у своїх вельветових джинсах у модній білій сорочці зі стоячим комірцем під брезентовою робою. З приступки машини він дає команду:

— Друга рота! За мною! Лейтенант Собко! Формуйте решту екіпажів і — на станцію. Зв'язок по рації!

Хряпнули дверцята, і перших чотири автомобілі помчали безлюдним проспектом туди, за місто, до атомної станції.

Григорій закурив, жадібно затягнувся і сказав водієві:

— Бідному женитися — ніч мала. Мудро придумали предки. Не спростуєш...

Та водій, що прикипів руками до керма, нічого не второпав, лише те, що капітан не нервується, все йому як забавка, як учбовий виїзд. Ото вже натура. Коли машина вилетіла на бетонку, водій ледь розслабився і відповів:

— Погасимо, капітане. Нафтобазу, коли загорілася, вважай, мокрим мішком ураз накрили, а тут покропимо — і порядок. Можна подрімати і дописувати пульку...

42.

З гущавини лісу, повільно перехняблюючись на корінні й баюрах, виїздить директорська «Волга». За її задній бампер зачепився вирваний з коренем із піщаного грунту кущ калини, волочиться по землі, залишаючи слід-подряпини. На кущі вже набрякли бруньки, з яких вистромилися зелені вершечки. Незабаром мала зацвісти ця калина.

— О, хтось салютує на честь твого дня ангела! — вигукнула дружина головного інженера й заметушилася на задньому сидінні, притулилася плечем до директорки.

— Юрко! Я без окулярів. Поглянь-но ти: що то за мара? Чи не рештки «Челленджера» долетіли до нас від імперіалістів? Чи не комета Галлея блудить над нашими лісами? Не бачу нічого,— безжурно проказав директор, пильнуючи за дорогою.

— Дідько його розбере. Наче Ісус возноситься...— хихикнув головний інженер, буцнувшись лобом у вітрове скло «Волги».

— Це репетиція. Через тиждень великдень. Бабуленція у дворі казала, що четвертого травня паска,— нарешті долучилася до балачки дружина директора.

— Може, заскочимо на станцію, глянемо, як там наші експериментатори? — директор.

— Ми ж зареклися сьогодні: про роботу ні слова. Покарання — завтра пропилососиш квартиру,— його дружина.

— А штрафну чарку? — головний інженер.

— Хай краще поцілує жінок,— дружина головного інженера.

— Ні, не поїдемо. Спортивні костюми, алкогольний дух, не ті часи. Балачок або й анонімок не обберемось. Не варто ризикувати. Зателефонуємо Голобородькові з моєї квартири, якщо все «хокей» — заполіруємо шашлик шампанським, і на сідало...

— А смоли б вам гаряченької. З ацетоном, з меленим склом, з протертим полинчиком-чорнобилем,— незлобиво прокоментувала директорша і поклала руки на плечі свого чоловіка.

43.

В темних чотирикутниках вікон міської лікарні засвічується світло. Заметушилися постаті в палатах. Зашаркотіли чопанці по коридорах, по сходах. Замиготіли білі халати і строкатий одяг хворих, які здатні ходити. Дзвонять усі телефони на станції швидкої допомоги.

З воріт лікарні вихоплюється кілька «швидких».

Випав з кабіни довготелесий водій, якому жартуни зв'язали ноги, розриває путо, запускає мотор РАФа.

— Чорна субота. Помотаємось, як макове зерня під макогоном.

— Ви хоч виспалися...— ремствує молоденька медсестра, сідаючи в машину.

— Що з того,— печально, втомлено заперечила дівчині літня лікарка.— Я он задрімала, а та-а-аке приснилося, що не приведи боже. Прокинулася — як купа глини, яку місили слони. Два тижні до пенсії залишилося — і така аварія, така біда. Поїхали вже. Поїхали.

44.

Довжелезним коридором реакторного відділення біжить, затиснувши під пахвою недочитану книжку, Сергій Нечипоренко. Без білого очіпка, рукав комбінезона в чорній кіптяві. Зблиски червоних аварійних ліхтарів шмагають його по лиці, і здається, що очі його теж то спалахують, то гаснуть, як у робота.

— Дозиметристів викликайте, таку вашу маму! Дозиметристів сюди! У мене смак металу на зубах і пече в горлі! Хана! Значить, рвонуло активну зону! Дозиметристів!

Виють сирени.

Тупотять на всіх сходах ноги в білих черевиках. Хряпають масивні двері кімнат. Голосне дихання людей. Моторошне зблимування аварійних ліхтарів уздовж всього коридора.

Дмитро Паливода маленькими худорлявими грудьми налягає на масивні чавунні заслінки, які розчинило вибухом, і звідти зі свистом виривається радіоактивна пара. Костюм Дмитра мокрий, брудний і порваний у багатьох місцях. Обличчя бліде й постаріле, як у тяжкохворого діда. Кашель рве йому горло, і він задихається, але таки закриває заслінку.

— Голобородьком затикати б ці діри! Голобородьком! І їхніми баранячими головами!

До нього підбігає закіптюжений сажею, забризканий гудроном хлопчина.

— Нема Мировича! Нема Ходемчука! Нечипоренка нема!

— А Голобородька?

— Щойно озвався з... бункера.

— Я його й там, скотину, дістану! Тікай звідси! Тобі ще жить і дітей клепати! Передай на всі блоки — хай негайно! негайно! вмикають аварійку, бо садоне і їх, і наше місто! Третій уже зупиняють. Тікай, тобі кажу!

— А ви?

— Я ще вимкну рубильники. Буду жити, поки не знайду Голобородька, Пузача...— Дмитро виштовхнув хлопчину в коридор і кинувся до енергетичного щита на верхньому поверсі.

Подолавши кілька сходових прольотів, Паливода знесилено зупиняється перед проломом у стіні, з якого видно розтрощений реактор.

По висувних драбинах підіймаються на стіну зруйнованого вибухом блока пожежники в касках, які зловісно червонить графітове полум'я. Крізь тріск вогню, сичання пари чуються вже охриплі голоси пожежників:

— Пішов! Пішов!

— Затягуй шланг!

— Швидше з'єднуй рукави!

— Гаряча смола дзюрить за комір! Ніякої радіації тутика нема — смола пече, зараза! Вогонь і смола!

— Давай воду! Чи вона в тебе у штани вийшла, Володько?! Ось я тобі дам, як погасимо! — Це голос Григорія Мировича, який уже вихопився на верхній край стіни реактора.

Дмитро хоче крикнути пожежникам, щоб не лізли просто в пащеку реактора, щоб відсікали вогонь від блока В, але горло спромоглося лише на болісний стогін. Він осідає на сходовий майданчик. З верхньої кишені спецівки випадає блискучий олівець-дозиметр і котиться вниз по сходах.

Його рука намацує край пролому в стіні, пальці хапаються за

гострий виступ, і Дмитро повільно зводиться на ноги, кашляє, намагається хапонути повітря, бо підступає болісна нудота, але радіоактивний йод ще більше ятрить горлянку.

Крізь отвір він бачить, що обвалилася кришка реактора, оголилися графітові стрижні, що пожежники, які метушаться на верхніх краях стін, намагаючись загасити полум'я, ллють воду в пащеку графітового вогню.

— Що ж ви робите, хлопці?! Самогубство. Безумство хоробрих..— він напружився щосили, і голос у нього заклекотів, а тоді й прорізався тонко, заклично: — Радіація! Безум-ці! Відсікайте вогонь від третього! Від тре-тьо-го! Відсікайте його! Куди лізете! Спускайтеся...

Його крик хтось таки почув на руїнах реактора. Зупинилася чиясь тінь, і звідти відгукнувся голос Григорія Мировича:

— Брате! Де ти? Що я скажу мамі? Ми-ко-ло-го?! — Бетоновані стіни атомної глухо перекидають останні слова і випускають їх із кам'яного мішка на волю. Вони, здається, долетять до міста, до Городищ, стільки в них пристрасті, смутку, болю.

Дмитро кволо спускається вниз по сходах. Надовго зависає руками на бильцях, скочується, б'ючись об виступи, знову зводиться. Його нудить, пече в горлі, тьмариться голова.

Тримаючись за стіну, дістається до будки аварійного телефону, знімає трубку з важеля й зависає на товстому дроті, не випускаючи рурки:

— Дівчинко! Передай-те: кришка блока... зірвало... завалена. І задню стінку... З викидом у повітря радіоактивної пари... урану... графіту... газів... Радіація в зоні смертельна. Зніміть пожежників. Пряме опромінення... Шукайте Мировича... Ходемчука... Голобородька я сам знайду... навіть на тому світі...

Трубка вислизає з рук, він осідає в телефонній будці.

У Дмитра починається вже нестримний приступ блювоти, руки його почорніли, обличчя стало землистим і апатичним, лише очі зблискують, і то від спалахів аварійних вогнів у коридорі.

45.

Олеся силкується розбудити Романа, не розуміючи — спить він чи прикидається, вткнувшись обличчям у чорнобиль.

— Романе, Романчику! Вставай! Що з тобою? В мене душа розірветься! Там щось сталося. Тато на зміні сьогодні. Ну, встань же, Ромчику. Як ти можеш спати? А коли щось сталося на станції... з татом, з усією вахтою...

— На заставі старшина не давав спати, тут ти. Мужчина після цього мусить відпочити. Така фізіологія. Жінка повинна це знати і враховувати. Тим більше коли жінка ще й медик...

— Я вчуся на операційну сестру. Нам цього не викладали. Вставай, вставай! Треба їхати до міста. Пізно, і душа кричить: що з моїм татом?! Що з татом?!

Вона перевертає його горілиць, гладить чуба, обличчя, цілує, піднімає Романову голову, стріпує нею.

— Благаю тебе, якщо з татом усе гаразд, приїдемо сюди знову, будемо до ранку, я стану такою, як ти зажадаєш. Тільки їдьмо, Романе, їдьмо. Бо я вмру від лихих передчуттів.

46.

Директор, головний інженер і їхні дружини у квартирі директора. Пузач, стоячи біля м'якої канапи, розмовляє по телефону. Юрій Гнатович одягає штани, які йому дістала з шафи жінка, не може влучити правою ногою в холошу, заточується, скачучи на лівій.

— Дайте олії! Свіжої олії випити! Вона вбиває запах!

Пузач комусь кричить у телефонну трубку:

— Не може бути! Цього ніяк не повинно бути! Неправда! Панікери! Радіаційну обстановку тільки мені! Зараз буду! Головний уже біля мене! Їдемо. Брехня! В страху очі великі! До мого приїзду не доповідати!

Обидва жадібно п'ють олію з горлечка пляшки, витирають жирні підборіддя.

— Знову ця проклята робота...— проказала директорша.

— Замовкни, гуска! Можна було й дома погуляти, так ні: на лоно, на лоно, в душу лоно мать! Якщо все правда, нарешті ми прославилися. Може, і на цілий світ із твоїм, Юрко, Голобородьком.

— А чого моїм, чого моїм, Йосипе? — наїжачився Юрко.

— Зачиніть кватирки! Не виходьте на вулицю! Не випускайте дітей... якщо це правда. Випийте і дайте дітям по пігулці йодистого калію... Якщо це правда... Не вірю! — Пузач ще раз випив олії і влізав у костюм, який тримала дружина.

— А як ми будемо знати, що сталося? Як? У нас же діти!

— Я крикну звідти, почуєш. Прислухайся! — відповів Пузач, щоб від нього відчепилися.

47.

Мчать коридорами реакторного приміщення лікарі з ношами. Інші біжать уже їм назустріч, несучи смертельно враженого радіацією й опіками реакторника. Костюм на ньому обгорів. Закривавленого, обпеченого обличчя майже не впізнати. Очі заплющені, волосся обпечене, пошерхлі губи щось намагаються сказати, але кому зараз до того, щоб зрозуміти, що саме? «Мамо»? «Води»? «Жити»?

Один з лікарів, які несуть важкохворого, встигає сказати, розминаючись із тими, які біжать їм назустріч:

— За другим сходовим майданчиком, біля телефону. Негайно!

48.

Підземний бункер під атомною. Низька, вкрита вологими плямами бетонована стеля з лампами денного освітлення. Стоси чистого робочого одягу реакторників: білі, чорні, сірі. Літня жіночка видає їх чоловікам і жінкам, які вже прибувають на станцію за викликом — дозиметристи, інженери, оператори.

— Записуйте, дітки, записуйте самі, хто що взяв, бо я ж без наказу видаю, а в мене зарплата дев'яносто рубликів. Беріть, беріть, але записуйте... Мені ж звітувати. От горечко...

— Те, що сталося, мамо, либонь, довго будуть описувати. Відомостей не вистачить...— відповідає їй молодий, але з густою борідкою хлопець.

Чоловіки й жінки переодягаються тут-таки, в залі, майже не соромлячись одні одних, переодягаються поквапом, не звертаючи уваги на багатолюддя, лише деякі з дівчат просять одна одну заступити їх від чоловічих очей, хоч ті й не звертають уваги, не до цього зараз.

У меншому, дальшому залі бункера за столом з кількома телефонами сидить Голобородько в білому марлевому респіраторі, в білому новому комбінезоні. Біля стола стоїть Нечипоренко, блідий, розгублений.

— Іди і шукай Мировича. Без Миколи не повертайся, сучий сину! Ти чого залишив вахту? Де мій брат Микола Мирович? Що я скажу його дружині, братам, матері? Що скажу, дезертире?

— Дайте дозиметриста! Там же сотні рентгенів б'ють напряму, Василю Петровичу! На безглузду смерть посилаєте. Мені тільки двадцять сім років...

— Бери, бери кого хочеш, тільки знайди мені Мировича!

Дзвонить телефон, Голобородько піднімає трубку.

— Голобородько! Заступник головного. Так. Під час зупинки блока відмовила аварійна система. Тепловий вибух. Ні, це домисли панікерів. Технологічний викид в атмосферу. Які там жертви?! Зараз прибудуть Йосип Кузьмич і Юрій Гнатович — все буде гаразд. Не знаю. Це їхня компетенція. Їдуть. Уже викликали...

49.

В кутку, заховавшись за інших жінок, переодягається Наталка. Нечипоренко відразу впізнає її: тіло, розпущені коси...

— Нечипоренко Наталка! Голобородько наказав супроводжувати мене до турбінного залу. Швидше! — наказує він, пов'язуючи собі новий респіратор.

— У мене нема дозиметра,— спокійно відгукнулася Наталка.

Жінка, що застує собою Наталку:

— Ні в кого нема. Хтось забрав ключ із щита від дозиметричної. Вахтерка каже, що Голобородько, а він каже, що не брав і в очі не бачив. Цим і мало скінчитися з нашими порядками.

— Треба зламати двері,— гарячкує хлопець з борідкою.

— Так Голобородько директора й головного жде.

Вбігла до бункера дівчина в легкому платтячку. Лице перелякане, помада розвезькалась на губах, вся тремтить, як у пропасниці.

— Ой, якого страшного несли до «швидкої»! Страшніший за мерця! Обпечений весь. А санітари все біжать, біжать... Я не піду туди, не витримаю, я не можу бачити крові!

— Цить, сцикухо! Треба було в двірнички іти, а не в дозиметристки, квитки в кіно продавати, закрійницею в ательє. Ні — в дозиметристки: малинка, гузном перед начальством вертіти, манікюритися на роботі, про мужиків цвенькати! — голосно, але незлобиво прогула жінка, за спиною якої переодягається Наталка.

Нечипоренко вбігає до Голобородька:

— Є Мирович! Є, Василю Петровичу! Повезли його до лікарні. Живий.

— Ти бачив сам?

— Своїми очима. Обпекло його здорово. Але живий! Щойно понесли санітари. Вже в дорозі до лікарні. Давайте виламаємо двері дозиметричної. Жодного дозиметра нема.

— Не лізь не в своє діло. Треба було аварійку ввімкнути на кілька хвилин раніше, злочинець! А я йому квартиру вибиваю в профкомі.

— Та вас же не було, а вказівок ви не залишили.

— Я був. Запам'ятай це назавжди! Тільки сидів у кабінеті головного. Міг додуматися й подзвонити, а ти детектив читав, йолопе!

50.

Радіоактивна хмара над атомною розповзлася впівнеба і повільно рухається на північ, куди стиха подув вітерець, що на землі майже не відчутний.

Довкола станції у доволі великому радіусі горять розкидані під час вибуху шматки палива. Яскраві свічки-гейзери у траві, на бетоні й асфальті, на дахах приміщень промислового майданчика, у вибитих вантажівками баюрах з болотом — булькають і киплять ці ковбані, з них виповзають мляві, напівживі жаби-ропухи, виповзають, але втекти від небезпеки вже не можуть. Ні повзти, ні кричати немає сили.

Рибалки, що вудили рибу посеред водозабірного каналу, щосили женуть свого гумового човна до берега.

Влітають на майданчик перед атомною службові автобуси, швидкі допомоги, пожежні машини з сусідніх районів. Розвертаючись, пожеж-

ник бампером вдарив Голобородькового «Жигуля», вм'явши йому багажник, але не зупинився, погнав машину до палаючого реактора.

Біжать до прохідної люди, біжать, перестрибуючи через викинуті вибухом з блока шматки урану й графіту. Хіба може хтось із них подумати, що ці тліючі уламки випромінюють смертельну небезпеку? Адже вони бачать їх уперше. Звідки їм знати? Хтось навіть зачепив носком черевика і побіг далі.

Четверо спутаних колгоспних конячок стоять у лузі за каналом, здучкувалися докупи і стоять, байдуже дивлячись на людський тлум біля станції. Налякане лоша ірже в ніч.

Вулицями міста шугають машини: міліцейські, швидкі допомоги, службові й приватні. Рух їхній нервовий, з порушенням усіх правил, різко гальмують, підбирають знайомого пішохода, який біжить серединою вулиці, знову зриваються з місця. В цьому нічному русі відчувається тотальна тривога, тінь біди — в місті сталося щось непоправне, але про це знають лише ті, кого піднято на суворий поклик обов'язку. Місто спить: де-не-де хтось сонно визирне з балкона чи вигляне крізь вікно, спалахне світло в кімнаті й погасне: кого там носить засвіта?

51.

Прокинувся Дароччин чоловік Степан. Спрага дойняла й розбудила. Рука завчено шаснула по тумбочці, намацала карафку з квасом. Жадібно п'є, навіть не піднявши голови. Квас тече по щоках, по білій подушці, важко сіпається борлак. Полежав. Встав, пошкрібуючи живіт під майкою, пішов до туалету. Захурчала вода в унітазі. Знову всмак почесав своє тіло. Ліг і заснув. Спрага не сушить — можна спати.

52.

Стоять у розчинених дверях на порозі своєї хати Марія з Федором. Сторожко й напружено дивляться у бік міста за лісом. Марія, навіть коли залишається на самоті з Федором, завжди говорить уголос, і він здебільшого все розуміє. Іноді не бачачи її обличчя й губів. Тому вона розмовляє так, наче він геть усе чує.

— Либонь, уже погасили. Дотліває. Хата чи скирта не так горять. Федю, нафта або газ. На варті Гриць чи кавалерує? А та, що приїздила на похорон тата, гарна, Федоре?

Син зазирнув їй в очі, бо не все збагнув. Вона запитала ще раз, і він схвально киває головою й закопилює догори грубого пальця.

— Бензинову заправку якось Гриць гасив, хвалився мені, то запах бензину ніяк не відмивався з тіла, і пересилити той дух одеколоном не міг. Щось там, у місті, догоряє, але вже не страшно, Федю. Дасть бог, обійдеться. Оце в цю годину дев'ять днів тому тато пішов від нас, сину. Душечка його ще в Городищах. Літає над селом, прощається і лаштується в дорогу. Може, і між нами зараз стоїть, слухає, але сказати нічого не може. Німа, як і ти, сину.

Федір стоїть на порозі, а мама йде до світлиці, чиркає сірником, запалює свічку на столі, ставить її у склянку з пшеницею.

Білий цуцик Пушок шаснув між ногами Федора до хати. Наче тікає від чогось, ховається, шукає захистку в господарів. Марія побачила його в сінях, дістала з холодильника шматок ковбаси, кинула псові, але він і цього разу лише понюхав і закотуляв хвостом, віддано дивлячись їй в очі. Наче благає: не проганяйте мене.

Хай горить у хаті серед ночі ця материнська свічка. Адже вона вже не тільки по батькові, а й по Миколі, а може, й по інших... Марія засвітила її — хай горить...

Це єдиний серед ночі вогник у Городищах. Єдиний.

— Ти спи, Федоре, а я вже не засну. Подушка як камінь. На тому

світі, біля тата, відлежусь за всі літа. Поспи, сину, бо день буде тяжкий. Спи, а я собі роботу знайду. За таку ніч можна постаріти, але мені то не страшно. Тільки б не вмерти.

53.

Мотоцикл з Романом і Олесею вискакує на міст над залізницею. Міст, з якого відкривається панорама нічного міста, вулицями якого гасають вогні автомобілів, і — атомна станція над річкою. Над реактором стоїть майже нерухомо синювато-червоний язик полум'я. Дорогою до станції мчать з увімкненими сиренами й мигалками «швидкі», автобуси, легковики.

Побачивши це, Олеся кричить на вухо Романові:

— Завертай до тата! Праворуч. Романчику! Не жалій мотора! Швидше, бо я збожеволію...

Він відповідає, задихаючись од вітру:

— Не чую! Я в шоломі! Не чую!

Вона вп'ялася тонкими зсудомленими пальцями в його плечі, щосили трусить ними, і Роман таки повертає мотоцикла на станцію.

Олеся вбігає до бункера. Між чоловіками в білих спецівках шукає очима батька. Не знаходить.

— Хоч би ти, дитино, сюди не лізла. Хто ж нам онучат народить? — скрушно дивиться на неї літня жінка, яка видає спецодяг.

— Мій тато, Микола Мирович? Живий? — задихаючись, запитує Олеся.

— Запитай, дитино, у Голобородька... Той усе знає. Навіть де ключі від дозиметричної...

Олеся стоїть перед заступником головного інженера. Він упізнав її, бачив і в Городищах, і тут, у місті. Вона теж його знає, татового й маминого земляка.

Впізнав і сторопів: мабуть, побачила, як виходив від них. Оце буде історія. А як іще з Миколою... біда? Ох, і невчасно спокусився. Невже мала щось знає?

— Дядьку Василю, скажіть! Де мій тато?!

— Живий, живий Микола Мирович. Трішки обпекло йому руки, вже в лікарні. До твого весілля одужає. З призначенням в нашу лікарню я вже все вирішив. А там і квартиру виб'ємо... для землячки і... можна сказати, племінниці, небоги...

— Я ж просила маму: не втручайся... Не опікуйтеся мною, маєте своїх дітей...

Олеся вилітає у велику залу бункера, біжить наосліп до виходу — зіштовхується з вродливою дівчиною в чорній спецівці (є тут і такі, яка кому трапилася). Це Наталка, але вони не знайомі. Наталя винувато відступилася, підтримала дівчинку в джинсах, з розпущеними косами, щоб та не впала. Мимоволі приголубила її й відпустила: біжи, тікай звідси, якщо занесло тебе випадково.

54.

Встає Одарочка, швидко зіскочивши з ліжка. Дивиться на годинник. Початок четвертої. Не проспала. Поправляє зсунуті ковдри на сонних Русланові й Ліді.

Ноги її чоловіка Степана впали з дивана на підлогу. Піднімає їх, бідкаючись, які ж худі й тоненькі, вмощує, накриває ковдрою. Наливає з холодильника квасу в порожню карафку на тумбочці. Хутенько вмивається, накидає на плечі ватянку, взуває гумові чоботи з закоченими халявами. Виходить з під'їзду свого будинку з мітлою й великим бляшаним совком. Витягує шланг, відкриває кран і стає до своєї двірницької роботи.

Підмітає двір, тротуари, вигортаючи з виямків недопалки, закри-

вачки від мінеральної води і пива, одірвані гудзики, використані автобусні квитки, обгортки від цукерок і морозива. Мете вона рівно, розмашисто, по-селянському, наче йде в загінці з косарями. За нею залишається чистий асфальт, незасмічена земля, чисто й рівно заскороджений пісок на дитячому ігровому майданчику. Не проспала, рано впораюся і — до мами. Степан не встигне щезнути, поїде з нами.

Рівний шурхіт її мітли чутно на весь квартал, але він нікого не дратує, навпаки — заспокоює: спіть собі, людоньки, спіть, я роблю своє діло, люблю це робити вночі, щоб не муляти вам очі, щоб виходили з будинку, коли місто вже чисте. Люблю вночі впорати двір, бо вранці прокидаються діти, чоловік, треба давати їм раду... Одружена, клопотів багато.

Знайшла копійку, заховала її до кишені. Мете знову.

55.

Роман гальмує мотоцикла біля лікарні. Олеся зіскакує на асфальт, заточується, з її голови злітає червоний шолом, котиться, підстрибуючи на виямках, аж на середину вулиці, його ледве встигає обминути міліцейський уазик, що мчить на великій швидкості.

— Я віддам капітанові лайбу. Може, до зарізу треба йому зараз. І прийду сюди, до тебе. Знайду біля... тата.

Та Олеся вже побігла через двір, де набилося швидких допомог, до ганку лікарні.

Роман виїхав на середину вулиці, підхопив загублений шолом, газонув і полегшено зітхнув: нарешті мотор і він, і ніхто не кричить над вухом. Воля! Любов уже була... в лісі.

Правда, перед тим як зникнути за рогом, знову випав на асфальт і лунко застрибав по ньому червоний шолом. Повернувся, підхопив і ревонув гарячою «Явою», аж сипонуло іскрами з глушника.

Та навіть за ревом мотоцикла все одно чутно, як десь ранній двірник мете свою вулицю.

— Свобода! — ще раз сказав Роман.

56.

У директорському кабінеті немає світла, але горить блок і починає світати. Видно, Пузач зняв трубки з усіх телефонів на своєму столі, щоб вислухати Голобородька і Нечипоренка,— з усіх усюд дзвонять без угаву, а що він може відповісти, не вислухавши винуватців?

Під'їжджаючи до станції, він поволі усвідомлював, що, мабуть, таки зірвало кришку реактора, а все ж не вірив, уповаючи на чудо. Із студентської лави його переконували, що наші реактори безпечні, що обшивка їхня надійна, що завжди може спрацювати аварійний захист. Якби хтось засумнівався у цьому,— його б назвали провокатором. Хміль ще бадьорив Пузача, зміщував реальність, і директор, навіть побачивши румовище реактора, сумнівався, що сталося саме оте, ніким і ніколи не передбачуване. Ні, десь це, можливо, й могло статися, але не в н ь о г о, не тут, не сьогодні. Може, оформити відпустку з учорашнього дня?

У моторошній напівтемряві Пузач нагледів своє крісло і провалився в нього, забувши цього разу підмостити шкіряну подушку, тому лише голова й плечі видніються з-за масивного стола та світиться запалена цигарка в зубах.

Голобородько уже встиг вловити чутливими ніздрями: гуляли начальники, добре, що я не причастився в Людмили. На всю горлянку дудлили мої соколики, а я лиш молодицю навідав, вважай, і не чужу, а знайому змалечку...

Білий марлевий респіратор закриває Василеві уста й ніс, і в сутінках здається, що його рот заліплено алебастром.

— Ти щось говориш, Василю, бо я не чую? — причавлює кожне слово Пузач і позиркує у вікно.

— Все йшло за схемою. Попередня вахта здала зміну, експеримент тривав. У Нечипоренка не було зауважень. Реактор виходить з-під контролю, а Сергій читав детектив...— Василь опустив респіратора на шию, бо голос гугнявить і дихати важко.— Я сидів у приймальні, ще раз уточнював свій експеримент. Сергій зачитався чи задрімав, і тоді...

— Вас не було, Василю Петровичу! Я дзвонив і до приймальні. Не було! Знайшли дурника, на мене все хочете зіпхнути! Я вас шукав, коли це починалося. На всіх телефонах шукав. І згаяв ті хвилини, яких і не вистачило, щоб увімкнути аварійку! Не було вас! — кричить Нечипоренко і відступається в куток кабінету, наче шукає захисту в директора, за його шкіряним кріслом.

— Будь хоч у цю мить мужчиною, дристуне! — сказав Голобородько впалим голосом і знову одягнув респіратора, забувши, що в руках сигарета. — Недарма тобі жінка роги наставила... з моїм земляком, кажуть, ще й родичем...

Головний інженер тихо ходить по кабінету, і з його розрізнених думок повільно складається одна, втішна: я ні в чому не винен, є директор, який приймав рішення, є Голобородько, який заварив усю цю кашу, є Нечипоренко, який розгубився у критичний момент, добре, що я не поставив свій підпис на Голобородьковій пропозиції. Чистий, ніде не залишив своїх слідів. Пузач вивернеться, поїде до міністра, використає зв'язки, винуватих покарають. Він полегшено зітхнув, прислухаючись, як понуджує його від випитої олії й переситу шашликом.

— Та замовкніть уже, баби ярмаркові! Яка радіоактивна обстановка? В залах блока? В адміністративному корпусі? Довкола станції? — запитав він, дивлячись на Нечипоренка.

— Це компетенція Голобородька,— огризнувся Сергій.

— Я не хотів сіяти паніки. Ось ключ від дозиметричної. Чекав вас, Йосипе Кузьмичу і Юрію Гнатовичу. Зараз почнемо замірювати. Не хотів самочинствувати без вас.— Василь поклав ключа на директорський стіл.

— У причинах аварії розберемося пізніше, а то й... розберуться уже без нас. Зараз треба рятувати... ся, тобто рятувати людей! Юрко! Посилай групу дозиметристів на блок! Ще одну на територію, куди викинуло пальне. Дані мені в руки! Тільки мені!

— А місто, місто, Йосипе Кузьмичу. Треба б проміряти місто, через три години воно оживе, діти підуть до школи,— обережно озвався Нечипоренко.

— Треба було думати про це, коли сидів за пультом, а не читати детектив.— Голобородько затягнувся «Золотим руном» і закашлявся.

— Проміряємо й місто. Вовка під подолком не заховаєш. Гримнули на всю країну, а може, й далі. А ще як за кордоном внюхають — прославимося на цілий світ. І підкусив же нас чорт на Голобородькову авантюру. Що доповідати нагору? Що? — аж простогнав Пузач, і відчай його став майже реальним у цьому сутінному кабінеті при світлі світанку й заграви. І весняна муха між шибами вікна тривожно задзуменіла, як літак у високості.

— Може, закидаємо? Зберемо людей і закидаємо своїми силами, Йосипе Кузьмичу? — Головний інженер остаточно визнав себе невинним, і голос його звучав рівно, майже бадьоро, як на робочих літучках.

— Шапками, Юрку, шапками, кислими помідорами, мокрими ряднами і куфайками... Годі! Організовуйте дозиметристів! — Пузач ледь торкнувся трубкою важелів апарата, як задзвонив телефон: — Так, Пузач, Вікторе Костянтиновичу. На жаль, дуже серйозно, брехати не буду. Розірвано блок. З викидом в атмосферу. Зареєстровано аж у Києві й Мінську? Жаль. У міністерство я подзвоню сам. Через півгодини зможу доповісти. Розумію, розумію, але ж ми готувалися до зупинки

блока, а не до аварії. Вади проекту, відсутність ще одного захисного контуру. Ні-ні, за попередніми даними місто абсолютно чисте. Про евакуацію не може бути мови! Планета велика, хмару рознесе вітром, а реактор закидаємо піском. Ні-ні, це перебільшення. Не їдьте, побережіть себе, я доповім сам. Люди виявляють героїзм. Ні, з висновками не квапитеся. Якщо діти не підуть до школи — знаєте, що буде в місті?.. Так, але не забувайте, що кілька годин тому я очолював зразкову станцію. Мій колектив вистоїть.

Пузач кинув трубку на телефонний апарат. Порожній кабінет вперше вразив його своїми розмірами.

Муха гула між шибами, як перевантажений бомбовоз.

57.

У приймальній палаті міської лікарні тривожна штовхітнява, стогони, човгання підошов, біганина лікарів і медсестер. Місцеві медики, здається, звикли до всього: до людських страждань, сліз, переламаних кісток, смертельних ран, крові, згасання людського життя, але те, що коїться в лікарні сьогодні... це вже з іншого часу, з інших уявлень, а можливо, й з іншої дійсності, яка раптом відкрила своє обличчя. І тому лікарям страшно, і тому багато з них розгубилися. У більшості з тих, кого привозять сюди, немає ран, не цебенить кров, ніхто не волає про допомогу, лише німа приреченість, вселенська перевтома від життя, моторошна байдужість, від якої ціпеніє й заходиться безпросвітним смутком душа, яка б не повинна нічому дивуватися. Чому старіють на очах ці молоді хлопці? Чому не борються за життя міцні з виду чоловіки? Чому їхні очі не виражають ні болю, ні смутку, ні надії — лише старечу всепрощенність і застиглу байдужість до світу? Що сталося з ними? В якій галактиці вони побували, за одну мить вичерпавши свою снагу і відживши свої майбутні літа? Які лікарі повинні рятувати їх: хірурги чи психіатри, терапевти чи наркологи? Яка хворість вимучує їх? Що робити з ними?

Ось-ось під'їде головний, Володя Маслюк, може, він щось знає. Невже вона, променева? Невже та, про яку чули на загальних лекціях, але, дяка богові, не зустрічалися з нею віч-на-віч, відправляючи навіть деяких реакторників, котрі передчасно вибрали свою радіаційну норму, до Москви, у спеціалізовану клініку?

Хворих уже повен коридор, але їх все підвозять і підвозять. Одні йдуть коридором самі, йдуть, похитуючись і притримуючись руками за стіну, інших ведуть попід руки щойно виписані, недоліковані алкоголіки, та є й такі, яких лікарі й санітари заносять на ношах.

У приймальній палаті вже зайнято всі стільці, тапчани, кілька вражених радіацією стоять, припершись до стіни, інші лежать на ношах, на простелених матрацах. Майже в усіх сірі, шинельного кольору обличчя, зарошені холодним потом.

Кілька найважчих хворих болісно, нестримно блюють, надсадно надриваючи нутрощі. Не встигають дійти до великої виварки й блюють на підлогу, винувато поглядають на лікарів, які безладно метушаться.

У Дмитра Паливоди на мить відступилася нудота й запаморочення, і він намагається вибачливо усміхнутися до дівчини в білому халаті, але усмішка його якась штучна, наче приклеєна до обличчя, як у причинного. Дівчинка закриває долонями своє обличчя, заходиться глухим, гортанним плачем і повільно падає, але на неї ніхто не звертає уваги.

Холодна усмішка на обличчі Дмитра починає розмерзатися й оживати. Він встає зі стільця, піднімає знепритомнілу дівчину й садовить її на своє місце, а сам виходить у коридор. Невже хвороба минула, невже це був короткочасний шок, який вже позаду?

Головний лікар на ходу одягає халат.

— Приготуйте всі препарати для очищення крові! Заносьте хво-

рих у звільнені наркологічні палати! Я викликаю спеціалістів з Москви. Медперсоналу прийняти йодисті пігулки!

Серед важкого сапання, хрипів, човгання підошов, телефонних дзвінків, хряпання дверей раптом зринуло таке неприродне й фальшиве:

Як служив же я у пана
Та й першеє літо,
Заробив же я у пана
Качечку за літо...

Голос Дмитра зривається й нагадує шипіння пари, що вихоплюється крізь шпарину, але він все одно співає, йдучи коридором до виходу.

— Перейміть його! Ейфорія! Період удаваного благополуччя променевої. Летентний етап! — кричить головний лікар і сам кидається навздогін за Дмитром.

Як служив же я у пана
Та й другеє літо...

Дмитро заточився, але Маслюк встиг підхопити його під руки.

Заробив же я у пана
Гусочку за літо...

Підбігла дівчинка в джинсах і в забрудненій у зелень білій вовняній кофті, допомогла відвести Дмитра до найближчої палати.

— Прийми пігулку і одягни халат! — не дивлячись на Олесю, наказав Маслюк.— Поклич реаніматора!

Ще привезли хворих. Чоловік і старенька бабуся заносять пожежника в грубій брезентовій робі, з блідим, майже покійницьким обличчям, з відкритими, втупленими в одну точку очима. Олеся напружено вдивилася в нього, ні, не тато.

Худющий, довготелесий реаніматор побіг до палати, де поклали Дмитра.

А те кача дрібно скаче...

Ця безглуздо бравурна пісенька діє на медиків страшніше, як передсмертний стогін, як благання допомоги. Винесли молоденьку медсестру, яка знову втратила свідомість.

— Іди звідси, дитино, іди собі. Це нам, старим, все одно,— сказала Олесі санітарка з великою бородавкою на носі.

— Тата шукаю, тьотю. Тут мій тато.

— Хіба їх тепер упізнаєш? Божевільня. Кілька таких, що й пізнавати нікого. Візьми халат, бо виженуть. А краще тікай звідси.

Несуть ще одного хворого. Несуть два хлопці, але одним водить з боку в бік, він заточується, може ось-ось опустити ноші. Олеся з санітаркою підбігли йому на поміч.

Хворий у кирзових чоботях, у заляпаних у смолу джинсах, в обгорілому кітелі, з-під якого висіпалася біла сорочка. Хлопець, якого вони замінили, відступився до стіни і став блювати.

Перед очима Олесі погойдується великий, обліплений смолою чобіт, від якого й досі йде тепло, запах гудрону. Тільки б донести! Тільки б не розслабилися руки!

Вона таки одважилася глянути на його обличчя.

Викочені, чутливі губи...

Брови зрослися на переніссі... різка складка між ними...

Гостре підборіддя з ямочкою посередині...

Непокірні кружальця чорного чуба прилипли до чола...

Тонкий ніс із ледь помітною горбинкою...

Дядько Грицько!

Наче відчувши її пекучий погляд, Григорій розплющив очі.

Впізнав? Чи прийняв за привид?

Тільки б донести! Ще кілька кроків!

«Я біля вас, дядьку Григорію! І тато теж тут!»

— Одяг опромінених ховайте в пакети! Ховайте, бо до ранку всі тут ляжемо! Виписуйте з лікарні всіх, хто може ходити! Чому досі не прийняли йодистий калій? Діставайте всі запаси, дзвоніть, хай підвозять з сусідніх районів! — крикнув Маслюк у коридорі й зник в одній із палат.

Олесі здалося, що дядько Грицько ледь усміхнувся до неї і ворухнув губами.

58.

Гілочка морелі у склянці з водою. Наляканий горобець, що непомітно залетів у кватирку, сидить на карнизі у кімнаті, де розміщено телефонну станцію атомної.

Бліда, зі скуйовдженим волоссям телефоністка щойно самотужки підключила станцію до аварійних акумуляторів, бо вибило струм. Запрацювали телефони. В кімнату вривається голос директора, який кричить комусь:

— Я ж і кажу: не можна допустити паніки! Розпорядіться, щоб вимкнули телефонний вихід з міста, бо за годину знатиме весь Союз. Не випускайте рейсових автобусів! Перекрийте всі виїзди транспорту! Неконтрольований реактор не біда, а от неконтрольоване місто... Ви ж влада, відповідаєте за паніку! Будемо засипати реактор піском. Фон у місті нормальний, ніякої евакуації! До свят усе погасимо і вийдемо на травневу демонстрацію! За місто відповідаєте ви, а я тільки за станцію. Не суньтеся не в своє діло!

Горобець, мляво стріпуючи крильцями, злетів на підлогу і принишк у кутку, поник головою, зіпає дзьобком.

Телефоністка схилилася на стіл, волосся її розсипалося. Склянка з гілочкою морелі перевернулася, і вода потекла під щоку жінки, яка втратила свідомість.

Вчора її сестра обміняла квартиру з Одеси на місто енергетиків. три роки Люся вмовляла її: чиста річка, гриби, ліси, озон, хоч ножем нарізай, столичний Київ під боком, дешевий базар, після одеської однокімнатної «хрущовки» матимеш двокімнатні модернові хороми і кілька тисяч доплати, заживемо вкупі. Вмовила. Вчора вже переїхала сестра з дитиною, першу ніч ночує в новій хаті; збиралися за літо спродати мамине господарство в селі і забрати маму до міста. Такі плани будували, і — маєш! Прокинеться сестра і прокляне її. Назад уже не відміняєшся. Парочка, що дременула до Одеси, сьогодні потиратиме руки, як довідається про аварію...

Хтось волає у слухавку, але телефоністка вже не чує.

— Люсічко! Люсько! Передай на прохідну! Медикам! В електроцеху ще два вражених! Де ти, лялько намальована?! Оглухла? Мені теж погано...

59.

Дарочка ретельно миє водою зі шланга свій двір. Перекриває пальцем струмінь, щоб тонка цівка збивала кожну порошину, від того палець посинів і збабчився. Скільки просила Степана: зроби мені металевий наконечник — все йому ніколи. Вимиває дошки дитячого пісочника, гойдалок з дерев'яними кониками, поливає кущі і клумби. Ось-ось вийде сусід з дружиною робити фіззарядку, будуть виганяти з себе піт, підстрибувати й присідати отут, на дитячому майданчику, а Дарочка хоче мерщій прибрати, щоб не вертітися в них на очах,— хто зна, може, вони соромляться її.

Дев'ять днів, як нема тата, а вже все зле забулося, відійшло. Життя іде, треба мести двір, нагодувати дітей і Степана, їхати до мами — ось і всі мороки на день. Чистий двір, вимиті й нагодовані

діти, тверезий Степан, накритий поминальний стіл, уся родина зібралася в хаті та в злагоді пом'янути тата — оце і є щастя, бо тата не піднімеш. Реальне, конкретне щастя.

Інших радостей Дарочка не знала. Є повинності, і їх треба виконувати. Виконала — ото найбільша радість. Місто їй подобається тільки тому, що в неї є конкретна робота: прокидаєшся і знаєш — треба прибрати двір, не чекаєш наряду в бригадира, а берешся за мітлу.

Ще вимити тротуар на вулиці, і все.

Напасть якась на горло — дере так, що й відкашлятися не можна, і в роті залізна оскомина. Хоч би не загрипувати на татові дев'ятини.

Знову закашлялася і застебнула куфайку на верхній гудзик. Такий теплий ранок, а вона простудилася. Ні, все одно поїду в Городища, вип'ю гарячого чаю, ніхто й не помітить хворощів, бо Степанові тільки того й треба... відразу майне до своїх дружків.

60.

Ранні рибалки котять на велосипедах до пристані. Прив'язані до рам вудлиська вистромлені далеко вперед і погойдуються, наче вже почалося клювання великої риби, що давно затопила поплавець. Щось нині небо похмуре, набрякло дощем, мабуть, риболовля буде злиденна, але ж хочеться після зими пораювати над водою, навіть якщо повернешся додому з порожньою торбиною. Так зоряно звечора було, а оце щось затягнуло небо...

Причалив катерок до міської пристані, тернувся старою автомобільною шиною об причал — і з нього висипався гурт селян з мішками, кошиками, старими чемоданами, перев'язаними мотуззям. Замовк мотор катера, угомонилася річкова хвиля під берегом — і запахло зеленою цибулею, огірками, домашньою ковбасою. В передчутті суботнього ярмарку, продавецького азарту, свіжої копійки селяни балакучі, збуджені, метушливі. Піде по міських квартирах їхня редиска, парникові огірки й помідори, свіжа свинина й телятина, адже перед святами кому не хочеться мати запас?

— Сей год редиска дуплява. Щось прямо розпирає її зсередини. А зверху кремінь...

— Переборщуєте з хімією. Гнойцю, гнойцю давайте, не лінуйтеся.

— А в мене сусіда помідорам якісь уколи робить. Хірург. Шприца з рук не випускає. За два дні вже й червоні, аж репаються.

— Наука. На службі Продовольчої програми. Все правильно. Хіба колись у квітні їли спілі помідори? Від кислих кривилися.

— А тепер ти їси? Усе ж на продаж везеш. Хіба що гниленького дитині поріжеш.

— Мала в мене мандарини любить. А старший японський магнітофон. Так що обійдуться без помідорів, якщо хочуть мандарин і магнітофона.

— Син мав виїхати машиною, а нема. І автобус не прийшов. Як же я донесу свого бичка до базару? — ремствує бабуся в шелесткій болоньєвій куртці.

— Не треба було різати, він би й сам до базару дійшов...— зверхньо реготнув чоловік з великим чемоданом на плечі.— Поспішили купити синові машину, от він і запізнюється. Я й спродаюся, поки він за вами приїде... Поспішили, мамашо, з машиною, поспішили...

61.

Задихаючись, Наталка вбігає в приймальню директора. Скидає осоружного респіратора, що заважає їй дихати. Чорний комбінезон змокрів і прилип до її тіла. Срібний талісман — знак зодіаку, під яким вона народилася, розгойдується на ланцюжку поверх куртки (Гриць

завжди жартував: «Народилася під Водолієм — мусиш бути жінкою пожежника»).

Пузач кричить комусь у телефонну трубку:

— Зробіть усе, як ми казали! Пігулки в шухляді мого стола, дітей на вулицю не випускайте! Закрийте кватирки. Ми з Юрком живі, але зайняті. Все!

Наталка хоче скинути з шиї дозиметр, але старий ремінь його в кількох місцях зав'язаний на вузли і тому короткий, не скидається. Затиснувши важкий щуп під пахвою, вона, як чорний привид, виростає перед Пузачем. Бліда, біле волосся, що вибилося з-під чорної шапочки, прилипло до спітнілого лиця, помада розмазана довкола губів, повіки набрякли і почервоніли. Пузач мимоволі вчавлює своє тіло в шкіряне крісло і поправляє телефонну трубку на апараті. Про всяк випадок.

— Я заміряла тільки в трьох мікрорайонах. Тільки в трьох, але й цього достатньо. Навіть оцей, із заниженими показниками, старий дозиметр, який давно треба було списати, волає: треба негайно починати евакуацію! Зараз! Не зволікаючи ні хвилини! В районі мосту і виїзду на Київ дозиметр зашкалює. Чотири дозиметристки втекли додому, щоб попередити своїх родичів. Треба оголосити по місцевому радіо, щоб ніхто не виходив на вулицю, і починайте евакуацію! Люди все зрозуміють — тільки скажіть їм правду. Виступіть самі — це єдиний шлях у цій ситуації. Чому ви закрили місто? Це злочин, якого вам не пробачать двадцять тисяч дітей! Вони проклинатимуть вас і через десятиліття!

— Ти, здається, була дружиною Нечипоренка?.. Але й він не витримав твого характеру...

— А що, від цієї обставини поліпшується радіаційна обстановка в місті? Знижується фон? Тоді я згодна знову вийти за нього заміж і негайно поміняти норов.

— Гостра коса швидше щербиться. Твоє діло — визначити радіаційну обстановку і доповісти мені. Ти це зробила, а дезертири будуть відповідати. Я відпускаю тебе додому. Тут тепер музику замовляють інші.

— Сподіваюсь, не естрадну, а...

— Дідько забирай, я ж сказав: ти вільна. Зараз прибудуть солдати-дозиметристи.

— Скажіть хоч одну правду. Серед пожежників є важко опромінені?

— А хто винен, що вони полізли на стіну, просто на відкриту радіацію?! Не в печерний вік живуть. Зарплату отримували з прибутків атомної енергетики. Не колгоспну конюшню чи дядьківський хліб приїхали гасити...

— А ви були директором атомної чи районної цегельні? Хоч і друга для вас зависока посада,— сказала Наталка вже з порога і задріботіла туфлями на високих каблуках по сходах.

— Набрали в колектив усякого сміття... той дружину, той коханку, а відповідати за все Пузачеві...

Дозиметр бив Наталку в груди, тупий біль віддавався в усьому тілі, кілька разів щуп випадав з-під пахви, але вона підхоплювала його й бігла. Вскочила в РАФ швидкої допомоги, в якому не встигли зачинити за собою дверцята лікарі. Сісти було ніде, і її мовчки взяв собі на коліна худенький, дрібний, як підліток, чоловічок, що заходився кашлем.

62.

На Григорію куца, запрана лікарняна піжама, з якої карикатурно стремлять його великі руки і ноги. Сидить на канапці у приймальному покої. Показує молодій медсестрі, які короткі в нього рукави й холоші,

намагається усміхнутися, але обличчя болісно пересіпується, на нього нападає блювота, і Олеся ледве встигає підставити йому целофановий мішок.

— Як ваше прізвище? — запитує його медсестра.

— А як тебе звуть, голубонько? Невже така квітка в нашому місті виросла? Чи любить уже тебе хтось? І чи талановито любить? Тепер в основному ремісники, поденники на короткочасному підряді. Споживачі й нездари.

Олеся застібає дядькові гудзики на піжамі, поправляє рукави, що закотилися вище ліктів, витирає рясний піт на його чолі.

— Мирович його прізвище, як і моє. Григорій Іванович Мирович. П'ятдесят другого року народження. Капітан пожежної частини. Неодружений.

— Капітан, але на майорській посаді. Вважай, майор, лиш погони перешити. Де ти ще зустрічала майора-жениха, щоб жодного разу не одружувався, голубко? Не спіши мене списувати. Я ніжний, як пух кульбаби...

Моторошне це Григорієве залицяння серед стогонів хворих, метушняви лікарів, крику й плачу під вікнами лікарні.

Він хотів іще щось сказати, але знову підступилася нудота, й Олеся кинулася до мішка, але руки її не слухалися, не встигла.

— Ейфорія! В початковій стадії. Під крапельницю! Та швидше, бо потім не впораємося з ним! — наказала лікарка з грубим, майже чоловічим лицем і з ріденьким волоссячком на верхній губі.

— Нікуди я не піду. Така красива дівчина, а мене чомусь забирають від неї...— Григорій хотів скорчити залицяльницьке блаженство на лиці, але вийшла якась холодна, печальна гримаса.

63.

В адміністративному будинку, де розмістилася міська влада, двері розчинено навстіж і підперто дерев'яним клинцем. Із вікон валує цигарковий дим. Навіть крізь сіру пелену світанку видно, що дим. З відчинених вікон. Жарко.

На майдані, біля клумби з тюльпанами, збираються любителі ранкового бігу (з майдану до лісу, там інтенсивні вправи, і знову до майдану). Ще сонні, байдужі до всього навколишнього, чорт би вхопив цю біганину, але що вдієш — треба, кажуть, продовжує життя, значить, треба кудись бігти. Тільки чому це не спить міська влада, чому метушаться там люди, чому з розчинених вікон лунають голоси?

— Державний транспорт заправляйте без талонів! За відомістю заправляйте! Бюрократичні формальності сьогодні прирівнюються до саботажу! Я не маю часу вас слухати. Виконуйте! Я все завізую! Зустрінемося, якщо залишимося живі! Заправляйте!

— Сандружинники підуть по квартирах з пігулками? А це не викличе паніки? Ні, я мушу порадитися з хазяїном, а він зараз зайнятий, у нього генерал з Москви. Зробиш самочинно? Тоді я з тобою не розмовляв, ти мені не дзвонив...

— Не знаю. Я цього питання не вирішую, через якийсь час приступить до роботи комісія, вже прибув заступник союзного міністра енергетики.

— Олександре Юрійовичу, у вас сорочка висіпалася.

— Торгуйте! Витрусіть усі дефіцити і — торгуйте! Вивезіть у парк шашличну, пиво, морозиво. Це розпорядження шефа! Зараз не до писанини, діють усні розпорядження. Виконуй!

— Яка радіаційна обстановка в місті? Це порожні слова, генерал вимагає точних даних, Йосипе Кузьмичу, радіаційної карти районів міста! Ви знаєте, чим це загрожує? У вас не вистачає дозиметристів? А я вас тиждень тому просив влаштувати одну людину. Ви сказали — жодної вакансії. Тепер, мабуть, і директорська буде вільна. Генерал

виїздить на станцію. Полк радіаційної розвідки вже під Івангородом. Мене це не цікавить, Йосипе Кузьмичу. Все викладете у пояснювальній для компетентних органів.

— Перекрийте північну дорогу! Міліцейські підрозділи вже прибувають. Ви ж знаєте, що першим драпатиме сміття. Коли буря — воно піднімається перше.

— Скільки вже поступило? Сто сім? Паливода? Помер у реанімації? Володю, московські лікарі вже вилетіли. Ще трішки протримайся. Левченко крутиться тут, ближче до начальства, зате не заважає тобі. Хай хтось вивісить списки, бо зараз кинуться родичі, дружини. Протримайся, дорогий...

— Хоч би хтось чаю заварив, горло пересохло. Дай сигарету, хоч я й покинув рік тому цю нечисть.

— А що, у вас на чолі написано, що ви з міністерства? Машини в мене нема все одно. Ну, вибачте. Але машини не маю, віддав генералові.

— Потрібен час, щоб ми збагнули, що сталося. Пузач просто відбріхується. Спрацювало те, що накопичувалося багато років і досягло критичної маси. Винні ми всі. Бо мовчали, бо вважали, що якось обійдеться, що атом уже приноровився до нас, що він підлягає нашим постановам і рішенням, як слухняний чиновничок, сіренький виконавець...

— Та годі вже. Треба діяти, а не філософствувати, Сергію!

— Занадто довго ми діяли, не думаючи, Михайле.

— Вертольотчики прибули! Але хто буде вантажити пісок? Хто? Добре. От хай будівельники і займуться. На пляжі піску вистачить. Де взяти мішки? Ший із тієї матерії, на якій мав писати гасла, вони вже не потрібні! У мене самого троє маленьких дітей, і батьки на свята приїхали, а я не знаю, коли додому втраплю...

— Що ж, цього й слід було чекати. Сьогодні це треба розцінювати як дезертирство. Бери всю відповідальність на себе!

— Від блока В пожежники відсікли вогонь! Блок Г некерований, іде відкритий розпад. На жаль, не готовий ніхто.

Колона машин, навантажених солдатами і міліціонерами, в'їздить на майдан, і ревіння моторів поглинуло голоси в адміністративному будинку, з якого вийшов міліцейський генерал у розстебнутому кітелі й кашкеті зі збитим набік козирком.

64.

Дарчин Степан довго, знесилено проривається крізь очамріння, чіпляється очима за зелений плафон під стелею, за сервант з чарками і келихами, за вишитого Даркою, задерикуватого павича на стіні, нарешті за тумбочку з графином: удома, їдрі його корінь, удома! Дай боже здоров'я тому, хто придумав квас, він врятує людство вдосвіта, а під обід воно здатне щось і саме придумати...

Крекче, поохкує, шкребе себе попід ребра.

Кудись мене баба хоче занарядити сьогодні... Сидітиме під рукою і штурлятиме ліктем: не пий! І шабашка є сьогодні — хазяїн везе машиною на дачу, подзенькують пляшки в багажнику, шелестять купюри в гаманці, житуха обростає смислом... З бабою повезло. Перша була циркулярка, поки рубильника не вимкнеш — не замовкне, а Дарка — свічка. Дмухнув — і погасла, тільки димок курить. А куди дінеться? Хата, діти, чоловік з головою і руками...

Допиває квас. Одягається.

Хутко, злодійкувато, наче забрів у чужий дім, складає свій столярський інструмент в зелену торбину від протигаза.

Визирає у вікно: вже вимила двір, он згортає шланг. Налягай на підошви, Степане, бо спрацює пастка, їдрі його коріняку... Треба прошмигнути, бо гавкнули заробітки, і шабашка, і могорич.

Він піднімається на поверх вище й прислухається, поки жінка зайде у квартиру. Її татові-небіжчикові вже однаково, а мене живі чекають...

Дарочка ще раз озирає прибраний і вимитий двір. Помітила біля дитячого майданчика одірвану пластмасову руку ляльки. Іде, піднімає її, витирає об ватянку, тоді — краєчком хустки, але не викидає, кладе до кишені. Хоч і ляльчина, але ж рука.

У двір на ризикованій швидкості влітає УАЗ. І тут-таки з під'їзду вибігає, нервово одягаючи піджак, пожилець цього будинку, якийсь начальник, але який — Дарочка не знає. Начальник, бо за ним щоранку заїздить машина.

Однак вона встигла почути уривок розмови між водієм і керівним чоловіком:

— ...аварія страшна... готуватись до евакуації... жертви... Виписали з лікарні всіх ходячих, а місць не вистачає...

УАЗ, стрельнувши димом, вилетів із двору.

Дарочка машинально вийняла з кишені пластмасову руку ляльки, довго тримає її на долоні, витирає ще раз і дивиться на вікна своєї квартири. Її ніби штовхнула якась внутрішня пружина. Кладе в кишеню уламок іграшки і біжить до під'їзду.

Невдовзі звідти вискакує Степан, злодійкувато крадеться попід стіною, щоб його не помітили з вікна. Перебігає вулицю й зникає за будинками.

65.

Приймальна палата лікарні. За вікном уже ранок. Хворих прибуває менше й менше. Знесиліли водії й медики. Чи привезли всіх?

Олеся в брудному халаті, в очіпку, що з'їхав на потилицю, великою ганчіркою, шматком лікарняної ковдри, згортає з підлоги блювотиння в палаті.

(Не подобається? Натуралістично? Знаю, знаю, братці-естети, сам такий, та лікарі, які пережили все це, одностайно свідчать: ходили по кісточки в блювотинні, і це було страшніше за кров, бо містило в собі «білу смерть». То що: сором'язливо обійдемо? Надто тісна кімната!).

Порається Олеся старанно, споліскує ганчірку у великій виварці й миє підлогу, обминаючи чиїсь ноги в лікарняних тапочках, у парусинових черевиках, в яких ходять на атомній. Піт заливає їй очі. Вона заплющує їх, і в її втомленому мозку на мить зринає:

...Густі крони сосен у нічному, з рясними зорями небі...

Сонна річка, на якій скидається тлуста риба...

Очі баби Марії у вікні...

Кущик чорнобилю схилився над її, Олесиним, обличчям, рука Романа одгортає зело, він хоче поцілувати її, але галузка знову випростується й заважає...

Стомлений тато в одягу, заляпаному смолою, винувато стоїть на порозі їхньої квартири, жде материної натруски, усміхається...

Романові пальці жадібно шастають по її тілі...

Її безвільні руки, розкинуті на молодому чорнобилі, розвіття сосен, зоряне небо,— все це закриває Романове розпашіле, навіть хиже обличчя...

Біль!

Чужий, майже озвірілий незнайомець притиснув її тіло до вологої землі, захрипло дихає їй в обличчя. Чому? Чому ніякого почуття, крім болю?

Біль і — спустошення...

Олеся розплющує очі і ще затятіше миє лікарняну підлогу від бруду.

Лікарка з чоловічим обличчям і ледь помітними вусиками до свого колеги-мужчини:

— Де ж той Лелеченко? Попросився викурити сигарету. Дозволила, бо не дуже багато, видно, хапонув. Кличте його...

Та до приймальні заводять, тримаючи за руки, молодого хлопця в цивільному костюмі. Він весь час норовить вирватися, звільнитися, але два дужих медики тримають його щосили.

Лікарка аж відсахнулася, впізнавши знайомого водія «швидкої»: божевільний погляд, страх і агресивна загнаність на обличчі.

Один з лікарів, що супроводжують водія:

— Галино Кирилівно! Валентин не виходить із нервового шоку. Ледве спіймали його в коридорах станції. Нічим зв'язати — тримаємо. Готуйте дімедрол. Буйний...

— Хто б міг подумати... Таке ж тихе і спокійне. Не добудишся в машині, коли на терміновий виклик їхати... Все в цьому світі стало з ніг на голову... Я б не здивувалася, коли б збожеволіла сама.

Вбігла медсестра:

— Лелеченко втік на станцію! Бачила, як вскочив у машину. Кричав, що не закрив якусь заслінку! Ой! Валерко! Що з тобою?

Але хворий навіть не глянув у її бік, намагається вирватися від лікарів, кусає їх за руки.

Олеся затято миє підлогу, обминаючи ганчіркою їхні ноги.

У вікна приймальні зазирають злякані жіночі очі: може, мій тут є?.. Не одні, багато різних очей... Очі. Очі. Очі... А в них страх, що їх можуть позбавити надії...

66.

Роман справді хотів віддати мотоцикла пожежникові, але заблудився в місті, всі будинки здавалися йому однаковими, як і двори, в які він заїздив. Вулицями ганяли машини з увімкненими фарами, порушували правила, мчали проти руху, виїздили на тротуари, і йому дедалі більше здавалося, що всі вони женуть кудись саме його, як мисливці зайця, впійманого у перехрестя фар. Вихопившись на широку вулицю, він поклався на всі розгарячені сили «Яви», і вона понесла його по прямій.

Іноді здавалося, що Олеся дихає йому в потилицю, а її руки вп'ялися в його плечі, що ось-ось вони вдвох вискочать з цієї пастки і тоді — воля, і любов, і безпека!

Біля мосту, на київському виїзді з міста, вартує наряд міліції, стоїть кілька десятків машин біля опущеного шлагбаума. Водії сікаються до міліціонерів, намагаються переконати їх, що їдуть у невідкладних справах, але ті завчено вказують жезлами: розвертайтеся!

Один з міліціонерів помітив на трасі мотоцикліста й завбачливо стає посеред дороги: ця моторизована шпана може й попід руку проскочити.

Роман зоддалік побачив, що його вже чекають попереду, і тепер його страх став майже матеріальним: справді всі полюють саме його, пастка замкнулася!

Вискнули гальма, війнуло горілою гумою, він розвернувся, не доїхавши до міліціонера, й погнав назад.

Один із затриманих водіїв зрозумів, що на цьому посту його не пропустять, знає ще кілька доріг, лайнувся і теж поїхав у бік міста. Роман кілька разів озирнувся і вже не мав сумніву: переслідують! А в нього ні прав, ні документів — тільки дві липкі горошини, які подарував йому знайомий казах, у якого Роман тримав свій цивільний одяг, бо йшлося до демобілізації, і хотів їхати додому як усі, а не віддавати честь кожному стрічному вояці. Казах випросив у Романа шкіряну ковбойку, почастував, дав новеньку сотню і всунув дві горошини: «Життя — пекло. А це рай! Два білети до раю дає тобі кунак...» А як наздоженуть і знайдуть у кишені?

Він почув, як знову випав запасний шолом, як застрибав він по

бетонних плитах, глухо й моторошно перелунюючи порожниною. Хай беруть, голова при мені. Голова і мотор!

Викинути горошини чи проковтнути? До пекла чи до раю?

67.

От був би у нас телефон — давно б уже все знала. І Микола подзвонив би. Коли за двісті карбованців «на лапу» можна було поставити телефон поза чергою — пожаліла, бо Микола запевняв, що реакторникам і так мусять провести, списки вже подано на АТС. А тепер клянч у Голобородька...

Людмила майже не спала. То дурна житейська всячина лізла в голову, то раптом скімлила, як сліпе цуценя на морозі, совість: чи не розбазікає Василь, чи не похвалиться комусь, що запрошувала вночі додому? Що цим вирішила? Пообіцяв, щоб відчепитися... Ось прийде Микола, поїдемо в Городища, і все забудеться. Голобородько хай проб'є телефон і кооператив. Скисло, викинули й забули.

Заспокоївши себе, Людмила стала звично збирати Тарасика до школи.

Він снідає лінькувато, неохоче, заради мами, щоб тільки не сварилася. З великої яєчні, що лежить перед ним на тарілці, відколупує виделкою шматочки, і з яєчні залишається квітка з жовтою серцевиною... Але мама цього не помітила, пришиває гудзика до його шкільного піджачка.

— Попроси Галину Олександрівну, щоб відпустила тебе з четвертого уроку, скажеш, що ми їдемо всією родиною поминати діда. І — бігцем додому. Не малюй на асфальті, а притьмом додому. У тебе набралося гріхів на довжину батькового реміняки.

— А я тата не боюся... Мамо, а де це Олеся?

— Вже пішла в училище.

— Я їй на подушку поклав малюнок, він чомусь там і стоїть...

— Не твоє діло. Вона... спала зі мною на дивані. Давай, лети до школи, бо запізнишся...

68.

Олександра Івановича розбудив сонячний зайчик від Золотої Зірки на вилозі темно-сірого піджака, що висить на спинці стільця посеред кабінету. Мила чудасія. Приємно. Якби вчора не перепив кави на ніч,— ілюзія дитинства. Зайчик, як мамина рука вдосвіта, тепла, ніжна... Уявив себе босоногим підлітком на холодній росі... Мавра (у них всі корови так називалися, як тільки себе пам'ятає) жумрає траву, лінькувато посіпує хвостом, рипить ратицями. О, нарешті залишає теплі коржики на траві... Сашко вступає в них босими ногами... Господи, благодать яка вселенська, позаземна, стерильно чиста, без домішок, без участі розуму, котрий любить нагадувати про всеминущість...

Як доречно вчора згадалася ця деталь! Боявся, що академік з дружиною не зрозуміють, інтелігентно промовчать, а як влучив, як повалив усіх! Тепер академік згадуватиме при кожній зустрічі, він такий: за дрібничку може людину полюбити, але й за дрібничку може зненавидіти. І все! Хоч гопки скачи!

Він чув, як Ольга чи дочка Іванка скидали тарілки після сніданку до кухонної мушлі, як зять шукав ключі від машини, як зачинилися за ними двері, як зáпах підсмаженої бразільської кави проник крізь шпарини до спальні. Можна іще полежати...

Олександр Іванович заплющив очі, повернувши голову так, щоб сонячний зайчик грів йому перенісся, і знову уявив себе Сашком, який

щойно вступив у теплий Маврин коржик. Нічого більше не треба. Нічого. От лишень о чотирнадцятій колегія міністерства по перебудові стилю роботи всіх ланок енергетики... Шумить ліс... ремигає Мавра... Новий міністр все звалюватиме на свого попередника, і всі згідливо киватимуть головами, як коні в спеку... Перші гедзі починають кусати Мавру, і вона одмахується від них замашним хвостом... Дзвонить, витьохкуючи соловейком, маленький японський телефончик, схожий на брунатну плитку шоколаду, в яку вмонтовано і мікрофон, і слухавку, і кнопки набору номерів. Цей кабінетний номер знають лише в дирекції інституту та в атомному главку міністерства. От якби відміняли колегію, сів би в електричку, майнув на дачу, походив би по весняному лісі, наточив березового соку, може, побачив би десь і хлопчика, який пасе корову... Хоч з вікна електрички, здалеку побачити його між березами і соснами... Телефончик витьохкує і витьохкує... Невже відміняють колегію? І рука потягнулася до стола.

— Чую, чую вас... Так, Мирович! Сьогодні двадцять шосте квітня, а не перше, з жартом, та ще й таким дурним, ви запізнилися!.. Павле Григоровичу, цього не може бути ніколи! Брехня! Брехня або — диверсія! Зараз буду!

69.

Федір несе на плечі через ліс важкий червоний балон з газом. Треба ж таке: плита вдосвіта погасла під каструлею з холодцем і під казаном з капустою. Мама жде, поки втушиться капуста, а казан уже й захолов. Хотів у сусідів-дачників позичити, а вони хай у нас пообідають, але мама чомусь аж скипіла: краще піч розпалю.

Взяв тайкома півлітру з того ящика, який завезли на похорон, завдав на плече порожній балон, доніс його до річки, відв'язав човна, переплив на протилежний берег. Водій, який розвозить вантажівкою газ по селах, уздрівши пляшку з новенькою «безкозиркою» і згадавши, що цей городищенський хлопець німий, отже, не донесе нікому, охоче поміняв балон на повний.

Федір ухоркався. Незручний тягар натер плече, захиляє його вбік, але несе, переступаючи через коріння на лісовій стежці. Вже видніється попереду городищенський цвинтар, стара, полишена господарями хата, яку безліч разів обдивлялися покупці-дачники, але всіх відлякують могили через дорогу і хрести, які видно з вікон. А лисам і лисицям хоч би й що: зимують вже третій рік.

Згоріло щось у місті. Ні, погасили, людей багато, збіглися, залили водою, Гриць із хлопцями під'їхав — скільки там того діла... Треба відпочити, не донесу, шкіра на плечі репне.

Скинув балон, але на землю опустив обережно, підтримуючи рукою, отак, бо тато ж лежить недалечко, на цвинтарі, не гупай, Федоре, хай відпочиває тато...

Марія вийшла подоїти Мавру, але вим'я в корови чомусь затвердло, видно, болить, бо худобина невдоволено помахує рогами, одступається.

— Не строк ще, не пора, Маврушо, чого тобі спішити? Поноси ще його, бо й трава путня не підоспіла, лиш кропива й чорнобиль. Зараз винесу тобі тепленьких помий, якщо Федір газ принесе...

Молоко цвіркало густе, наче вже топлене в печі, на стінках дійниці залишалися жирні патьоки.

— Не скупися, Маврухо, це для дітей, ось приїдуть, то хай вип'ють справжненького, а не білої води з магазину...

Ледве витягнула з неї півдійниці й виходить з хліва, перекинувши догори ніжками стільчика, на якому сиділа, за порогом. Білий цуцик тулиться до її ніг, заюлює, зазирає в очі, ніби шукає захисту від невидимого гицля з рушницею. Марія різко відштовхнула його ногою, але він не взлився, а знову лащиться.

— Ну тебе, ледащо! Ішов би та горобців поганяв на грядках, бо

повипорпують усе чисто. Загодували тебе ковбасами, то зледащів і страху набрався. Ось зараз приїдуть онуки на твою голову. Не дам молока, обійдешся нині, не жебракуй.

Пушок таки влучив мить і лизнув Маріїну руку.

Сусіди-дачники ще сплять, переробилися вчора на грядці. Двері замкнені, вікна завішені хустками. На галуззі калини, що росте під хатою, висять одвільглі за ніч старі шкарпетки, стоптані туфлі, пляжні шапочки, сидять горобці та ворони. На пластмасовому соняшнику голуба каструля. Хтось один спить у машині, крізь захукане бокове вікно видніється худа, волохата гомілка, на якій лежить жіноча рука з червоними нігтями і товстою золотою обручкою.

Марія перевела очі на сусідський город. Недосадили. Семеро душ товклося на грядках, а як кури греблися. А що їм — відпочивають...

Он уже школярики зібралися на перехресті вулиць, на городищенському майдані. Кількоро вже дебеленькі, костисті, грудасті, а більше дрібні, з ранцями за спиною. Школи в Городищах уже немає, ходять і їздять по науку в сусіднє село. По-всякому добираються, бо бригадир тугий на пам'ять, забуває про них. Городищенських вже й не лають, як запізнюються на уроки. Одна випускниця з села в цьому році — дочка Андрухи Кудипошлють. Кажуть, випустять її зі школи з атестатом і свідоцтвом про народження дитини, бо шкільний фартушок не сходиться на животі. Колгоспний економіст ніби сидів з Андрухою в чайній, пообіцяв, що одружиться, тільки хай дівка школу закінчить, народить, щоб він побачив, чи на нього схоже дитя. Випускний вечір, хрестини, весілля. «Ти, корово, не могла сказати мамі, коли тебе занудило?!» — кричала Тетяна Андрушина, але бити дочку боялася. Вже не ходить у школу, дома готується до іспитів, а в економіста посівна зараз, гаряча пора...

Під'їздить вантажівка з мінеральним добривом. Школярі обліпили її борти, притьмом залізають у кузов, старші витягують за руки дрібніших, і ті мотиляють ногами, як жабенята. Всілися, аж руда курява з міндобрива пішла. Поїхали. Вчитися поїхали. Вже без Андрушиної дочки. Хай родить — і то прибуток Городищам. Ще в одній метриці буде згадано наше село, і крик немовляти почуємо.

Марія випустила курей з курника, теребила їм кукурудзу з качанів, але весь час не зводила очей з дороги — ось-ось мав прибути автобус із міста.

70.

Обертається «чортове колесо» в парку. Повільно, поштовхами, наче хтось його руками крутить. Три самотніх дівчини, кожна в окремій люльці, найняли колесо з самого ранку. Може, прогуляли десь цілісіньку ніч, не спали, а тепер відсвіжуються на вітрі, як білки в колесі, тільки дрімотливі, нерухомі, з уповільненою кров'ю в жилах.

Зупиняється машина, заквітчана биндами, з великою лялькою, що сидить на капоті, спершись спиною на вітрове скло. Виходить жених з нареченою. Водій відкриває багажник, де стоїть виварка з квітами. Молодята беруть два букети, з яких стікає вода. Заметушилася наречена — краплини, що стікають зі стебел квітів, замочили поділ її весільного плаття. Треба ж таке: щойно одягнула і вже забейкала?!

Випав із машини фотограф, який оформляв Дошку пошани. Два потертих шкіряних кофри з апаратурою зробили його неповоротким — ледве вибрався. Цілиться об'єктивом на молодят — і наречена виструнчується, бере жениха під руку. Кладуть квіти до пам'ятника на могилі солдатів, полеглих у роки війни. Лунко пострілює короткими чергами фотоапарат.

Наступна зупинка — Палац одружень.

Поливальна машина миє міські вулиці, тротуари. Потужний струмінь оббризкує афішу, що закликає взяти участь у сьогоднішньому кросі здоров'я. Гуаш розмилася й потекла донизу строкатими торокам.

Наталка в чорному комбінезоні (плечима тернулася десь об сірий тиньк) підставляє стару шину автомобільного колеса під лікарняне вікно, щоб стати на нього і зазирнути в палату.

Вона вже наче існувала поза всім, що скоїлося цієї ночі. Воно було складне, навальне й загадкове, як фатум, у якому вона лише порошина, котру несе ураган. Мала б дитину — інстинктивно кинулася б захищати її, затуляти своїм тілом, виносити з міста, жертвуючи собою і своїм життям. Та вона ще не народжувала, не відчувала в собі жодного теплого поштовху дитяти, позавчора забігла до знайомої лікарки в жіночій консультації, і та, знаючи про розлучення, сказала: «Попалася, русалко, мабуть, так заснула після всього, що риба приснилася... Погуляй ще з місяць, погуляй, а тоді прийдеш, поможу...» У місті в неї був лише Григорій, з яким скоїлася біда. Їй треба було тільки побачити його, впевнитися, що він справді є. Жила вона зараз лише заради того, щоб переконатися: серед цього стовпотворіння, безладу й суму він є. Побачити, а тоді вже думати про себе. Живий Григорій — то її опора. І порятунок, і сенс. Поки не побачить — не здатна ні на що. Нема її.

Розчиняються скляні двері універмагу «Енергетик», і в нього вкочується натовп жінок.

— Кінець місяця, може, викинуть путні товари...

— Чула, жіноче взуття завезли, план у них горить...

— От якби це кінець кварталу або року...

— Краще б нашим рідним взувальникам рученьки повисмикувати.

— На атомній, кажуть, якусь трубу розірвало, кількох операторів обпекло сильно, до лікарні відвезли.

— Ото комусь свята будуть, хай бог милує.

— Де ті товари, що їх по телевізору показують? Диктори, мабуть, носять...

— Спробуй розрахуй домашній бюджет, коли хапаєш, що торгаші викинуть, що їм уже не потрібне. Влітку шубу купуєш, взимку босоніжки.

— Якщо там, на станції, щось серйозне — хай би продали всі дефіцити. Все одно пропадуть...

— Літні чоловічі сорочки з погончиками дають!

— Ага, такі вчора були в магазині для інвалідів війни.

— А я розвелася — наполовину морок поменшало. Спробуй на мужика щось купити. Два місяці — «як риба по Дунаю»...

— Не спіши, горлице, як ти заспіваєш через два роки...

— Еге ж, вони проти німця йшли і радіацію на себе беруть. Чого ми варті без них. В черзі постояти не горе...

— Якщо все в державі піде, як почалося, то й лад буде. І до нас дійде черга.

— Чи й доживемо?

— А іншого виходу нема, дочко...

71.

Роман мчав майже наосліп, взявши західний напрямок. Не відставав від нього і жовтий «Жигуль». Навпаки, здавалося, що ось-ось випередить і перекриє дорогу.

Вітер вихопив пом'яту шелестку обгортку, а липкі горошини, що пахли конопляним духом, залипли між зубами, на мить склеївши щелепи.

«Тікаючи з пекла, шукай раю...»

Дорога розчахнулася. Асфальтівка завертала праворуч, а піщанка дугою загиналася до лісу.

«Свобода, як і любов, живе в нас самих. Потрібне осяяння, спалах, щоб прозріти й побачити...»

Мотоцикла повернуло ліворуч, пісок ударив по бляшаних крилах, кермо норовило випорснути з рук, Роман наліг на нього щосили, і зціплені щелепи повільно рознялися.

Жовтий «Жигуль» завернув на головну дорогу і зник за березовим гайком. Мабуть, побоявся глибокої піщаної колії, вибитої вантажівками. Мотоцикл — ось транспорт. Для одного, спраглого волі. Для особистості, а не безликого виводка.

За смужкою переліску дорога розділилася ще раз. Головніша вела до глибокої улоговини, де місто зсипало своє сміття. Зоддалеки зблискували на купині бляшані банки, бите скло, старі відра, каструлі, виварки, окремо чорніли старі автомобільні шини, мляво чаділа гора сміття, поблизу якої стояв гусеничний трактор із сліпучо-дзеркальним ножем попереду. Зграя бездомних собак із покаліченими ногами, щелепами, витеклими очима бабралася на смітнику, а зачувши тріскотняву мотоцикла, одбігла до лісу й зупинилася.

Роман звернув на глуху лісівку, його ще довго переслідував в'язкий, гидотний запах міського смітника, незлобивий гавкіт собак і сліпучий блиск бульдозерного ножа. Два колісні сліди між деревами непомітно загубилися під старою глицею, хмизняком і молодою кропивою, далі була тільки стежка, по якій він із мотоциклом зсунувся в глибокий піщаний яр, порослий полином і кропивою. Колесо мотоцикла забуксувало, і, дрібно зачахкавши, мотор одразу замовк. У ту ж мить в яру, по самі його вінця, піднялася волога і чиста тиша. Після довгої втечі, висвисту вітру під шоломом, реву мотоцикла, гавкотняви покалічених собак — первісна тиша, наче летів на літаку, що сів у пустелі й заглушив мотори.

А хіба йому зараз треба чогось іншого? Ще встиг краєчком свідомості збагнути, що на мотоциклі звідси не виїде, сюди можна лише згарячу спуститися. Однак зараз це вже нічого не важить.

Тиша. Свобода. Рай...

Втомлене за ніч тіло стало легким, майже невагомим. Відпустив із рук кермо мотоцикла, і той гарячим боком ліг на пісок. Зашкварчала роса на зелі, якого торкнувся розпечений метал.

Роман одійшов кілька кроків, але не відчув під ногами опори, наче якась дужа рука перенесла його й опустила на латку зелені. Душа прагнула ще більшої свободи, і він ліг на зело і м'який пісок.

Все те, що було з ним цієї дурної ночі, відходило, солодко випаровувалося з свідомості. Наступала чистота, спокій. І зовсім не хотілося спати, а — жити, жити, жити! В іншому, райському світі.

Дивився в небо над головою, воно опускалося до його очей, все ближче й ближче.

...З однієї рожевої хмари, як з-поза тюлевої фіранки, вийшла до нього Раїса-лейтенантша. В рожевій нічній сорочці на довгих бретельках. Дістала флакончик парфумів, умочила пальця і провела за вухом, між грудьми. Сорочка її стає все прозорішою. Видно два вишневі гудзики на персах, тугі, приплюснуті й гарячі... Оце рай! Оце життя! Нема на Раїсі ніякої сорочки! Груди пружно вигойдуються за кожним її подихом. Молочні руки лейтенантші тягнуться до Романа, дурманять його запахом дорогих парфумів.

— А лейтенант? А пістолет у його кобурі?

— У тебе ж автомат...— лукавенько підказує Раїса і вже розстібає гудзики на твоїй гімнастерці.

— Гауптвахта...

— Зате пораюєш. Я ж Райка. Лейтенант знає, а ти на ціле життя запам'ятаєш, згадуватимеш потім, зелепушку... Я такого тебе навчу, такого...

...Роман одкидає вбік автомат і стягує з ніг стоптані, вкриті піщаною пилюгою кирзачі, роздягається, легко застрибує в розчинене вікно офіцерської квартири, де Раїса полює на останнього, не вбитого ще комара. Він згадав, що іноді лейтенант брав Райку на руки і ніс до ліжка. Хоче зробити так само, але не може підняти її. Від безсилля впивається в її рожеве тіло, але вона вислизає між його пальцями, як вишневий кисіль, з якого утворюються й бігають по персидському килиму метушливі, схожі на Райку немовлятка і жалібно просять маминих грудей...

Роман хоче вискочити назад, у вікно, але на підвіконні сидить лейтенант з гітарою, перев'язаною рожевим бантом, і з пістолетом у руці.

«Темная ночь... только пули свистят по степи...»

72.

Кілька вертольотів змолотили небо над містом, зчинили вітер, підняли піщану куряву й сіли в районі міського пляжу. Вони пролетіли так низько, що видно було обличчя пілотів у військових респіраторах, що нагадували ніздрі бегемотів. Хто бачив — одвів очі. А виховательки дитячого садка стала притьмом заганяти неслухняних малюків з ігрового майданчика в приміщення.

Через кілька хвилин вертольоти знову піднялися, довго набирали висоту, натужувалися моторами. На довгих линвах вони піднімали велетенські сітки-неводи, набиті мішками. Мабуть, деякі мішки були діряві, бо з неба цідився на місто золотавий річковий пісок. Вантаж розгойдувався. Люди, які були на вулиці, спрожогу кидалися в під'їзди будинків. Одна з сіток мало не зачепила «чортове колесо», проплившши над верхньою люлькою (горбань встиг сховатися у свою будку).

Людно біля пивної бочки і великої жаровні, на якій шкварчать шашлики. Дарчин Степан, жадібно виливши в себе три гальби пива, переводить дух, закурює, примостившись поодаль від бочки, на вільній лавчині парку. Над ще повною гальбою кружляє оса, і він одганяє її рукою, пшакає на неї цигарковим димом.

«Варнякають, що котла на станції розсадило, станція дух спустила. Сюди не дістало, місто стоїть,пиво дали до свят, а копченої тюлечки пожаліли, з хвостами їв би...»

Із сітки, підв'язаної на линві до вертольота, вивалюється один мішок і глухо гепається недалечко від чоловіка, що останній зайняв чергу за пивом.

— Е-гей! У тебе щось випало з кишені! Велике. Чи не гаманець із грішми?! — гукає рудий, лисий молодик, витираючи пивну піну з товстих губів.

— Мішок тарані кинули. Налітай! — вгризаючись у жилавий шашлик, відповідає дідок, що зіперся на кермо велосипеда, до якого прив'язано качура в сітці.

— Той, хто зрання пиво п'є — радіації не визнає! — підохочує пиволюбів натоптаний жиром продавець, підставляючи обличчя під тонкі струмені води для миття гальб.— Пивце як із чеських броварень. За четвертою квартою стаєш радий і активний!

73.

Тарасикова вчителька не прийшла на уроки. Спершу думали — запізнюється, пошуміли, погзилися в класі. Двічі зазирав до них директор, затихали, біжком всідалися за парти, але ніхто не приходив їх вчити — знову затівали штовханину й гризню між собою.

Так і не прийшла Галина Олександрівна, а після перерви прислали їм Толька з десятого, капітана шкільної баскетбольної команди, бо його молодші учні бояться більше, як учителів. Только назвав їхній

урок «цивільною обороною», приніс із собою зелену сумку з протигазом і вчив, як одягати на обличчя гумову маску з хоботом і скляними очима. Спершу показав на собі, і клас довго реготав, поки баскетболіст не дав зашийника Гарбузові (у Тарасиковому класі є хлопчик, у якого вилізає чуб, і його охрестили Гарбузом). Тоді кожен мусив вийти до дошки й показати, як він уміє одягати протигаза. Щоразу зчинявся регіт, але Только ходив між рядами парт — боялися, тамували сміх, затуляючи уста долонями. Всі тішилися — он який веселий урок вийшов, от би такого вчителя на цілу чверть дали! Тільки б'ється дуже.

Після другої перерви їхній клас відпустили додому, роздавши кожному пігулку «проти грипу», але тільки четверо відмінників проковтнули, бо гірке дуже. Жбурляли одне в одного тими бридкими гудзиками, бо ж ні вчительки, ні Толька не було.

Тарасик у школі не малював, а зараз до пучок стер всі уламки кольорової крейди. На заасфальтованих хідниках позалишалися намальовані ним діти в протигазах, із хоботами маленьких слоненят...

Квапився, бо треба їхати до діда.

74.

— І Грицька нема. Бігала в пожежну, а там усе чужі, київські, з сусідніх районів, нічого не знають.— Дарочка одвертає від Людмили очі, бо каже неправду, лукавить, один з пожежників сказав їй, що всі, які кинулися на пожежу перші, в лікарні.

— Що ж з нами буде? Що буде, коли все це правда? — простогнала Людмила.

— Ми прожили трохи. Потішилися й поплакали. А дітки, дітки... що з ними? Що чекає їх? Як рятувати? Куди заховати? Чула від одного начальника, що будуть вивозити.

— Кому потрібні сироти? На всіх таких мачух, як ти, не настарчиш, Дарочко. Та й ми тільки спробували життя, тільки приноровилися до нього, увійшли в смак.— Людмила замовкла, бо у розчинену кватирку влетів маленький, з брудним, обтріпаним пір'ячком голуб і сів на люстру, що тихо загойдалася під ним. Відпочив і югнув у порцеляновий плафон, як у гніздо, тільки голівка стримить.

— Мамо, поїхали до діда і до Пушка,— заканючив Руслан.

— Підемо, діти, підемо, бо в бабусі душа, либонь, зітліла,— відказала Дарка і тихо зраділа, що вже не треба ображатися на братову за «мачуху».— Побіжи, Людмило, до лікарні, побіжи, кажуть, що туди навезли стільки люду, місць уже нема, ніби й породіль виписують додому...

— Олеська загуляла з Романом... Думаю, вони вже в баби. Роман за неї відповідає, не хвилююся. Дочекайся Тараса і йди, Дарко, а я загляну до лікарні, а тоді до універмагу, там усе знають.

— Я заберу діток і навпростець, через ліс, своїми стежками на Городища. Обминатиму ту кляту радіацію, щоб їй добра не було. Може, Микола тобі розказував, що воно за нечисть і чим її побивати?

— Сашко більше знає, а ніколи не говорив. Тільки й чула: на даху реактора можна обладнати дикий жіночий пляж. Якщо директриса універмагу є на роботі,— нічого боятися. Варвара все знає, бо зодягає наше міське начальство.

— Оголосили б по місцевому радіо, сказали б людям, що треба робити, як захищатися. Тихенько б так, тільки нам, хто сидить удома з дітьми... повідомила дикторка — і вже ніяких чуток, брехень, страхів. Цього ж не приховаєш все одно...

— Ти, Дарко, так і залишилася колгоспною тіткою. Це ж треба, щоб наші подзвонили в область, запитали дозволу, а там мусять порадитися, чи варто про т а к е говорити по радіо. А там подумають, чи варто людей лякати, а раптом за кордоном узнають. Тут політика, Дарко, а де політика — треба все зважити, це не мітлою двір підміта-

ти.— Людмила ввімкнула світло, щоб виколошкати голуба з плафона, бо загидить. Пташка заметушилася, затріпотіла пошарпаними крильцями і перелетіла на шафу.

— Зайди до Голобородьків, може, Василь скаже правду. Земляк і ніби родич...

— Хай би навіть калічкою, та тільки б живим зостався мій Микола. Кому я потрібна тепер?..— Людмила несподівано навіть для себе самої раптом розжалобилася, уявивши, що може зостатися сама, бо вже полудень, а Миколи нема. І нікого нема, крім цієї затурканої сільської тітки, мачухи, яка вигадує собі щастя з двома чужими дітьми і безпросипним алкашем-шабашником. Хіба не міг Василь приїхати і сказати, що там сталося? За поріг — і забув про мене...

— Тільки б живий наш Микола, тільки б живий був... Мій он який невдатний, а шкода. Подався кудись із самого ранку, може, також туди покликали...

75.

Прокинулися сусіди-дачники. Забігали до нужника. Чоловіки голилися, винісши з хати старе дзеркало в старовинній різьбленій рамі, жінки вмивалися, ллючи з чайника теплу воду одна одній, чепурилися й постогнували від учорашньої втоми. Усім виводком прийшли до Мировичів на тепле молоко. Нема, корова заслабла. Довго капарили сніданок, глушили Городища музикою з магнітофона, який висадили на дах машини. Жінка фізика приходила до Марії позичити цукру до кави. Марія насипала їй цілий слоїк і запитала, чи не знають вони, що то горіло вночі у місті. Не знає, бо спала, як валеріанки обпилася.

За кавою, згадавши про позичений цукор і про Марію, сказала про це своєму фізику. Той пропустив новину повз вуха, бо саме сперечалися з товаришем про те, чи мусить гласність мати межі, чи ні. Чи зуміємо ми скористатися цим благом? Може, просто пересваримося, наговоривши один одному правди? Щоб припинити цю безнадійну суперечку, дочка фізика стала крутити портативний приймачик, викинувши довгу вудку антени між дискутантами. Вона вчилася в інституті іноземних мов і часто допікала батькам тим, що коли вони моралізували на її адресу, слухала зарубіжну програму англійською мовою і перекладала їм. Цього разу вона чинила свій ритуал незлобливо, а лише з неприхованою іронією і скепсисом.

Та враз її обличчя напружилося, рука тендітно настроїла хвилю, рожеве вушко аж припало до приймача.

— Ходімо, пориємося в землі, бо незабаром і на поминки іти,— сказав фізик і першим підвівся з-за столу. Наступного року, подумав він, треба заплатити тітці Марії, хай посадить нам город — дешевше і швидше буде. З німим вони це пограйки зроблять.

— Ну от, май діе фазе! Загортаймося в білі простирадла, взуваймо білі тапочки і... переповзаймо в печерний вік. Твій інститут ядерної фізики і оцю селянську халупу доведеться залишити. Атомний Хотабич гуляє на свободі! А ти сади картопельку, сади. Залиш своє прізвище на докторській дисертації. Для наступної доби, для нового витка цивілізейшн... для твоїх внучат, яких я тобі вже не народжу.

76.

Автобуси ледве просунулися крізь щільний людський натовп у двір лікарні. Водії сигналили, висувалися з кабін, умовляли і зле лаялися.

Розплавлений за спекотний день асфальт прогинався під ногами жінок, яких тут було найбільше, тому ті, хто прибіг сюди в туфлях на гострому каблуку, ходили босоніж. Невідомість, чутки пригнали сюди

тих, чиї родичі були підняті по тривозі після аварії чи поїхали вранці на зміну, ще нічого не відаючи.

Розчинилися двері лікарні. Натовп загув, зарухався, чиюсь дитину заштовхали до колеса автобуса, і мати залементувала.

Неголений, з глиняним, байдужим до всього обличчям Володимир Маслюк став у дверях. Мабуть, хотів щось сказати чи попросити в людей, але закашлявся, безнадійно махнув рукою і пішов назад, у лікарню.

Наталка стоїть біля самого лікарняного ганку. Перед нею старий чоловік на протезі, який уже вкотре наступає їй на ногу, але вона не чує болю. Зі спини на неї натискають, але й спина оніміла.

У дверях з'явився згорблений чоловік у лікарняній піжамі.

— Жіночки! Любесенькі мої! Пустіть, пустіть — чоловік у мене...

— Та не верещи над вухом! У мене син. Єдиний! Ой як же я його родила, кесарів розтин робили. Одненький, як життя. Дай хоч слово йому скажу. Він почує мене, почує...

— Близько не можна до них підходити! Куди ви претеся? Та ще й з дитиною. Від них же радіація йде.

Один за одним, кволо похитуючись, бредуть через людський коридор ті опромінені, які здатні іще рухатись. Якісь однакові, байдужі й невидющі, ніби переходять з цього буття в якесь інше, не цікаве для них, але йдуть, бо наказують лікарі.

— Вікторе! Вітасику! Я тобі костюма купила!

Молодий, але з важким, осклілим поглядом хлопець, якого підтримує санітарка, на мить зупинився, наче прислухається до чогось болісно знайомого, однак забутого. Не може пригадати. Опускає очі і йде далі. Молода жіночка з плямами на обличчі, мабуть, його дружина, щосили виборсується з гурту, щоб перестріти чоловіка ще раз, біля входу в автобус. Та проштовхатися вдруге вже не може, бо руки її зайняті, ними вона захищає великий важкий живіт.

Наталка ще не побачила Григорія, але раптом напружилася, завмерла: зараз! Зараз вийде і він! Мусить вийти! І — впізнати!

Он!

Григорія ведуть під руки. Розкустраний чуб лізе в очі. Куца смугаста піжама робить його моторошно жалюгідним. Побачивши стільки жінок у дворі, він зупинився, вивільнився від двох лікарів: чого ви, я й сам можу іти... На сірому обличчі ледь-ледь стрепенулася його (чимсь таки схожа на його) силувана посмішка.

— Господи, хіба в нашому містечку є стільки вродливих жінок? Та всі як ружі! А я не знав і вийшов у цьому дранті...

Наталка кричала. Щосили кричала, але не чула свого голосу, ніхто не чув, бо крик вмирав у горлі.

Санітари взяли Григорія під руки, він стомлено поник і пішов, низько схиливши голову. Та раптом озирнувся й побачив Наталку.

— А ми таки загасили! Одрізали вогонь від третього реактора, Наталю! Я здоровий! Ці ескулапи нічого не розуміють! Їдь до мами в Городища! Я швидко повернуся! Сашкова Ольга мене хутко випише!

Та вже понесли з лікарні тих, що не можуть іти, санітари підштовхують ходячих. Наталка спробувала вибратися з гурту, але протез інваліда вчавив її ногу в розм'яклий асфальт. Григорієве обличчя попливло, попливло в її очах — таке рідне і таке чуже, як у юродивого.

Його підсадили на приступку автобуса, зупинивсь, але не оглянувся. Тільки плечі враз спали, і лікарняна піжама здалася навіть завеликою на нього. Руки санітарів підхопили його, і він зник в автобусі, на вікнах якого щільно затягнуті фіранки.

Таке рідне і таке байдуже до неї. Що зробила з ним ця проклята ніч? Чому мовчали мої передчуття, чому не кричали криком: це останні хвилини! За мить ми вже будемо інакшими, назавжди іншими, радіація вдарить по найсвятішому — по загонистій, полум'яній крові Григорія, перетворить її на звичайну рідину! Ця кров ще б десятиліття

стугоніла в його жилах, живила б його свіжу, нездатну затуркатися, посіріти, уподібнитися іншим натуру. Ця кров старіла б поволеньки і довго-довго, як у його батька Івана, а радіація знищила її за годину.

— Толю! Андрійовичу! Ельвіра побігла по дочку! Зараз прийде! Ворухни губами, я знатиму, що ти чуєш: Ельвіра весь час була тут!

— Ігнатенко! Вася! Що переказати Галі в село?

— Скажи, що вчора нам дали квартиру! Хай візьме ордер в міськраді, в понеділок. І поселяється... без... ме...

— Ми відправляємо на Москву, в спеціальну клініку тільки найважчих! Решта залишається тут. Не заважайте, розступіться, товариші,— просив головний лікар, коли винесли останнього хворого, але голос його тільки прошелестів над головами, його відтіснили вигуки з натовпу, зітхання, стогони.

— Павлику! Я тобі все прощаю! То я, я, дурепа, в усьому винна!

— А Лелеченка не бачили? Що з ним? Скажіть правду! Я готова до всього...

— Тільки відвезу дітей до мами — і лечу в Москву, до тебе!

— Що ж ти наробив? Завтра весілля в нашої Тані!

Жінка з дитиною на руках вихопилася з натовпу і кидається до чоловіка, який лежить на ношах, але лікар встигає перегородити їй дорогу.

— Не можна! Дитину побережіть! Він уже сам випромінює... Дайте дитині склянку молока, три краплі йоду і сидіть у хаті!

Медсестри виносять великі пакети з ліками на дорогу, папки з історіями хвороб, наспіх зробленими аналізами і поставленими діагнозами. Несе, завдавши на плече, мішок з медикаментами Олеся. Іде остання. Чиїсь руки забирають мішок до автобуса. Ледь встигає зійти на приступку, як двері зачиняються, прищипнувши їй ногу. Мовчки розводить руками половинки дверцят, і білий її очіпок поплив над верхнім краєм облізлих автобусних фіранок.

Водії увімкнули фари, і тепер лише всі помітили, що у дворі засутеніло.

Жінки обступають автобус, бо у вікнах з'являється кілька облич. Мовчазні погляди, вираз муки і страждання, нечутні слова, кволі помахи рук.

Розштовхуючи інших руками і ліктями, рветься до автобуса Людмила. Вона вже побувала в універмазі і такого там начулася, такого, що, біжучи до лікарні, загубила туфлі й косинку і зараз ладна була прорватися хоч у пекло, щоб тільки переконатися, що Микола живий.

Карета швидкої допомоги, тривожно миготячи червоним ліхтарем, повільно прокладає дорогу автобусам, що вже заревли моторами. Люди повільно розступаються, затуляючи очі від потужного світла увімкнених фар.

Людмила встигає прорватися до вікон, грюкає в них кулаком.

— Миколо! Колюню! Просися до Ольги! Вона вилікує!

З-за фіранки визирає Олесине обличчя. Втомлене, виснажене, хворобливе. Та, побачивши маму, вона ледь одтуляє віконне скло, припадає губами до маленької шпарини.

— Тата нема. Ні тут, ні в лікарні. Шукай його, шукай на станції!

— А ти куди?

— На станції шукай його. Тут дядько Грицько...

— Вернися. Що ти робиш?

— Я тільки до аеропорту, з дядьком Григорієм... Шукай тата, шукай!

Людмила бігла за автобусом, але вже не чула дочки, зіштовхнулася з якоюсь бабусею, нехотячи збила її з ніг і впала сама. Хтось допоміг їм обом підвестися, але колона вже вихопилася з лікарняного двору, в якому ще клубочився бензиновий чад, її очолила міліцейська машина, і, набираючи швидкість, валка помчала на Київ.

Лікарняне подвір'я попросторішало, люди повільно розходились, решта здучкувалися біля ганку, де мали ось-ось вивісити списки тих, хто постраждав під час аварії.

За столиком, де водії так і не дограли партію в доміно, приходила до тями Наталка. Де вона? Що з нею відбувалося? Хто посадив її тут? Де Григорій?

Обертається «чортове колесо» над містом, але в сутінках не видно, чи є в його люльках пасажири, чи крутиться воно порожняком.

На міському пляжі, на старому, покинутому човні під похиленим грибком курять і відпочивають добровольці, які вантажать пісок для вертольотів, перемовляються між собою:

— Боюсь, що наш пісок для реактора — як псові муха...

— Їм видніше.

— А крикунів-активістів, бачте, жодного нема...

— Що їм тут робити? Їм треба бути на очах у начальства, кажуть, ба-а-га-то його наїхало.

— Тепер полетять. З кого голови, з кого — потеруха.

— Я вам скажу, що воно до цього і йшло. Хоч закидайте мене камінням, але якщо ми і далі так хазяйнуватимем — аварії неминучі. І такі, і більші, і менші. Наука вихопилася вперед, розвивається по стрімкій висхідній, а совість виконавців, культура експлуатації її досягнень, рівень моральної відповідальності, професійне сумління... Та що там казати — нового не навчилися, а старе забули. Тільки б відрапортувати круглою цифрою, а далі хоч потоп. Хіба не можна було передбачити хоча б і всі сто можливих (і навіть неможливих!) варіантів аварії реактора? Не гарячу воду з труби прорвало, а заправлений ураном реактор. Загидили такий благодатний край і хто зна, може, й правнуки наші будуть розплачуватися.

— Складно говориш, правду. Тільки тихше, тутика всякий люд є... Ходім краще пісок перелопачувати. Моє діло вергати лопатою...

Ворон, що сидів на гранітному валуні пляжу, каркнув і злетів у бурякове від далекої заграви над реактором небо. Невдовзі звідти, промацуючи землю потужними прожекторами, загуркотіли вертольоти.

77.

Федір бачив, як вскочили у свої машини сусіди-дачники, як рвали ковзьку травичку на виїзді з двору колеса, як трясло автомобілі на корінні біля цвинтаря. Думав: поїхали купатися до річки чи по харчі до Івангорода, бо висять на кущі калини шкарпетки і старе взуття, бо м'яке крісло стоїть посеред двору, бо не зачинили воріт.

Федір двічі виходив на дорогу (може, хоч якась машина приїде з того боку за цілий день, тільки школярів привіз молоковоз у причепі), але зустрічався очима тільки з гіпсовим Сократом, що крізь шибу майстерні художника теж вдивляється у бік міста. Досі Федорові здавалося, що біла голова цього дядька була повернута на село, а тепер до цвинтаря, дороги і міста. Може, був художник, витирав пилюгу на підвіконні... Так ні, не чутно, щоб приїздив...

Архип-тракторист поїхав з ферми, витрушуючи з причепа силос, вкрадений для корови, і розбризкуючи гній, що поналипав на колеса трактора.

Федір махав рукою, щоб той зупинився, але Архип удав, що не помітив його. Біг за причепом, але наздогнав аж тоді, коли тракторист став біля свого двору. Федір просив його (і дитина зрозуміла б з його жестів і міміки): давай поїдемо твоїм мотоциклом хоча б до траси — там брати і сестра чекають, але Архип не зрозумів його. Тоді Федір попросив ще раз, вже не поспішаючи. Тоді писав пальцем на піску: «тільки до траси». «Тепер і нормальних важко збагнути, а тут ще німий причепився...» Федір прочитав це на Архипових губах, що стискали погаслу сигарету.

Марія пішла в погріб, щоб набрати квашених помідорів у каструлю. Послизнулася на сходах, але не впала, встигла вхопитися рукою за стіну.

— Скільки гризла тебе, Іване, зацементуй ці щербини, так і помер, не знайшовши години...

У темряві нахилилася над діжею, виловлювала помідорини, котрі не розкисли, не репнули. Розсіл заходив у подряпину на пальці, пекло поперек, коли розгиналася, щоб вкинути помідори в посудину. Щось заворушилося біля ноги.

— Чого тебе носить нині, псино? Чого?

Випросталася. Очі вже вбулися в темноті, побачила під ногами якийсь чорний клубок.

— Це ти, душе Іванова, за мною ходиш? Хіба я грішна перед тобою?

Марія не відчувала зараз ні страху, ні радості, ні огиди до цього невідомого створіння, що ворушилося на долівці біля її ніг. Спокійно взяла його рукою (слизьке, волохате, дихає, кволо пручається), вкинула в подолок спідниці і понесла.

— Рідну хату провідати чи по мене, Іване? Ото вже нетерпець, замолоду геть забував, що я в тебе є, а тепірко і дев'ять днів витримати не можеш...

Не вмикала світла, в хаті було сутінно, цюкав на стіні годинник, радіо на веранді розповідало про хід сівби на Україні, про бригадний підряд в одному з колгоспів (хтось кинув на гучномовця старий Іванів кожух, то дикторка жебоніла, наче розповідала те все для себе самої).

Марія випустила створіння на підлогу.

— Змерз, Іване, в погребі. Зігрійся. Стіл накритий — хазяйнуй сам. Діти нас уже й забули. Навіть Дарка не приїхала. Правда, жодного автобуса з міста не було. Почекаємо. Доля старих — чекати. Дітей на гостину. І смерті — назавжди.

Вона зачинила двері у велику кімнату й пішла до погреба забрати каструлю з кислими помідорами.

78.

До висотного будинку, де квартира Мировичів, підкотив «Жигулик» з понівеченим заднім крилом. Голобородько вимикає світло, мовчки жде, поки вискочить з гнізда електрична запальничка, закурює і каже Нечипоренкові, що сидить поруч:

— Іди, іди! Це ж не в радіоактивну зону, а в квартиру твого підлеглого. Колишнього...

— Це ще гірше, Василю Петровичу...

— Іди, начальничок. І скажи правду. Далі брехати не можна. Вже і в Москві знають: є жертви. Іди! — Голобородько майже виштовхує Нечипоренка з машини.

— А як спитають: хто мене послав?

— Урядова комісія. Пузач. Мене ти не бачив...

Нечипоренко неохоче вилізає з машини. Довго курить біля рогу будинку, старанно затоптує і розтирає підошвою черевика недопалок, боязко заходить до під'їзду.

79.

Перші кілометри діти бігли за Даркою, вихоплювалися вперед, а потім зарюмсала Ліда — черевичок натер ногу. Взяла дочку на плечі. Потім Тарасик з Русланом відстали. А далі сіра лісова дорога з латками ранньої зелені, піт, що застує очі, втома, страх («Тільки б не впасти, не заночувати в лісі!»). Клала сонну Ліду під деревом, а сама поверталася до хлопчиків. Гуло тіло, хотілося й самій прилягти, склепити очі. Спиралася спиною на стовбур сосни, відпочивала і йшла

далі. Розірвала надвоє свою хустку, прив'язала до неї тичку собі за спиною, посадила на неї Тарасика і Руслана, Ліду несла на руках. Ліда застувала їй дорогу, і Дарка в темряві зблудила. Вже хотіла назгрібати листя і ночувати з дітьми в лісі, але вийшла на галявину, де недавно була вирубка дерев: зблискували під місяцем п'ятаки соснових пеньків, валялося ще не прибране гілляччя, бовваніли стоси приготовлених до вивезення дров.

Дарка опустила дітей на землю, перепочила, пильно роздивилася місцину і начеб упізнала її, хоч і не хотіла вірити: обминула Ґородища, треба було триматися річки, це вже триліський ліс, якби не блуд — була б уже дома... Пішла галявиною. Між стосами дров розгледіла: однокінний візок, навантажений колодами, зламане заднє колесо, вилізла шпиця з обода... Розвантажила дрова, перенесла на візок дітей, впряглася в нього і потягла накоченою лісівкою: кудись та доведе...

Годинник у сільській хаті Мировичів показує північ.

Марія сидить біля вікна з відсунутою фіранкою, щоразу поглядає на хвіртку. Маленьке кротеня (боялася й гидувала цим створінням ціле життя, а тепер байдуже) ворохобиться в кутку, накрите куфайкою (погріб у них не бетонований, із земляними стінами — от і прорило дірку).

Приходили пом'янути Івана кілька його ровесників, не засиділися, бо біда якась у місті, бо також не приїхали на вихідні діти, побідкалися, позітхали — розійшлися.

Сидять лише Мирон з Андрухою. Час у них не міряний, і біда не страшна, коли очі залиті.

Федір наливає їм іще по чарці.

— Ні, яму ми викопали дядькові — дай боже всякому! Каторга, коріння залізне, сокира щербиться, іскри летять, а — викопали... — каже Андруха і впинається зубами в квашену помідорину, вона враз зморщується, як гумова кулька, з якої випустили повітря.

— У мій ріст. По очі, Андрухо,— підтакує Мирон.

— То справді луснув реактор і дух з нього вийшов?

— Залатають. Дістануть доброго цементу й залатають...

— А до нас дістало чи ні? Мабуть, ні, бо так само хочеться і випить, і закусить, як учора.

— Мо, й дістало, бо щось моя Ганна сьогодні як оса. Страшно додому йти, мене оса вкусить, а в неї під оком розпухне.

— Якби лисиць воно вдарило. Вже всі патрони вистріляв, а кури на птахарні щезають...

— Чув, на землі, біля станції, на два пальці радіація все вкрила...

— На воді — тільки на палець.

— Для міських то дурничка, привчені, грошву за це получають.

— Ну, царство небесне дядькові Іванові. Залізний мужик був.

— Золотий, Андрухо, золотий. Тепер таких нема. Хіба у нас бригадир? Мішок полови. А дядько Іван, розповідала мама, як Сталін: сказав і більше не повторює...

Марія швидко встала зі стільця.

— Оце допивайте і — марш додому, до жінок! Вам чи поминки, чи хрестини, чи весілля, аби надудлитися під горлянку! Федоре! Виводь їх, бо й ти зараз дістанеш! Найшли час варнякати! Бувайте здорові!

Кротеня виповзло з рукава куфайки і дуцало Марію в ноги.

80.

Дідок із орденськими планками на вилозі старомодного піджака вже давно стовбичить на сходовому майданчику біля дверей, обтягнутих білим дерматином, на який прибито стару кінську підкову, покриту чорним лаком.

Не прийти він не міг, а от уже скільки часу боїться натиснути на кнопку дзвінка. Наче натиснеш — пролунає оглушливий вибух, і його життя розсиплеться на порох.

Почулися чиїсь кроки на сходах, і це додало йому сміливості. А, що буде, те й буде!

Відчиняються двері. На порозі молода, вродлива жінка, голова обтицяна бігудями, вельветовий костюм облягає її стан. Дідусь розгублено мовчить і кліпає підсліпуватими очима.

— Мамо! Це, здається, до тебе! — гукає дочка в кімнату й відходить, переступаючи через наготовлені до від'їзду чемодани.

У коридорі з'являється вже знайома нам бабуся. Сива голова, зім'ятий халатик, плетення в руках.

Виходить за поріг, причиняє за собою двері.

— Мої, Ксеню, поїхали... Я пішов до знайомого, щоб довідатися, що сталося, посидів з ним... Повертаюся — записка в дверях: «Нас забрали у свою машину товариші. Більше місця нема. Шукай нас у Полтаві в родичів...» Не поїду нікуди, Ксеню, кому я там потрібен. З Курського котла, від «тигрів», не тікав, то чого тепер зриватися?..

— Ходять чутки: ненадовго, на три дні всього...

— Тим більше. Хай молоді з дітьми їдуть, а ми лишаймося. Пересидимо у мене, поговоримо, ніхто не заважатиме...

— А як помремо, Остапе? І нікому поховати...

— Тоді вже все одно, Ксеню. Зате наговоримося...

— Мої не залишать мене... Внесок в ощадкасі на моє ім'я... Не відпустять, Остапе... На роботі синові дорікатимуть, що маму залишив, а він у партію збирається вступати...

81.

Дарка нарешті впізнала дорогу, і їй здалося, що віз покотився легше. Проминула стару, безверху комору з хімікатами (колись тут був літній табір праці й відпочинку городищенських школярів, однокласники навіть обирали Дарочку ланковою), вітер шелестів клаптями паперових мішків від мінеральних добрив, діти спали, притулившись одне до одного, вже недалечко, вже, вважай, дома.

Далі стало ще легше, бо віз покотився вниз, вона лише стримувала його за голоблі, боячись випустити з рук. І раптом згадала: за спуском буде підйом, крута піщана гора, за якою починаються городищенські хати. Дарка уявила цю гору, побачила її зараз у своїй пам'яті так реально, що могла відтворити кожен виямок, кожен вимитий водою корінь.

В ту ж мить перестала гальмувати воза, перевела подих і щосили побігла, щоб спробувати з розбігу вихопитися на пагорб. Мчала щодуху, затискаючи під пахвами голоблі, зламане колесо водило возом і постогнувало, скрикнула уві сні Ліда, шугонуло в кущі лісове звіря.

Залишилася позаду улоговина, криниця з журавлем-калікою. «Не зупинитися! Тільки б не зупинитися! Тоді вже не зрушу з місця!»

Марія сидить за столом перед запаленою свічкою, обличчям до відчинених дверей. В подолі спідниці, між колінами, дрімає кротеня, з яким уже звиклася й не гидує, погладжує його рукою, невидющо втупившись очима у вогник свічки.

Федір ходить у дворі, надовго зникає десь, а потім знову чутно його кашель і повільні, важкі кроки під вікнами. Знову кудись подався, виманивши за собою Пушка. Подумала: сьогодні вербна неділя, в Івангороді жінки з вербовими котиками, торік і мене кликали, не пішла, Іван не пустив, боліло йому дуже, завтра починається страсний

тиждень, Маріє. Закрити очі й... не прокинутись... Тоді ще раз зберуться діти. Тоді й Сашко приїде...

Вбіг до сіней захеканий Пушок, червоний його язик, здається, ось-ось випаде з рота, скімлить, дряпає підлогу, озирається на ганок, товче хвостом об розчинені двері. Зачовгали у дворі Федорові кроки... І ще чиїсь... легенькі, обережні... не наші...

Зайшов Федір з сумкою. В сінях стоїть дівчина. Господи, як з хреста знята! Жовта косинка з'їхала на потилицю, коси скудовчені, в них зачепилася суха галузка. Порвані панчохи на колінах... Грицева шкіряна курточка. Грицева!

— Заходь, дочко! Скажи, як тебе звати, і заходь. Сідай до столу, поминай нашого батька. Відпочинь, а тоді... розкажеш...

Вже видно рівну дорогу. Ще кілька метрів — і віз покотиться легко. Вже війнуло духом рідних Городищ, видно облизень світла за деревами. Зомліли і налилися холодом руки. Не випустити голобель! Діти на возі!

Дарка падає на коліна, встигає судомно вхопитися п'ястуками за оголений корінь сосни, другою рукою тримає воза. Якщо хоч на мить його відпустити — не наздоженеш. Віз і корінь розривають її. Ну й нехай, але — діти! Діти!

Треба вивернути передні колеса, і віз стане поперек дороги! Це порятунок! Скільки ходила по цьому корінні, скільки переступала його — порятуй мене цеї проклятої ночі! Не мене — дітей моїх, сосно...

Марія накрила кротеня куфайкою на підлозі, поправила пучками вогник свічки.

— Налий нам, Федоре. Із самого дна. Найгіркішої налий.

Наталка сіла за стіл і... зустрілася очима з Григорієвим поглядом з фотокартки на стіні. Він дивився просто на неї, дивився зухвало й іронічно, збивши набакир безкозирку і обіймаючи пальму на березі моря. «Чому ти такий нині, Грицю? Не муч мене...» Але одвести погляду не може. «У тебе звільнення на берег, надійна земля під ногами, залицяєшся до дівчат, граючи своїми циганськими очиськами... Мені купують першого шкільного ранця і форму, я вже можу написати «Григорій», але ще нічого не знаю про тебе. Мені сім років, мама щоранку заплітає мої кіски, замазує зеленкою здерті коліна... А ти вже іронізуєш, дивишся зверхньо й обіймаєш пальму... Що сказати матері? Що?»

Федір напружено стежить за Наталкою і за мамою, боїться пропустити хоч слово, погляд, жест. Зрозумів: мама здогадалася, що це Грицева дівчина. Адже і він її впізнав, зустрівши за кладовищем, на дорозі, вона не злякалася його, а покірно пішла слідом, віддавши свою сумку.

— За упокій татової душі, діти,— сказала Марія і взяла чарку. Рука її тремтіла, і Марія сердилася на свою правицю. — А ще за упокій чиєї, дочко? — І подивилася на Наталку так гостро і пильно, що та одразу відчула: збрехати не можна, ця жінка вже все знає, більше, як я.

— ...І Миколиної... — видихнула вона і зайшлася сухим кашлем. — А Григорій — живий! Повезли до Москви лікувати. Говорив зі мною, привіт вам передавав. Житиме! А Миколи нема. Цілий день шукали, не знайшли навіть тіла. Так і зостався на реакторі. Там таке скоїлося, таке страшне, що будуть вивозити і місто, і всі села, і Городища... — Наталя не стрималася і заголосила. Неголосно, винувато якось, по-дитячому, але плач її від того був ще моторошнішим.

Федір усе зрозумів, голова його впала на стіл, плечі дрібно затрем-

тіли, аж задзеленчав посуд на столі, нарізаний хліб роз'їхався з полумиска. Горілка з його чарки вилилася й потекла на підлогу.

Десь біля птахарні пролунало серед ночі два постріли, і їхня луна, влетівши в розчинені двері, довго шастала по хаті Мировичів.

Цокання настінного годинника раптом стало гучне, наче забивають цвяшки у віко домовини, забивають нервово, поспіхом, щоб швидше докінчити справу.

Марія осіла на стільці, стала маленькою, як дитина.

Кротеня виборсалося з куфайки і попід стіну поповзло до порога.

Маріїні очі втупилися у фотокартки роду Мировичів. Обличчя синів, чоловіка, дочки, невісток, внуків пливуть і пливуть перед нею, ледь встигаючи усміхнутись чи запечалитися, вона вже не може їх розпізнати — такі вони всі схожі й однаково рідні. Наче вся родина найняла оте «чортове колесо», яке бачила в місті, повсідалася в люльки, і колесо котиться й котиться кудись. А куди? Куди?

Обличчя розмиваються, щезають, щоб з'явитися знову — очі, губи: Іванові, Миколині, Сашкові, Дарчині, Григорієві, внуків. Вона (тільки вона!) чує їхні голоси у сторожкій тиші хати:

— Мамо, їсти хочу...

— А я тата бачив. На мотоциклі. З якоюсь тьотею...

— Вступив до інституту! Буду жити в Москві!

— Не сваріться, мамо, женюся. На Людмилі. Ми вже побралися, треба тільки розписатися і весілля справити...

— Бубуню, в мене штани розірвалися на коліні. Я йшов, а вони розірвалися...

— Від мене Мавра втекла!

— От і не піду качок з річки заганяти, бо ви мене Сашкою називаєте. Я — Олеся. Не піду!

— У Руслана зубчик випав, він мені його подарував.

— І чого ви мене так не любите, мамо? Я ж не вішалася на шию Миколі. Він би втопився, якби я не вийшла за нього. Пожаліла...

Марія встає, і голоси затихають.

— Пом'яни, дочко, Івана й Миколу.

Знову пролунало два постріли, але вже ближче, десь на краю села.

— Та й мене можеш поминати. Вже можна... Не ображуся...

82.

Ревуть вертольоти над містом, промацуючи собі прожекторами дорогу з берега річки до реактора. На єдину мить завмирають над полум'ям, скидають свій вантаж, вогонь ледь осідає і спалахує знову. Зловісно, хижо.

Від ревища моторів дзигонять шибки у вікнах, обсипається цвіт з абрикос. Світяться вогні в усіх квартирах. Здається, що місто напружилося до краю: буде евакуація чи не буде? Коли? На скільки? Чому нічого не сповіщають? Кімнатні гучномовці увімкнено на всю потужність, щоб не прогавити оголошення, а вони мовчать...

Київська траса, починаючи від мосту, запруджена автобусами, що вишикувалися в колону один за одним. Вони стоять тут з вечора, але десь там, кажуть, аж під самим Києвом, валка все доточується і росте, утворюючи затори.

Збилися в гурт водії. Курять, ледве стримують напружені чеканням нерви, лають начальство й автоінспекцію.

— Їсти хочеться, і куриво скінчилося. По пачці «Прими» видали б... За шкідливість.

— Доженуть і ще дадуть.

— Кажуть, і Київ будемо вивозити. А куди?

— Завгар набрехав нам: ніби чан зі спиртом стоїть серед міста, підходь і пий, скільки хочеш. Автоінспектор подає горілку, щоб запити, бо води нема, заражена.

— Стоїмо, а рентгени хапаємо. Подарунок жінці привезу: імпотент, та ще й лисий. Вітер у штанях і на голові.

— Як не було ні там, ні там — не прибуде...

— Скільки я сюди на рибалку і на гриби приїздив — усе пропало!

— Ой, хлопці! У животі бурчить! Це не воно? Мабуть, радіація...

— Чого вони теляться? Тих у місті, нас тут тримають...

Сигналячи і застережно блимаючи світлом, повз гурт водіїв промчала туди, на Київ, проти руху автобусів зелена «Волга», за бампер якої зачепився вирваний з коренем лісовий кущ калини і волочиться по землі. Водії помітили, що за кермом жінка. І поруч теж молодиця, на задньому сидінні клумаки і діти.

— Дві стерведи жимонули...

— Такого добра і в Києві як недокурків.

— Кому вони тепер нужні, як по мужиках радіація вдарить?

— Еге ж, під живіт б'є, зараза, по гордості.

— Свинцеві труси треба одягати...

83.

— Це ж і могили твоєї не буде, Миколо... Де ж я голову прихилю? Як повірити, що тебе вже нема? Три смерті на тебе чатувало, розмахували косою — не втопився маленьким, не розбився на машині парубком, не згорів на тій атомній, коли пару вирвало п'ять літ тому, непросту пару. Казав, що смерті вже зась, вхоркалася. Хіба ж так можна вмирати, Миколо? Так рано і так страшно... — проказала Марія, і Наталка здригнулася від її слів. Чекала, що мама закричить, заридає, приготувалася, щоб заспокоїти її, а вона вимовила, наче Микола сидить ось тут, за столом. — Мали картоплю сьогодні садити... Це ж виходить, що старший брат молодшому смерть придумав. Чом я дожила до цього? Мало вам, люди, раку, холери, горілки, злості, ворожнечі? Нате вам ще й радіацію. Вигубіть себе — і поминай, як звали. Таку війну пережили, так нищено нас, а рід Мировичів зберегли. Тільки жити тепер з розумом, а воно до безуму йде. Хоч яка вона з виду, тая біда, Наталю?

— В тому-то й горе, що ніяка. Не побачиш, не відчуєш. Скаже про себе тільки тоді, коли вже пізно. Невидиме, як доля, Маріє Гнатівно. Не відпросишся, не відкупишся. Не милує нікого — ні старих, ні малих, ні рядових, ні начальників. Навіть — ще не народжених дітей. Правда-правда, і — ще не народжених... — Тільки зараз Наталка зрозуміла, що це стосується і її. Не думала про це, не мала коли в тій круговерті, яку пережила за цей час. — Через кілька поколінь може наздогнати. Кого ми народимо? Кого народять наші діти й онуки? Ніхто не знає. От що страшно. Раніше жінки народжували в радості: продовжила рід, виконала святу свою повинність. А тепер ми не збудемося материнського страху: яке воно? Може, житиме під скляним ковпаком? Чи заговорить, чи будуть у нього ручки й ніжки, чи дозріє в нього розум?

— Знаю, знаю, дитино, той страх. У мого Івана був дід глухонімий, і я весь час боялася, коли народжувала. Одарка пізно говорити почала — я мало не здуріла. Коли вона сказала «дай», світ би прихилила, життя оддала. Гріх казати, але не хотіла я Федора, передчувала душа... Та Іван тоді знову загуляв — хотіла повернути його. Перед смертю сказав: «Федір — це гріхи мої». Хіба ж тільки його? Обох родів наших — Мировичів і Поліщуків, які колись, кажуть, ворогували й хати одні одним палили у Городищах. А за що ж тепер внуки і правнуки покутуватимуть? Ні Дарки, ні Людмили з дітьми нема...

— Не випускають з міста. Будуть усіх організовано вивозити. Розкидає тепер людей. Довго будуть шукати одні одних. Може, хоч зараз навчимося, як жити треба. Поганого шевця чи столяра одразу видно. Якщо ти не вмієш водити машину — не приховаєш цього. А от

керувати у нас вміють всі. Знали ж, що Пузач, директор станції, піднявся на посаду по хребтах і головах своїх попередників, та мовчали. А Миколи вже нема, а Григорія і кілька десятків приречених повезли літаком до Москви, а ще місто будуть евакуйовувати, весь район; вся оця земля може стати безлюдною, мертвою зоною. Будемо тепер усі покутувати. За те, що потурали пузачам, що мовчали, що надіялися: «Якось воно буде, всі так живуть, і я проживу мовчечки...»

— Ні землі, ні родини, ні рідних могил... Чи ж нужна я комусь у цьому світі. Це ж і Сашка мого посадять. За Миколу, за Гриця, за всіх... — сказала Марія і зморщилася від болю. Думала, що закам'яніла за цю добу, що душа її, як хата покійної Ївги Поліщучки, де лисиці кубляться, порожня, з навхрест забитими вікнами і дверима. Аж ні, озвалося серце, заболіло таки. Вмерти б зараз! У цю хвилину! Федір з Наталкою поховають. Остання радість — у рідну землю, біля свого Івана ляжу. І з поминками клопоту не буде — наготувала сама.

Федір на початку розмови зрозумів, що Миколи вже нема, що з Григорієм дуже погано, що у місті велике горе ходить. Вперше йому хотілося мати голос, щоб закричати на всі Городища. Він ніколи не чув людського крику, але бачив: коли кричать — іншим стає страшно. А тим, які кричать, легшає. Тому й хотілося заволати. Він вийшов з хати, став за порогом, під блідим, передсвітанним місяцем, що сходив рідкими молоками на землю, зіпав губами, підставивши обличчя небу.

Федір волав у сіру непроглядь неба, що в нього вже нема і не буде брата Миколи, того брата, який найбільше розумів його, терпів і любив. Тато вмер, як помирає дерево, що втомилося цвісти і родити. Микола не був готовий до смерті, не хотів її. Краще б я за нього. Краще б я, Миколо. Ти б розказав усім, який я був, як любив тебе, як кинувся в льодяну воду, коли відкололася крижина і брата почало зносити на течію. Ти б не дозволив, щоб мене забули в Городищах...

Не легшало. Голосу б йому, голосу хоч на мить, і згоден знову замовкнути. Назавжди!

Щось треба робити. Що? Не знаю, але треба, бо душа зараз розірветься й полетить у цю сіру безвість. Хай би летіла, але щоб жив Микола! Щоб не було біди, щоб усім було добре! Не всім, тим, кого я люблю. Його руки були нічим не зайняті, тому їх судомило і зводило в кулаки, аж похрускували пальці.

Федір знав, що зараз його може врятувати тільки якась важка, навіть каторжна робота.

Побачив велику купу викорчуваних пнів під хлівом. Минулого літа вони з Миколою накорчували їх у лісі повну машину, лісництво не лише віддавало пні на дрова, а й оплачувало роботу. Заробили грошей і палива завезли. Федір кілька разів брався колоти їх, але сокира відскакувала від них, як від колісної гуми. Пні лежали, переплівшись усохлим корінням, наче викинуті на берег восьминоги, вив'ялені, жилаві, непорушні.

Дістав із хліва колуна, залізне клиння з розплесканими верхніми краями, важкий молот-«сирітку» (а хто ж його візьме в руки, як такий важкий?). Витягнув крайнього пня, скинув куфайку і став щосили гатити, вишукуючи слабину в дубовому пні. Глуха луна від ударів ухкала і постогнувала в лісі, за кладовищем, але Федір не чув її. Здригалося від напруги його тіло, на сірому тімені пенька після кожного змаху сокири залишалися лише ледь помітні шрами. Підступалася злість, густа і вперта затятість, яку Федір підігрівав, заносячи над власною головою сокиру, примовкою: «За Миколу!»

Бив і бив наосліп («За Миколу! За Гриця! За Одарку! За Тарасика! За рід!»).

Нарешті сокира застрягла. Він довго вихитував її, налягаючи на держак, вставив металевого клина і взявся за молот. Бив щосили, зосереджувався на кожному ударі і відчував, що йому легшає від цього заняття, бо віддає йому всю свою пристрасть і снагу. Клин

увійшов у дерево, але Федір осатаніло гатив його молотом, наче хотів увігнати сухе дубове коріння в землю. В ту саму землю, в якій воно росло.

Прибіг звідкілясь захеканий Пушок, обвішаний реп'яхами, і став захрипло гавкати на Федора, але той не чув. Тоді собача забігло спереду, щоб його бачили, вертілося довкола пня, кидалося Федорові під ноги. «Он воно що: треба йти за тобою, песику. Іду».

84.

Коли літак із враженими променевою хворобою повільно виповз на злітну смугу, ревнув, присів на задні колеса, помчав у нічну безвість, Олеся відчула, як затремтіли її коліна і земля пішла обертом. Вона ледь встигла подумати, що все найстрашніше вже позаду, і злякалася цієї думки. Ні, найстрашніше попереду. І в дядька Григорія, і в тих, що з ним, і в тих, що залишилися в місті. І... в неї самої. Було все, і не зосталося нічого. За цю добу вона побувала в пеклі, в наймоторошніших його закамарках. Їй здавалося, що тепер вона знає про життя більше, ніж бувалі в бувальцях люди. Бачила очі приречених, чула їхні голоси, гамувала їхні стогони, вперто брехала їм, що все минеться, що вони обов'язково житимуть.

— Де письмовий наказ генерала, що він справді віддає свій літак? Де? — сонним, байдужим (це Олесю приголомшило!) голосом запитував офіцер, ледь прочинивши ворота аеродрому. І пішов, не вислухавши Юрка Осауленка, заступника голови міськради, який відповідав за перевезення хворих. Юрко знесамовитів, гримав кулаками в залізну браму, чорно лаявся, погрожував високим начальством. Ходячі хворі вийшли з автобуса, блювали, один з них двічі намагався втекти, і Олеся (наймолодша!) наздоганяла його, хапала за ноги й падала разом з ним, чекаючи, поки підбіжать на поміч...

Водії автобусів поїхали мити машини. Аж у сусідній райцентр, до пожежників. Олеся, лікарка і ще дві медсестри вже думали, що водії залишили їх напризволяще. Хотіли купити в аеропорту пиріжків, але ні в кого не було грошей. Підійшов солдатик у чорному комбінезоні, попросили хліба. Приніс банку тушонки, хлібину. Лікарка дістала пляшечку спирту (не знадобився в дорозі). Випили всі, Олеся не змогла, закашлялася, впала на клумбу посеред привокзального скверика і на мить заснула.

Розбудили. Прийшли помиті автобуси. Юрко Осауленко весь мокрий.

— Знайшли пожежники якийсь старий дозиметр, піднесли до мене, а він як шмагоне стрілкою, шкали не вистачає. Загнали мене під струмінь води. До рубця змок, а воно все одно зашкалює.

Велике місто спало, проскочили його швидко, а далі почалося: автомобільні затори, застиглі без руху колони автобусів, дорожні аварії, водії шукали шпарин, але застрявали ще надовше. Військова бронемашина спихала в кювет розбиті «Жигулі». Захрускотів метал, машина кілька разів перевернулася і лягла на бік під деревом. Якийсь дядько злодійкувато підкрався до неї й відгвинчував колеса.

«Тікають. Вже звідти тікають,— подумала Олеся. — Одних вивозять непритомними, а інші — тікають...»

В автобусі було холодно і вільгло, допікав кашель. Лікарка і медсестри поснули, притулившись до скла, прокидалися лише на крутих поворотах і коли лаявся водій, знову й знову посилаючи Юрка, щоб той тицяв під ніс автоінспекції своє посвідчення, яке зараз мало важило.

Олеся вже знала, що є людські жертви, що місто заражене, що будуть вивозити людей, що чутки про аварію просочилися до Києва.

Здавалася собі маленькою, як порошина. Знайти б тільки Романа, родину, заховатися в бабусі Марії і переждати біду. Батько з Романом захистять її, закриють від радіації — на те вони й мужчини, тому

їх природа наділила силою. Вона ще вірила, що від цієї біди можна заховатися в хаті чи в лісі, в погребі чи й просто в когось сильного за спиною. Ще вірила...

Коли вона намагалася пригадати галявину на березі річки, пагілля сосен над головою, нетерплячого Романа, їй ставало гірко й самотньо: не треба було розслаблюватися, не треба, недоречно це все, в недобру годину і не так, як вона хотіла. Ця ніч не на добро, ця ніч була із обличчям смерті і смутку. Не для любові вона, ніч втрат і трагедій.

Світало, але світанок був якийсь виснажений і втомлений, хоч і рання весна, хоч по селах вже зорано городи, підбілено хати, прибрано дворища, повапновано дерева в садах,— свято для очей, їхати б отак кудись далеко-далеко, притулившись до Романового плеча, і дивитися на цей світ, відчуваючи, як він зазирає тобі в душу й озивається тихеньким голосом: живімо, бо ми живі. На трасі двиготіли мотори, тисячі машин прасували сірий асфальт, Олесі здавалося, що й земля прогинається під ваготою цього рухомого заліза, під критими брезентом вантажівками, в яких понуро і насторожено сиділи солдатики (коли в місті проїздила така машина — скільки ж дотепів, жартів, сороміцьких натяків лунало на її адресу, а нині мовчать), міліціонери, пожежники в касках. Все туди, туди, туди.

Юрієве посвідчення вже ні на кого не впливало, їхні автобуси повільно повзли в загальній колоні. Осауленко безперестанку курив, і Олесю від цигаркового диму дуже нудило, але соромилася сказати йому про це: там, у місті, він залишив дружину, яка тиждень тому народила, за добу він не зміг їй навіть подзвонити. Хай курить, якщо йому легше від цього, я стерплю.

Може, всі наші зібралися в Городищах і чекають мене? Може, вийти на перехресті і — пішки до села? Але ж Роман не знає дороги, і тата треба знайти. Знайти, і вони захистять нас усіх. Я ж уже жінка і тому повинна розшукати свого чоловіка. Баба Марія розповідала, що двічі ходила пішки на Лютізький плацдарм шукати діда Івана. Не знайшла, не випитала, але він повернувся живий, бо вона його шукала.

Ні, поїду до міста з усіма. Поїду, бо прокинуться жінки-медики і подумають: втекла. Мені ж з ними працювати доведеться. Якщо залишимося живі... Якщо в місті житимуть люди...

За Івангородом, де вже починалися знайомі і рідні їй місця, бо неподалік, за пагорбом, вибігала на трасу стара городищенська дорога, колона зупинилася надовго. Водій відчинив дверцята, Осауленко побіг уперед, щоб розвідати, що там сталося. Олеся вийшла також. Праворуч підступав до траси весняний ліс, у якому трава піднімала на своїх зелених списах пересохле листя. На березах уже зарубцювалися шрами, з яких цідили сік. Відчайдушно лементувало птаство. Чоловіки справляли малу нужду прямо під колеса автомашин, не сподіваючись побачити тут жінок. Олеся знітилася і зайшла до лісу. Шурхотіло торішнє листя під ногами, пахло пронизливою, гострою прілістю, духом життя і духом вмирання. Крізь шматок старого рубероїду, що валявся в березовому гайку, простромив один-єдиний листок і просунув квітку ряст. Скільки ж то сили йому треба, щоб таки прорватися до сонця і зацвісти. Зацвісти, хоч і знає, що його затопчуть.

Від утоми, знесилення чи від хвилинної радості й перечуленості вона падає долілиць на молоденьку траву і старе листя. Розкидає широко руки і нагадує в своєму брудному лікарняному халаті білий хрест серед лісу. Пальці рук вп'ялися в землю. Шаснули в кроні берези горобці, збили вранішню росу, що впала Олесі на шию. Важко зітхнула і несподівано для самої себе пронизливо, страшно заридала, конвульсивно здригаючись усім тілом, в якому заходилася від болю душа. Хай виплачеться, може, полегшає, може, хоч трохи вийде з неї усе пережите і побачене. Може, так і треба, може, це єдиний вихід, бо іншого вона просто не знає.

Олеся завмирає, обіймаючи свою весняну землю, яка незабаром називатиметься мертвою зоною, але пам'ятатиме цей плач і ці обійми.

85.

Колона автобусів повільно, як весняний вуж, вповзає до міста, заповнює вулиці, двори, майдани. Автобуси зупиняються біля під'їздів, де вже стоять міліціонери і жеківці зі списками пожильців. Годину тому нарешті озвалося місцеве радіо, і завчено-бравурний голосок міської знаменитості — вродливої дикторки Ніни оголосив, що на атомній сталася аварія і є необхідність всьому населенню виїхати за межі міста, всім без винятку треба залишатися в квартирах, взяти з собою лише харчів на три дні й чекати, поки не покличуть на вихід, де будуть стояти автобуси. Через короткий час дикторка оголосила це саме знову, але голос її звучав природніше — схвильовано, але рівно, без того звичного, трішки навіть дурного пафосу, з яким вона завжди читала міські вісті. Правда, яка б вона не була, а все ж заспокоїла місто. Ну, виїдемо на три дні, вимиють вулиці, дезактивують, закидають піском реактор, вріжуть по зав'язку винуватим і — знову по гніздах. Може, хоч начальство на атомній та в міській владі оновлять.

Нескінченна колона автобусів розтікається між будинками.

В «Ікаруси» і ЛАЗи заходять діти: з ляльками, з іграшковими пістолетиками, з кішкою на руках, із кліткою, в якій сидить канарка, із шкільним ранцем за плечима, з білими мишками в скляній банці...

Хлопчисько з новим японським магнітофоном.

Виводять старих і калік. Уповноважені для цього складають списки, роблять помітки в домовій книзі.

— Я воду не перекрила, а вже двері запечатали.

— Треба ж таке — саме перед зарплатою, ні копійки вдома нема.

— Нарешті! Цілу ніч не спали. Казали, що ввечері повезуть...

— Чула, що аж там приймали рішення. А наші, місцеві, думали, що це шило в мішку. Прославилися на цілий світ, чинуші безголові.

— Що ж воно буде з нами через три дні?

— Тепер хай вони думають, якщо раніше не хотіли.

— Ой не к добру це, людоньки, не к добру, чує моя душа!

— Хоч ви, мамо, заупокійної не правте. Вистачає й без вас...

— Куди ж вони повезуть нас?

— Кажуть: по селах у сусідні райони.

— А там ждуть, столи понакривали, ждуть... Гості їдуть...

— Чого ж, поможемо городи посадити. На обід і нічліг заробимо...

— А якщо довше, не на три дні? Ми ж собаку в квартирі залишили.

— Он у сусідньому будинку брат паралізовану сестру покинув...

— Отак живеш, тягнеш до хати дрантя, килими, меблі. З ніг збиваєшся. І — покидай. Ніби даремно жили...

— А що беремо? Душу! І дітей! Якби хоч це вивезти!

Останньою з цього будинку виходить Людмила. В тому самому одязі, в якому була на похороні свекра: чорне велюрове плаття і навіть та сама чорна стрічка перетягує чоло і голову. Сплакана, змарніла. З великою спортивною сумкою через плече.

В автобусі одразу почулися шепоти:

— Першим згорів у реакторі...

— От його і зроблять винним, побачите...

— В цьому ділі справді винні залишаються живими...

— А списують усе на мертвих.

— Ні, цей був кращим оператором, у президіях, на Дошці пошани фотографія...

— Вдова... з двома дітками...

— ...дружина героя...

Останні слова Людмила почула, зайшовши до салону. Літній чоловік вступився їй своїм місцем біля виходу, сам перейшов назад.

Автобус виїхав із двору й одразу влився у велику колону, що повільно рухалася до виїзду з міста.

Вздовж колони, назустріч їй, біжить дівчинка літ п'яти, притиснувши до груденят буханець хліба і пачку солі. Мабуть, батьки послали її до магазину, і вона тепер не може знайти їх.

Біжить, вглядаючись в обличчя, які визирають з вікон автобуса. Тих, кого їй треба, не видно. Біжить. Все швидше і швидше миготять людські очі, лиця, старі, молоді, налякані, печальні, пригнічені — всякі, немає тільки веселих.

Ні, майнуло одне по-дурному усміхнене. І тому повернемося до нього, щоб розгледіти. Як-не-як, а рідкість — серед тисячі зажурених одне радісне. Впізнали? П'яний Дарчин чоловік Степан. Сидить біля вікна, тримає на колінах у брудній сітці дві пляшки пива і мимрить:

— Ви усі, другими словами, загнетесь! А я прийняв антирадіаційних чотириста, другими словами, свяченої! На кожен рентген по градусу — хай тягаються. Кажуть, і дітям треба давати. Із соски...

Дівчинка біжить далі.

Знову обличчя, обличчя, обличчя. Здається, не буде їм кінця і не вистачить у дівчинки сили, щоб добігти до батька й матері.

Випадає хліб із її рук, але вона біжить, хліб котиться в протилежний бік. Сиплеться сіль із роздертої пачки, значачи слід дівчинки на дорозі.

В автобусному вікні іноді промайне знайоме нам обличчя: літньої жінки, яка видавала одяг на атомній, машиніста «чортового колеса», бабусі, яка сиділа в човні, молодят, що вчора справляли весілля, телефоністки, яка знепритомніла, але потім їй полегшало. Людмила з чорною стрічкою через чоло.

Вправний молоденький міліціонерчик заспокоює якусь молодицю:

— Треба було холодець поставити варити. Через три дні повернетесь — саме умліє, розливати по тарілках можна.

— А за автобус треба платити чи задарма провезуть?

86.

Федір притягнув однокінного воза, на якому лежала Дарка з дітьми. Віз стоїть під двором, впершись голоблями у ворота. Діти тлумляться в саду, за хатою, де Наталка розклала вогонь під цинковими ночвами.

— Помийте їх, мамо, помийте і викиньте одяг, хоч у дрантя закутайте, але викиньте! — сказала Наталка.

— Так новеньке ж усе, славне.

— Тепер багато що втратить вартість. Все. Крім життя і совісті.

Пішла Наталка. Була аж біля кладовища, а тоді повернулася, чомусь зайшла до хати, довго дивилася на Григорієву фотокартку і побігла, таки побігла, розпитавши дорогу на сусіднє село, де, може, трапиться машина на Івангород. Родичка там у неї. Навідає і повернеться. Чого ж прощалася, наче ось-ось заплаче? Може, така тонкосльоза й сердечна? Дуже рвалася туди, до родички. Просила, щоб не хвилювалися, якщо заночує. Федір поривався на велосипеді підвезти — відмовилася.

Дарка не прокидається. Федір зніс її з воза на руках, поклав на диван у веранді. Тремтить уся, здригається і марить: «Степане! Поможи сміття винести!», «Не спи, Лідусю! Не спи, я тобі багато морозива куплю», «Вхопися за корінь! За корінь тримайся! Хоч зубами, але за корінь! Лягай під колесо, бо поїде!», «Відійдіть! Відійдіть, бо радіація!».

— Хай відіспиться, хай вийде з неї переляк і несвітська втома — встане і не пам'ятатиме, що з нею коїлося. Не раз уже таке було, я знаю, добре, що дітей уберегла і привела до хати. Вийде з неї дурна радіація, і Дарка встане.

Федір трощить пеньки. Федір, як собака, сам знає, чим лікуватися.

Роботою. Чим важча, тим швидше одужає. Вже половину купи перемолов, молот в руках гарячий. Зараз полегшає, Федоре. Рубай, рубай — це тобі зараз треба, тобі, бо дров у нас повен хлів.

Я, Миколо, ходитиму до розпроклятого реактора як до твоєї могили? В день поминання мертвих понесу туди цукерок і крашанок, і схилю коліна, і припаду чолом, і поговорю з тобою. А ти, Грицю, як покинеш ще й цюю, як і Наталку зведеш,— вискубу твої кучері, от побачиш — висмикаю і голомозим ходитимеш. Здається мені, що вона в тяж від тебе зайшла. Приховує, але бачила — піднуджує її.

Підбігла Ліда, жалібно заскімлила:

— Бабусю, я хочу покататися на дядькові Федорові. Так, як на мамі. Хай він запряжеться у воза, я буду поганяти. Хлопці не хочуть зі мною гратися, кажуть, я телевізійна...

— Радіоактивна... — поправляє Тарасик.

87.

Роман повільно, кількома хворобливими спробами приходив до тями. Саме уявлялося, що Раїса-лейтенантша пришиває йому єфрейторські відзнаки, а вишикувана посеред плацу застава не дихає, чекаючи його, Романових, розпоряджень. Розжалуваний за приниження гідності рядового солдата лейтенант стоїть на лівому фланзі, жде Романової команди, щоби притьмом її виконати. Яка розкіш! Яка повнота свободи! Скільки любові в очах Раїси...

І раптом якась піщана яма, покинутий піщаний кар'єр. Похмільна розчарованість і апатія, скажений голод. Місяць як вилизана сковорода, на якій смажилося щось паморочливо смачне і вже з'їдене кимось... Де він? В азійській пустелі? Чи на іншій планеті? Чому розбіглася застава? «Темная ночь, только пули...» Чого не співає Раїса? Співати! Всій заставі — підспівувати!

Нарешті прочумався. Від собачої гавкотні десь високо над головою, в небі. Гавкіт собацюг і голод. І нудотний сморід смітника. Нащо ковтнув дві горошини одразу? По одній вистачило б надовше. Не встиг додивитися на себе збоку, в ролі лейтенантового начальника. «Темная ночь, только пули свистят...» І собаки гавкають, наче їх на облаву вигнали. І сморід каламутить голову.

Олеся віддалася йому чи тáкож намарилося? Та ні, щось наче було, одмагалася. Взяв чи не взяв? Ніде не подінеться. Треба стежити, щоб не завагітніла, тоді не відчепишся, стара Людмила затягне зашморг і — прощай воля.

Роман встав, заточуючись, як після темного перепою, гуло в скронях і репалася голова. Шукав каменя, щоб пожбурити в собак, але всюди був пісок, кущики кропиви, що пекли руки. Блискотів під місяцем нікель мотоцикла, і Роман кинувся до нього, як до живої істоти, що здатна його порятувати. Поставив «Яву» на колеса, сіпав ногою стартер, і мотор таки завівся, наповнивши улоговину сухим металевим тріском і сизим димом. Свобода! Вітер і пил з-під коліс! Ще б одненьку горошину під язик. І — попоїсти щось.

Він осідлав мотоцикла, газонув і відчув, як заднє колесо осідає в пісок, заривається в нього. Зліз і, відпускаючи муфту зчеплення, вискакує з пастки. Не випускає з рук керма, біжить за мотоциклом, який уже самочинно водить його по колу, обстрілюючи нічну тишу і наповнюючи кар'єр чадом. Шолом насунувся йому на очі, і Роман не бачить перед собою нічого — пісок і ріденькі кущики зелені. «Ява» водить його, описуючи нерівні кола. Пісок, кропива, піт затікає в очі, грузнуть у піску ноги. Де ж рівнина? Де ж простір і воля? Зозла він газонув, і «Ява» вирвалася з його рук, промчала вперед і лягла на бік, гребучи колесом і бризкаючи в Романа хльостким піском. Він лежав, одпльовуючись, пісок хрустів на зубах, кропива жалила руку. Вигрібши під собою яму, мотоцикл заглух, і на Романа знову впав розлюче-

ний собачий лемент. Невже все це відбувається тільки в його уяві? Але ж горошини — перепустка до раю... Який же це рай? Ні волі, ні любові. Вовки чи собаки? Ну, підходьте, підходьте, хай уже швидше закінчується цей сон...

88.

Вітер перекочує у дворі лікарні бланки для рецептів, шматки марлі, порожні коробочки від ліків, валяються загублені хворими чопанці, втоптано в асфальт вату.

Щойно відправлено до Москви ще одну групу опромінених, які потребували особливої допомоги, решту розвезли по окільних районних лікарнях. Кілька медиків-чоловіків виносять до РАФів мішки з ліками, ящики з інструментами — все, що можна поспіхом вивезти. Вони повільні й неметушливі не від професійної звички, а від дводобової втоми. Та й куди їм тепер квапитися: і лікарня, і місто вже спорожніли. В палатах гуляють протяги, каміння лікарняних стін, здається, випромінює акумульоване за кілька літ людське страждання і не може звикнути до тиші: невже всі в цьому місті здорові?

— Печатку не забудьте, Володимире Олександровичу! Без печатки ми не лікувальна установа, а циганський табір...

З дверей вибігає лікарка з чоловічим обличчям.

— А Паливоду! Паливоду в морзі! Хто ж його поховає? Хіба отак залишимо? Дружина дзвонила, що іде сюди, з двома дітками,не поїхала. В столярній є домовина, Володимире Олександровичу.

Маслюк наступив на жовтий крем'ях доміно, що впав зі столу, за яким відпочивали водії, вчавив його в асфальт.

— Зателефонуйте у штаб, Пузачеві. Хай виділять машину. Машину і кілька чоловіків. Скажіть, що в нас уже немає сили. Ні підняти домовину, ні викопати яму... Принаймні я вже на це не здатен.

З-над річки, з її заплав котився на місто туман. Репетували жаби, і їхні голоси билися в порожніх будинках, як у фантастичних резонаторах. Нічні поїзди летіли повз міський залізничний вокзал, не зупиняючись.

Автобус із медиками останнім вилітає з міста. За ним щодуху, виваливши язика, біжить стара, з облізлою на боках вовною вівчарка.

Володя Маслюк чи не вперше за кілька літ помітив напис на арці при виїзді з міста: «Щасливої дороги!» Зіщулився, притулився щокою до холодного вікна і заплющив очі.

Вівчарка все відставала й відставала від останнього автобуса.

89.

Густа, ножем її можна різати, ніч налягла на окільні ліси і на Городища. В хатах, де живуть люди, де є хоч одна людська душа, світяться вікна. Сліпає мертвими шибами лише покинута садиба біля цвинтаря, в якій шастають лиси з лисицями. Та полишені дачі. Незрячий Сократ дивиться на дорогу, і пластмасовий соняшник під вікном фізика не повернув голови на схід сонця, а дивиться на північ, у бік міста.

Викупані Даркою голі діти лежать на печі. Марія знайшла у скрині недоношені штанці й сорочечки своїх синів, Дарчине платтячко. Одарка мовчки крутить старий, гаркітливий «зінгер», підкорочуючи і вшиваючи дітям одяг. Марія сидить під фотокартками свого роду, дивиться, як догоряє свічка у склянці з пшеницею.

Федір носить відрами воду з криниці, наливає в бачок, у порожні банки, в ночви, виварку, казани. Поналивав, наповнив водою все, що бачив. Дивиться в криницю, наче звідти має з'явитися найближчий йому з усіх, найдобріший і найтерплячіший брат Микола. Повисає на цямринах, німо говорить щось у далеку, вологу глибину, але звідти

ніхто не відгукується до нього. Федір витягує ще одне відро води, зачиняє ляди криниці, обтягує цямрини поліетиленовою плівкою, старою цератою і забиває цвяхами. Лунко розлітаються над Городищами удари його молотка, і мама щоразу здригається під фотокартками роду. Знову цей холодний звук, наче наспіх забивають домовину.

Пострілюючи мотором, біля воріт Мировичів зупиняється пошарпана тарадайка з коляскою, з якої й досі стримлять рулони невивішених гасел. Зіскакує з сідла бригадир, ногою прочиняє хвіртку, сходить на освітлений ганок. Запорошені ялові чоботи, синій, надтріснутий шолом на голові, шкіряна пілотська куртка.

— Забув, ви ж поминаєте діда Івана, мого попередника...

— Вже й сина... Миколу... — відповіла Марія.

— Значить, не брешуть наші бригадчани. Правду кажуть, що Микола не на ту кнопку натиснув і рознесло реактор...

— Тепер, бригадире, багато правди. Встигай лише вислухати її і відлучити від брехні. Не пасталакай, бригадире, а коли вже зайшов — сідай та пом'яни обох...

— Не час, не врем'я розсідатися. Навстоячки закроплюся, роботи багато цеї ночі. — Він, не скидаючи навіть шолома, випиває налиту чарку, смокче кислий огірок, щоб не зачепити болящого зуба. Дарка тримає на руках свого Руслана, щоб одягнути його в перешиті штанці. Стоїть під старою родинною іконою, на якій жінка теж тримає голого хлопчика на руках.

— Вопше кажуть, поступила команда: відступати! В глибину країни! У сусідній район. Но — організовано. Відступати тільки побригадно, селами, з великим рогатим скотом. Дрібний скот лишати врагу, радіації. Пре, як малахольний, зараза! І нема йому преград. Тепер інструктаж кажу: видоєну і нагодовану корову завтра загнати у літню стайню біля ферми. На шию скота вчепити бірку з адресою і фамілією... хазяїна. Для людей буде два автобуси, комфортабельні. Брати всіх живих. І — тільки харчі. На три, чотири, п'ять, шість днів. Паспорт, копійку, яка є. За паніку — штраф! Рублів зо двісті штрафу за паніку.

Він налив собі ще чарку, випив, занюхав хлібом, щоб не чіпати хворого зуба, і вийшов з хати. Вже з порога докинув:

— Тисячу вісімсот тридцять дві курки залишаємо. Несучки. Хто мені їх спише? Хто?

На городищенському цвинтарі стоїть вантажівка, тьмаво зблискують вогники сигарет. Поруч з могилою старого Мировича виросла свіжа, щойно насипана в темряві двома чоловіками.

— Вибачай, Дмитре, що отак...

— Набрешуть потім писаки: лунали прощальні залпи. А ми і яму, вважай, випорпали по коліна...

— Ми сьогодні, Дмитре, мали заливати підмурівок для твоєї дачки. Ще й погризлися: робити погріб чи ні? Ти боявся, що в повінь заливатиме. Заллє, Дмитре, ох і заллє тепер. Неправий я був...

— Треба хоч Софію довезти до Івангорода. Чим доїде з двома дітками, бо нам — т у д и.

— Ні-ні, я побуду біля нього. А ви їдьте. Побуду. Не собаку ж зарили. Он село світиться, переночую, щоб завтра прийти на могилу. Вибачайте, що нічим і пом'янути... — проказала Дмитрова дружина, пригортаючи до себе двоє маленьких діток.

Федір стоїть біля забитої криниці, як привид. Тримає в руках відро з водою і дивиться на темну дорогу, по якій має прийти (інші кажуть, що вже прийшла) біда з міста. Його чіпке око побачило в густій темряві якусь постать із двома підкрилками, що волочилися по землі. Може, оце в о н о і є? Хотів заховатися за криницю, але посоромився, сперся на її дашок і чекав. Щоб не злякатися ще більше, Федір

пішов назустріч. Коли нервувався — треба було діяти, тому й пішов з повним відром води. І нарешті розгледів: двоє дітей ведуть за руки жінку в чорному одязі, в чорній хустині. Напилися води і пішли за ним, либонь, і не здивувавшись, що він німий.

Гавкнув у сінях Пушок і замовк, влігшись на куфайку.

— Наталка повернулася... — сказала Марія, навіть не поворухнувшись за столом.

Стала на порозі сплакана жінка з двома дітьми — хлопчик і дівчинка. Зрозуміла — з в і д т и.

— Сідай, дочко, вечеряй. Біда бідою, а їсти треба. І тобі, і дітям. Їсти, щоб жити...

90.

Тихий провінційний райцентрик Івангород уже все знає. Його вулицями пройшли сотні автобусів з евакуйованими, він і зараз здригається від важких грузовиків, тягачів, бульдозерів, що із ввімкненими фарами сунуть туди, в бік міста і атомної. В районному будинку культури працює штаб, що розселяє евакуйованих, допомагає родичам і близьким знайти одним одних. В районному готелику ночують міністри і генерали, райкомівці сплять по кілька годин у кріслах в своїх кабінетах.

Старенька районна лікарня гуде, як столичний вокзал. Дівчинка у шкільній формі запитує людей, які стоять у черзі до жінки-дозиметристки:

— Кому тут здати кров? У мене перша, найпоширеніша група. Швидше кажіть, бо зараз тато мене дожене...

У довгому вузькому коридорчику під стінами сидять жінки. Не вистачає стільців, і деякі стоять біля порога, нервово позиркуючи на годинника над кабінетом з написом: «Гінеколог».

— І чоловік хотів другого дитяти. Та хто ж знав? Хто міг знати?!

— Ні, лишати не можна. А як, не дай боже, не такеньке вродиться — куди його тоді? Хай краще зараз, поки не бачила, не народила, поки і йому байдуже...

— І я так само одважилася. Чи здужає тільки цей чоловічок. Ледве на ногах стоїть. А нас ще он скільки. Може, хоч яблуко в котроїсь є, підкріпити його?

— Шоколадку маю. Тільки синок надкусив. Тут купила, не заражена,— каже тлуста жіночка Наталці, яка сидить біля неї, судомно зціпивши пальці рук на своїх колінах. — Якщо ти й на блоці була — треба робити! Я півдня в черзі за імпортними сорочками чоловікові простояла — і то страшно. Ще наплодиш здоровеньких, крикливих і дебеленьких, як слимаки... Не бійся. Думай, як тобі тоді було добре, воно й не болить...

— Та замовкніть, ради бога! Голова від ваших теревенів, як реактор, ось-ось розірветься... Це ж тільки блока розірвало, а як бомбу кинуть?

Розчиняються двері гінекологічного кабінету. На порозі маленький, сухенький чоловічок, якому медсестра втирає всіяне потом чоло і втомлено каже:

— Нечипоренко Наталя Петрівна...

— З'їжте шоколадку... — каже балакуча, товстенька жіночка і передає Наталкою шоколад для лікаря.

91.

Ревуть на всі Городища і перелунюють в лісах і перелісках мотори вантажівок та автобусів, буксують колеса в грузькому піску, реве худоба, пускаючи тонку, як павутина, слину на вітер. Кудкудачуть настрахані кури, яких господарі намагаються спіймати й прирізати,

кувікають свині. На тімені гіпсового Сократа, що дивиться на дорогу, сидить строкатий метелик.

Забиті криниці, як незрячі, втупилися у небесну безвість.

На воринні двору Мировичів сидить п'ятеро дітей (біля Тарасика, Руслана, Ліди двоє Паливодиних — Дмитрик і Ніна), як п'ять нот на лінійках. Одяг на них незугарний, мішкуватий — все перешите наспіх, на око, з дорослих.

Федір у хліві чеше шкребком Мавру і тулиться щокою до її теплої вовни: ти, Мавро, німа, як і я, але все розумієш, поговори зі мною.

Вчора по обіді прийшла до Городищ Олеся. Нічого не розповідала, впала на диван під старою іконкою і заснула. Сьогодні її розбудив Андруха Кудипошлють: його дочка-десятикласниця ось-ось розродиться, а сільський фельдшер кудись поїхав своєю машиною, а везти до Івангорода нічим. Пішла і досі немає. Андруха, кажуть, сів на велосипеда, перевісив через плече рушницю й поїхав у Тридні шукати економіста, щоб ішов і дивився — схоже на нього дитя чи ні?

Марія саджає в піч хліб домашнього замісу у великих чорних формах. Дарка допомагає їй.

— Чи встигнемо, мамо? Може, доведеться отак і залишати?

— Ви їдьте, діти. Їдьте від біди. А я з Маврою, з курми, з Пушком і кротеням зостануся. Хліб допечу, Наталки дочекаюся. Що мені буде, дрантивій галоші? Дідько не вхопить, як бог не одвернеться.

— І не кажіть такого, мамо! Не кажіть, бо я теж не поїду нікуди. Чули ж: Мавру привезуть туди, куди й нас. Кілька десятків людської худоби та колгоспних три сотні — хто ж це добро покине? Привезуть. Кажуть, Андруха залишається на евакуацію худоби, я йому пляшчину занесу — він і пригледить Мавру.

— А як телитися почне?

— Самі ж казали, що ще два тижні ходити їй...

— Я теж не поїду, Маріє Гнатівно, якщо ви зостанетесь,— сказала Софія Паливода, прибираючи зі столу і складаючи наїдки в кошик, на дорогу. — У мене батьки на Полтавщині, але поїду з вами.

— Як же я все це залишу? Кому? Німець у війну приходив, яке страховисько було — палив, вішав, розстрілював, а земля залишалася наша. Земля, вода, хліб, повітря, ліс нас ховав і захищав. Від облав я двічі ховалася в скирті й на горищі. Куди ж тепер тікати, як напасті не видно і не чути? Город не досадила, дев'ять день по Миколі не справила, а там по Іванові сорок... Кулі не летять, бомби не рвуться, сади зацвіли, річка скресла, а ти — тікай?! Сімдесят літ з цієї землі не сходила, а тепер, жива-живісінька, покидай усе? Та куди ж цей дурний світисько летить? Куди його несе?

Архип-тракторист колов у дворі двох своїх кабанів. Обсмалив їх паяльною лампою і тепер випатрошує. Йому допомагають синок-школяр і дружина в цератовому фартусі, забризканому свинячою кров'ю. Всі троє закіптюжені від паяльної лампи, завозькані в жир і тельбухи, метушаться, гострять ножі, готують ночви, виварки, слоїки під м'ясо і сало.

— Та не моняйтеся, трясця вашій матері, бо поїдуть без нас. Якби купили темно-синього «Жигулька»,— поїхали б зараз куди хотіли, а так... викидай половину свині собакам...

— Не треба було обох відразу пускати під ніж, Архипе. Одного забив, а другий не здох би у хліві, залишила б йому висівок з бульбою... Куди подіти все це, таке свіженьке? Хто і по чім його купить?

— Не підвивай хоч ти! І так серце рветься. Буде з нами м'ясо і сало — не пропадемо. Думаєш, чекають нас т а м? Щось продамо евакуйованим, докладемо на книжку, може, біженцям будуть давати машини без черги як потерпілим...

Бригадир із кількома міліціонерами заходять у двір Мировичів.

— Тітко Маріє, скіко можна тягнути кота за хвіст? Ведіть корову на ферму! Дарко, гони свій виводок до автобусів, бо шоферюги вже окропом мочаться від нервів. Тра емігрувати в сусідній район, з яким змагаємося, і вони, бачу, цього року вийдуть вперед. Раз-два — поїхали! — випалив бригадир.

— Виводь дітей, Софіє! А ти, Дарко, хліб з печі вийми. Федоре, хату зачини, залиш курям зерна, постав пугало, щоб ворони грядки не випорпали. Підметіть підлогу, щоб вернулися в чисту хату. Я одведу Мавру. І не командуй тутика, бригадире! Не вагон поїзда покидаємо, а хату, де вік прожила, рідну землю. Хто я без неї? Це такі свистуни, як ти: раз-два і одрубав.

— А ваші? Всі, крім глухонімого, втекли з Городищ. На легке життя й комфорт, до міста...

— Ти моїх не чіпай. Не святі, але й не сміття.

— Дядько Іван теж колись командував. Досі у селі пам'ятають...

— Краще від тебе знаю, але він уже на цвинтарі. Відкомандував, а ти ще тільки в смак входиш. Іди, свисти сусідам.

Біля автобуса гомін, лемент, нервове тутукання водіїв. Зайшли і зайняли місця тільки школярі — це, власне, вся молодь Городищ. Та ще хіба глухонімий Федір. Решта — люди старшого віку — діди й баби.

— Не спішіть, може, ще відмінять, може, приїде гонець з району, а нас уже нема...

— Не баламутьте людей! Вам, старим, однаково, а нам жити хочеться,— огризнулася дружина Архипа-тракториста, заносячи мішок до автобуса, але мішок порваний, і з дірки визирає обсмалене й ошкірене свиняче рило.

— Чи ж ми вам заважаємо у цьому світі? Живіте! Множте дітей, а ми усе вам залишимо. Нічого не заберемо... А ти й свинячу голову тягнеш.

— А що там їсти будете? — спитала Архипова дружина. — Чи ви на курорт зібралися?

— Це ж другий день великодня. Завтра б усім селом на гробки пішли всіх своїх пом'янути. На кого ж ми їх залишаємо?

— Увечері дочка з дітьми у відпустку приїздить. Аж із Архангельська. Приїде, а хата опечатана. Подумає: посадили тата за щось...

— Городища заниділи, щоб місто жило. Дітей йому віддали, а тепірко і місто неперспективне, вже тиждень радіація в ньому гуляє.

Підбігає захеканий бригадир.

— Товариші бригадчани! Прощального мітингу не буде! Поїхали. Поки розселитесь — скот підвезуть. Міліціонери берегтимуть наші хати як зіницю ока! Вперьод! По машинах!

Марія обіймає за шию Мавру, тулиться до неї щокою і заводить в загін на фермі.

— Широко ноги на машині розставляй, щоб не розтрусило в дорозі. Я найперша тебе зустріну. Не лягай на кузові — затопчуть...

Дарка роздає в автобусі домашній хліб.

— Беріть, беріть! Ще гаряченький! Мама на прощання спекла й сказала роздати.

Федір підхоплює маму, яка ледве дихає, добігши до автобуса, допомагає піднятися й сісти в новенький голубий «Турист», що вже реве мотором.

Тарасик щось малює на запорошеному склі автобуса.

Олеся тримає на руках сповиток із щойно народженим хлопчиком десятикласниці. Печально дивиться у вікно, навпроти якого вітер обриває цвіт із яблуні, обриває і несе туди, до кладовища, разом з пі-

щаною курявою. Цвіт і піщана курява б'ються у вікно, крізь яке виглядає її сумне обличчя.

Автобус рушив, його колеса застрибали на випнутому корінні. За автобусом потягнувся шлейф куряви й опалого цвіту.

Майнуло кладовище з двома свіжими могилами поруч. Недолугий напис «с. Городища».

Курява і цвіт.

І гіпсовий Сократ з-за штори вікна...

92.

На центральній вулиці районного містечка за зоною тісно від заклопотаних перехожих. Більшість у захисних костюмах, з дозиметрами, лікарськими ящичками, протигазами на поясі, міліцейськими погонами поверх роби.

Будинки, дерева, вікна пошти обклеєні оголошеннями:

«Штаб заводу «Юпітер» у 7«а» класі школи № 1».

«Колгосп «Вітчизна» Великобагачанського району Полтавщини запрошує сім'ї на постійне проживання. Даємо будинок, корову, город, меблі. Правління колгоспу».

«Мамочко! Я — тут, вул. Шевченка, 12. Люся Лопатюк».

«Хто без паспорта — візьміть довідку. В касі кінотеатру. Цілодобово».

«Державна грошова допомога видається в евакуйованих ЖЕКах. В школі-інтернаті».

«Хто загубив перстень — зверніться в книжковий магазин!»

Черга за державною грошовою допомогою. Жінки з дітьми, чоловіки, діди й бабусі.

Біля віччка каси Степан, чоловік Дарочки. Просовує касирці документи і доручення.

— Я, дружина, двоє дітей. Четверо. По двісті — вісімсот рубчиків. Хоч одягнемося та зможемо виїхати до батьків у Херсон. Доручення завірено в сільраді, при свідках. Дитя прихворіло, то я сам приїхав... з дорученням...

— Та не торохтіть, дядьку. Не сліпа. Видам. Лиш помовчіть. За дві доби пучки спухли чужі гроші рахувати. Розписуйтеся.

Степан, зсутулившись, відходить від каси, злодійкувато озирається, чи, бува, не доганяє його касирка, зникає у натовпі перехожих. Виринає на виїзді з райцентру, «голосує» грузовикам, що мчать на схід.

— І тут, гади, сухий закон ввели. В людей горе, зняти б радіацію, розслабитися... З грішми не пропадемо... Зупинися ж, корешок! На півлітру кину!

Пригальмував, зіскочивши на обочину, якийсь бензовоз, Степан притьмом побіг до нього...

93.

Під порогом хати Мировичів виє Пушок. Виє тонко, пронизливо, виливаючи свою собачу печаль і безнадію.

Колона важких скотовозів чавить коріння на дорозі, і воно бризкає соком. Реве худоба в кузовах. Колона повільно зникає в лісі.

Андруха й Мирон, які добровільно зголосилися залишитися в Городищах для вивезення худоби, сідають на покинутого воза під загоном з людською худобою, виймають пляшку, Андруха п'є нахильці, а Мирон виймає сигарети «Космос» із пачки, обгорнутої целофаном, і наливає в неї, теж п'є.

— Не жалій! У Мировичів з поминок зосталося з ящик. І нагода яка — внук народився.

— Перестань! Опечатано, мільтони ширяють. І невдобно якось... Я знаю, де моя відьма закопала. Тепер можна добути...

І в цю мить чомусь схарапудилися домашні корови за загорожею. Сахонулися сюди, в бік Андрухи і Мирона, але чоловіки замахали руками, кашкетами, відлякали худобу. Стадо кинулося в протилежний бік, розтрощило підгнилі тички, огорожа завалилася, й худоба побігла врозтіч.

— Андрухо! Тюрма буде! — крикнув Мирон і кинувся навперейми.

Більшість хвірток закручено дротом, забито чи взято на защіпку, і корови, які прибігли до своїх дворів, стоять біля воріт.

Мирон з Андрухою знову зганяють товар до центру села, на вигін. Мавра йде попереду. Табір розламано, куди зчередувати скотину?

— Є ідея! На цвинтар, там загороджено! — гукає Андруха.

Вони заганяють худобу на городищенський цвинтар, вдоволено зачиняють цвинтарні ворота.

Мавра обнюхує дві найсвіжіші могили...

94.

Людмила Мирович (вона й досі носить траур — муарову стрічку через чоло) на прийомі в Юрія Осауленка — заступника голови евакуйованої міськради.

— Що ж мені робити, Юрію Олександровичу?

— Трішки зачекати. Ви ж бачите, яке стовпотворіння. Розшукуємо людей, відкомандировуємо усіх, хто зараз не потрібен атомній, розміщуємо прибулих на ліквідацію аварії, міліція наводить порядок у зоні, виловлює мародерів, відправляємо дітей на південь. Шок уже минув — стільки справ навалилося... Отримуйте звичайну допомогу, а тоді візьмете різницю як дружина загиблого. Самі бачите: справа складна. Всі знаємо, що Микола Іванович поліг смертю героя, а свідоцтва про смерть нема. Пораджуся з юристами, і допоможемо вам. Шок минув — допоможемо...

— А з квартирою як буде?

— Вам, як дружині полеглого, як мужній жінці, скажу правду: зимувати в місті не будемо. Це точно. Держава ні про кого не забуде, а про вас — тим більше. Думаю, вам дадуть квартиру в обласному центрі поза всякими чергами. Про це ми потурбуємося. Хай минеться стовпотворіння...

95.

Підійшли нові скотовози в безлюдні, принишклі під полуденним сонцем Городища. Зупинилися біля кладовища. Водії викинули трапи.

Андруха й Мирон бігають поміж могилами, виловлюють корів і ведуть їх на налигачах по трапу, до кузова. Мавра впирається, Андруха садонув її чоботом під черево, корова застогнала і — пішла. Останньою. Стала біля заднього борта.

Мирон біжить до машини з села. Із трилітровою банкою самогону в руках. Любовно вмощує банку на сидінні, вскакує в кабіну сам.

— Поїхали! У Мировичів хата не замкнена, але... страшно... міліція...

Скотовози перехняблюються на корінні, та водії набирають швидкість, не церемоняться — худоба.

Виє Пушок біля порога. Кудкудакають кури на птахарні, в небі уже висить шуліка.

На лісовій баюрі водій останнього скотовоза різко пригальмував, а тоді нервово газонув. Мавра не втрималася на ногах, налягла на задній борт і... перевалившись через нього, важко впала на піщану дорогу.

У кабіні цього не помітили.

«Чортове колесо» стиха, сонливо якось прокручується довкола осі. Машиніст, мабуть, не ввімкнув гальма, і вітер таки розкрутив його. Колесо пронизливо повискує в осі, розгойдуючи порожніми люльками. Скриплять і незачинені двері під'їздів. Голодні коти й собаки вовтузяться біля смітників. Понурі, кволі ворони сидять на бильцях балконів. Вертольоти, що розвертаються над містом, зчиняють вітер, і він торигає афіші, гонить вулицями обгортки від морозива, клапті газет і целофану, недопалки.

На кухні, за столом своєї квартири, сидить дідок з орденськими планками на лацкані піджака. Сьогодні зранку перекрили водогін, але він встиг набрати води у ванну. Ще можна жити. Електрику подають, холодильник працює, протримаюся. Знайшов копицю газет, які невістка складала, не читаючи, і заходився їх переглядати. Тепер ніхто не покрикує на нього, нікому він не заважає, і вперше міське життя стало милим. От тільки з куривом треба себе обмежувати, бо квартира не провітрюється, не можна відчиняти кватирки — радіація. Вікна щільно зашторені, тому горить настільна лампа, накрита великим вологим рушником — маскується, можуть засікти його міліцейські патрулі.

Обережно відтуляє штору, щоб визирнути на вулицю. Крізь шпарину видно течію ріки, старий човен, що вткнувся носом у пісок. Порожній човен під перекошеним грибком, де вони сиділи із Ксенею.

Читаючи газети, він починає жити назад, від останніх днів квітня до його початку, до кінця березня — назад, назад, назад! Газет вистачить, ціла купа на підвіконні кухні. Остання — новорічна.

Суха, всипана піском, що натрусився з сіток вертольотів, дорога до атомної. Монотонно гупотять на швах між бетонними плитами колеса військової бронемашини, що поблискує під сонцем вузькими віконечками-бійницями, до яких припало кілька пар людських очей.

— Одягніть протигаз, Олександре Івановичу,— каже Пузач, нахилившись із заднього сидіння до Мировича. Той не відмовляється, і Пузач, вставши на ноги і згорбившись під низькою стелею броньовика, натягує протигаз на лису Мировичеву голову і на підборіддя.

Академік щось відповідає йому, але з-під маски погано чути. Напружено прислухається.

— І ви... пошануйтеся...

— Мені, Олександре Івановичу, вже однаково... Члени урядової комісії говорять зі мною, як із підсудним. Хтось їх настроїв проти мене... Ворогів на такій посаді вистачає...

— Розберуться. Але як ви Миколу мого не вберегли? Мама не пробачить.

— Ви якось вискочите. Герой. А я шпиця в колесі. Замовте за мене слово нагорі...

— Швидше! Газу давай! Вскочили у простріл! Зашкалює! — кричить не помітний до цього дозиметрист водієві бронемашини, маленькому зростом, з ніжним, майже дитячим обличчям, хлопчині. Той спритно кидає важкого броньовика вперед, аж одкинулася висока Мировичева голова в протигазі, і Пузач підтримав її руками за потилицю.

Зоддалік вони промчали біля руїн реактора. Промчали на великій швидкості, під захистом броні, але Мировичу було й цього достатньо.

— Правда! Тепер уже бачу: правда! Мій блок... Вперше в історії цивілізації... в таких масштабах...

Марія намагається всунути в руку водієві троячку, але той одмагається:

— Ідіть ви, бабо, зі своїм сміттям... Бо одвезу назад, де взяв!

Марія вилізає з кабіни і завертає до лісу.

...Те, що її Маври нема, вона побачила і відчула ще здалеку. Корів розібрали господарі, а Маври таки не було. Андруха божився:

— Не спродав же я її, заражену. Хто її купить? Найкраще місце на скотовозі виділив. Втекла, зараза...

Сипонула в його п'яну пику жменю піску, і він навіть втішився: не подасть баба на суд.

Городища розквартирували в Княжому Любечі — невеличкому, але заможному селі, люд якого підробляє в колгоспі, але живе з присадибних ділянок, а найбільше — з величезних теплиць, що дають городянам ранні овочі. Мировичів з дітьми розмістили саме в такого господаря, на другому поверсі його дому, схожого на будинок побуту в Івангороді. Не встигла Марія роззнайомитися з хазяїном, який порався в теплиці, як привезли худобу. Побігла стрімголов по Мавру, а її нема. Як же це так — всі ми виїхали у безпечне місце, а Маврушу зоставили? Годувала нас молоком стільки років, була членом родини, а тепер покинули її в радіації, тільну, нещасну й безпомічну, на зуби вовкам? Треба їхати й шукати, бо гріх мучитиме.

...Побачила міліціонерів на мотоциклі — залягла в переліску, втиснулася в землю біля мурашника, бо в траві аж кишать мурахи, налізають в рукави, повзають по щоках. «Тутика ще живуть люди, ще не зона, чого я боюся? Довкола ж свої люди, чого це я, як злодійка, ховаюся?» Але все одно перечекала, поки прогуркотів мотоцикл, встала, витрусила з одягу мурах і пішла далі.

...Молоденький солдатик перевозить її в танку через понтонний міст, перекинутий над маленькою річечкою. Не сказала, що добирається в зону. «Підвези, дитино, я не задарма, дам на сигарети...» — «Я, бабушка, Азербайджан. У нас українська деньга не ходіт. Нільзя деньга давать, бабушка, бєда...»

...Вмовляє миршавенького, з гострим, як сокира, лицем чоловічка:

— Чого тобі боятися? Я під берегом вийду, а ти назад. Зате будеш на правому березі мати бабу Марію, щовечора приїзди в гості: нагодую, напою, а головне — жінка не заскочить, бо річка. Набереш картоплі, як треба, в мене повна засіка в льоху. Перевези стару. Вік не забуду. Всі гріхи твої замолю...

— Ідіть ви, бабо, чортові між роги! Заборонили на річку човнами виходити! Вмирати вам треба, а не пливти на той, заражений берег... — бурчить чоловік, але з лиця видно — м'якне. Марія від того жвавішає.

— Іду, іду до чорта! Тільки він на тому березі. Перевези, перевези, і я піду йому межи роги, сама піду, дитино...

— І де ви взялися на мою голову? Не баба, а осіння сльота, смола, підігріта чортами. Носить вас у лиху годину...

Відв'язує човна, вставляє весла, скидає штани й сорочку (як конфіскують човна — повернеться додому, перепливши річку), везе:

— Але як одурите, бабо, і вмрете... Дивіться мені, бо приїду в гості, як радіацію розженуть... Змусили нас криниці забити, але я беру зі своєї, п'ємо і — нічого...

Наближався рідний берег із лісом, за яким були Городища. Серце Маріїне забилося часто й поривчасто, вона вже нічого не чула.

98.

Бронемашина з Мировичем і дозиметристом мчить вулицями безлюдного міста. «Не можна такі досягнення науки, людського розуму доручати пройдисвітам, кар'єристам, авантюрникам!» — сказав Олександр Іванович Пузачеві в присутності членів урядової комісії. «Але ж до цієї категорії належить і ваш рідний брат Микола»,— огризнувся Пузач. «Микола — жертва злочинної вказівки. Він винен тільки в тому, що безоглядно підкорився вашому наказу».

Масштаб аварії приголомшив Олександра Івановича. Він зрозумів, що доведеться відповідати перед найвищими інстанціями, і тому завтра в Москві проситиметься, щоб його ввели в робочу комісію по ліквідації наслідків аварії. Та ще треба доповідати. По-сучасному, беручи вину і на себе, але — в міру, в міру, щоб не зарватися. Зрештою, я вже маю найважче покарання: загинув брат Микола, брат Григорій лежить з променевою хворобою...

Мирович припав скляними очима протигаза до вічка-амбразури броньовика: громаддя безлюдних будинків, замки на дверях магазинів, установ, між бетонованими плитами хідників вигналася буйна трава, стимульована радіацією, полишені в дворах дитячі велосипедики, повзунки на балконній шворці. На дверях міського готелю напис: «Вільних місць немає» — і двері опечатані. На клумбі, що несамовито ряхтить розквітлими тюльпанами, пасеться покинута кимось коза, що забігла сюди з міських околиць. У висохлому ложі водограю кілька мертвих горобців. Десяток вгодованих пацюків чинно, не боячись нікого, перейшли дорогу. Розбита «Волга» під стовпом, у який вона врізалася. Рекламний щит кінофільму «Контрудар» над забитим навхрест дошками входом до кінотеатру. Крізь висаджену вітрину ресторану два міліціонери виводять підлітка з блоками сигарет під пахвою.

Міська Дошка пошани, під козирком якої ластівки вже ліплять гніздо. Сонячний відблиск великого скла Дошки пошани вдарив Олександра Івановича по очах, аж він мимоволі стулив повіки під протигазом.

Розплющив.

Н а н ь о г о п и л ь н о д и в и в с я М и к о л а. Очі брата впіймали його крізь вузьку шпарину в броні і не відпускають. Тримають щосили.

Олександр Іванович кладе руку на плече водія, на голий солдатський погон, і той різко загальмував. Мирович метушливо намагається відчинити люк над головою, але мовчазний дозиметрист кидається йому навперейми.

— Ви що? Тут сорок п'ять рентгенів! Десь лягла пляма чи шматок пального! Ми завжди пролітаємо це місце алюром!

Солдатик погнав бронемашину на виїзд із міста, але перед Олександром Івановичем все стояли й стояли братові очі. Кілька разів він затуляв долонею засклену шпарину, але Миколині очі так само вглядалися в нього. Ніби й прощально дивилися, але все одно пекло в зіницях, і руки на гострих колінах тремтіли.

Бронемашина з'їздить з асфальтівки на піщану лісову дорогу, що веде до Городищ. «Ласкаво просимо». Стандартна українка завчено усміхається, тримаючи хліб на рушнику. Свіжа, підмалювали до травневих свят. «Ласкаво просимо».

Кладовище, де лежить батько. Не встиг розгледіти татову могилу.

Солдатик розвертає броньовика біля двору Мировичів. Забита криниця. Бур'яни вигналися, заступили вікна. Навстіж розчинений хлів. Заросла бур'яном стежка. Стіна подряпана кігтями котів чи лисиць, сліди ведуть до дірки під стріхою. На гноїщі гребуться мляві, очманілі кури. Між ними лежить черевата, розімліла від ситості й тепла лисиця. Не злякалася, лише ліниво повела оком і стежить. Кури ходять, переступаючи лапами через її хвіст, гребуть сухим гноєм

в очі й морду лисиці, але вона байдуже позиркує на них, наче пасе і чекає, поки знову озветься в ній голод. Опудало на грядках у засмальцьованій куфайці з розчепіреними руками ніби хоче обняти когось, хто ступить на грядку. Замість голови старий, закіптюжений казан на паколі, накритий старою шапкою. На плечах опудала сидять ворони.

«Мама завжди залишала ключ на стовпчику, під порожнім відром... Немає відра, значить, і ключа не залишила... Моя пуповина закопана... в зоні...»

Худий, обвішаний реп'яхами, з подертою мордою Пушок вихопився з бур'янів і, ставши на сходинках ганку, люто лящить на незнайому машину.

Олександр Іванович махнув водієві: поїхали. Великі, винуватосірі очі Миколи знову дивилися на нього, наче Микола намагався розпізнати: брат чи не брат під протигазом.

Затріщало коріння під важкими колесами бронемашини, бризнуло соком на броню і на пісок. У лісі, в піщаній колії, лежало мертвонароджене телятко, біля якого чигали голодні собаки і вороння. Об'їхали, потрощивши кущі ліщини і глоду, вихопилися на трасу, де вилискує чорною фарбою «Волга».

Олександр Іванович довго витягає з бронемашини своє незграбне тіло, водій і дозиметрист підсаджують його в люк. Мирович пересідає в машину, але протигаза не скидає.

Щось заважає йому дихати і думати, але що саме, забув: Миколин погляд чи гумова маска на обличчі?

99.

До Княжого Любеча, куди евакуювали Городища, автолавка привезла дешевенький одяг переселенцям. Торгують біля клубу, що розташувався в старій церкві, з якої зняли хрести, полагодили діряві куполи, потинькували, облаштували зали для танців і для кіно.

Городищенці приміряють ситцеві плаття, дешеві халатики, злежані на складах чоловічі штани й сорочки.

Федір обкошує бур'яняччя під парканом клубу. Він чекає мами. Щоб менше нервуватися, щоб швидше збігав час, позичив у дядька косу і стинає кропиву й полин біля клубу. Обдавши його гарячою піщаною пилюгою, зупиняється поруч з ним мікроавтобус із написом «Телебачення». Федір косить далі. До нього підбігає кореспондент з мікрофоном, бородатий чоловік наводить на нього кінокамеру.

— Ми знаємо, що ви евакуйовані з небезпечної зони, що ви рідний брат полеглого на робочому посту Миколи Мировича і брат герояпожежника Григорія Мировича, який не дав пожежі перекинутися на сусідні блоки, врятував усіх нас від ще більшої біди. Ви пережили втрату і евакуацію, а вже приступили до роботи... Мабуть, вас і братів так виховали? Що можете сказати про це?

Обличчя Федора напружилося, різко виступили й забігали на вилицях жовна. В очах спалахнуло внутрішнє страждання німого, який намагається щось сказати. Хоче, та слова вмирають, не народившись. Німо дивиться на камеру.

— Гаразд, тоді скажіть, чи мрієте ви повернутися в рідне село? Адже це тимчасові труднощі, які треба перебороти?

З-за спини Федора висовується голівка Тарасика.

— Дядько Федір усе знає й розуміє, але не скаже...

100.

Марія саме ступила на стежку, що веде до Городищ, як зачула гул мотора й побачила — вихопився з села зелений танк, але на гумових колесах. Навчена за довгу свою дорогу з Княжого Любеча до Городищ

обережністю і страхом, що її можуть завернути, одійшла в ліс, заховалася за товсті стовбури сосон. «Чого було вивозити нас? Усе цвіте й зеленіє, як і в Княжому Любечі. Берег — як килим, не столочений дачниками. Тихо, любо, тепла земля під ногами — тільки тут і жити».

Бронемашина обдала її гарячим бензиновим гаром, сіконула піском з-під коліс. Із вузенької шпарини на Марію зиркнули величезні моторошні й холодні скляні очі. Не помітили її за сосною, слава богу, не помітили, хай собі їдуть. Для них зона, а для мене рідна земля... Хай би швидше смеркалося, щоб тихо зайти до своєї хати, вона захистить, прийме, зігріє душу. Хай тільки стемніє. Може, й Мавра чекає, народивши в хліві телятко...

Вийшла на галявину, що густо поросла чорнобилем. Неподалік, під крутим берегом, тихо плюскотіла річка, над головою сплелися кронами сосни. Знала і любила це місце, але була тут давно, бо за літо його витирлюють дачники, що ховаються сюди від спеки, залишають головешки нічних багать. Тепер зазеленіло, як тоді...

...Травень. Хрущі заплутуються в косах, задрімаєш, а хрущ ворушиться, шемрає біля вуха. Малий Сашко засинає, ледь торкнувшись подушки, але щоразу встигає попросити: розбуди, як тато з війни прийде... я хочу з його автомата постріляти...

Городища вже відсвяткували Перемогу. Два дні грала гармошка на майдані, де зараз автобусна зупинка. Гармоніста годували з рук і напували, щоб грав безперестану. Цвіли сади і стояла золота курява, збита танцювальниками. Ходила до гурту й Марія з Сашком, танцювала до останнього поту; на плечі, на лице, на голі литки налипав піщаний пилок, і Марія поверталася додому знеможена, але золота, наче вилита з бурштину. Вкладала Сашка, а сама опівночі бігла до річки, щоб скупатися, щоб бути чистою, як прийде Іван з війни. На цьому місці залишала свій одяг, тут під місяцем обтирала своє молоде тіло грубим домотканим рушником, слухала річку, і ліс, і себе саму, ледве вірячи, що пережила таку війну, що Іван її живий, що все найстрашніше вже минулося. Тепер тільки жити, множити дітей і любити свого Івана.

Того дня, у травні, Марія затіяла велике прання на річці, отут, під берегом, на гранітному валуні. Вхоркалася, наклавши на рядно гору чистих фіранок, простирадел, Іванових і Сашкових сорочок — випрала все, що знайшла в хаті, наче війну змивала з усього. Прийшла на цю галявину і витягнулася на м'якому чорнобилі. І, мабуть, встигла задрімати.

Прокинулася, відчувши, як хтось, дихаючи їй в лице цигарковим духом, схиляється над нею. Стрепенулася, побачила незнайомі чорні вусики. І щосили затопила долонею по смаглявій чоловічій щоці, скочила на ноги. А він сміється й качається по моріжку.

— Ура! Оце, бачу, моя Марія!

Іван! Живий Іван! Ноги слабнуть, і вона падає на нього.

Галявина розгойдується під ними, як хисткий човен на воді. Шорсткі Іванові поцілунки (вуса колючі й лоскітливі водночас!). Одлетів у кущі Іванів ціпок. Упокорена чоловічою ласкою і сп'яніла від радості, встигла прошепотіти:

— Іванчику! Медаля відстебнулася і коле мені шпилькою груди...

А в лютому, на стрітення, вже гойдалася під сволоком хати колиска з Миколою. Гойдалася, як маятник годинника.

— Ой, Миколо, Миколо... У радості тебе зачала і легенько народила. Думала — найщасливішим будеш... А тепер хоч би кісточки твої знайти і поховати на нашому цвинтарі. У твого товариша, Паливоди, хоч могилка є, зможуть прийти і поклонитися жінка, діти його. Прийдуть Дмитрик і Ніна, якщо путніми виростуть у цьому навіженому світі, де стільки всього наготовано проти нас нами ж таки... — проказала Марія вголос. Легко знайшла те саме місце, де лежала з Іваном

у дванадцятий день травня сорок п'ятого, і, вклякнувши на коліна, лягла на теплу землю, полегшено витягнувши своє кволе тіло.

Побачила під кущем вже полинялу жіночу хусточку, обкидану по краях червоним «хрестиком». Де ж я її бачила? Здається, в Олесі. Правда, в Олесі, торік купила в лавці батисту, порізала його на носовички і обрубила «хрестиком». Коли ж вона була тутика? В цьому році, недавно... Мабуть, коли діда ховали... Запхнула хусточку до кишені піджака: виперу і віддам онуці.

Марія прокинулася від того, що хтось дихає їй в лице. Спокійно розплющила очі й побачила перед собою... подерту мордочку Пушка. Він радісно заскімлив, лизав їй руки й обличчя, качався в бур'яні, повзав довкола неї. Марія ловила його руками, пригортала до грудей: яке ж ти худе, кожну кісточку можна намацати... Зараз підемо додому, нагодую тебе...

Зачувши людський дух, черевата, розжиріла лисиця ледачкувато й неохоче встала з купини гною під хлівом, засвітила очима й відійшла на подвір'я дачників. Вляглася під кущем калини, на якій висять старі шкарпетки, стоптані черевики і пляжні шапочки, але калина однаково зацвіла. Лисиця лежить і пантрує за Марією.

Сторожко озираючись, несучи на руках песика (ох і в'їдливе ж собача, всю морду йому порвала, а намагається таки вижити її з двору!), жінка заходить до хати.

101.

Княжим Любечем промчала машина швидкої допомоги, круто розвернулася біля двоповерхового, помпезного, але без власного обличчя і без душі будинку, де прийняли на тимчасовий постій Мировичів. Залізна брама, металевий високий паркан. Вгодований собацюра вискочив на цегляну буду, став лапами на ворота, загавкав, забризкав слиною на миготливий червоний хрест над переднім склом машини.

Господар нещодавно повернувся з київського базару, сидів за столом у великій кімнаті, розрівнював долонями пом'яті гроші, розкладав їх на купки, щоб легше полічити. Кого там ще принесло? Когось підселити хочуть? П'ятеро дітей взяв, бабу, дві молодиці, дівку, глухонімого. В районну газету інтерв'ю брали... Кого там принесло?

До них, до циганського табору, гості. Погукав квартирантів. Вийшла до них котрась із молодиць... Треба порахувати гроші. Тільки одна півсотенна купюра, а то дріб'язок паперовий, але багато.

Одарка вийшла до машини. Чоловік у білому халаті, накинутому поверх костюма, пішов їй назустріч.

— Ви з Мировичів? Потрібен брат або сестра Григорія. Терміново! Вранці його оперуватимуть — пересадка кісткового мозку. Брат або сестра. В аеропорту жде літак.

— Федю! Федоре! Нам треба їхати рятувати Григорія.

Та Федір уже стояв за спиною Дарочки. В темряві він не міг збагнути, про що говорять, але відчув: треба комусь допомогти, кров віддати, чи шкіру, чи, може, й душу... Треба!

— Ось тільки попрощаюся з дітьми,— Одарка метнулася в хату. Олеся й Софія Паливода вигребли останні свої карбованці, силоміць вткнули їй в руку. Поцілувала сонних дітей і вибігла на вулицю.

Лютий псисько знову став лапами на ворота і довго гавкав услід швидкій допомозі, з якої озиралися Дарка і Федір.

— Може, багацько того мозку треба... то ми вдвох, із братом, з Федором... — повторила Дарочка ще раз.

Світла Марія не вмикала — чергує міліція в селі, побачать і вивезуть. З'їла холодної картоплі, що зосталася з поминок у казані й почорніла. Дістала з холодильника недоїдки ковбаси і нагодувала Пушка, він ковтав, не жуючи, з мотузочками, давився і скімлив.

У хаті до неї помалу поверталася певність. Тут усе було рідне, захищало, навертало думки на те, доаварійне життя. Думала, що ці стіни знають про неї все, пам'ятають її молодою і дужою, як весняна вода, хворою, як болото, впертою, як баранячий ріг, доброю і всепрощаючою. Вони чули її бабське виття до півночі, коли Іван загуляв з Настею і та народила від нього Василя. Тільки стіни й знали, що я йому, паразитові й спідничнику, пробачу, йшов би вже додому, не видряпаю його циганські вирла, не обіллю його писану мармизу сірчанкою, а нагрію води, щоб відмився, щоб не тхнуло Настею від нього. Мабуть, радіація пропекла кожну кісточку хати, але храмина стоїть, не падає.

Марія подумала, що тепер її життя — ніч, як у сови, вдень на вулицю не покажешся. І нічого тутика не зміниш. Набрала в погребі мішечок картоплі, одягнулася в чорне і заходилася досаджувати город. «Якби можна було вголос покликати Мавру, прокричати в усі сторони лісу, вона почула б мене, прийшла, та мушу мовчати, як Федір. Шукай, Пуше, Мавру, шукай, не вертися біля мене...»

Садила рівними рядами, в міленькі ямки, бо картопля з погреба, не вигріта на сонці, ледве викинула миршаві кільця, земля зігріє. Біда бідою, а картопля мусить родити, без картоплі не можна, без неї і війну не пережили б.

Коли Пушок нашорошував вуха, внюхувався в ніч, Марія притьмом ховалася за опудало, завмирала, не дихаючи, а потім знову бралася до роботи: садила соняшники попід стежку, розсівала буряк, кріп і петрушку — повернуться діти й онуки, а в нас усе на городі росте. Додому повернуться, а не в пустку. Дерло в горлі, але боялася кашлянути. Пушок десь повіявся. Якби тільки бездомні собаки йому боки не обдерли, чула, гицлі будуть їх відстрілювати по мертвих селах, треба Пушка в хаті зачинити.

З городу пішла до хліва — може, Мавра вже чекає на мене? Нема. Сонні кури сиділи на краю порожніх ясел. По одній перенесла їх на подра, бо тутика і лис, і куниця дістане. Кури не кричали, не кудкудакали, тільки хрипло шипіли й стріпували крилами. Сіла на бильця ясел: господи, скільки було завжди тої роботи в дворищі, а оце все вже впорала, хоч лягай у домовину. Може, до Івана піти і до Дмитра? Казала Софія — дев'ятини їхні сьогодні. Дмитра і Миколи. Одна баба на всі Городища — от тобі й поминки.

Марія хоче набрати оберемок сіна в другій половині хліва, вкинути його в ясла, може ж, таки прийде Мавра, і натикається рукою на щось тверде під стіною. Хутенько розгрібає сіно — під обгурканою глиняною стіною стояв дубовий хрест. «А я, Іване, все тебе допитувала, де подівся дубовий брусок, що залишився, як будували ганок? Він пропав тоді, коли ти став худнути і танути на очах. От чого ти зачинявся вночі в комірчині, курив, кашляв і стругав щось. Значить, знав... Настя сказала. Вона тоді саме вмирала, і я погнала тебе: піди, попрощайся, іроде! Переказували, Настя сказала: не затримуйся тутика, бо я там тебе чекаю, вже без Марії... Відшліфував дубину, прооліфив. Сухе, вив'ялене, аж дзвенить дерево. І радіація його не візьме...»

Марія одв'язала від металевого кільця в яслах Маврин налигач, обмотала ним хрест, перекинула кінці мотуза через праве й ліве плече, піддала хрестовину і, важко ступаючи, заточуючись, вийшла з двору.

Хрест муляв спину, в'їдався в хребет, але вона, зціпивши зуби, хапаючись рукою за паркан, несла його, маленька й згорблена мертвими своїми Городищами, у яких підвивали голодні собаки, стріпували

крилами кури, що спали на деревах, шастали по дворах лисиці. Під парканом вже одцвітали дерева, хрест часто перечіплювався поперечиною через низьке пагілля, і цвіт сипався Марії на плечі, на чорну хустину, на хрест, на мокрі від поту руки, що аж посиніли, тримаючи мотуз.

«Я і там, Іване, знайду тебе з Настею, одверну від неї, але твоє щастя — не маю права вмирати зараз. Бачиш, що робиться? Там лежати кожен може, а ти спробував би жити тутика... Нікудишня я стала, а хрест як кам'яний. У перше літо війни, коли думала, що вдовою стала, мішок картоплі аж у Київ носила на хліб виміняти. І на ранок додому верталася. А скільки дубових колод перетягала з лісу у двір. Спаршивіла, бабо. Чого вони так злякалися тої радіації — нема ж її, чи погано бачу?»

Вона часто зупинялася, ставила хрест на землю, завмирала під ним, прислухалася, як він давить на неї своєю вагою, здавалося, що ось-ось зовсім придушить її і вона вже ніколи не встане. Та поволі вгамовувалося серце, рівнішав подих, вона в думках наче заговорювала хрест, щоб він був легшим, що мусить його нести, що не варто йому впиратися, бо краще бути хрестом на могилі, як згоріти в печі...

Таки донесла до кладовища, опустила його на землю й побачила, що Іванова й Дмитрова могили зграсовані коров'ячими ратицями і загиджені коровами. Згребла вже просохлі кізяки, віднесла їх під паркан, звідки загарчав на неї собака, що дрімав біля купки курячого пір'я. Заговорила до нього — замовк.

Довго підгрібала пісок на обох могилах, але зробити це голими руками було важко, то з'єднала могили в одну, бо поночі Дмитра поховали дуже близько від Івана. Вигребла посередині заглибину, підтягла на мотузі хрест на могилу.

«Як Миколина душечка стрінеться тобі, Іване, щоб не скупився, приголуб, заспокой, бо я тебе знаю: тільки б наряд давати і покрикувати. Хоч тепера пригрій. І Миколу, і Дмитра. Про них, бідненьких, сьогодні газета з Москви написала. Іду я сюди, додому, міліціонери мене перестріли, не пускають. А один сидить на мотоциклі й газету читає. А з газети на мене Микола дивиться... І Дмитра вперше побачила. Кажуть, якби не наш Грицько з товаришами, то вже й область вивезли б... Не повірили, що я їхня мати, завернули, але я обійшла лісом, бо в них карта, а в мене ноги дорогу знають. Вивезли нас, Іване, звідси. Далеко, за сто кілометрів. Добре, що маємо землю велику, а якби малу і тісну? Куди тоді їхати? За кордон? Проситися до чужого народу? А як він не прийме, вважатиме за нахлібників? Куди тоді? На Місяць? Так там теж таке... із землі видно вночі, як брат брата на вила бере, пригадуєш, бачили, коли простоювали з тобою під моїми ворітьми і ти мене єдину любив? От який світ настав, Іване, після твоєї смерті... Не можна самих дітей залишати в ньому. Мушу жити, як заклята...»

З останньої сили Марія підвела хрест, поставила його вертикально, загребла ногою пісок, обтоптала і немічно зависла на дубовій поперечині.

Прийшла додому, коли над Городищами, над лісом, над зоною світало. Зачинила двері на засувку і, не роздягаючись, лягла на рипучий диван. «Чи прокинуся, як засну?» Що не зробила? Картопля вже росте, хрест стоїть, Пушок ситий. Чого це так мучить мене тиша? Бо нікого, крім тебе, нема в Городищах. А, он воно що — не йде годинник. Бракує його монотонного цокання, не засну без нього.

Встала, підтягнула гирку, гойднула маятник. Тепер можна жити. Засунь фіранку на вікні, може, міліція буде обхід робити, загляне котрийсь.

Марія підійшла до вікна. Засмикнула фіранку, і в цю мить загавкав Пушок біля порога. От і все, похазяйнувала!

Тремтячою рукою зробила шпаринку, щоб визирнути у шибку. І — побачила перед собою білу Маврину зірочку на лобі. У центрі білої зірочки запеклася кров.

103.

«І звідки воно береться, таке тупе й бездушне?» — думала Ольга Мирович, знемагаючи від чекання, а вахтер їхньої спеціалізованої лікарні все вивчав і вивчав її посвідчення. Знає ж її в обличчя, а корчить із себе прикордонну заставу. Нарешті повірив!

— Я вам своє фото подарую, вивчіть на дозвіллі. Мене хворі чекають... — сказала, ховаючи посвідчення, але вахтер промовчав, уже перевіряв документи медсестри з її відділення.

Знала, що лікарня на особливому режимі, що дай волю вахтерові, то він перевірятиме навіть біографію співробітників, але за червінця пропустить і стороннього. Знала, але... не сьогодні, не сьогодні... Опівночі Григорієві стало дуже погано. Вчора в нього стала темніти шкіра, починалася пігментація. Тільки пересадка кісткового мозку! Тільки пересадка. Тільки молодий, сильний мозок! Федір! Григорієвої групи в лікарняному банку немає... Є Федір... Чи знайдуть його?

Ольга прочиняє двері боксу, де лежить Григорій.

На білій подушці, на простирадлі, на білій пластиковій підлозі розсипалися чорні його кучері. Як чорна піна, що впала на сніг. Бачила, як лисіють на очах молоді хлопці, розуміла, що це станеться і з ним, але... Вчора ж іще, йдучи додому, розчесала... Жмутик волосся він затискав зараз у почорнілому кулаці правої руки, що не була під крапельницею. Чомусь подумала: скажу санітарам, щоб не викидали чуприни... Наталка просила віддати їй... якщо це станеться... Сталося. Сьогодні знову зустріне мене, як вийду з лікарні, й проситиме: врятуйте! Збрехати не зможу. Наталку теж треба обстежити... Хапонула й вона.

Григорій лежав, одвернувшись лицем до стіни, лиса, з потемнілою шкірою голова втиснулася в подушку, шия зморщилася і вкрилась плямами. Не повертаючи очей, він кволо підняв праву руку, розтулив кулак, і з нього висипалося його кучеряве волосся, впало на голомозу голову і скотилося на подушку.

— Не муч себе цим, Гришуню. Он Сашко ціле життя, вважай, без чуба, і — нічого. Любила й люблю. Твоя Наталка вчора сказала: якщо я відігнала від нього зграю своїх суперниць, то одведу й білокрів'я. Зараз прилетить Федір. Оперуватиму тебе сама. Буде присутній знаменитий американський хірург. Так що вискочимо, Гришечко. А чуб для чоловіка зайва розкіш, тільки морока з ним. Ще весілля твоє відгуляємо...

— А чого не приїде Микола? Чому ти мені не кажеш нічого про Миколу?

— Евакуйовані вони всі. З міста, з району. Сашко вчора літав туди, був у Городищах — усіх вивезено в безпечне місце. Почалися роботи по ліквідації наслідків аварії. Вся країна піднялася. Мабуть, Микола там. Сашко і Наталя рвуться до тебе, але ти ж знаєш — не можна. Жодна стороння людина не переступила поріг нашої лікарні.

Григорій кволою рукою перебирає своє опале волосся на подушці, складає його на купку. Повільно повернув лице — воно геть поземлистіло, під очима чорні кола й глибокі западини, на чолі різкі, зламані над переніссям зморшки.

Прочинилися двері боксу: молодий асистент кликав Ольгу.

— Ми ще зберемося в Городищах, ще потопчемо спориш на твоєму весіллі...

— Ольго! Якщо я виживу, діти у мене будуть? Не бреши, я витримаю...

— Вибач, кличе головний. Мабуть, американець приїхав. Той, що

жартує: атомний вік — це вік великих родин, щоб було в кого брати кістковий мозок, інакше не виживем. Я зараз повернуся, Грицьку... Я миттю...

104.

«Теперика хай виганяють мене з Городищ чи вивозять. Все одно,— подумала Марія, коли віддала Маврі піввідра останньої, набраної ще Федором води, але корова не напилася. — Вважай, на воді живемо, а від спраги вмиратимем». Хотіла обмити розпухле Маврине вим'я, в якому запеклося молоко і кров на подряпинах (скільки ж ти ішла, Маврушо, лісами і нетрями, що не перейняли тебе, не спіймали?), а води нема, криницю Федір забив, як домовину. Бік у Маври обдертий, відпарити б, а її напоїти нічим. Дожилася: мали воду за ворога, а теперика спрага доконає...

Марія згадала, що в погребі є березовий сік, Федір наносив у березні з лісу. Підігріла його, розпарила Маврине вим'я. «Сік чистенький, не заражений, Федір точив до аварії, не бійся, Мавро, терпи. Теперки всім тяжко: і людям, і худобі. Всім, хто має душу, болить...»

Полегеньку торкалася Мавриних твердих дійок, гладила їх, промацувала, розминала, корова озиралася на неї, тицяла губами в плече, зітхала й постогнувала. Перше молоко було кривавим, потім вдарили малинові цівки по дійниці, згодом білі, але піна піднімалася блідовишнева, густа, бульбашки не лопалися, а, округлюючись в кульки, випадали з дійниці.

Жадібно принюхується до молочного духу Пушок на порозі хліва, білий, зареп'яшений хвіст його замів землю, як тічок.

— Не підлизуйся, не дам. Хіба я знаю, де Мавра паслася? Наталя казала, що молоко зараз отрута. Не вмовляй мене, не дам і сама не питиму, хоч спрага мучить...

Марія іде з відром на затилля хати, виливає молоко на кущі чорнобилю. Зелене зело враз стає білим, а тоді сивіє на очах, бо гілки й листя його вкриваються сріблястою плівкою. Молоко стікає по стовбурах на землю, збирається у виямку, який наповнюється до країв. Вже не молоко, а руда сукровиця тече далі, залишаючи жирний, іржавий слід. Пушок нюхає його і дивиться на Марію. Потекло аж під стару яблуню, під її порепаний, побілений вапном стовбур.

«Навіть коли всі наші Маври паслися на полиниську, то все одно було молоко. Кривилися, але пили. І сили прибувало. А тепер отрута...»

Вона знімає зі стіни фотокартки свого роду, виймає їх з рамок і складає на стіл. Діти усміхаються до неї, удавано бурмосяться, безжурно позують, хлопці виказують силу і зухвалість, Дарочка — тиху покірність. Всі вони перед нею молоді і красиві, ще не засмикані життям і часом, нагадують Марії про те, що і вона ж не вічно була бабою, бо всі вони з її молодої крові.

— Що буде з тобою, роде мій? Розірвало, розкидало тебе, наче велику й страшну війну пережили. З убитими, пораненими, пропалими безвісти. І без землі залишилися, ніби програли цюю війну. Злі язики кажуть, що й Сашка можуть посадити, зняти його з Героя. Невже тільки Федьо зостанеться, бо всі вони були т а м... Невже тільки Федір? Він не зможе розказати нікому, хто ми такі, Мировичі. Які? Як жили? Що сповідували? Чому зникли?

Зав'язує фотокартки в білу простеньку хустину, порожні рамки вішає на місця і довго сидить під ними, заплющивши очі й погойдуючись перед погаслою свічкою, що залишилася на столі з поминок.

— Тепер можу іти. Тепер я потрібна в Княжому Любечі. Тутика вже немає життя. Ні мені, ні Маврі, ні Пушкові. Там хоч поховають по-людському... Треба йти. Мавра підвернула ногу, але треба, бо тутика вже ні трави, ні води.

Вона ще раз перебрала фотокартки, знайшла одну велику, де

сфотографовано всю родину біля хати (на Іванове п'ятдесятиріччя приїхав навіть Сашко з Москви), і виставила її у вікно хати — хай виглядають на вулицю.

Взяла в скрині одяг, приготований собі на похорон, запхнула його в поліетиленовий мішечок, вкинула туди вузлик з фотокартками і вийшла з хати. Замкнула її, поклала ключ на стовпчик, накрила дійницею. «Щоб не шукати потім, як вернемося, не забуду — ціле життя там ховала».

Вирвала пучок чорнобилю, теж вкинула його в мішечок. Прив'язала Маврі налигач на роги, залишила хлів відчиненим, щоб кури від лисиць ховалися і яйця несли на обід, як повернемося...

Міцно замотала собі на руку другий кінець мотуза, вчепила Маврі на ріг мішечок і сміливо, вже не боячись нікого і не крадучись, пішла в бік річки. Мавра накульгує, але плентається за господинею. Пушок тричі оббіг хату, вдихнув запаху рідного дворища і побіг за ними.

Мавра поривається напитися води з річки, але Марія тримає її за роги.

— Не дурій! Не можна, Мавруню! Це вже не та вода. Думаєш, я б не допалася до неї зараз? Потерпи. Перепливемо, і напою тебе з першої чистої криниці...

Марія заходить по шию у воду, Мавра впирається, але її тягнуть щосили. Нервується, гребе пісок і захрипло погавкує Пушок, але побачивши, що Марія з Маврою вже попливли, кидається в річку.

Вона виросла біля річки, вміла плавати з дитинства, але набряклий одяг тягнув її донизу, руки немічніли, часто засьорбувала воду, похлиналася нею, тому вхопилася за Маврин ріг, і корова не відштовхнула її, не притопила.

Непокрита, біла, наче облита Мавриним молоком, голова жінки пливла поруч з коров'ячою головою, роги над якою стриміли, як дві антени, мішечок стрибав на хвилях і зблискував, наче луска величезної рибини, що несла на собі жінку й корову до протилежного берега.

Течія зносить їх, вони вже не чинять опору воді, важко сапає Мавра, вільною рукою Марія ловить за вовну Пушка, і він молотить лапами щодуху, щоб не затонути.

Річка винесла їх на вузьку піщану косу, і вони попадали на мілині. Мавра пила воду, і Марія вже не боронила їй, лежала, поклавши сиву голову на мокрий пісок, тіло було у воді, в теплій воді, що тихо ластилася до ніг і рук, наче щойно народжене телятко облизувало її. Пушок витріпував з вовни краплини, бризкав ними Марії в лице, але не сердилася — рятувальничок, і ти не покинув мене...

105.

Вдосвіта, поки спали діти на старих куфайках, простелених на підлозі й засланих старими, запраними простирадлами, Олеся провела Софію Паливоду до церкви-клубу, де автобусну зупинку значили дашок на чотирьох бетонованих стовпцях і розкидані довкола недопалки. Грошей на автобусний квиток Софії Олеся позичила в жінки з медпункту. Ледве вмовила Паливоду не брати з собою дітей. «Догляну, Софіє, а ви поїдьте, отримаєте грошову допомогу. Міським видають в Івангороді, візьмете і на тьотю Дарочку, і на дітей її, і на мене. Ось доручення, завірили в сільраді. Довідаєтеся про новини. Запитайте в евакоштабі про маму, адресу нашу залиште. І — дуже вас прошу — про Романа Цвигуна, я записала вам прізвище. А за дітей не переживайте, впораюся...»

Діти спали і тоді, коли Олеся повернулася. Хай сплять — менше мороки, бо як прокинуться — чи й встежиш за всіма? Заходилася готувати їм сніданок в альтанці, де поставили газову плиту, виділену колгоспом на їхню, найбільшу серед евакуйованих родину.

Господар з дружиною складають у багажник машини ящики зі свіжими помідорами.

— Запитаєш Кульчицького. Він і місце дасть, і довідку про дозиметричні аналізи зробить. Вони у нас парникові, але всяке може бути, квартиранти ж звідти. Оцей ящичок Кульчицькому даси, якщо... крутитиме з аналізами...

— Та не вчи вченого. Вдвох спідручніше, але ж небезпечно залишати садибу й теплиці на цю саранчу. Думали шпалери клеїти, підлогу перефарбувати... Кат його зна, коли виберуться?

Олеся почула цю розмову, і стара картоплина, яку вона саме чистила, випала з її рук і покотилася по цементованій доріжці аж до собачої будки.

Піднялася у кімнату на другий поверх, стала збирати пожитки, які вмістилися в старий бабусин чемодан, збитий з фанери. Будила дітей:

— Ой гусоньки-лебедоньки! Дам вам їсти, дам вам пити...

106.

Федорова рука зсунулася з операційної каталки і провисла над підлогою. Ольга дивилася, як під молодою, по-жіночому ніжною шкірою хлопця пульсує вена. Довгі пальці з твердими, опуклими нігтями рясно «цвіли» білими цятками. Як у Сашка, точнісінько як у мого Сашка.

Григорієві не давали наркоз, боялися, чи витримає, чи проснеться. Він лежав на каталці поруч з Федором, лежав нерухомо, заплющивши очі, шкіра на горбинці носа напнулася й біліла, як маленька зірочка. Асистенти не відводили погляду від датчиків апарата, що переганяв і очищував кров.

Лікар-американець стягує гумові рукавички, миє руки над шапликом.

— На даному етапі можна вмивати руки. Я забобонний, але поки що, поки що... можна. Не злякаймо примхливу долю цього відчайдушного хлопця, над яким природа потрудилася вволю.

Федорові пальці заворушилися, наче шукали щось, загублене ними щойно. «Сашкова рука в молодості. Отак, просинаючись, вона шукала мене. Я любила це спостерігати щоранку. Навіть навмисне вставала раніше, щоб простежити...»

Зарухалася вся рука, зігнулася в лікті й повільно зашастала пальцями в повітрі. Дотягнулася до Григорієвої каталки, промацує її округлий виступ, торкається витягнутої вздовж тіла правиці брата. Рука Григорія кволо відгукнулася на цей дотик, ожила, заворушила п'ястуками.

Американець стояв з намиленими руками, за професійною звичкою підведеними вгору, на його незворушному обличчі затремтіла ледь помітна цікавість.

Федір намацав пальці Григорія, легенько стиснув їх у своєму кулаці.

— Оце єдиний вихід, колего! Іншого в людства немає. Це і ліки, і вихід. Інших варіантів я не знаю, шановна пані Мирович...

107.

— Ще трішки, Маврушо, отам, за лісом, чую, вже будуть люди. Нам би тільки туди. Не зляж, бо я тебе не понесу. Схудла ти, але не понесу,— говорила Марія, тягнучи за налигач Мавру.

Вони ішли цілий день, сонце вже зависло над верхів'ям сосон. Мабуть, зблудили, бо здавалося, що подолали безлюдну планету, чужу й покинуту (бовваніли в полях картоплесаджалки, сівалки, трактори, на яких сиділо рясне гайвороння), зупинялися відпочити, Марія здоювала Мавру, і молоко текло по землі, і Пушок хлебтав його, Марія не

одганяла, бо він пробіг вдвічі більше за них із Маврою — весь час вихоплюється вперед, внюхується в простір, наче вишукує людський запах у цьому світі, і веде їх, веде як сліпців.

— Не впирайся. Легенько ступай на болящу ногу, бо я нічим тобі не поможу. Вже недалеко. Нам би до першого живого села. Ні, я тебе не залишу. Ні вовкам, ні радіації. Треба йти. Нюхай, нюхай, песику, і запам'ятовуй дорогу назад. Як будемо повертатися — я Мавру на машину не віддам, ногами підемо...

Пушок вивів їх з лісу, заскімлив, ліг на живіт і, перекочуючись з боку на бік, повз до Марії. Вона хотіла одпихнути його ногою, щоб не наступила Мавра, але він не боявся, змушена була зупинитися. Підвела очі, поправила збите на чоло сиве волосся.

Мана? Правда?

Люди на городах... Лелека на сухій яворині біля крайньої хати... Дух борщу і хліба... Сизий димок над димарем. Косар кладе в покоси траву, на сідлі його мотоцикла дрімає кіт, білий, на животі полатаний чорним... Вовтузиться тракторець на пагорбі, пострілюючи рівними кільцями диму... Підбілені дерева в садах стоять, як школярки в білих панчішках... «Яке ж усе рідне тутика! Не вірила, що очі мої побачать отакеє. Люди живуть...»

Хотіла закричати, але пересохле горло не послухалося її, тихо прохрипіло й затихло. Крайня хата дивилася на неї своїми вікнами, на шибах яких грало привечірнє сонце, і Марія знову потягнула Мавру за собою, боячись відпустити з очей оте тихе мерехтіння на шибах. Навіть якщо воно ввижається — треба йти до нього.

У дворі випряжений кінь жумрає свіжу траву з воза, пофоркує й одмахується хвостом од комарів. Криниця з причиненою лядою, але не забита наглухо. Повне відро води на цямринах, під дашком. Потягнулися до води Марія і Мавра. Марія поступилася корові. Витягнула, важко налягаючи на корбу, ще відро.

— Годі, годі, Мавро, запалишся.

Жадібно пила сама, відчуваючи, як розсмоктується суха осуга в горлі, як прохолодна сила вливається в неї. Заплющила очі, щоб не бачити старезної змученої баби із скудовченим сивим волоссям на голові, баби, яка дивилася на неї з відра.

Вона вже не змогла відійти від криниці. Побачила, як Мавра, волочачи ногу, дошкандибала до воза, вткнулася в нього губами. Кінь невдоволено скосив око, але відступився і знову жував траву, смітячи нею під колеса.

Марія опустилася на лавчину під бетонним кільцем криниці, приперлася спиною до цямрин. Ремигає Мавра, притулився до ніг Пушок... Я вдома...

Вона таки задрімала, бо не почула, як зайшов на подвір'я з городу худий, засмаглий на ранньому сонці чоловік з серпом у руці та з оберемком конюшини для кролів.

«От чого кіт вмивався, гостей маємо»,— подумав чоловік, вкинувши голодним, ненажерливим кролям зелені і витираючи долонею мокрий від поту обідок вилинялого шевйотового кашкета.

— Миколо... Микольцю... — тихо погукала баба, що дрімала під криницею. Він мимоволі здригнувся, почувши своє ім'я з уст цієї незнайомої жінки-привида.

— Осьдечки я. Тута! Ходив на леваду по конюшину для вухатих... Такі ненажери, що страх.

Марія від його голосу прокинулася.

Де я? Чи жива ще? Мавра жує сіно з воза... Пушок біля ніг... Жива!

— Заходьте до хати. Незамкнена... Щось не можу згадати вас, тітко... Жаль, хазяйки моєї нема — повезла дітей у район, в табори, на Південь повезуть їх. Нічим готовеньким і нагодувати вас з дороги. Якби була моя молодиця, вже б шкварчало на сковороді. То ви самі приготуйте, бо я лише яєчню вмію смажити, та й то пересолюю. Бачу, що ви з в і д т и... Мабуть, маму мою знали? Нема вже, в січні поховали, небіжчицю. Похазяйнуйте, бо я маю людям свіжої води вивезти на поле. Це правда, що т у д и привезли три рóботи з Японії, дак один згорів, другий запікав і зупинився, а третій втік назад, у Японію? Як будемо без дітей цілісіньке літо — уявити не можу. І двір, і село без дітей — страшно...

108.

Діти не можуть натішитися новою хатою, куди їх привела тітка Олеся. Крикнеш, а воно довго повторює під куполом, наче передражнює хтось, заховавшись високо-високо. І є де гратися — он яке подвір'я біля клубу, і хазяїна не треба боятися — нема його тут, бо це клуб, щоб приходили люди.

Голові колгоспу Олеся нічого не пояснювала.

— Треба бути біля телефону, можуть дзвонити з Москви. Поживемо в клубі, однаково пустує кімната сільського музею, не до екскурсій зараз. І за дітьми пригляну, і чергуватиму в медпункті...

А дітлахам строго наказала:

— Якщо хтось візьме в руки хоч один експонат — повернемося на стару квартиру.

Водій швидкої допомоги, прикріпленої до медпункту (приїхав машиною аж із Талліна, по кілька разів вкидає до скриньки листи), допоміг занести до великої музейної кімнати металеві механізаторські ліжка, розставити їх у ряд під стіною, як у студентському гуртожитку.

Сільський краєзнавчий музей мали відкривати на Дев'яте травня, ще не всі експонати розставили на місця, та аварія багато чого переінакшила, що вже казати про такі дрібниці... На стінах висить і велика, перемальована художником карта княжих земель Київської Русі, де жирним, що одразу впадає в очі, кружальцем позначено село Княжий Любеч, і фотопортрети сільських революціонерів, комнезамівців, ще одна карта, де зображено рух фронтів і армій, які йдуть визволяти Княжий Любеч від фашистських загарбників. На іншій стіні — графік росту поголів'я худоби і підвищення врожаїв у місцевому колгоспі. На стендах, під склом, мандат доярки, яка була делегатом всесоюзного партійного з'їзду, акт на право колгоспу користуватися землею. Одяг будьоннівця, акуратно зашита дірочка на грудях гімнастерки. Надтріснута каска нашого солдата років Великої Вітчизняної...

Та більшість експонатів ще не виставлено, вони жужмом скидані в закапелок музейної кімнати, стоять на підвіконнях, лежать на підлозі, розкладені на великому столі.

Кажуть, місцевий учитель історії, вийшовши на пенсію, всі свої заощадження вклав у цей музейчик, виже́брував експонати в Києві, в Москві, в Переяславі, збирав по людях. «Що може одна-однісінька людина... — подумала Олеся, оглядаючи все це добро, серед якого були і мамонтові бивні, і кам'яна сокира, і саморобний макет атомного ядра та Сонячної системи. — Це ж стільки прожито людьми. І кожен когось любив...»

— Я принесу води від криниці, помиєте ноги і — спати. Тільки нічого не чіпайте, бо... вже казала...

Та як тільки вона вийшла за двері, дітлахи дружно кинулися до експонатів: ну хоч помацати руками, хоч торкнутися! Тарасик спершу накричав на молодших, але самому нестерпно хотілося залягти за кулемета, одягнувши солдатську каску. Це ж тобі не в кіно побачити,

не на малюнку. Коли ще буде така можливість? Тільки одну хвилиночку, Олеся й не знатиме.

Тарасикові можна, а я теж... без батька! — Дмитрик взяв у руки важкого, поточеного іржею меча, одягнув на голову космонавтський шолом.

Ніна розкручувала великий шкільний глобус, він поскрипував, мигтів строкатими материками, морями й океанами, на голові в неї стриміла легенька, з пап'є-маше княжа корона, босі ноги стояли в дерев'яних капцях. Глобус розкручується й розкручується, перетворюючись в суцільну миготливу кулю, на якій уже не розрізнити ні кордонів, ні держав, ні кольорів.

Руслан шукає, що б взяти йому, найцікавіше розхапали старші. Іржава кольчуга княжого гридня пригнула його до підлоги. Ну її... Одягнув будьонівку і затиснув у руці козацький пістоль, цілиться в засвічену електричну лампочку над головою.

Ліді дістався незграбний макет атомного ядра і кам'яна сокира з новим держаком. Чи тому, що їй трапилися найнецікавіші іграшки, чи тому, що вона згадала про засторогу тітки Олесі, вона тоненько заплакала.

Тарасик встав з-за кулемета, щоб потримати в руках списа, що стояв у кутку. Він узяв його, підняв руками вгору і ненароком розбив металевим гостряком єдину лампочку під стелею.

Запала моторошна пітьма, посипалося гаряче скло на їхні голови. Діти не бачили одне одного, їм стало страшно й самотньо в німій, безпросвітній темряві.

І вони заплакали всі одразу від страху, самотності, розпачу. Заплакали з таким жалібним відчаєм, на який здатні лише діти серед ночі, коли поруч немає дорослих, коли нікого покликати і нікому поскаржитися. Вони скористалися безмежною волею і покарані за це.

Їхній плач бився під куполами старої церкви, перелунював, множився, але грубі старовинні стіни не випускали його у світ.

Вони плакали до знемоги, боячись ступити й крок, стояли

у космічному шоломі,
в солдатській касці,
в княжій короні,
з кам'яною сокирою в руках.

Ще обертався шкільний глобус, все тихше і тихше поскрипуючи. Ще обертався...

109.

Цей плач розчула Марія Мирович, йдучи за возом, на якому Микола віз Мавру до Княжого Любеча, бо нога в корови розпухла. Пушок біг далеко попереду, білий його хвіст гойдався, як полум'я свічки.

Вже виднілися на пагорбі вогні Княжого Любеча. Марія відстала від воза, зупинилася перевести дух. Побачила над головою летючу мерехтливу зірку, що не падала, а летіла у високості й світилася. Близько й далеко водночас.

І тоді вона почула дитячий плач. Він вдарив її, підштовхнув вперед.

— Я осьдечки. Жива! Потерпіть. І заспокою, й приголублю. І — всиплю як слід. А тоді пожалію знову...

Чорнобиль — Київ, 1986—1987

ВОЛОДИМИР БАЗИЛЕВСЬКИЙ

70 ШЛЯХАМИ ЖОВТНЕВОЇ ЕРИ

ДЕМ'ЯН БЄДНИЙ: "Я СЛУЖИВ РЕВОЛЮЦІЇ"

Літературна і людська доля Дем'яна Бєдного виняткові. Вийшовши із самісіньких низів народу, він став його голосом на крутому повороті історії, чутливим сейсмографом його дум та інтересів. Мільйонні тиражі книжок Дем'яна були бажаним хлібом для мільйонів знедолених і зневажених. Його працездатність гідна подивування: тільки за період 1918—1921 років 45 книжок! Факт рідкісний в історії літератури. М. Ісаковський якось зауважив, що у Дем'яна Бєдного була така читацька аудиторія, така незрівнянна популярність, любов і слава, яких не мав жоден радянський поет ні в перші роки Жовтня, ні в наступний час.

Тут є над чим замислитися. Найлегше відмахнутися від популярності Дем'яна, як це й робили у свій час літературні сноби, вважаючи її за щось другорядне, тимчасове, таке, що не заслуговує на увагу і не має стосунку до «високої» літератури. Набагато складніше обгрунтувати глибинні, кореневі зв'язки поета з народним життям у всьому комплексі історико-соціальних, культурних і психологічних чинників.

Тепер з відстані часу виразно простежуються витоки його творчості, її здорова генетична основа, та лінія, яка, в суті, ніколи не переривалася у вітчизняній поезії, але котра вперше здобула можливість висповідатися з безоглядною відвертістю і прямотою.

Епоха всепланетарних зрушень і змін піднесла Дем'яну Бєдному рідкісний за великодушністю подарунок — дружбу з В. І. Леніним. Зберігся лист Дем'яна, написаний 1913 року, в період його роботи в «Правде»: «...Ілліч! Кажуть, Ви «хороший мужик». Це дуже добре: мужик. І я ось — мужик. І страшенно хотілося б Вас побачити. Напевно, Ви простий, сердечний, товариський. І я не видамся Вам важкою людиною, грубою. Чи не правда, Ви не ікона?»

Можна собі уявити, як усміхнувся Ленін, читаючи ці безпосередні, простодушно-довірливі рядки. На той час ім'я адресата було йому відоме з більшовицької преси. Як тонкий політик, наділений до того ж глибоким, вихованим на класичних взірцях естетичним чуттям, Ленін уже в тих перших публікаціях зумів побачити могутню силу майбутньої агітаційної роботи автора. Ось чому того ж 1913-го він так рішуче став на захист Дем'яна, коли між ним і правдистами виник конфлікт: «Щодо Дем'яна Бєдного продовжую бути «за». Не прискіпуйтесь, друзі, до людських слабостей! Талант — рідкість. Треба його систематично і обережно підтримувати». Скільки разів цитувалися ці рядки! Вони й досі не втратили своєї актуальності.

До останніх днів Ленін незмінно делікатно, але й твердо спрямовував роботу поета в річище потреб часу. Що й казати — Дем'яну дуже пощастило. Він і сам визнавав це багато разів. Та це потім. Спершу був шлях від Юхима Придворова до Дем'яна Бєдного. Шлях складний і драматичний. Почався він у степовому українському селі.

Озираючись на своє дитинство, Дем'ян щоразу згадував про нього з незмінною гіркотою. Чи не воно, дитинство, наклавши важкий відбиток на характер поета, стало однією з причин того, що потім ціле життя він наступав на горло своїй ліричній музі, віддаючи перевагу сатиричному, викривальному слову?

На чотирнадцятій сторінці метричної книги Покровської церкви села Губівки Олександрійського повіту Херсонської губернії (тепер Компаніївський район Кіровоградської області) читаємо, що у звільненого в запас бомбардира Олексія Софроновича Придворова і його дружини Катерини Кузьмівни 1(13) квітня 1883 року народився син Юхим.

Зберігається книга в обласному державному архіві. В тому ж таки архіві є й історична довідка про Губівку, про село у верхній течії річки Інгулу за 20 кілометрів на схід від райцентру та за 30 від Кіровограда. Засноване воно в 70-х рр. XVIII століття відставними солдатами. Першим поселенцем був солдат Ґуба, згідно з іншою версією — Ґуба Осадчий.

Хата Придворових стояла неподалік од тогочасного адміністративного центру села: поруч — шинок, трохи далі — управа. Дамо простір фантазії. Спробуймо уявити, як жадібно вслухався допитливий хлопець у гамірне велелюддя, яке оточувало його з ранку до вечора, у скрип коліс, у змовницьке перешіптування конокрадів, у гомін підпи-

лих мужиків, як заздрісно стежив він за строкатими юрбами циган, за валками підвід проїжджого люду, які рухались битим шляхом у напрямку Єлисаветграда.

Відомо, що дитяча пам'ять напрочуд гостра. Пережите, побачене, почуте в дитинстві стало для Бєдного тим джерелом, з якого він черпав матеріал для своїх поезій протягом усього життя. Хочу навіть потвердити, що губівський, а затим єлисаветградський «університети» значною мірою визначили його подальшу долю, бо саме тут він дістав перші гіркі уроки соціальної несправедливості, зіткнувся з щоденними людськими драмами.

Губівка — це одне з численних аракчеєвських військових поселень. Село не зазнало кріпацтва, та умови життя у ньому та подібних поселеннях були жорстокі. Щодо Придворових, то до цих бід долучилася й родинна трагедія: повсякденні сварки, пиятика, бійки, що, зрештою, спричинилося до загибелі глави сім'ї.

У 1918 році в «Правде» Дем'ян Бєдний видрукував вірш-спомин, присвячений цій порі. Завершується він так:

Попрощались и — домой.
Дома пахнет водкой.
Два отца — чужой и мой —
Пьют за загородкой.
Спать мешает до утра
Пьяное соседство.
— — — — — — — — — — — — — —
Незабвенная пора,
Золотое детство!

Гіркий цей усміх крізь сльози стане ще зрозуміліший, коли звернемося до автобіографії поета: «Придворов Юхим Олексійович, селянин села Губівки Херсонської губернії Олександрійського повіту — таке моє справжнє ім'я і звання. Пам'ятаю я себе, одначе, спочатку міським хлопчиком — років до семи. Батько тоді служив сторожем при церкві єлисаветградського духовного училища. Жили ми удвох у підвальній комірчині на десять карбованців батьківської зарплати. З семи років і до тринадцяти мені довелося витерпіти каторжне спільне життя з матір'ю в селі у діда Софрона, на диво чулого старого, який любив і жалів мене дуже. Що ж до матері, то... якщо я залишився жильцем на цьому світі, вона щонайменше в цьому винна. Тримала вона мене в чорному тілі і била смертним боєм. Під кінець я став подумувати про втечу з дому».

У шістдесяті роки студенти-філологи Кіровоградського педінституту ім. Пушкіна, очолювані кандидатом філологічних наук І. Жарких, зібрали матеріали, які висвітлюють деякі моменти біографії Дем'яна Бєдного. Пощастило записати спогади губівських старожилів: І. Заїкіна, Т. О. Олійникової, С. К. Заїкіна, Д. Г. Кучмистенка, І. С. Момота, двоюрідної сестри поета Олени Степанівни Шило та інших. Всі вони добре знали Придворових. Істотна деталь: першою звернула увагу на обдарування хлопця губівська вчителька Марфа Семенівна Куликова. Вона й порадила Олексію Придворову продовжити освіту сина. Дем'ян виніс із Губівки не тільки тяжкі спогади, а й незабутні враження від народної пісні, від розповідей, казок і легенд того ж таки улюбленого діда Софрона, від краси степових краєвидів.

В родных полях вечерний тихий звон,—
Я так любил ему внимать когда-то
В час, как лучи весеннего заката
Позолотят далекий небосклон,—

згадував пізніше поет. У Губівці він уперше прилучився до поезії Крилова, Некрасова, Шевченка.

Біографи і дослідники творчості Дем'яна Бєдного припускаються неточностей, коли йдеться про його дитинство. В одній з книжок сказано, що мілкий Інгул розділив Губівку на дві половини. На лівому березі, мовляв, жили українці, на правому — росіяни, нащадки колишніх військових поселенців. Насправді ж усе не так. Інгул тут у кінці минулого століття був не мілкий, а такий, що в ньому, як запевняють губівці, часто топилися коні і люди. Доречно згадати, що з цими краями пов'язаний останній татарський наскок на Україну. Татари, розбившись об неприступні мури земляної фортеці, яка поклала початок місту Єлисаветграду, змушені були відкотитися назад.

Не розділяв Інгул поселення на українців і росіян. Губівка — село українське. Але була в ній вулиця, яку називали Руською, або Руською лінією. Жили на ній переселенці з Росії. Колись село по обидва береги Інгулу було одне. Потім розділилося на Губівку і Тарасівку. З того місця, де стояла хата Придворових, добре видно тарасівські косогори з мальовничим напливом лісу. Його насадили, щоб перепинити шлях піскам.

В одній із статей стверджується, що Дем'ян навчався в тій самій школі, яка зараз носить його ім'я. Це вигадка. Приміщення колишньої земської школи збудували у 1906 році, коли Придворов був уже студентом Петербурзького університету. Цей факт красномовно потверджує металева табличка з датою народження будови, вмурована у її стіну. Вчився ж Юхим не в земській, а в церковнопарафіяльній школі.

Время темное, глухое...
И забитость и нужда.
Ой ты, времечко лихое,
Мои юные года!
Перед кем лишь мне, парнишке,
Не случалось спину гнуть?
К честным людям, к умной книжке
Сам протаптывал я путь.

Якою ціною дісталася наука Юхиму Придворову, згадував колишній його однокласник Ісай Момот: «Він був найхудіший серед усіх сільських дітей, завжди недоїдав. Дід, бувало, варив йому картоплю в лушпинні»...

Спритний хлопець, не гребуючи нічим, підробляв, як міг. Засвоївши церковнослов'янську мову і добре володіючи українською, він вільно почувався скрізь і за будь-яких обставин. Не без гумору потім розповідав: «Я взагалі спец по похоронах був. Псалтирі читав. Жив я з дідом. Бідність несказанна, нічого нема. Ну, думають, доброго псалтирщика взяти — треба карбованця, а я за двогривеника. Вночі: «Вставай. Бабка Силантиха померла». Ну, я спритно з печі — і двадцять копійок забезпечені. Хутенько прочитав і швидше в паці на вулицю грати. Попик — той спроквола, а я — недорого,— небіжчик мене обшахру-

вати не міг, але живі обмахорювали. Як було заведено, псалтир я мав покласти на хустку. Псалтир мій, хусточка хазяйська, яку я з собою і забираю. Ну, мені й покладуть копійок за п'ять-сім таку, що раз шморгнув і нема її. І ось я, бувало, читаю псалтир і потім подивлюся, гарна хустка чи ні».

Жахливе життя, але воно наснажувало спостережливого хлопця такими знаннями, які годі було почерпнути навіть з наймудріших книжок, і воно ж гартувало його характер, мовби готуючи до нелегких випробувань. Волею щасливого випадку, завдяки приїздові вельможного філантропа, якого сільський хлопчик привітав власними віршами, стала реальністю мрія про подальше навчання. Замість єлисаветградської шпалерної майстерні, куди за домовленістю мав потрапити юний Придворов, він несподівано опинився у київській військово-фельдшерській школі. Для інших це було пекло, для нього, за його ж словами, майже рай. Ще б пак — там не треба було думати ні про одяг, ні про їжу. Оте його красномовне, висловлене в риторичній формі свідчення,— можливо, найпереконливіша ілюстрація до жорстокої правди дитинства, якого, по суті, не було. Так, губівський та єлисаветградський періоди відіграли в життєдіяльності поета роль особливу, якщо не вирішальну. Все це легко простежується у самих віршах. Хіба крилатим псевдонімом він зобов'язаний не губівському селянинові, своєму дядькові Дем'яну? А «Пісня діда Софрона» хіба не звідти? А знання побуту, звичаїв, вірувань, живої народної мови?

Вся подальша доля Дем'яна Бєдного складалася в місті, але коріння його назавжди лишилося в рідному селі. Безліч спостережень він виніс саме звідти. Про це згадують дуже багато людей, і зокрема письменник і полярний мандрівник Макс Зінгер.

Немає вже в Губівці хати Придворових, немає приміщення церковнопарафіяльної школи: її зруйнували фашисти під час окупації. Немає й людей, які пам'ятали хвацького онука діда Софрона. Проте лишилося чимало такого, що має безпосередній стосунок до поета. Через дорогу, якраз навпроти його дворища, ще міцно стоїть стара хата, в якій зараз проживає Ганна Тимофіївна Північенко. Господині далеко за сімдесят. Вона пам'ятає окремих членів родини Придворових, зокрема діда Софрона, факти, що з ними пов'язані, яскраві деталі побуту того часу. Та й хата її мало чим відрізнялася від тієї, сусідської: обов'язкова приналежність кожної сільської оселі піч, широка лежанка, дубовий сволок поміж кругляками балок на стелі, маленькі віконця, глиняна долівка. Є в хаті потемніла від часу, кута залізом скриня, якій, либонь, не одна сотня років. («Цю скриню ще бабуся моєї мами одержала у спадок від своєї бабусі»). Є й речі, які близькі за часом до пори Дем'янової молодості. Ну, ось хоч би ця рекламна красуня, яка прагне привернути увагу до того, що давно припало пилом забуття: «Суконно-мануфактурний магазин Акива Когана в Єлисаветграді. Велика Перспективна. Дім Шатова. Щотижневе одержання сезонних нових модних товарів російської і закордонних фабрик».

Таїсія Онисимівна Подкладенко набагато молодша від баби Гані, але і їй є що розповісти.

Стійка людська пам'ять. 39 років працювала в Губівській школі імені Дем'яна Бєдного вчителька Ганна Федорівна Задирака. Вона добре знає історію рідного села, часто згадує, як «мамин брат пригощав вічно голодного хлопця млинцями». Працівникам місцевого музею конче потрібно негайно записати розповіді цих та інших старожилів Губівки. Завтра, можливо, буде пізно...

Можна по-різному ставитися до творчості поета, чимало в його доробку написано поспіхом, вторинного, а то й непотрібного. Мабуть, тільки в полемічному запалі можна було написати такі рядки:

Урал — бензин! На славу — качество!
И в этом качестве все дело!
Нет, соловьи, луна — чудачество!
Читать и слушать надоело!

Навіть п'ять знаків оклику не переконують, що «соловьи, луна — чудачество». Зате вони добре віддають дух часу, одержимого прагненням індустріалізації.

Дем'ян Бєдний незрушно стояв на передовій своєї вируючої епохи. В самій статурі цього на диво життєрадісного чоловіка, з його блискучою здатністю до імпровізації, в'їдливого жарту-експромту, навіть містифікації, завжди жила готовність до навального наступу і рішучого опору. Своїм богатирським зростом, пристрастю, ненатленною жагою боротьби, вмінням давати дошкульну відсіч супротивникам він нагадує Володимира Маяковського.

Сучасний дослідник творчості Дем'яна Бєдного І. Евентов дійшов висновку, що в обох поетів «...були спільні теми, нерідко — схожі методи реалізації матеріалу, аналогічні прийоми використання класики і фольклору. Легко піддаються порівнянню з цього погляду окремі їхні твори, надто ті, які створено в перші роки Радянської влади, наприклад, «Пісня рязанського мужика» Маяковського і «Гатчинський урок» Бєдного, «Казка про дезертира» Маяковського і поема Бєдного «Про Митька-бігунця...» Безперечно, цей перелік можна було б продовжити, особливо якщо згадати роботу Маяковського у «Вікнах РОСТА».

Стосунки між ними були дуже непрості, як непрості були умови того часу. Дем'ян вороже ставився до «Лефу», різко, часто безпідставно критикував Маяковського, але визнавав, що в його творчості представлено «одну з найсильніших, мальовничих, своєрідних, неповторних сторінок чудової книги, де зібрані скарби російської поезії». Маяковський твердив, що «вірші Дем'яна Бєдного — це правильно усвідомлене соціальне замовлення на сьогодні, точна цільова настанова — потреби робітників і селян», з гордістю говорив за кордоном про мільйонні тиражі книжок Дем'яна Бєдного.

У навальних, залізних ритмах «Головної вулиці», під якою міг би поставити підпис і Маяковський, вчувається невідворотний поступ незчисленних мас:

Трум-ту-ту-тум!
Трум-ту-ту-тум!
Движутся, движутся, движутся, движутся,
В цепи железные звеньями нижутся,

Поступью гулкою грозно идут,
Грозно идут,
Идут,
Идут
На последний, на главный редут...

Щороку на Кіровоградщині у день народження Дем'яна Бєдного проводиться обласний день поезії. Пригадується, як з нагоди цього свята один з акторів місцевого драматичного театру читав у Кіровограді на центральній площі імені Кірова «Головну вулицю». Люди слухали як заворожені. Мимоволі подумалося про те, як тісно пов'язана з цим містом біографія поета. Тут він жив у дитинстві, тут чотири роки служив фельдшером, тут готувався до складання іспитів за повний курс гімназії, писав вірші. Звідси ж написав заяву на ім'я ректора Санкт-Петербурзького університету, старанно вивівши зворотну адресу: «Єлисаветград. Вокзал». Дивну, одверто скажемо, адресу. Чому «вокзал»? Чи в такий спосіб єлисаветградський фельдшер кидав виклик університетському начальству, висловлював тверде переконання, що, незважаючи ні на які перешкоди, все одно буде вчитися? Чи прощався назавжди з містом своєї молодості, усвідомлюючи, що вороття назад нема? Хай там що, але, вже вступивши до університету, він наступного року знову відвідав рідне місто. Цей факт відомий. Відомо й інше: того року студент історико-філологічного факультету став свідком революційних заворушень на заводі Ельворті, нинішній «Червоній зірці».

У руки біографів поета потрапив цікавий документ, який має пряме відношення до вступу випускника київської військово-фельдшерської школи до Петербурзького університету. Це так зване свідоцтво про звільнення. Ось його текст: «Дано сіє відставному бомбардиру Херсонської губернії Олександрійського повіту Новгородківської волості села Губівки Олексію Софроновичу Придворову в тому, що відправленню сина його Юхима в навчальний заклад губівська сільська громада із свого боку перешкод ніяких не чинитиме.

Червня 15 дня 1904.
Сільський староста Сотников.
Писар Бульба».

Після 1905 року Дем'ян Бєдний у Єлисаветграді більше не бував. Але зв'язок його з рідним краєм не обірвався. Він продовжився у його творчості. У квітні 1919 року в єлисаветградській газеті «Комуніст» був надрукований вірш-послання поета «Меншовикам». А в квітні 1920-го на першій сторінці місцевої газети «Известия» редакція вмістила вірш «Приречені», в якому гнівно розвінчувалися втікачі за кордон. На той час Дем'ян Бєдний був уже широко знаним у масах, слово його звучало на всю країну.

Тим часом у біографії Дем'яна ще чимало нез'ясованого. Місцевим краєзнавцям є над чим подумати: майже зовсім не висвітлене чотирирічне перебування фельдшера Ю. Придворова у єлисаветградському госпіталі. Немає сумніву, що ентузіастів на шляху пошуку ще чекають несподіванки.

Дем'ян Бєдний належав до тих характерів, у яких не було розходження між словом і ділом. Він писав, як думав, і думав, як писав. В цьому його сила і слабкість. Точніше — промахи. Вони були. Перегинаючи в полеміці, Дем'ян інколи вдавався у крайнощі, грішив спрощеністю. Йому не вистачало далекоглядності, щоб правильно поцінувати яскраву кінотворчість Довженка. Інколи він і сам розумів свою неправоту, хоч і не завжди визнавав це. З друзями і з ворогами Дем'ян прагнув говорити відверто. Варто б поміркувати над його творами у контексті сучасного літературного процесу. Зараз декларативність у поезії сприймається як свідчення авторської неспромоги. Забувається, що цим оголеним прийомом часто послуговувались класики, що він вимагає вищої мужності — мужності прямої мови. Дем'ян не боявся декларацій. Кращі з них вибухової сили.

Пою. Но разве я «пою»?
Мой голос огрубел в бою,
И стих мой... блеску нет
в его простом наряде.
Не на сверкающей эстраде
Пред «чистой публикой»,
восторженно-немой,
И не под скрипок стон чарующе-напевный
Я возвышаю голос мой —
Глухой, надтреснутый,
насмешливый и гневный.

Відомо, яку популярність здобули його «Проводи». Їх підхопили мільйони. Збереглося цікаве свідчення В. Сидельникова про народний варіант цієї пісні. В деяких місцях він суттєво відрізнявся від авторського. Ознайомившись з ним, Дем'ян Бєдний захоплено визнав слушність народної правки і редагування. Власне, один із секретів популярності Дем'яна в абсолютності його слуху, настроєного на хвилю народної стихії. Його вірші вчили напам'ять, читали вголос, співали на свої мотиви. Популярність Дем'яна була воістину фантастична. Це визнавали навіть запеклі вороги. Так, у серпні 1919 року ростовська білогвардійська газета «Жизнь» опублікувала телеграму такого змісту: «В Полтаві розстріляний Дем'ян Бєдний, відомий більшовицький поет-пропагандист, який збирався, але не встиг утекти в поїзді військового комісара. Захоплений у полон, він заслужено покараний за свою зрадницьку діяльність по розбещенню народних мас і за образу християнства». Як виявилося потім, що насправді загинув командир загону імені Дем'яна Бєдного.

Поет рішуче протестував проти витлумачення своєї творчості як факту тільки літературного. Виступаючи на Першому з'їзді письменників, він сказав дуже переконливі слова: «Я, як чорнороб, не гребував у роботі ніякою темою. Все йшло на потребу часові і дії. У 20 томах моїх віршів не шукайте філіграннних шедеврів. Агітаційна майстерність має свої закони. Агітатор кидає у ворожий табір не троянди, а розривні снаряди». І далі: «...я належу до породи міцнозубих. Я до того ж сатирик. У мене бивні. І цими бивнями я служив революції 25 років. Правда: не молоді бивні. Старі. З надломами і почесними зазубнями, одержаними в боях. Але бивні ці, смію вас запевнити, ще міцні».

Що можна додати до цих слів? І чи треба додавати взагалі. Бездоганно володіючи до-

сконалою зброєю сатири, відродивши на новому грунті криловську байку і тим самим спростувавши думку про її анахронізм, Дем'ян Бєдний довів універсальність своєї зброї у двобої із старим світом. Але він був ще й проникливим ліриком. Коли дізнаєшся про цю сторону його спадщини, не полишає відчуття жалю за нереалізованістю потужного ліричного хисту. А. Войтоловська згадувала, як вони з чоловіком з подивом і захватом слухали ліричні вірші поета — глибокі за почуттям, незвичайної краси і милозвучності. Дем'ян читав довго і натхненно. А потім похмуро сказав: «Тепер забудьте про це». То було в роки несправедливого замовчування його імені. Невдовзі Дем'ян спалив свій архів. У ньому загинула і його лірика.

Н. Крупській належить свідчення про те, що в останній рік життя Ленін «...любив слухати вірші, особливо Дем'яна Бєдного. Але подобалися йому більше не сатиричні вірші Дем'яна, а пафосні».

Значним є внесок поета у Лениніану. «Ніхто не знав...», «Сніжинки» — ці твори стали хрестоматійними.

Шли лентою с пригорка до ложбинки,
Со снежного сугроба на сугроб,
И падали, и падали снежинки
На ленинский — от снега белый — гроб.

Новою гранню засвітився ліричний талант Дем'яна у роки Великої Вітчизняної. Засукавши рукава, старий майстер з молодечим запалом поринув у роботу і знову вразив усіх своєю продуктивністю. Він не встиг дізнатися, що 144 його земляки-губівці полягли в боях з гітлерівцями. Але кращі слова, сказані ним, належать і їм, полеглим. Такі слова йому вдавалося сказати не раз.

По ночам, воскрешенный любовью народной,
Из могилы холодной
Русский мальчик встает
И навстречу немецкому фронту идет.
Его взгляд и презреньем сверкает,
и гневом,
И, все тот же — предсмертный! —
храня его вид,
Белый голубь сидит
На плече его левом.
«Кто идет?» — ему немец кричит, часовой.
«Месть»,— так мальчик ему отвечает.
«Кто идет?» — его немец другой
Грозным криком встречает.
«Совесть!» — мальчик ему отвечает...

Дем'ян Бєдний був завзятим бібліофілом і книголюбом. Його авторитет серед книжників вважався незаперечним, а бібліотека однією з найкращих. Серед книжок Дем'яна було чимало раритетів. У 1938 році поет передав свою велику книгозбірню — понад 30 тисяч томів — державі.

Чи всі знають, що в'їдливий сатирик і байкар писав свої вірші й українською мовою. Частина їх вміщена у найповнішому восьмитомнику, окремі, здається, так і лишилися на сторінках періодичних видань. Що ж до української тематики, то Дем'ян ніколи не був до неї байдужий. Володимир Сосюра згадував: «Мені було дуже приємно погомоніти з ним рідною мовою».

Дем'ян Бєдний належить не тільки минулому. Сам приклад його — людини з народу — повчальний самовідданим служінням народу. Уроки оперативної майстерності, ним продемонстровані, не минули даремно. Їх добре засвоїли його талановиті учні. Та й сам Дем'ян продовжує боротися своїм дошкульним словом.

Он не вор, не расхититель,
А при честности при всей —
Настоящий ротозей.

Ну хіба не актуальні рядки?

Дем'яна Бєдного завжди насторожували недоброзичливість і чванливість у поводженні з людьми. Особливо не зносив він цього серед видавничих працівників. «Сидить надутий індик, потонувши у кріслі, дивиться байдужими очима, а автор примостився на краєчку стільця, як прохач. Куди це годиться?! Письменник за самою природою своєї професії не може бути прохачем. І вже зовсім не зрозуміле явище, коли письменник, одержавши адміністративну посаду, починає адмініструвати, починає командувати своїми побратимами по перу. Ні, в літературі це неприпустимо. При Іллічеві такого чиношанування не було». Ленін був для нього взірцем у всьому.

Цікаво, що, можливо, найточніші слова про автора «Головної вулиці» сказав поет, якого сам Дем'ян визнавав не без обмовок, хоч і віддавав належне його новаторському поетичному хисту. Цим поетом був Борис Пастернак. Він сприймав Дем'яна Бєдного як самобутню постать революції. «На такі явища, як Дем'ян Бєдний,— твердив Пастернак,— треба дивитися не під кутом зору естетичної техніки, а під кутом зору історії». Краще не скажеш.

МОРСЬКИЙ ПОРТ

МИХАЙЛО ТКАЧУК,
капітан портового флоту

ЗІ СЛУЖБОВОГО ВХОДУ

Хтось із відомих геофізиків сказав, що нашу планету безпідставно називають Землею. Мабуть, її слід було б перейменувати в планету Океан, зважаючи на співвідношення води й суходолу, з яких вона складається. І тому практично з кожного морського порту незалежно від його географічних координат можна без пересадки дістатись будь-якої точки земної кулі, аби тільки тут було обладнане пристановище для кораблів.

Так, морські порти овіяні вітрами далеких подорожей. Проте ми не завжди замислюємось над тим, яку роль вони відіграють у житті кожного з нас, хоч ми ніколи не подорожували морем і взагалі живемо в найсухопутніших регіонах. Тому що саме через порти надходять до нас заморські товари: устаткування, сировина та й більшість екзотичних продуктів, що закуповуються за кордоном на засадах взаємовигідної торгівлі. Апельсини з Марокко, грейпфрути з Куби, кава з Бразілії, рис із В'єтнаму. У зворотному напрямку йде радянський експорт.

Одне слово, порти — це не тільки початок або кінець шляху для пасажирів, а й величезні транспортні вузли, де здійснюється перевалка вантажів.

Україна — республіка морська. На її пароплавство припадає майже чверть вантажних морських перевезень СРСР. Основні її порти — Одеський, Іллічівський, Херсонський, Ждановський, Ізмаїльський, Ренійський, наче ворота, широко розчинені в навколишній світ. Звідси відпливають кораблі майже в п'ятсот портів, які функціонують у ста країнах. Тут, у свою чергу, швартуються судна під іноземними прапорами.

Звичайно, усі наші вітчизняні порти різні за своїм розташуванням, технічним оснащенням та умовами роботи. Водночас є у них і спільні, часом дуже гострі проблеми, від розв'язання яких значною мірою залежить кінцева мета морських перевезень. Деякі з цих проблем висвітлюються у пропонованому читачам нарисі на прикладі Ізмаїльського порту. Автор нарису не тільки досвідчений моряк, а й член Спілки письменників України. Йому, як то кажуть, і карти в руки. У даному випадку маємо на увазі штурманські карти.

ШУКАННЯ ОПТИМАЛЬНИХ ВАРІАНТІВ

Щоб подивитися на сучасний морський порт зі службового входу, треба неодмінно проминути одну з численних прохідних, де вашу перепустку пильно перевірять. Потім перед вами постануть місткі склади, контейнерні термінали і стоси вантажів, вантажів просто неба. Ще далі — під'їзні путі з вагонами, причали, на яких без каски з'являтися заборонено: коли вам на голову випадково впаде якийсь ящик з крана чи велика банка з повидлом, то щоб відбулись лише переляком. Побачите також, як крани видобувають заморські вантажі з трюмних глибин. Судна тут під різними прапорами: Ізмаїльський порт підтримує транспортні зв'язки з сорока країнами світу.

Та враження ваше не буде повне, якщо хоч побіжно не оглянете численні підрозділи допоміжної служби, портову електростанцію, диспетчерську, де завжди для прийняття рішень обмаль часу, і, звичайно, морський вокзал.

Але центральна постать порту — докер. Він завжди на видноті. Має сучасну уніформу, як правило, пашить здоров'ям, бо цілий рік працює надворі.

Але все це тільки зовнішня сторона порту. Щодо внутрішньої, то проблем тут, ясна річ, не менше, аніж на залізничному вузлі.

Отож спробуємо глибше розібратися в численних складових, що становлять виробничу єдність такого динамічного підприємства, як морський порт.

У сорок четвертому році в Ізмаїльському порту було лише два крани, два справних причали, кілька десятків тачок і лопат — ото і вся матеріально-технічна база. Сьогодні ж навіть ті, хто зводив рідний порт з руїн, не впізнають його. Причали, склади, комунікації, інженерні споруди простяглися вподовж Дунаю на п'ятнадцять кілометрів. Порт має свій флот, своїх будівельників, своїх ремонтників і ще десятка зо два підрозділів, служб та відділів, що покликані забезпечити ритмічну переробку всіх експортно-імпортних вантажів.

Без сумніву, порівняння з тим, що було років тридцять-сорок тому, вражає. Але є ще й інший погляд: співвідношення досягнутого з накресленим. Між іншим, і мету часто доводиться коригувати, якщо вона була неправильно сформульована.

Наведу приклад. Кілька років тому створено другий вантажний район. Проте глибина біля причальної лінії виявилася недостатньою. Тому судна часто доводиться обробляти на рейді, там же організовувати перевантаження, що обертається подвійними витратами.

Який же вихід? Очевидно, треба будувати нові причали — рити затон і споруджувати їх уже в затоні, щоб Дунай своєю підступною течією, яка часто міняє глибину, не дістав їх. Формуючи титульний список на одинадцяту п'ятирічку, Держплан врахував наші пропозиції. Глибину в затоні збільшено, причали побудовано. Але вони позбавлені вкрай потрібних інженерних комунікацій та елементарних умов для докерів, які працюють просто неба протягом дванадцяти годин. Соціальний бік справи не врахували.

«ПРОДУКЦІЯ» ПОРТУ

«Продукцією» результат роботи порту можна назвати, ясна річ, лише умовно, бо ніяких матеріальних цінностей у звичному розумінні цього слова порт не виробляє — за винятком хіба що деяких завдань Продовольчої програми, будівництва госпрозрахунковим методом житлових, соцкультпобутових споруд. Основний наш клопіт — це надання найдешевших, оперативних послуг власникам суден по розвантаженню і завантаженню, обслуговування товаровласників та пасажирів. При цьому не слід забувати, що транспортні послуги входять в остаточну ціну споживної вартості товару, суттєво підвищуючи її.

Які ж конкретно послуги надає порт? Перш за все вантажні операції — перевалка, сортування, зберігання товарів. Крім того, у команди судна, що прибуло в порт, виникає цілий ряд невідкладних постачальницьких, технічних і матеріально-технічних проблем, які стосуються і стану судна, і самих моряків. З ними капітан звертається у відповідні портові служби. Таким чином, порт бере участь у комплексному обслуговуванні флоту в найширшому розумінні цього слова. Крім цього, морський вокзал — важлива ланка туристичних та звичайних пасажирських перевезень. Для пасажирів порт — початок або кінець дороги, про що мова нижче. Тому всі судна тут обслуговуються цілодобово, без вихідних. Перелік потрібних його пасажирам послуг капітан зазначає у заявці ще на підході до порту.

Кілька слів про саму організацію робіт у порту. Вона має свою специфіку і суттєво відрізняється од роботи, скажімо, в цехах фабрики чи заводу. Цех докерів, як уже було сказано,— це відкритий сонцю і вітру причал. У докерів, як і в екіпажу судна, одне робоче місце на всіх. Це колективна праця не тільки як соціальне, а й суто організаційне поняття.

Отож уявімо собі, що судно, залишивши за бортом певну кількість миль, ошвартувалося біля причалу. Частина екіпажу відразу ж зійшла на берег. Вахтова служба і другий помічник капітана залишаються на борту, готуючи судно до розвантаження. Уявімо також, що воно прийшло з дружнього нам Алжіру і що в його трюмах товари з Африки — апельсини, упаковані в спеціальні ящики. І ось за сигналом стивідора, виконавця вантажно-розвантажувальних робіт, докери зайняли свої робочі місця. Портальний кран, скоряючись командам сигнальника, нагинає гак. Докери в трюмі чіпляють захвати на гаки піддона — спеціального пристрою, на якому лежать ящики. На якусь мить він зависає в повітрі і затим, змінивши напрям руху, опускається на причал. Дівчата-тальмани (так тут називають обліковців) знімають кілька ящиків і відправляють їх на експертизу. Товар переважують і відразу ж перепроваджують у залізничний вагон. Через два-три дні фрукти вже лежатимуть на прилавках магазинів Києва, Москви, Ленінграда.

Тож чим усе-таки вимірюється якість і кількість «продукції» порту? Є кілька технологічних, економічних та фінансових показників, серед яких вантажооборот, собівартість, продуктивність і прибуток головні. Ці показники прямо або побічно визначаються фактором часу. Час перебування судна в порту під розвантаженням-завантаженням, час сорту-

вання та зберігання вантажів, час, потрібний для виконання безлічі матеріально-технічних замовлень флоту. То яка ж вартість робочого часу портовиків у сумарній вартості перевезень? Вона досить висока, а в Ізмаїльському порту становить близько сорока відсотків — показник у галузі спільний для портів, що перебувають в однакових умовах. До цього слід додати, що і час стояння судна біля причалу порівняно з його загальним часом експлуатації також становить близько сорока відсотків,— збіг аж ніяк не випадковий, він випливає з умов роботи флоту.

БРИГАДНИЙ ПІДРЯД

Думка про те, як організувати роботу по-новому, вперше виникла в одеситів. Ізмаїльські докери перейняли досвід Анатолія Барановського. Але пішли далі — створили в порту дві наскрізні укрупнені комплексні бригади на госпрозрахунку. Одну з них нині очолює лауреат Державної премії СРСР 1985 року Микола Зубенко. Про вади старого, дрібнобригадного методу він розповідає так:

— Уявіть собі — ранок. Початок робочого дня. В одній із бригад з якихось там причин хтось не вийшов на роботу. До речі, плинність кадрів у порту тоді була дуже велика. Сімсот чоловік брали на роботу протягом року, а шістсот звільняли. Тож бригада, в якій немає хоча б одного докера, вважається неповноцінною, не відповідає вимогам робочої технічної карти. Не може, скажімо, у вагоні працювати одна людина, якщо там потрібні двоє. Запланований варіант для бригади ламається. Доводиться терміново організовувати інший або ж розформовувати бригаду — і перерозподіляти людей. Тепер у бригаді понад триста чоловік! Відповідно з'явилися і нові моральні параметри. Конкретніше? Сьогодні я добре працюватиму, зроблю якнайбільший внесок у спільну справу, а завтра — ти, хоча ти мене не бачиш і не знаєш, як я працюю. Ти у другій зміні. І ще один дуже важливий момент: сьогодні зовсім щезли суперечки про вигідні і невигідні роботи. Якщо вигода — то одна на всіх!

Сучасний морський порт неможливо уявити без службово-допоміжного флоту. Ізмаїльський порт, наприклад, нараховує близько ста суден — самохідних і несамохідних. Враховуючи особливості порту, а також річки Дунаю, слово «допоміжний» не зовсім повно відбиває суть.

Найперш треба враховувати, що з восьми тисяч суден, які щороку відвідують порт, сімдесят відсотків мають потребу в тому, щоб їх підвели до причалу, ошвартували, а потім — після вивантаження-навантаження — знову вивели на рейд. Таким чином, близько 5600 суден не можуть обійтися без вчасної оперативної допомоги. І саме таку допомогу, що не припиняється ні вдень, ні вночі, подають судна-буксирувальники.

Постає питання: скільки ж їх, буксирувальників, треба мати, щоб в оптимальному режимі обслуговувати таку кількість суден? Учені товариші з «ЛенморНДІпроекту», маючи намір допомогти Ізмаїльському порту, запропонували своє розв'язання проблеми. Та коли вони приїхали, маючи у своїх портфелях уже готові рекомендації, то виявилося, що вихідні дані для розрахунків бралися з діяльності типового порту, без урахування місцевих умов. Даремним був їхній труд, неприйнятними рекомендації.

Друга не менш важлива функція портофлоту — постачання суден бункером: паливом, водою, мастильними матеріалами. Проте не всі танкери, які має у своєму розпорядженні порт, за своїми тактично-технічними даними відповідають місцевим умовам.

Становить інтерес і ще один дуже суттєвий аспект економічної діяльності суден допоміжного флоту. В пониззі Дунаю розташовані, крім Ізмаїла, міста-порти Рені, Кілія, Вилкове і новий порт Усть-Дунайськ — база ліхтеровозів. Три останніх не мають залізнично-дорожнього сполучення. Тому водна транспортна артерія Дунай є для них головною. Каботажні перевезення між ними здійснюють суховантажні судна портового флоту.

А втім, при плануванні обсягу перевезень не обходилось і без курйозів,— і один з них хочеться нагадати, бо він переконливо свідчить про неприпустимість принципу планування «від досягнутого».

Якось навесні Дунай у своїй нижній течії вийшов з берегів, та так широко і бурхливо, що затоплення загрожувало українській Венеції — місту Вилковому. Було терміново створено штаб рятувальних робіт. Перевезення потрібних матеріалів і вантажів лягло в основному на судна портового флоту. І ось на наступний рік для них затверджується план перевезень з урахуванням і тих, які робилися в екстремальних умовах!

— Довелося доводити, що повінь аж ніяк не вихідний пункт для планування,— розповідає про цей випадок заступник начальника порту по економіці Юрій Анатолійович Кисельов. Раніше як було? Диспетчер дає завдання капітанові буксира: взяти таке-то судно на нижньому рейді, допровадити його до причалу. Судна різні, потужність і маневреність їхня також неоднакова. І тягне невеличкий буксир важезну баржу, як мураха. До того ще й вітер парусить, течія несе не туди, куди слід. І раптом хтось, дивлячись на муки капітана, гукає з іншого судна: «Давай-но підсоблю! Мені тут, коло причалу, крутитися зручніше. А ти тим часом іди на нижчій рейд. Тягни наступну».

Так, а може, й не так народилася ідея бригадного методу, за першість якої сперечаються кілька капітанів. У всякому разі, безперечним є те, що з'явилася вона як наслідок спостерігання роботи суден портового флоту. От де вже справді не було горезвісних вольових рішень!

Отже, всі судна портового флоту були об'єднані у дві бригади. Бригада суден-буксирувальників — бригадир Станіслав Єшкін. І бригада суден місцевих перевезень, яку очолив Олександр Курис. Структуру внутрішньобригадної праці диктують умови роботи на суднах, тобто вахтова служба. Кожну чергову вахту, що заступає на дванадцять годин, очолюють капітани. Один з них бере на себе ще й функції змінного бригадира. А органом, який на громадських засадах організує та об'єднує бригаду, є її рада. Тепер уже нічого не приховаєш — ні порушень дисципліни, ні виробничих недоробок.

Слід сказати, що така система одержання завдання на всю групу суден звільняє диспетчера від необхідності обробляти величезну масу інформації і через те приймати іноді

поспішні рішення, що спричиняються до прикрих помилок.

Якщо поглянути в суднові журнали кожного буксирувальника, то можна помітити, що час роботи і їхня завантаженість неоднакові. Інакше й бути не може: інтенсивність праці залежить від обстановки в порту. Однак загальна завантаженість бригади вища, ніж була раніше, що зумовлює високий кінцевий результат.

— Наша бригада, бригада суден кабо:ажних перевезень, була створена у травні 1984 року,— розповідає її бригадир Олександр Курис. — Складається вона з двох ланок: суховантажні судна та судна-танкери. Робота на спільний наряд відразу ж довела свої переваги, зникли суперечки про вигідні та невигідні вантажі. Будь-який вантаж має бути доставлений вчасно, точно за адресою і без втрат. Тому нині вже не дивина, коли одне судно поступається причалом іншому, якщо це вигідно для всієї бригади.

РЕЗЕРВИ ПРИСКОРЕННЯ

Минулої п'ятирічки Ізмаїльський порт не раз посідав призові місця в галузі. Проте час ставити нові, складніші завдання. Їхня суть полягає в тому, щоб вантажі замовник одержував не тільки вчасно, а й платив за доставку якомога дешевше. Таке поняття, як залежаний вантаж, давно слід здати в архів. Але тут постає одна з тих суперечностей, які дедалі частіше зустрічаються в економіці. Вчасно — це, по суті, означає звести до мінімуму ще існуючі транспортні неузгодження, котрі поглинають час, надати перевагу найвигіднішому — прямому варіантові перевантаження: судно — судно, судно — вагон, вагон — судно, минаючи складські операції. В той же час повсюдне впровадження такого варіанту пов'язане з доконечною потребою додаткового придбання нової техніки, із збільшенням основних виробничих фондів, заміною їх дорожчими, що неминуче призведе до збільшення транспортних витрат.

Так, наприклад, уже сьогодні, щоб перевантажити контейнери за принципом «борт — борт», потрібні портальні крани вантажопідйомністю сорок тонн і зі стрілою на вильоті сорок метрів. Але їх у нас немає.

На жаль, ще далеко не всі мислять такою економічною категорією, як кінцевий народногосподарський результат. Часто його, цей бажаний результат, через численні, як сказав би моряк, міжвідомчі рифи та паперові перекати погано видно. От, скажімо, сільськогосподарське знаряддя чи інша потрібна народному господарству техніка, що місяцями лежить на складах порту. Хіба не ясно: якщо вона не доставлена вчасно, колгосп або завод зазнають великих втрат. Тим часом облік таких втрат не відбито в жодних, навіть найдокладніших статистичних таблицях. Щоб прискорення стало дійсністю, потрібен цілий ряд невідкладних заходів — як науково-технічного, так і організаційного та соціального плану.

Передусім слід зазначити, що хоч порт у цілому й оснащений сучасною технікою, яка відповідає кращим світовим аналогам, багатьох проблем щодо цього ще не розв'язано. Скажімо, не зовсім задовольняє довжина причальної лінії, потрібна для обробки суден згідно з комплексним обслуговуванням, особливо морських. Значна кількість транспортних суден — близько 2 млн. тонн вантажів — обробляється в рейдових умовах або на неустаткованому березі. Дається взнаки і те, що частина вантажно-розвантажувальної техніки та техніки підсобних підрозділів морально й фізично застаріла, виробила свій амортизаційний строк і підлягає заміні.

Однак, зважаючи на невідкладність питання систематичного оновлення основних виробничих фондів, найперше наголошуємо на підвищенні ефективності використання вже існуючої техніки, на удосконаленні технології переробки вантажів. Вчимося переймати передовий досвід, тісно співпрацюємо з науковими закладами країни, зокрема з Інститутом електрозварювання імені Є. О. Патона.

Я вже говорив про те, що Ізмаїльський порт має зв'язки з багатьма країнами світу. Такі зв'язки з ними має і пароплавство в цілому. Тож, буваючи у відрядженнях за кордоном, наші люди пильно придивляються до того, як у тамтешніх портах організовано працю. Вони відзначають, що порти Західної Європи займаються тільки стивідорськими роботами, а зв'язок, енергетика, обслуговування механізмів — то все прерогатива міських властей. У всякому разі, цей закордонний досвід становить певний інтерес і вартий уважнішого вивчення.

Особливості морських портів, зокрема Ізмаїльського, полягають у тому, що споруджені вони на перетині річкових, морських, залізничних та автомобільних шляхів. І тому вирішення багатьох проблем транспортних операцій залежить значною мірою від погодженої роботи усіх суміжників.

Пошуки розв'язання цієї проблеми привели до створення спеціального органу — координаційної ради Ізмаїльського транспортного вузла.

КООРДИНАЦІЙНА РАДА

До неї ввійшли представники всесоюзного об'єднання «Союззовніштранс», залізничної станції Ізмаїл, морського порту та адміністрації Радянського Дунайського пароплавства. Очолює раду начальник порту, заступає його начальник залізничної станції.

Одним з доволі гострих питань є переведення імпортних вантажів на водний та автомобільний транспорт, з тим щоб зменшити нестачу залізничних вагонів. І хоч тут заплановано порівняно невеликий обсяг, навіть він не виконується. З одного боку, об'єднання Міністерства зовнішньої торгівлі не дають відповідних рознарядок, а з другого — одержувач відмовляється оплачувати такі перевезення. Причина — високі тарифи, тобто одержувач згоден чекати, доки вантаж доставлять залізничним транспортом, оскільки він дешевший, ніж автомобільний. Але це також вузьковідомчий підхід, бо держава зацікавлена, аби устаткування і товари були доставлені за призначенням якнайшвидше.

Скажемо одверто: постанов щодо цього, причому на різних рівнях, не бракує. Так, наприклад, згідно з однією постановою, імпортні вантажі не повинні затримуватися в порту більше десяти днів. Проте, буває, осідають вони тут на багато місяців. А тим часом транспортно-експлуатаційна контора на численні, часто відчайні, телеграми клієнтів незмінно відповідає: «Вантаж не вивозиться

через брак вагонів». Отож вагони, вагони, вагони... Мабуть, це слово найчастіше звучить на кожній диспетчерській нараді, на кожній координаційній раді.

Минулого року, скажімо, залізничники недодали порту сім тисяч вагонів. Приблизно стільки ж відійшло звідси впорожні. Залізничники пояснюють це своїми виробничими умовами. Однак не важко зрозуміти і докерів, які, замість того щоб скористатися прямим варіантом «судно — вагон», тим самим удвічі зменшивши транспортні витрати, змушені завалювати вантажами причали, склади. У кінці року весь другий вантажний район перетворився на величезний контейнерний термінал, на якому контейнери стояли уже в три поверхи. В порту скупчилося близько 80 тисяч тонн імпортних вантажів.

— Олексію Федоровичу,— звернувся я до начальника порту Тєхова,— проясніть, будь ласка, таке питання. Порт закиданий вантажами, вагонів подають недостатньо. А проте, як підкреслив у своїй вітальній телеграмі міністр морського флоту СРСР, порт успішно виконав п'ятирічний план, має добру репутацію. В чому тут справа?

— У тому, що порт спроможний в окремі періоди приймати вантажів удвічі-утричі більше норми, що він зобов'язується берегти їх — це і є його робота. Вона входить у план. Але з погляду одержувачів вантажів таке зберігання зовсім ненормальне явище. Буває, лежать сільгоспмашини по півроку, а то й більше і не потрапляють у колгоспи до початку робіт. Ну, а з позиції портовиків, машини ці — товар, який не швидко псується. А от цитрусові, скажімо, ми зобов'язані відвантажити якнайшвидше.

На черговому засіданні координаційної ради постало досить цікаве питання — одне з тих, які порушують звичну ділову ситуацію. Але цікаве воно перш за все не так виробничою, як моральною стороною, або тим, що зараз називають людським фактором.

Начальник карантинної служби захисту рослин Вячеслав Михайлович Стинга на засіданні ради сказав:

— Цитрусові, які ми незабаром отримуватимемо з Єгипту, потребують фумігації (обкурювання хімічними речовинами. — **М. Т.**). Наші постачальники не можуть провести її на належному рівні. Для цієї процедури потрібне ще й залізничне полотно, де б можна було поставити «десятку» — состав з десяти вагонів. І мати навколо неї вільний простір радіусом не менше тридцяти метрів.

Слід зввважати ще й таке. Карантинна служба захисту рослин — дуже важлива ланка нашої роботи. Порт іще ставить перешкоду на шляху всіляких комах-шкідників. Середземноморська плодово-овочева муха — страшенно ненажерливий паразит. Занесення його на наші поля спричинило б велике лихо.

Помічник начальника порту по вагонних перевезеннях Олександр Григорович Попов одразу ж подумки зробив приблизні підрахунки. Він зазначив, що не шість-сім годин потрібно для повної операції, включаючи обкурювання, провітрювання, переставляння вагонів, а десь близько двадцяти.

— А чому б цю фумігацію,— додав він,— не робити безпосередньо на суднах, коли вони ще стоять на рейді? Адже на них хоч-не-хоч залишаються личинки паразита.

Простій вагонів — це його, Попова, кровна турбота. Але й затримка судна, якщо воно простоюватиме зайву добу,— не менші, якщо не більші втрати.

— Дезинфекція на судні робиться кожного разу,— сказав начальник карантинної служби. — Але як спеціаліст я стверджую, що фумігація на судні не дасть бажаних наслідків. Після неї продукти можна відразу ж викидати на смітник. Тому судновий варіант відпадає.

Усі присутні дружно повернули голови у бік начальника залізничної станції Миколи Андрійовича Ковальчука.

— На станції немає місця, всі тупики зайняті.

Начальник порту глянув у бік начальника карантинної служби:

— Пишіть листа. В управління залізниць і в «Союззовнішстранс». Поясніть обстановку, просіть допомоги.

Після засідання я звернувся до Олександра Григоровича:

— Але ж відповідь з управління буде однозначна: вжити заходів, обладнати, знайти і т. д.

— Безумовно.

— То навіщо ця канцелярська петля?

Олександр Григорович усміхнувся:

— За ініціативу часто б'ють. Адже фумігація — це робота з отруйними речовинами. Уявіть собі таку цілком можливу ситуацію. Ви виявляєте ініціативу, берете на себе відповідальність — і раптом нещасний випадок. На вас кричать: «Хто, хто дозволив?» Коли ж згори дають «добро», ми, звичайно, мобілізуємо резерви, оголосимо понаднормові — і зробимо.

Я потім довго міркував над цим цікавим сюжетом, намагався зрозуміти, яке рішення є правильне, а яке перестраховницьке. І, чесно кажучи, теж не дійшов однозначної думки. Очевидно, питання про «карність» ініціативи ще не зняте з порядку денного.

ПРО ДИСПЕТЧЕРСЬКУ СЛУЖБУ

На другому поверсі старого кам'яного будинку на території порту, з вікон якого добре видно і Дунай, і крани, і судна коло причалів, у наріжній кімнаті — диспетчерська. Кожного ранку тут, так би мовити, в муках народжується добовий план. Щодо мук, то це, мабуть, не перебільшення. Подумайте самі: «новонароджений» має бути вагою не менше 35 тисяч тонн. Такий самий вантаж, потрібний для переробки, треба закласти і в план наступної доби. Але головне — організувати і забезпечити його виконання. Причому труднощі реалізації добре узгодженого у всіх ланках плану залежать не тільки від вагових категорій, залучених матеріальних засобів і трудових ресурсів. Труднощі ще і в тому, що не завжди напохваті вичерпна інформація про підхід суден, подання вантажів і вагонів. А немає її часто тому, що обстановка в порту швидко міняється і її, буває, просто неможливо передбачити. Так, наприклад, луна вибуху на Чорнобильській АЕС відразу ж відбилася на підході іноземних суден, а ті, що стояли біля причалів, вимагали, щоб їм зробили дезактивацію — змивали уявний радіоактивний пил. Крім того, як уже мовилося, порт — це

динамічний транспортний вузол, що складається з безлічі різновідомчих ланок. Саме їх і треба зістикувати.

Тому вранці краще і не потикатися до кімнати диспетчерів. Усі тут зосереджені, усі заклопотані. Дзвінки, уточнення, перевірки і ще раз перевірки.

Головний диспетчер порту Анатолій Васильович Сахно дивиться у вікно:

— Здається, «Зеніт» швартується коло причалу.

«Зеніт» — це комфортабельний рейдовий катер управління пароплавства, так би мовити, транспорт для високого начальства. Очевидно, це білосніжне судно і було причиною стурбованості, що тінню майнула на обличчі головного диспетчера.

— От і довгождана московська комісія прибула,— проказав він. — Негайно їдемо на другий комплекс, по дорозі поговоримо.

У машині Сахно продовжив:

— Капітан теплохода «Василь Шукшин», маючи на увазі саме цю комісію, просить розвантажити судно замість тридцяти шести годин за дванадцять. Чому? Щоб уникнути зустрічі з комісією. І це йому вдасться, якщо він достроково вийде в рейс.

«Василь Шукшин», правда, ще на підході. Але капітан уже заздалегідь думає про те, як убезпечити екіпаж від можливих неприємностей. І його можна зрозуміти: озброївшись багатотомовими інструкціями, члени комісії обов'язково щось та знайдуть. Уявіть у зв'язку з цим і моральну обстановку на судні. Тільки-но відгримів якірний ланцюг — судно ошвартувалося. Моряки поглядають на годинники — кожен чекає зустрічі з рідними, сім'єю. І тут маєш — перевірка!..

Спеціалісти, затримані на судні, відповідатимуть на запитання невлад. Толку не буде. А комісія, написавши купу зауважень, склавши грізні акти, зіпсувавши усім настрій, подасться до Москви — подасться з почуттям добре виконаного обов'язку. Ніхто, звичайно, не проти комісій, які намагаються глибоко розібратися в суті справи. Ми тільки проти «кавалерійських наскоків», перевірок заради перевірок.

— В судноводійській практиці є такий термін — маневр відхилення,— каже Сахно. — Застосувати його — право капітана. Йому видніше, йому треба вірити. А в даному разі, якщо на справу дивитися суто офіційно, капітан «Шукшина» просить тільки одного — сприяння у достроковій обробці судна.

— І як ви це зробите? Адже строки дуже стислі.

— Проте цілком реальні. Телеграму з відповіддю я вже йому дав. Нехай завчасно, ще на підході до порту, готує судно до розвантаження. А моя турбота — звільнити причал, де є сорокатонний кран. Крім того, треба врахувати глибини коло причалу, осадку судна.

Повертаємося до питання про комісії.

— На жаль,— продовжує головний диспетчер,— їхня робота часто вимірюється валом, тобто кількістю зафіксованих зауважень, помічених хиб. А треба не тільки виявляти хиби, зафіксувати, записати і доповісти... Треба ще й допомогти позбутися їх.

Тим часом приїхали на територію другого вантажного комплексу. Вийшли з машини і пішли на причал. Біля нього стояло суховантажне судно, з трюмів якого портальний кран за допомогою грейфера черпав сліпучо-білу розсипчасту речовину — цінне добриво для наших полів.

Вивантаження провадилося прямим варіантом. На причал під'їздили машини, і в їхні кузови з грейфера сипалося добриво. Але робилося це так недбало, що і весь причал, і вся дорога вкрилися цукристо-білою речовиною.

Анатолій Васильович намагався навести якийсь лад, усовіщав і картав бригадира,— але це була не його вина. Справа в поганій підготовці вантажних машин.

— Одержувач, у даному разі РАПО,— сказав Анатолій Васильович,— підписує документи на вагу, яка лежить в трюмах. А от скільки він вивезе на поля, користуючись такими дірявими, непристосованими кузовами, цього ніхто точно не знає. Кінцевий результат губиться десь у приблизних підрахунках...

Чим же все-таки займаються в диспетчерській?

У змінно-добовому плані, який лежав перед молодим диспетчером другого вантажного району Сергієм Потєхіним, я нарахував сорок шість суден, які він повинен був швидко обслужити і, не затримуючи, відправити в черговий рейс. Крім того, щозміни подається під навантаження близько сотні вагонів, простій яких, якщо диспетчер нерозпорядливий, іде, як правило, за його рахунок. Під час чергування диспетчер повинен тримати в полі зору усі зв'язки такого складного, динамічного виробництва, як морський порт.

Диспетчер Семен Крупій, поділяючи думку свого колеги, вважає:

— Перш за все треба уважно вивчити план. Оцінити обстановку. Особисто я відразу бачу де, що і як. Тобто де можливі кращі варіанти. Маю в резерві два-три. Намагаюсь наперед прокрутити їх у голові і вибрати той, який вирішить долю плану.

ЦІНА ПОМИЛОК І НЕДОГЛЯДІВ

Вночі дівчина-тальман, виконуючи вказівки стивідора, подалася на причал розшукувати контейнер, який терміново треба повантажити на судно, що відходить у Грецію. Але була неуважна і переплутала номери. І в Грецію пішов зовсім не той контейнер, якого там чекали. Почалося бурхливе листування, наслідком якого стали офіційні санкції — порт заплатив штраф шість тисяч карбованців. Винну покарали в дисциплінарному порядку, позбавили премії. Втираючи сльози, визнаючи провину, дівчина зверталася і до старшого тальмана, і до стивідора, і до вантажного помічника капітана: «А ви куди дивилися?» І мала рацію: повинна ж бути система надійного контролю, яка б унеможливлювала подібні помилки. Такої системи поки що нема.

Судно ошвартувалося біля причалу. Докери приготувалися вивантажувати кутиковий метал, як і значилося в документах. Але коли відкрили трюм, то виявилося, що метал зовсім не кутиковий, а листовий. Нарікаючи, докери йдуть у такелажну, здають стропи і отримують нове пристосування, потрібне саме для цього вантажу.

Перелік помилок можна було б продовжити — і на рівні диспетчерської, і на рівні інших підрозділів порту.

А тепер кілька слів про інші рівні, про які

досі якось не заведено було говорити або говорилося скоромовкою і з деякою оглядкою.

Три роки тому в Дунайському пароплавстві організували систему ліхтерних перевезень, яка відразу ж довела свою економічну ефективність. Базою ліхтеровозів став Усть-Дунайськ — порт у гирлі Дунаю. Щоб забезпечити ліхтеровози паливом, потрібні спеціальні судна — танкери-бункерувальники, які могли б працювати в умовах і річки, й моря.

Хай би там що, але танкери «Десна» й «Ангара», запропоновані Міністерством морського флоту, не відповідають умовам плавання по Дунаю і специфіці Ізмаїльського порту, в якого немає власної бункерної бази. Експлуатація танкерів виявилася складною, та й дорого коштує. Бо вони спроектовані й побудовані без урахування місцевих умов.

Говорячи про ліхтерну систему, треба мати на увазі ще й таке. Її безперечна економічна перевага — це доставка вантажів «від дверей до дверей». Однак ліхтери теплохода «Юліус Фучик» та інших однотипних з ним — судна з доволі глибокою осадкою. І тому вгору по Дунаю не завжди можуть іти. Частина їх стає коло причалів Ізмаїльського порту і перекидає вантаж на інші судна, що мають меншу осадку. Отож не врахували, здавалось би, дрібниці — перемінних глибин річки.

У штурманській справі, крім усяких інших поправок на курс, котрий має благополучно допровадити судно до бажаної гавані, є ще й так звана «поправка на дурня». Тобто на таку ситуацію, яка зовсім не вкладається в рамки здорового глузду, але виникнення якої досвідчений штурман завжди повинен мати на оці, якщо хоче благополучно, без аварій водити свій корабель. На жаль, ця застережна система не завжди спрацьовує. Тож треба пам'ятати про ціну помилок, за які доводиться дорого розплачуватися.

ПРО ТЕ, ЧОМУ ВИНИКАЮТЬ КОНФЛІКТНІ СИТУАЦІЇ

Цієї ситуації, що спричинила конфлікт, могло б і не бути. Бо не було ні дій на межі ризику, ні якихось інших об'єктивних передумов. То що ж все-таки сталося?

Про бригаду докерів, очолювану лауреатом Державної премії СРСР Миколою Зубенком, ми вже згадували. Працювала вона у попередньому кварталі так само добре, як і завжди. Не було ні порушень трудової дисципліни, ні відхилень од вимог технології і техніки безпеки. Та напередодні зарплати докерам оголосили, що премії вони не отримають. Де ж вона поділася? Запитання природне, і можна зрозуміти обурення докерів.

І от у відділі праці і зарплати зібралися керівні працівники, аби переконати Зубенка: все гаразд.

— Миколо Георгійовичу, справа в тому, що банк зменшив фонд матеріального заохочення на тридцять тисяч карбованців.

— Чому?

— Та тому, що тепер основний показник, який дає право на фонд заохочення,— обсяг перероблених вантажів, а не економія на стоянні суден, як було досі.

— Але при чому тут моя бригада?

— При тому, що банк фінансує не одну бригаду, а весь порт!

— Ви маєте претензії до роботи бригади?

— Ні. Але бригада тільки частина колективу. Оцінюють же і нагороджують увесь колектив.

— А докери працювали погано?

Одне слово, розмова пішла по замкнутому колу. І чимось була схожа на приказку: «Я йому про Хому, а він мені про Ярему». Представникам адміністрації врешті-решт урвався терпець:

— От і поясніть докерам, що їхні претензії безпідставні. Якби весь колектив, тобто усі підрозділи порту, робив те, що слід, тільки тоді можна було гарантувати високий кінцевий результат. І, звичайно, премію.

Якби весь колектив!.. Тобто єдиний наряд на порт! Один докер, скажімо, запізнився на роботу, а премії позбавляють усіх без винятку. Чи немає в такій постановці питання намагання іти «попереду прогресу»? Для роботи на єдиний наряд порт не мав ще достатнього економічного та соціального підгрунтя.

Бригада — поки що організація замкнута. Її члени бачать свого і вірять своєму. Є коефіцієнт, що визначає старанність, працелюбність і майстерність кожного. То чому немає коефіцієнта, коли йдеться про підрозділ в цілому? І чому він має відповідати за промахи інших підрозділів або за несприятливу ситуацію, що виникла не з його вини? Ось про що думав Микола Зубенко.

— То ви зрозуміли, чому бригада залишилася без премії?

Зубенко мовчав. На прощання кинув:

— Я буду звертатися у відділ праці і зарплати пароплавства.

Особисто мені здавалося, що банк правий і даремно бригадир клопочеться. Джерелом премії може бути тільки одне — виконання плану портом з основних показників. Якщо його немає — яка може бути мова про премію?

Тижнів через два по тому я поцікавився, чим закінчився конфлікт.

— У пароплавстві відповіли: докери не винні.

— Отже, премію їм дали?

— Так.

— Але ж банк не дав грошей?

— В тому-то й справа, що дав.

— Умовили?.. Не можна, мовляв, кривдити передову бригаду?

— Ні. Банк не та організація, яку можна умовити. Просто розрахунки по фонду матеріального стимулювання виявились неправильні.

— Отже, докери обурювалися справедливо?!

Який урок корисно було б винести з цієї конфліктної ситуації? В остаточному підсумку небезпечні не помилки — вони часом неминучі,— а невміння робити з них практичних висновків. Або ще гірше — коли, озброївшись амбіцією, вперто наполягають на своєму: «А я все-таки так вважаю...» Що тут вважати, коли все вже стало на свої місця.

ПРО КОМПОЗИТНІ ВАНТАЖІ, СТАТНАВАНТАЖЕННЯ І НОВІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМ

І знову про вагони. За існуючих потреб їх у країні не вистачає. В експлуатаційників є така величина: статнавантаження на вагони — середня планова норма, обумовлена особливостями вантажу і кількістю поданих вагонів. І, звичайно ж, залізничники не дуже охоче беруть ті вантажі, які не «тягнуть план». Наприклад, сінокосарки. Ними можна завантажити лише піввагона — сім штук, не більше. Кожна важить тисячу двісті кілограмів. Отже, вагон везтиме вісім тонн чотириста кілограмів. «Ми не можемо возити повітря! — заявляють залізничники. — Це невигідно і для суспільства, і для галузі!» Резон? Резон. Отже, тупик? Ні. Вихід дуже простий — композиція вантажів. Тобто поєднання таких, які можна везти разом і в одному напрямку. Звідси і назва — композитні вантажі. Але саме тут і треба думати — підбирати, шукати, завчасно планувати. Наприклад, є у порту сталь, залізо, труби. То спочатку треба повантажити їх, а зверху, скажімо, косарки.

Думка про суміщення вантажів народилася кілька років тому у наших стивідорів. Ось і вдалося збільшити статнавантаження. А якщо врахувати, що частину вантажів ми переключили на місцеве перевезення, то в підсумку тільки минулого року вдалося вивільнити 18 тисяч вагонів. Отож стара приказка про те, що вагон не гумовий, явно потребує уточнень.

Якось на координаційній раді прозвучала репліка на адресу заступника начальника порту по експлуатації Вадима Петровича Федорова-Кухаря:

— А вагони трясти ви не забуваєте?

— Трясемо, аякже! — відповів тоді Вадим Петрович. — Маневровий тепловоз добряче смикає їх туди-сюди...

Здавалось би, не ділова розмова, а пуста балаканина. Насправді ж вона мала сенс. Йшлося про завантаження вагонів-зерновозів, що їх, як з'ясувалося, треба «потрясти», як це робить, скажімо, добра господиня, наповнюючи банки сипучими продуктами. Одне слово, це один з простих і надійних заходів, якими ми, покладаючись на комп'ютери, часто нехтуємо, а тим часом саме в цьому і полягає справжній господарський підхід.

— Чим я сьогодні заклопотаний? — повторює моє запитання заступник начальника порту. — Новими умовами соціалістичного змагання. Я тільки-но їх одержав. Це вантажооборот, імпорт, експорт, продуктивність праці, собівартість... Подив викликає лише пункт, що стосується до каботажних перевезень. У загальному вантажообороті вони становлять дуже незначний відсоток. Часом їх просто немає. Нема чого возити!.. Проте нам планують сталу цифру. Тож уявіть собі таку ситуацію. План січня порт виконав до тринадцятого числа — і, очевидно, це буде рекорд місячного плану по вантажообороту в зимових умовах. Але місцеві перевезення підводять. Що робити? Возитимемо пісок. Щоправда, він може пролежати рік або й два, поки не знадобиться, але інакше плану ми не виконаємо.

Що ж виходить? План будь-якою ціною! Але така практика давно себе зжила. І вороття до неї немає.

«ЛАСКАВО ПРОСИМО В СРСР!»

За компетентним свідченням туристів, а також моряків, які багато бачили на світі морських вокзалів, Ізмаїльський справляє враження. Схожий він на величезний білий трипалубний теплохід, що назавжди кинув якір на березі. На парадному вході написи мовами придунайських країн: «Ласкаво просимо в СРСР!»

Нижче, за течією річки, розкинувся парк. Начальник вокзалу Георгій Павлович Кудря кожного року висаджує в ньому троянди. Їх безжально зривають приїжджі і місцеві жителі, а він настійливо продовжує садити, кажучи, що люди врешті-решт зрозуміють справжню красу і що вона полягає зовсім не в тому, щоб милуватися нею комусь одному.

Проте вокзал — це вокзал, навіть якщо він і прикрашений трояндами. Придбавши квитка на ділову чи туристичну поїздку, пасажир намагається швидше полишити його гомінкі зали з людськими водовертями, навіть якщо стіни тут викладено оригінальною мозаїкою, що зображує історію міста Ізмаїла.

Працівники вокзалу переймаються не лише естетичними проблемами. Вважається, що вокзал — це таке підприємство, яке економічно може існувати тільки завдяки дотаціям. Адже своєї продукції він не випускає, вантажів не переробляє. Проте винятки все-таки є. Це морські вокзали Одеси, Сочі, Ялти і Риги,— вони не потребують дотацій, бо самі дають прибуток.

Джерелом їхніх доходів є сервіс, тобто кількість та якість послуг, наданих суднам, екіпажам і пасажирам. Зрозуміло, матеріальна база послуг — основні виробничі фонди: причальна лінія, приміщення, інші складові вокзального механізму. Користуючись цими фондами, вокзал робить амортизаційні відрахування державі. Але, в свою чергу, бере плату з тих, хто користується ними. Так, скажімо, судно, яке стоїть коло причалу, за один погонний метр його платить три копійки за годину. Цифра, що на перший погляд здається суто символічною, перетворюється на чотиризначну, якщо врахувати довжину суден і час їхнього стояння біля причалу. Крім того, швартовий збір, комісійні за продаж квитків та сувенірів і т. д.

У витрати також входить зарплата робітників та службовців, неминучі ремонтні роботи. І тут варто сказати, що хоч вокзал прийняли від будівельників дванадцять років тому, ремонтується, перебудовується він і досі.

Через те що основні витрати — це зарплата, виникає найпростіша економічна спокуса: зменшити їх, скоротивши вокзальний персонал. Але цей резерв уже майже повністю вичерпано! Десять років тому на вокзалі було 72 робітники, а тепер лише 45. Скоротили заступників і помічників начальника вокзалу, інших працівників. Залишились: чергові по вокзалу, касири, берегові матроси, сантехніки, садівник, прибиральниці. Немає довідкового бюро, жодного носильника — і це на вокзалі, де протягом однієї навігації буває понад півмільйона пасажирів, а в період літнього сезону — близько трьох тисяч на добу, в тому

числі жителі навколишніх сіл, які везуть на базар свої продукти.

Очевидно, таку буденну професію, як вокзальний носильник, відміняти ще ранувато. Очевидно також і те, що на морських вокзалах, де немає безперервного потоку пасажирів, доцільно суміщати цю професію з іншою за прикладом: матрос-моторист, шкіпер-моторист, ланковий-стивідор, капітан-механік — нововведення, широко розповсюджене на флоті, котре довело свою життєвість і щодо вирішення кадрової проблеми, і щодо підвищення зарплати низькооплачуваним працівникам.

Сьогодні вокзал бере участь в обслуговуванні двох пасажирських ліній. Одна з них, місцева, досить жвава, доповнена суднами на підводних крилах. Але через те що причал у селищі Приморському на березі Чорного моря зробився непридатний і ремонт його затягнувся на довгі роки, туристи не можуть повною мірою скористатися з цієї лінії. За словами Кудрі, вокзал через це втрачає понад 50 тисяч пасажирів на сезон. Але є ще й друга лінія, туристична — «від Альп до Чорного моря», одна з найпопулярніших у світі, економічна ефективність якої не викликає жодних сумнівів. Курсують по Дунаю на цій лінії сучасні комфортабельні судна під радянським прапором, сервіс на яких успішно змагається з кращими закордонними фірмами.

— Суть сучасного сервісу подорожування полягає також і в тому,— каже Георгій Павлович,— щоб свої послуги вокзали пропонували заздалегідь, маючи на увазі свої обмежені можливості у час «пік». Для цього ми вивчаємо інтенсивність і напрямок потоків пасажирів, їхні потреби в тому чи іншому виді сервісу. Так, наприклад, пасажирів туристичної лінії «від Альп до Чорного моря», тільки-но вони прибули в Ізмаїльський порт і зійшли на берег, ми відразу направляємо на теплохід, який уже чекає на них. Він прямує далі, по Чорному морю, вздовж берегів Криму і Кавказу. Таким чином вони оминають вокзал.

— Отже, насамперед треба думати про пасажира, його комфорт, а не про те, як узяти з нього зайвий карбованець?

— Безумовно. Ось, наприклад, екскурсбюро. Воно частину квитків на судна реалізує само, минаючи наші каси. Відбирає у нас комісійні. Проте ми не нарікаємо. Товкотнеча на вокзалі — скажіть, кому вона до душі? Отож на першому місці, звичайно, пасажир, але й про економіку ми не забуваємо. З першого січня вісімдесят сьомого року порт перейшов на повний госпрозрахунок і самофінансування. І само собою зрозуміло, що кожний його підрозділ, в тому числі і вокзал, має бути рентабельним.

ПОРТ МАЙБУТНЬОГО

Якось під час бесіди з заступником начальника порту по економіці Юрієм Анатолійовичем Кисельовим мова зайшла про те, що з фондового прибутку порт уже досяг планових показників, і сталося це головним чином завдяки наявності високотарифних вантажів. У розмову втрутився Юрій Олександрович Мойсеєв, начальник відділу праці і зарплати. І те, що він сказав, на перший погляд, видавалося підривом економічних основ. Але, мабуть, тільки на перший погляд.

— Високий прибуток порту — це показник недосконалості транспортної системи. Що, по суті, становить цей прибуток? Ціна наданих послуг. Але послуги мають бути якнайдешевші. Адже суспільство найперше зацікавлене у зменшенні споживної вартості кінцевого продукту. За Марксом, у неї входять і транспортні витрати. Отже, ці витрати повинні бути дуже незначні. Наприклад, ми одержуємо прибуток за перевалку вантажів. Навіть застосувавши ліхтерну систему, не можемо поки що обійтися без перевалочних робіт. А це ж сізіфова праця, не кажучи вже про те, що при цьому допускається близько десяти відсотків втрат, які передбачені нормативами. А проте ми одержуємо прибуток. Чи не дивина? У порту лежить близько вісімдесяти тисяч тонн імпорту, вкрай потрібного споживачеві. Крім того, і так званих навалочних вантажів більше, ніж треба, особливо руди — її запаси зараз удвічі перевищують допустиму норму. Криворізькі гірники, видавши на-гора залізну руду, рапортують: «Ми перевиконали план!» Однак їхня праця, тобто руда, місяцями лежить на причалі Ізмаїльського порту мертвим капіталом. Нам платять проценти за її зберігання. Ми маємо прибуток. Вони, гірники,— так само. Ми ходимо в передовиках. Вони теж. А як використовується руда?

— Який же вихід?

— Вихід підказує саме життя. Товар, вантаж «від дверей до дверей» — ось вирішення проблеми. За допомогою контейнеризації, ліхтерної системи, пакетних та композитних вантажів. Це, до речі, уже практика сьогоднішнього дня.

— Ну, а майбутнього?

— Майбутнє порту — це порт без людей, або точніше — безлюдна технологія. У комп'ютери закладається робоча програма на зміну — куди і що вантажити. Оператор за допомогою дисплея лише стежить і вносить поправки. Між іншим, це вже не тільки завтрашній день. Порт Восточний у Примор'ї, побудований за такою схемою, саме так і переробляє відходи деревини: не видно звичних постатей докерів на причалах, не чути їхнього гучного «майна, віра!» Усе завантаження-вивантаження відбувається за допомогою автоматів та комп'ютерів.

Одне слово, заглянемо у майбутнє. У третьому тисячолітті на зміну традиційним портам прийдуть стикувальні вузли. Принцип «від дверей до дверей» позбавить порт від перевалки — основної роботи сьогодні. Таким чином, єдина транспортна система увійде в життя зовсім природно. Її основними компонентами будуть вагони, контейнери, пором, ліхтери, спецавтомобілі. Дорогі, громіздкі крани з часом взагалі зникнуть з причалів.

Але все це у майбутньому!

А поки що ми, буває, плутаємо і документи, які супроводжують вантаж, і самі вантажі, через що і судна простоюють, і вантажі осідають у портах. Думаючи про перспективи розвитку транспортних засобів, нам перш за все треба вчитися — вчитися діловитості, культури роботи на всіх ділянках, на всіх рівнях. Без цього неможливе ніяке прискорення.

ВАЛЕРІЙ БОЙЧЕНКО

РІДНА ХАТА

ЛЮДИ.
ПОДІЇ.
ЧАС

Рідна земля, рідний народ, рідна мати, рідна мова, рідна хата... Святі поняття, з яких починається Батьківщина. Ми звикаємо до цих слів, як до повітря, яким дихаємо, як до води, яку п'ємо, як до хліба, який їмо... Але трапляється, що ці вічні і звичні слова раптом сяйнуть в душу якоюсь несподіваною гранню. Так було зі мною в ту мить, коли я почув від херсонського поета Анатолія Кичинського, що є в Братському районі на нашій Миколаївщині село, в якому народилася його мати і яке зветься Рідна Хата!

Пригадую, носив я те відкриття у серці, як дитина носить у пам'яті мить, коли вперше побачила мамину усмішку чи сонячний промінець... І оповідав про своє відкриття кожній знайомій людині, і помічав, що не кожен розуміє мою радість. Коли ж почав гортати довідник «Миколаївська область», в алфавітному списку населених пунктів такого не знайшов... Невже помилка? Мабуть, якось випала назва... Не вірю — гортаю далі і раптом холону: виявляється, є в цьому довіднику своєрідний мартиролог — список пунктів, «виключених з облікових даних у зв'язку з переселенням жителів», а також «у зв'язку з об'єднанням їх з іншими поселеннями»... (Згадалось, як складалися колись списки неперспективних сіл). Ось тут, у другому списку, я й знайшов Рідну Хату і з болем подумав: яку ж неперспективну душу треба було мати, щоб наказом відібрати у села таке природне й таке високопоетичне ймено! Було таке відчуття, ніби померла рідна мені людина...

1.

І ось я в Братському районі. Золоті пшениці, зелені кукурудзи, квітучі соняхи... І села: давні, засновані ще запорожцями та селянами-втікачами й переселенцями-кріпаками. Предки тутешніх трудівників піднімали вікову цілину й ставали на шляхах татарських людоловів, розвозили на чумацьких мажах сіль та рибу з Криму й Прибужжя, разом з російським військом громили войовничих турків, виступали супроти самовпевненого Наполеона, не раз палили маєтки поміщиків, приймали в свої громади висланих сюди польських повстанців, щоб потім разом підніматися проти царизму. Палаючого 1919-го вони гуртуються в 3-й Братський полк — у запеклих боях з контрреволюцією від нього лишається 22 бійці, які згодом поповнюються добровольцями і стають регулярною частиною Червоної Армії. Нині братчани вирощують хліб і до хліба, виховують дітей, будуються... Та не хлібом єдиним живе людина — тут залюблені у творчість, у образне мислення, душею і серцем творять духовні скарби. Тут розквітала українська народна пісня, ремесла: ткацтво, вишивання, гончарство, ковальство, малярство... Зберігся, приміром, рушник Марії Федорівни Пинті, яка 1915 року вишила на нім серед степових квітів своє ім'я. То була жінка з села Костуватого. В ньому, до речі, народилася й славна Марія Садовська-Барілотті, незрівнянна співачка, яка стала першою серед славнозвісних виконавиць української народної пісні. А в сусідньому селі Кам'яно-Костуватому народилися двоє її братів, які стали пізніше корифеями українського професійного театру,— Панас Саксаганський та Микола Садовський. Славнозвісна родина Тобілевичів плекалася щедрою землею Миколаївщини та сусідньої Кіровоградщини — набиралася сили, натхнення, гідності народної. А ще тут, в нинішньому селі Мостовому, народився і ріс відомий український та російський винахідник М. М. Бенардос, творець дугового електрозварювання. Дивуєшся: яким різнобічним талантам земля нинішнього Братського району була рідною хатою! Як натхненно творили вони, не шкодуючи сил, аби уславити рідний народ, рідну землю, рідну культуру. І коли ми нині з гордістю кажемо про розквіт української національної культури в сім'ї народів-братів, маємо на оці й ці славетні імена, вписані в світову культуру золотими літерами, бо ж створене нашими земляками — то духовні основи і гордість культури нашої: і української, і всієї радянської, багатонаціональної, а отже, й найпотужніше джерело нашого подальшого духовного розквіту. І думається: як же дбайливо, глибоко й гордо шанують братчани і вся Миколаївщина саму пам'ять про ці феноменальні сплески народного духу, народної гідності, народної творчості! Адже саме Братщина (і ширше — вся Миколаївщина) — їхня рідна хата...

Але, виявляється, усе це лише мої емоції.

Хоча про батьківщину, про рідний народ, рідну землю, рідну мову, рідну культуру, рідну хату без емоцій говорити неможливо.

2.

Але тут варто зробити кількагодинну поїздку в сусідню область — на Кіровоградщину. Це недалеко — кілька десятків кілометрів від Братського.

Хутір Надія... Славетний культурний заповідник, знаний нами зі шкільної лави: тут творив великий український драматург І. Карпенко-Карий, тут бували П. Саксаганський, М. Садовський, М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Старицький... Заповідник-музей, створений любов'ю, наполегливістю та зусиллями наших сусідів, нині всесвітньовідомий. Численні делегації відвідують цю степову оазу — їдуть з областей України, з інших республік, з-за кордону. При в'їзді кожен переймається словами, написаними на брамі: «Хто б не ступив на цю священну для української культури землю, нехай згадає, що тут Карпенко-Карий написав кращі свої п'єси... Скиньте шапку і вшануйте ім'я великого українського драматурга».

Шануємо. Не тільки ми — цілий світ. Коли я, зачарований, ходив алеями саду, посадженого видатними діячами української культури, милувався могутніми дубами та осокорами, знайомився з експозицією музею І. Карпенка-Карого та інших корифеїв нашого театру, оглядав хату батька великого драматурга, поруч неспішно ступали також школярі з багатьох областей України, поодаль замислився Генеральний консул ЧССР, який саме над'їхав з Києва, а відтак у грубезній книзі відгуків ясніли теплі слова вдячності й любові, писані різними мовами... І як стало мені боляче й соромно, коли завідуюча заповідником Валентина Василівна Тобілевич, дізнавшись, звідки я, зауважила: «З Миколаєва до нас не їдуть...»

Не їдуть ні з Миколаєва, ні з Братщини, ні з інших районів краю корабелів та хліборобів, краю корифеїв. Я був вражений. Не хотів вірити. Невже таке може бути?..

3.

Знавці театрального мистецтва стверджують: Миколаївщина поділяє з сусідньою Кіровоградщиною славу батьківщини одного з вершинних досягнень світової культури — театру корифеїв, першого **народного** театру. Згадаймо свідчення великого К. Станіславського: «Такі українські актори, як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський, блискуча плеяда майстрів української сцени, вписані золотими літерами на скрижалі світового мистецтва». Вдумайтесь: в умовах неймовірного духовного гніту, коли царизм заборонив українську мову, коли саме слово «Україна» було найбільшою крамолою, наш народ народжує могутніх духом синів і дочок, які, підтримані передовими діячами братньої російської культури, створюють могутню народну трибуну — перший і єдиний у ті часи саме **народний** театр, перший український **професійний** театр, уперше запроваджуючи на сцені художнє відкриття світового значення — **сценічне режисерське мистецтво.** То вже через кілька літ (1887 р.) з'явиться режисура й на сцені французького «Вільного театру» і почне дивувати театралів Європи... А **першими** злагоджений акторський ансамбль на сцені створили наші земляки — корифеї українського театру! Це сталося 27 жовтня 1882 року в Єлисаветграді (нинішньому Кіровограді), коли українська театральна трупа М. Кропивницького поставила «Наталку Полтавку» І. Котляревського, і звідтоді й він, і його однодумці-земляки утверджували це велике відкриття на славу рідному народові, вірячи в його щасливу зорю. Недаремно ще до Великого Жовтня прижився за ними високий титул — корифеї театру.

Мільйонам людей добре знані факти, що свідчать про пов'язь корифеїв театру з землею Кіровоградщини. Згадаймо, хоча б побіжно, і ті, які закріпили й за Миколаївщиною славу батьківщини театру корифеїв. Саме тут, у Братському районі, як уже знаємо, народилися брати П. Саксаганський та М. Садовський і їхня сестра М. Садовська. Тут вони пізнавали важку долю народу-трудівника, запам'ятовували народні типи, які відтворювали на великих і малих сценах. На Миколаївщині, у селах Арбузинського, Доманівського та Вознесенського районів, минуло дитинство творця першої української професійної театральної трупи, актора, письменника й композитора Марка Кропивницького.

Або завітаймо у Миколаїв. Тут, по вулиці Інженерній, 2, у непоказному, звичайному зовні будиночку, в 1881—1883 рр. жив незабутній П. Саксаганський (взагалі прибув до міста року 1880-го). А в приміщенні міського театру (де нині міститься театр ім. Чкалова) П. Саксаганський уперше вийшов на професійну сцену — це сталося в 1882 році. Звідтоді це приміщення надовго стало сценою театру корифеїв під час численних гастролей, які нерідко тривали по місяцю, два чи й більше — ці стіни пам'ятають усіх видатних українських акторів тих часів! Стара миколаївська преса з величезним пієтетом писала про театр корифеїв. І не дивно — шанувальниками його мистецтва були Лев Толстой і Чехов, Станіславський і Рєпін, Бунін і Шаляпін, Чайковський і Коміссаржевська... А ось слова видатної російської актриси О. Яблочкіної: «Ми (актори Малого театру — **В. Б.**) вчилися у Заньковецької, Кропивницького, Садовського, Саксаганського грати просто, природно і красиво». Видатний російський театральний діяч В. Немирович-Данченко стверджував: «Після гастролей українського театру в Петербурзі Заньковецьку порівнювали з Сарою Бернар, але ми із Станіславським не згодні з цим, Заньковецька вища Сари Бернар, це геніальна актриса, рівної якій Росія не знала». Він же: «Садовський — це великий алмаз, а Саксаганський — шліфований брильянт». І знову В. Немирович-Данченко: «Зрозумійте: ви, українці, маєте пишатись — не було такого театру ніде, ні в Росії, ні в Європі». І підтверджуючи ці слова, російська театральна критика ставила театр, створений нашими земляками, вище німецького Мейнінгемського, який вважався в Європі вершиною європейського театру.

Ось яких велетів культури народили й виплекали наш рідний народ, наша рідна земля! Ось кого вирядила у світи наша рідна хата... А я стояв перед науковим співробітником музею-заповідника «Хутір Надія» Любов'ю Леонідівною Головатою, яка захоплено оповідала екскурсантам про вихідців з моєї рідної хати, і мені було соромно признатися в тому, про що мова піде далі...

4.

Живучи на хуторі, не хуторянству служили наші корифеї, а рідному народові. Тож чи може бути наша пошана до них більшою, аніж вони заслужили? Вона може бути лише меншою. Вона може бути й мізерною. А можна, виявляється, і взагалі про них нічого не знати...

Здобутки сусідів особливо сприймаються нині, коли одним з найголовніших завдань духовного прогресу нашого суспільства партія оголосила створення умов для всебічного розвитку особистості — інтелектуального, морального, естетичного... Без цього зараз неможливо розв'язати жодне зі складних і важливих завдань комуністичного будівництва.

В Кіровограді краєзнавчий музей створив широку експозицію про діяльність корифеїв, веде розшуки нових матеріалів, нещодавно відкрито й філіал музею — меморіальний будинок-музей М. Кропивницького. Йдеться також до створення ще одного меморіального будинку-музею корифеїв у приміщенні, де вони не раз бували, де жив І. Карпенко-Карий. Встановлено пам'ятник М. Кропивницькому. Його ім'я присвоєне театрові. На стіні його меморіальна дошка. Є вулиці, бібліотеки та школи, названі іменами корифеїв. Створено музей і в селі Арсенівці, де народився І. Карпенко-Карий. Ну, а про хутір Надію, музей-заповідник ми вже говорили. Щороку на Кіровоградщині проводиться театральне свято «Вересневі самоцвіти», на яке запрошуються письменники, театральні колективи з інших областей, зі столиці України. Колишнє село Бешбайраки носить ім'я М. Кропивницького, а в райцентрі — Бобринці — йому встановлено три меморіальні дошки, його ім'я присвоєне районному Будинкові культури, діє тут і музей корифеїв українського театру...

5.

А тепер знову повертаюсь до Миколаєва, одного з культурних центрів півдня України. Тут не знайдеш нічого, що сповістило б господарів та гостей міста: Миколаївщина теж рідна хата корифеїв нашої культури... Чи це вже так повелося, що ми байдужі до діячів культури, які народилися у нашому краї? Що й казати — гідне вшанування мають у нашому місті суднобудівельні традиції робітничої й революційної слави. Це треба тільки вітати. Але ж славен наш край і в культурному поступі Вітчизни: славетну сторінку цих традицій прикрашають імена творців світового значення... Однак тут знаходимо лише деякі знаки уваги до них. У Братському є вулиця Тобілевича та районна бібліотека імені Івана Тобілевича (це, однак, трохи дивує, адже в історію нашої культури Іван Тобілевич ввійшов під псевдонімом — Іван Карпенко-Карий). А ще в селі Кам'яно-Костуватому, у місцевій школі, є невелика кімнатка-музей корифеїв, на будинку школи меморіальна дошка П. Саксаганського. Хоч ця кімната надто скромна, але й за цей знак поваги до великих земляків скажемо добре слово подяки ініціаторам її створення — вчителям Георгію Леонідовичу Єременку та Асі Петрівні Білоус, правлінню колгоспу ім. 40-річчя Жовтня. Вони зробили, що змогли, і завдяки їх старанням тут, біля сільської школи, завершувалось свято «Театральна весна-86», яке вперше відбулося у нашому краї — в районах Первомайському та Братському.

Оце майже і все. Тож чи дивно, що миколаївці мало знають про своїх великих земляків? Настав час самокритично глянути на стан наших культурних традицій.

6.

Останнім часом у Братському районі сталися обнадійливі зрушення у музейному будівництві. Насамперед це стосується до села Новокостянтинівки, де створено перший на Миколаївщині народний музей. У цьому ж селі відкрився і перший в області музей народного образотворчого мистецтва. Це унікальний заклад, де зібрано зразки народної творчості. Працює тут і дитяча студія образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва «Джерельце». Шкода, що досі не здійснено ще одного своєрідного задуму — створення сільського фольклорно-етнографічного центру. Для нього вже відведено сільську хату, в якій планується відтворити колишній народний побут. А разом з тим це буде своєрідна майстерня, в якій діти набуватимуть навичок ткацтва, обробки дерева, лозоплетіння, вишивки: народні ремесла стали нині рідкістю на Миколаївщині, і зберегти, підтримати, відродити їх — означає не лише виховати майстрів, що вже саме по собі важливо й корисно, це означає розчистити глибинні замулені джерела, які напували душі людей почуттям приналежності до рідної землі, культури, до рідної хати. Це той корінь, який ніколи не дозволить людині стати перекотиполем, допоможе зробити її господарем на своїй землі.

Зрушилася справа й з музеєм винахідника М. Бенардоса у селі Мостовому. Нарешті розпочалося оформлення й районного краєзнавчого музею в Братську — для нього відведене непогане приміщення.

Що ж, початки увічнення пам'яті великих земляків варто всіляко підтримати і поставити здійснення цієї справи на державну основу, в дусі нашого часу: дбаємо про духовний розквіт людини-трудівника, і це потребує найширшого культурного будівництва, встановлення пам'ятників, меморіальних дощок, будівництва нових музеїв, створення комплексів, заповідників, культурних центрів.

Є всі підстави подумати й про створення в Миколаєві літературно-театрального музею.

Потрібна постійна дослідницька робота. Працівники обласного краєзнавчого музею могли б розпочати розшук нових архівних свідчень і матеріалів про життя й творчість земляків нашого краю. Упевнений, що Б. Тобілевич — внук П. Саксаганського, який

живе у Києві, поділився б своїми численними експонатами з майбутнім музеєм П. Саксаганського у Миколаєві.

Тут давно побутує думка про присвоєння імені П. Саксаганського Миколаївському українському театру драми та музкомедії, та в самому колективі театру до цієї ідеї чомусь байдужі. Дивно, адже велике ім'я повинно б наснажити колектив. Справою честі миколаївців є й присвоєння імен П. Саксаганського, М. Садовського, М. Кропивницького, М. Заньковецької, І. Карпенка-Карого вулицям рідного міста, а також школам та бібліотекам. Корабели Миколаєва могли б назвати свої судна славетними іменами. І, звичайно ж, давно назріла потреба спорудити пам'ятники корифеям театру у Миколаєві.

7.

Я свідомо зупинився саме на проблемі увічнення пам'яті корифеїв українського театру, бо в місцевій пресі це питання ставилось неодноразово, а зрушень жодних. Та хай у читача не складеться враження, що в Прибужжі всі інші діячі культури вже давно увічнені, що великий духовний потенціал широко використовується на користь нашого культурного розвитку. Наш край, і ширше — весь український Південь, має своєрідну і малодосліджену історію, своєрідну (і ще менше досліджену) культуру, традиції народного і професійного мистецтва. Ця земля пам'ятає скіфських митців-золотарів (згадайте славнозвісну золоту пектораль, яку викопав у кургані на Дніпропетровщині археолог і поет Б. Мозолевський родом з Миколаївщини). Десь тут минало життя Анахарсіса, мудреця, славного навіть в еллінському світі. Серед козацьких низів Запоріжжя, землі якого сягали нашого Бугу, охоплюючи більшу частину нинішньої Миколаївщини, зароджувалися шедеври світової народної творчості — українські думи та історичні пісні, в яких звучать назви наших річок та місцин. Тут творив свої пісні ватажок чорноморців Антон Головатий, один з героїв штурму Очакова, Ізмаїла та острова Березань. Під Очаковом, зранений турецькою зброєю, скінчив життєвий шлях видатний козацький літописець Г. Грабянка.

Після визволення краю від турецько-татарських загарбників починається новий етап його історії. Тут побували О. Пушкін і М. Коцюбинський, Л. Толстой і В. Бєлінський, М. Горький і В. Маяковський, Д. Яворницький і О. Афанасьєв-Чужбинський, Христо Ботев, М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра... В Очакові жив К. Хетагуров, у Миколаєві — В. Гаршин, В. Даль, І. Микитенко, М. Старицький, І. Карпенко-Карий, Софія Тобілевич, Ю. Яновський. Серед робітників Миколаєва гартувалася муза поета-революціонера О. Гмирьова. З Вознесенськом пов'язане ім'я Я. Кухаренка, у нашому краї, на Миколаївщині, народились українські письменники Дніпрова Чайка, В. Потапенко, С. Черкасенко, П. Ходченко, Є. Кравченко, поет Д. Надіїн, який поліг у бою з фашистами 1942 року. Членом Миколаївського губвиконкому був великий радянський драматург Микола Куліш.

Згадаймо ще й інших митців, чиї імена назавжди ввійшли в історію вітчизняного мистецтва. Перш за все композитора, який народився і весь час жив і працював у Миколаєві, Миколу Аркаса, автора славної опери «Катерина» — першої опери на шевченківський сюжет. Він же першим відгукнувся викривальним віршем на страту лейтенанта П. Шмідта і його сподвижників. З Прибужжя вийшли видатні художники Р. Судковський, А. Ждаха, М. Божій, Є. Кибрик та чимало інших. У Миколаєві похований вчений-просвітник В. Каразін. Цей список письменників і митців, пов'язаних з нашим краєм, можна продовжувати, хоч не все ще досліджене, не все нам відоме, і для краєзнавців тут безмежне поле діяльності.

Я далекий від думки, що всіх без винятку діячів культури маємо увічнити, але певен, що увічнити найвидатніших — наш святий обов'язок. І перш за все це стосується до наших земляків, а також до тих, хто віддав роботі на благо цього краю частину свого життя, таланту, душі й серця.

Біля прохідної Чорноморського суднобудівного заводу, зокрема, мала б висіти меморіальна дошка І. Микитенка, який працював тут у котельному цеху і написав драму «Диктатура», присвячену миколаївським корабелам, а також п'єсу «Кадри», де теж використано місцевий матеріал. Іменами видатних українських радянських класиків — М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри — варто назвати бібліотеки, а центральній міській бібліотеці надати ім'я Ю. Яновського, який уславив наш край у драмі «Дума про Британку» та в безсмертних «Вершниках», за які французька комуністична преса назвала Ю. Яновського «Гомером XX століття»! Так само варто присвоїти нашим школам імена письменників-земляків П. Ходченка, І. Григурка, А. Топорова. Слід подумати й про увічнення пам'яті саме у Миколаєві автора опери «Катерина», відомого композитора М. Аркаса, який збирав народні пісні, вів величезну просвітницьку роботу у місті, влаштовував виставки й концерти, допомагав народним співцям-кобзарям і навіть відкрив безплатну школу для дітей бідняків та дав кошти на створення нинішнього Миколаївського педінституту! Досі нема навіть вулиці його імені, а він же заслуговує і на меморіальну дошку, і на пам'ятник, і на присвоєння його імені якійсь музичній школі чи музучилищу.

Досі йшлося про Миколаїв, але ж треба оглянути і всю область. Чудово, що у місті вітчизняної слави Очакові, де традиційно згадували лише воєнну історію (навіть районний музей тут зветься воєнно-історичним імені О. Суворова), таки знайшли можливість відкрити музей художника-земляка Р. Судковського, а серед вітчизняних полководців, які відзначилися при останньому штурмі Очакова, не забули й легендарного воїна, піснетворця та бандуриста А. Головатого. Є тут і вуличка К. Хетагурова, зберігається й стара хата, в якій він жив і на якій можемо прочитати слова шани поетові на пам'ятній дошці. Але чому нема в Очакові вулиці іншого видатного діяча культури — художника А. Ждахи? Чому про нього нічого нема в експозиції музею, як і про А. Головатого? А чому не шанують тут пам'ять видатного літописця та письменника Г. Грабянки? Адже це все — корені нашої

вітчизняної культури, основи нашої духовності, нашого патріотизму та інтернаціоналізму.

Далеко не кожен район нашого краю може, на жаль, похвалитися, що на його землі народились видатні діячі культури. Тим більше годилося б знати, шанувати й увічнювати пам'ять письменників Дніпрової Чайки та Євгена Кравченка в Доманівському районі, Дмитра Надіїна в Новобузькому, В. Потапенка та П. Ходченка в Миколаївському. А в Баштанці, яку на цілий світ уславив Ю. Яновський, бачиться пам'ятник великому письменнику, і школу слід би назвати його ім'ям та вулицю. Те саме стосується й до Березнегуватського району та Висуні. Взагалі школи та бібліотеки, названі іменами письменників та діячів культури, завжди прикрашають села й міста і спонукають до розшуків, до створення музейних кімнат, а отже, вони творять духовний світ, такий конче потрібний для зростання нашої молоді.

Уваги вимагають видатні земляки, які талантом, працею та любов'ю звеличили наш народ серед народів світу, вивели його на верховини соціалістичної культури і які залишаються тією основою, на якій рости й розвиватися храмові нашої культури й духовності.

8.

Увічнення пам'яті корифеїв українського театру (та й інших діячів культури) потребує чималих зусиль, продуманого плану, натхнення. Це справа усієї нашої культури, справа всіх, хто причетний до її розвитку. Історико-культурний фактор має прислужитися загальному соціально-економічному прискоренню. Про це наголошено у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії: «Застій просто нетерпимий у такій живій, динамічній, багатогранній справі, як інформація, пропаганда, художня творчість і художня самодіяльність, робота клубів і театрів, бібліотек і музеїв — усієї сфери ідейно-політичного і трудового, морального й атеїстичного виховання».

Справді настав час активно витравлювати формалізм у соціально-культурній сфері, час діяти! Адже йдеться й про закріплення у нашому краї трудових резервів, про розвиток сіл, оголошених колись неперспективними, про розвиток малих і великих міст. Люди, які серцем і розумом полюбили й пізнали свій край, не кинуть його у пошуках «довгого карбованця», а вкоріняться на рідній землі, будуть патріотами і діяльними будівниками рідного краю, рідної культури, рідної хати, з якої росте велика любов до матері Вітчизни.

А. Німенко. Портрет В. Минка

ВАСИЛЬ ІВАШКО

ЧИ ВАРТО ЗАХИЩАТИ ЧОРНОГО КРОТА

ЛІТЕРАТУРА І СУЧАСНІСТЬ

ПОЛЕМІЧНІ НОТАТКИ

«Хвильова теорія» літератури, що, здається, може претендувати на статус літературознавчої, хоча її прихильники й не забувають обмовитись, що вони цього зовсім не прагнуть (бо критерій то «переважно людський, але він властивий усім, через що і я висунув цю не літературознавчу, а радше психологічну тезу», каже М. Ільницький), має одну незаперечну позитивну якість: вона, мов той чутливий сейсмограф, тонко реагує на зміни, що відбуваються в літературному господарстві. Кожен, хто уважно стежить за сучасною поезією, дізнавшись про те, що спокійна, тиха гладінь її раптово збурунилась «третьою хвилею», так чи інакше мусить відреагувати на неї, вже хоча б для того, аби не захлинутися у повноводому та бурхливому потоці, на якому сьогодні утворилось чимало шумовиння. Втім, зачекаю трохи з конкретними фактами. Найперш потрібно вирішити питання: чи достатньо в нас аргументів, аби вже тепер розпочинати серйозну розмову про поетичне покоління 80-х? Гадаю, що навіть побіжне ознайомлення з дебютами таких поетів, як Ю. Буряк, С. Чернілевський, П. Гірник, І. Римарук, Ю. Андрухович, В. Неборак і деякі інші, чиї імена сьогодні можна часто зустріти на шпальтах періодичних видань, дає всі підстави, аби відповісти ствердно на поставлене запитання. Так, мають рацію ті (наприклад, М. Ільницький, М. Рябчук), хто говорить про «третю хвилю» як про явище цілком сформоване й очевидне. Щоправда, ряд положень, висловлених у діалозі названих критиків (Літ. Україна, 1986, 22 травня), викликає заперечення. Так, важко погодитись із твердженням М. Ільницького, ніби у поезії 80-х відроджується «дух пошуку, дух експерименту, який був притаманний поезії 60-х років», в той час як у поезії 70-х переважав інтерес до класики, до «світових мотивів». На мій погляд, тут наявне деяке спрощення картини поетичного руху. Це стосується найперше сучасної молодої поезії, в якій намітився своєрідний синтез тих домінуючих тенденцій, що визначали лице поезії попередніх десятиліть.

Для того, аби повніше висвітлити процеси, що мають місце в поезії «третьої хвилі», видається конче необхідним поглянути на неї крізь призму естетичного досвіду, якого набула наша література. Така необхідність сьогодні назріла й з огляду на ту обставину, що досвідчені критики нині явно тяжіють до академічного затишку літературознавчих проблем, практично полишивши поточну літературу на відкуп своїм молодшим колегам, які, однак, далеко не завжди завдають собі клопіт узгоджувати власні концепції із методологічними принципами науки про літературу. У зв'язку з цим можна згадати ті критичні виступи Я. Мельника, які через недостатню наукову обгрунтованість стали притчею во язицех, встигли учинити стільки галасу навколо молодого покоління, що часом лише затуманюють суть справи.

Або інший приклад. Рецензуючи книжку Ю. Буряка, М. Рябчук чи не вперше завів мову про «бароккову» традицію М. Бажана і тих, хто продовжує її в поезії 80-х. Увагу критика привернула «їхня висока культура, культура не як нахапаність різного роду модними термінами та іменами, а культура як органічне відчуття причетності до широкої гуманістичної традиції, незмірна повага до неї...» (Вітчизна, 1984, № 2). Віддаючи належне М. Рябчуку, котрий чимало робить для популяризації в нашій поезії тієї традиційної лінії, за якою міцно закріпилося не зовсім вдале означення «книжна», все ж не погоджуся з ним в одній деталі, що на перший погляд може видатись другорядною, але в підсумку має принциповий характер.

В академічній «Загальній історії мистецтв» читаємо: «В буржуазному мистецтвознавстві XVII століття звичайно іменується віком барокко. Виходячи з чисто формальних або суб'єктивних категорій, багато зарубіжних учених оголошують мистецтво всіх національних шкіл в XVII ст. варіантами одного стилю — стилю барокко... Така оцінка, по суті, спрощує загальну картину розвитку мистецтва в цю епоху, нівелює конкретні ідейно-образні особливості різних художніх напрямків, залишає прихованою їхню взаємну боротьбу».

Від подібного спрощення складної та драматичної картини розвитку мистецтва застерігав і академік Д. С. Лихачов, коли писав, що «почастішали спроби, вихваляючи барокко і поширюючи це поняття на всі явища епохи,

приєднувати до нього або окремі витвори класицизму і окремих його представників, або весь класицизм в цілому» (Русская литература, 1969, № 2).

Один з найбільших теоретиків класицизму у XX ст. Г. С. Еліот писав: «Поезія — це не простір для емоцій, а втеча від емоцій; це не вираження особистого, а втеча від особистого». Оцінювати ці слова, а в них, власне, полягає квінтесенція всієї теорії Еліота, треба тільки в плані конкретної літературної ситуації, роблячи істотну поправку на ті полемічні перевитрати, що в них наявні. Еліот формулював свої погляди від супротивного, протиставляючи гіпертрофованій чуттєвості романтизму та барокко раціоналізм класицизму. Надмірна жорсткість теоретичних висновків на практиці вилилась в цілковите заперечення такого видатного явища в історії світового мистецтва, як англійський романтизм, та й, по суті справи, всієї поетичної культури Нового часу. Цього достатньо, щоб констатувати: естетична концепція Еліота неспроможна належним чином систематизувати і справедливо оцінити сучасне мистецтво. І це при всій її іманентній стрункості та завершеності. В позиції Еліота знайшла своє щонайповніше завершення лише одна з тенденцій, що діють у поетичній культурі, багато в чому визначаючи її обличчя, але яка жодною мірою не може претендувати на роль єдино можливої та непогрішної.

Видається, що достатню ясність у це питання вніс свого часу О. В. Чичерін, який стверджував: «Взаємопроникнення стилів завжди можливе, все ж в основі своїй класицизм і барокко — явища прямо протилежні. В основі класицизму — вимога ясності, розуму, естетичної норми. В основі барокко — хаотичний рух ідеї-почуття, естетична свобода» (А. В. Чичерин. Очерки по истории русского литературного стиля. М., 1985).

В кожному разі, мусимо врахувати, що мистецтво барокко — мистецтво поетичне у своїй суті, бо його основний ідейно-естетичний принцип породжує стан особливої піднесеності усього того, що є предметом зображення,— подій, людей, почуттів, мотивів природи і т. д. Барочний образ — неминуче образ на п'єдесталі, патетика — необхідна вимога стилю. Якщо класичний образ деякою мірою ніби замкнений у собі, загерметизований, а від читача вимагається певне зусилля, внутрішня мобілізованість, щоб сприйняти його повноцінно, то барочний — навпаки, максимально активний, сказати б, навіть агресивний щодо читача, прагне будь-що втягти його у передбачене коло переживань.

Отже, інтелект чи почуття, традиція чи експеримент, складність чи простота, класицизм чи барокко? Ясна річ, опозиції ці існують лише в теорії. На практиці все набагато складніше, діалектичніше, бо в живому літературному процесі ті тенденції, про які йшлося вище, перебувають у постійній взаємодії, причому часто буває дуже важко визначити, на який же тип поезії орієнтується творчість того чи іншого автора. Про це слід завжди пам'ятати, аналізуючи сучасну літературу, щоб не робити поспішних висновків та необгрунтованих узагальнень.

Настав час повернутись до початку цієї розмови. Я вже говорив про те, що «хвильова теорія» поезії, запропонована М. Ільницьким, має спрощений, механічний характер. Найпомітніше це виявляється в оцінці поезії 80-х. Беруся твердити, що не у відродженні «духу експерименту» поетів «першої хвилі» її суть, а в пильному інтересі до класики, до «світових мотивів». І має рацію М. Рябчук, коли говорить про поезію 70-х, що, на думку М. Ільницького, характеризується орієнтацією на традиції і є в певному розумінні антиподом лірики «шістдесятників», ніби її «як окремого, самобутнього ідейно-естетичного явища не було».

Послухаємо тих, хто особливо невдоволений станом справ у сучасній молодій поезії. «Відчутно зросла культура письма загалом. Поезія демонструє здатність до мікроаналізу,— пише В. Базилевський. — Вона тонша, гнучкіша і... безбарвніша. Бракує **індивідуальностей** (підкреслення моє. — **В. І.**), окреслюються вони повільніше, ніж 20 років тому. Суцільний штиль. Можливо, причина того значно зрослий середній рівень, коли взяти чергову висоту стало складніше» (Літ. Україна, 1986, 16 січня). Віддамо належне проникливості критика, який абсолютно точно вказав на визначальну ознаку поезії «третьої хвилі». Так, у найталановитіших дебютантів 80-х явно помітне тяжіння до, сказати б, імперсонального шляху, яким, правду кажучи, у нашій поезії ходили не так уже й часто. Можна назвати кілька імен: М. Бажан, М. Рильський, В. Мисик, М. Зеров, Л. Первомайський. Безмежна ерудиція, що давала змогу вільно орієнтуватись у всіх, навіть найвіддаленіших епохах світової культури, рідкісна сьогодні енциклопедичність знань тою чи іншою мірою відбилися в поетичній практиці названих поетів, головним чином визначивши раціональний склад їхнього мислення, пильну увагу до філософської, буттєвої проблематики.

Кого з молодих можна було б вважати потенційним продовжувачем саме цієї, класичної традиції? Послухаємо В. Базилевського: «Мої читацькі симпатії на боці С. Чернілевського. Цілком ймовірно, що колись я б назвав спершу Ю. Буряка, Н. Білоцерківець, І. Римарука чи того ж Ю. Андруховича. І тим самим віддав би належне їхній начитаності, досконалості версифікації та іншим чеснотам. Зараз мені цього мало. Моя читацька душа відчуває пересит, вона загодована делікатесами. Їй подавай тримного. Чорного хліба життя». Загодованій делікатесами душі критика годі збагнути, що «начитаність», досвід, почерпнутий із книжок, за умови, що він засвоєний творчо, органічно поєднаний з власним життєвим досвідом, має смак щонайчорнішого хліба; що «бути в традиції, тобто в культурі, і робити вигляд, що книжок зовсім не існує, що всякий новий віршувальник повинен почуватися первісним Адамом, і соромно, і неможливо... Бо вітер перемін, пекуче усвідомлення великого покликання поезії, справжня любов до «живої людини» вривається у вірш не всупереч, а завдяки книжкам — завдяки їхньому прикладу, їхньому уроку, їхньому поклику» (Лит. обозрение, 1981, № 9). До процитованих слів російського критика С. Чупринина варто було б прислухатись не лише В. Базилевському.

Тим часом імена прозвучали — Ю. Буряк, Н. Білоцерківець, І. Римарук, Ю. Андрухович... Та я спочатку наслідую приклад В. Базилевського. Переді мною збірка С. Чернілевського «Рушник землі».

Лиш труд і совість. Совість — також труд.
Стежки добра — через траву обманів.
Пливуть дощі, змивають пил і бруд
І глушать дальній гуркіт барабанів.

Коли вітри напнуть знамена грив,
Чи я рвонуся з ними захмеліло?
Я стільки правди мамі не відкрив,
Тамуючи, щоб серце не боліло.

Та тільки нить живу не розточить,
Вона тремтить, вона болить, одначе.
І мати не відписує. Мовчить.
Не сердиться. Лиш думає і плаче.

. . . .

Типовий — не гірший і не кращий — для С. Чернілевського вірш, що, коли послухати Д. Павличка, автора передмови до книжки, «справляє враження інтимної сповіді, в якій ми чуємо тільки схвильований подих і майже зовсім не чуємо слова». На це враження найперше працює той сильнодіючий больовий імпульс, який виповнює вірш живою вібрацією, викликаючи в душі читача відповідний резонанс. Щирі, окутані легким серпанком (а подекуди і траурним крепом трагічних дисонансів) смутку вірші,— «лиш думає і плаче», «осінній голос журавля» і т. д. Ліричний герой, постійно заряджений на вчинок, на дію, з усією суворістю чинить суд власної душі, для якої символом моральної чистоти є мати. І оце поєднання рішучості «рвонутись захмеліло» «по стежках добра — через траву обманів» та рідкісної духовної делікатності робить вірш, як, зрештою, і всю поезію С. Чернілевського, особливо привабливою. Думається, є підстави вважати її вже сьогодні непересічним явищем в барокковій лірико-публіцистичній традиції української поезії. Єдине, що змушує бути дещо стриманим в її оцінці,— надмірна все-таки «п'єдесталізація» емоцій, надто вже часте і відверте виставляння про людське око інтимного, сокровенного. Справа тут не стільки в моїй упередженості щодо солодкавої задушевності, якою нас аж занадто частують (не помічати посередність, при всій її агресивності, не так уже й важко), скільки у звичайнісінькій скромності щодо вияву власних почуттів, я б навіть сказав, у чоловічій стриманості. Ніби захищаючи поета від подібних претензій, Д. Павличко пише у передмові: «Можна подумати, що поет не призначав своїх віршів для друку, а писав їх для того, щоб розрядити напругу почувань, порозкошувати хвилинами творчого надиху». Мені це нагадує якесь вишукане па з граціозного менуету. Принагідно хочу звернути увагу на вже цитовану думку Д. Павличка, ніби в поезії С. Чернілевського «майже зовсім не чуємо слова». Ясно, що досвідчений майстер у такий спосіб прагнув підкреслити основні достоїнства поета, хоча й зробив це трохи невдало, бо сказати, що слова його не чути, чи не означає то винести найсуворіший вирок?! І навіть, незважаючи на те що він застерігає від надто буквального їх прочитання («висловити правду без магії слова неможливо. Отож виявляється, що поет стає в певну позу, відкидаючи все і навіть те, «наскільки гарна мова», заради того, щоб загострити увагу на правдолюбній прикметі свого натхнення. Що ж, мені подобається й така поза...»), зізнаюсь, не бачу можливості у контексті цієї розмови якось вмотивувати оте замилування позою, що її готовий час від часу прибирати поет. Тут не обійтись без іще одного екскурсу в історію мистецтва, адже, як відомо, особливою увагою до всяких реверансів, поз, манірностей і т. д. відзначався стиль рококо, заохочувати відродження якого у мене (гадаю, що й у Д. Павличка) немає щонайменшого бажання.

Видатний німецький філософ Л. Фейєрбах, зіставляючи дві культури, дві цивілізації, язичницьку, древню, і християнську, писав: «Древні схилялися перед величчю інтелекту, розуму... Вони так захоплювалися природою, що забували про себе, губилися в цілому, християни зневажали світ. ...Що таке сонце, місяць і земля порівняно з людською душею?.. Язичники строго відмежовували індивід від роду, дивились на індивіда як на частину від цілого людського роду і підкоряли окрему істоту цілому... Язичники були високої думки про рід, переваги людства, піднесено судили про розум, але не були високої думки про індивід. Християнство, навпаки, не рахувалося з родом і мало на увазі тільки індивід... Древні нехтували індивідом для роду, християни жертвували родом заради індивіда» (Л. Фейербах. Избранные философские произведения, т. 2. М., 1955). Ось де, мабуть, варто шукати витоки тих стилістичних ліній, що в основному визначають мистецтво нового часу. Бароккова традиція, з її абсолютизацією почуття, з її культом індивідуальності творця, формувалася в надрах християнської культури, тоді як класична бере свій початок з культури давньої (переважно давньогрецької).

Зваживши на ці міркування, все ж не будемо поспішати з остаточними і категоричними висновками,— адже стільки віків, стільки епох за плечима! — продовжимо розмову про молоду поезію.

У зимну днину, в лиху годину
Летіли гуси над білим ставом.
А ватаг крикнув, що Україна,
І серце стало.

Таку ось пронизливу ноту перелітної печалі знаходимо у збірці П. Гірника «Спрага» (1983). Для поета взагалі характерне намагання будь-що висловити підсвідоме, невловиме. І тут можна говорити про аж надто часті мотиви туги, печалі, смутку, журби («І вітер, вітер! Сльози склюють в оці», «Прости мені. Не згадуй, що було. Благослови скорботною рукою», «Заграй мені, коли печаль насуне», «Не боргуй нікому чарки і печалі», «Така вже розкіш і така печаль», «У твої печалі тишею причалю», «Якої ще мені журби, якої кручі над очима», «Але повір, не сам я. Плаче Гріг», «Що ж, печале, мабуть, поганяймо до ями» і т. д. і т. п.), що ними переповнена книжка, як про засіб вираження потаємного, тих інтимних почуттів, які важко передати словом.

У біографії нашої Вітчизни є багато моментів, пов'язаних найперше з роками воєнних лихоліть, що виповнені глибоко трагедійним змістом. Отож і осмислення уроків історії закономірно супроводжується мотивами щирої скорботи та гострого, пекучого болю, як вияв синівської вдячності, як усвідомлення і засвоєння досвіду старших поколінь, як відлуння тих важких випробувань, що випали на долю батьків та дідів. Адже їхні славні трудові і ратні подвиги, їхня відданість Батьківщині залишаються для молодих прикладом вико-

нання громадянського обов'язку. Інша річ, коли безпросвітна печаль з'являється внаслідок спроб опанувати все розмаїття життя на його філософському , буттєвому зрізі. Принципи барочної поетики, що в підсумку завжди призводять до порушення гармонії, до втрати гнучкого і різнобічного погляду на світ, не дають змоги ставити і вирішувати філософські проблеми у всій їх діалектичній складності.

Німецький дослідник К. Гурліт, відомий знавець мистецтва барокко, головним принципом його вважав «тугу за доповненням до цілого». Є велика спокуса шукати пояснення домінуванню мінорних настроїв у збірках С. Чернілевського, П. Гірника, М. Матіос саме у цій тузі, у втраті відчуття повноти світу, його об'ємності та завершеності.

«Зрозуміти людину,— пише Я. Мельник,— яка живе поруч,— біль її страждання, долю її і загадку буття її... «Лить словесну воду», перебуваючи поза межами болю хай і ніби чужої, але завжди рідної у своїй безпорадності людської душі,— заняття, врешті-решт, маловартісне» (Жовтень, 1985, № 10). Не важко, гадаю, при всій справедливості цих слів, помітити їхню очевидну одновимірність, бо зрозуміти людину нині означає не лише відчути «біль її страждання». Наше сповнене життєпружних ритмів сьогодення дає підстави сподіватися від поезії показу всієї гами творчого буття красивих у своїй натхненній праці людей. І чому про людську душу сказано «безпорадна»? Велика, ница, прекрасна, потворна, але «безпорадна»?

Не про погляд на світ крізь рожеві (чи будь-які інші) окуляри йдеться, скажімо, тій же І. Жиленко, коли вона говорить про своє сприйняття життя як розцяцькованої новорічної листівки, за що свого часу так напосівся на неї С. Чернілевський, а про те, що наша соціалістична дійсність створює усі умови для всебічного розвитку особистості, для її гармонійного існування.

Потреба цільності, повноти, рівноваги... Вона є своєрідним лейтмотивом першої книжки Ю. Андруховича «Небо і площі» (1985). «День безконечний, день, що почався з неба» вихоплює з темряви «німби дахів», трепетно й обережно торкається листя, потім «вістря проміння... впало на груди землі, що без нього схолола», невдовзі воно ще «зграбно ковзнуло по чорних рядах решіток і перейшло в сади крізь метал заборола — вказує нам на серця...» Так поступово вивершується вічне і прекрасне дійство — народження світла, світанку, світу... «Люди ідуть хідниками, з роси голубими». Величні, оновлені люди у високому і новонародженому світі. У прохолодній вранішній тиші виникає відчуття гармонії, «гармонійна завершеність кола». Збагнути вічну мудру музику життя, збагнути, щоб віднайти рівновагу у власних стосунках зі світом. І, можливо, тоді, коли навчишся вловлювати її у меланхолійному «танці білих сотворінь» («Зимове»), у «цвітінні дерев найніжнішій порі» («Веснянка до сну»), і відкриється тобі оте «тонке і невловне вміння» жити. Дві теми: швидкоплинність нашої присутності на землі та тісно переплетений з нею мотив просвітлілої печалі, що особливо відчутний в «осінніх» віршах, і безмежний захват перед неповторністю світу, втілений у напружених, сповнених внутрішньої динаміки ритмах весняного оновлення,— витворюють складну, насичену найрізноманітнішими нюансами, відтінками, напівтонами симфонію буття. Буває й так, що два провідні мотиви раптом перехрещуються, непомітно переходять один в одний, і тоді думка, а відтак і слово набирають особливої, майже класичної ясності, пластики та повноти.

Фарбування хреста на весняному цвинтарі,
де кульбаби з могил, де в тюльпанах —
джмелі,
де камінний божок тихо грає на цитрі
над зеленим вогнем, що постав із землі,
де нам нами — літак, і синичка гойднула
пружну павідь бузку, що пахка і тремка.
Це солодкі міста поховань. Це минуле,
що квітує з глибин. Це підземна ріка,
що виходить на світ млосним запахом
стебел
(запах лаку й роси пряно лине з хреста).
Отже, ті, що пішли,
нам догідливо стелять
посейбічні шляхи. Глибина? Висота?
І зеленим горить їх свіча семафорна,
І маленький літак п'є густі небеса.
Ані слова про смерть.
Це всього тільки форма
з вічним змістом: життя,
і джмелі,
і роса.

Меланхолійна, камерна тема під пером молодого поета набуває могутнього, органного звучання, виливається у величний гімн життю з його щемкою, неповторною конкретикою: запахами, фарбами, розвихреною динамікою, що навіть «камінного божка» оживляє, змушуючи його грати на цитрі — виконувати роль своєрідного акомпаніатора... І «ані слова про смерть», що, однак, присутня, невмолимо присутня мало не в кожному поруху так тонко і пластично переданої картини природи.

Життя, смерть, радість, біль — все без очевидних сплесків емоцій. Лише по ледь вловимій пульсації мелодичних ліній, подібних до легких брижів на воді, можна здогадуватися про душевний стан ліричного героя. Напротивагу, скажімо, барочній ліриці П. Гірника, де природа, історія існують виключно в емоційному, пристрасному переживанні їх творцем, ліричний суб'єкт поезії І. Римарука чи Ю. Андруховича зникає, розчиняється в космічному огромі, його думки, почуття передаються опосередковано, через пластично зображені картини природи або ж якісь моменти нашої героїчної історії, і саме на цьому шляху й можливе осягнення тієї нової епічності в літературі, про яку так часто нині говорять.

У вище процитованому вірші Ю. Андруховича тонко відлагоджено механізм взаємодії двох вимірів — конкретно-емпіричного та умовно-символічного,— що гармонійно стимулює і силу почуття, й енергію розуму читача. Про жоден з його рядків не скажеш, що він «сприймається як вибух, бо освітлює своїм полум'ям увесь вірш» (Я. Мельник). Спалахи, вибухи, фейєрверки, раптові прозріння та осяяння — все це атрибутика протилежної стильової лінії. Тут же «класична пластика, і контур строгий, і логіки залізна течія» (М. Зеров).

Поет живе у слові, що для нього як повітря, яким він дихає, небо над головою, земля під

ногами. Уся душа його в слові. Ні почуття, ні думка, ні істина в поезії немислимі поза ним, бо через красиве, пластичне, граційне слово тільки й можна виразити красивий і неповторний світ і себе в цьому світі. Звідси, гадаю, і та своєрідна «ідеалізація» його, що іноді простежується в ліриці Ю. Буряка, Ю. Андруховича, І. Римарука і тих, хто тяжіє до класичної традиції. Я не відчуваю доконечної потреби бити з цього приводу на сполох вже хоча б тому, що надто обдаровані, аби не відчути словесного фальшу, аби сховатись в «акваланги фраз», ці поети чітко окресленим громадянським пафосом, соціальною заангажованістю власної творчості засвідчують розуміння того, що міру таланту визначає перш за все життєва енергія, яку він здатен пробудити в читачеві, сила породженого ним імпульсу, що осяває, вивищує внутрішній світ людини, дарує їй усвідомлення власної величі та довершеності, змушує її піднятись над усім тим, що засмічує, замулює дух, жити творчо і натхненно, «думати, дбати про високе» (О. Гончар).

У творчості названих поетів очевидні пошуки нових виражальних можливостей слова. Поетичний образ, завдяки смисловій перевантаженості, інтенсивності слова, що, крім безпосередньо лексичного значення, містить у собі ще й символічне, а закони евфонії диктують непослабну увагу до його звукової структури, являє характерну для класичної поетики замкнену схему, проникнути в суть якої можна лише за умови цілковитої зосередженості всіх духовних сил. Культ місткого, об'ємного слова-символу приводить до характерної гнучкості, музичності поетичної фрази, яка вирізняється підкресленим лаконізмом, відточеною афористичністю. Аскетична ущільненість мови, відсутність сильнодіючих зовнішніх ефектів, надмірної патетики — ці ознаки стилю тісно пов'язані з особливостями характеру ліричного героя, продиктовані його стриманістю у вираженні інтимних переживань, схильністю до рефлексій, до напружених роздумів над філософськими проблемами буття. Сьогодні існує потреба саме в такій поезії, яка тяжіє до епічності, до осмислення людського існування в його органічній цілісності та завершеності, а справитись із цим нелегким завданням можна лише за умови включеності в гуманістичну традицію, творчого засвоєння досвіду визначних поетів, що так чи інакше мусить накласти відбиток (але не пляму!) на творчу особистість.

«Ремесло» — так назвала одну з кращих своїх книжок М. Цвєтаєва. Ремесло — як чесна і копітка праця над словом, над його «стеблуванням», як переважно раціональний підхід до поетичної творчості. Щоденна і напружена праця коло письмового столу, гранична самовіддача зроблять поетичне ремесло натхненним, досконалим і одухотвореним, зберігши його тим часом від загрози декоративної ускладненості, кокетування версифікаційною вправністю та деяких інших небезпек «майстризму».

І тут виникає кілька серйозних претензій до нашої критики, власне, до тих представників її, які на сьогодні, як видається, мають чи не найбільший вплив на поезію молодих. В одному із своїх виступів Ярослав Мельник, цитуючи твердження М. Рябчука, що «увага до зовнішньої фактури слів взагалі характерна для бароккової традиції», поспішає зробити узагальнення, яке, по суті, перекреслює творчість талановитих дебютантів 80-х: «Отже — одверто названо основу такої поезії: підбір слів за звучанням, графікою» (Прапор, 1986, № 3). Поглянувши на проблему з історичної перспективи, виявимо, що у зв'язку з творчістю одного з перших наших «класиків» Симеона Полоцького точилися, мов дві краплі води, схожі до теперішньої розмови. Цього поета також свого часу зараховували до барочної традиції якраз через наявні в ній перевитрати «майстризму». Сьогодні науково обгрунтовано, що не вони визначають сутність творчості С. Полоцького, в якій ознаки барокко відігравали «другорядну роль» (О. В. Чичерін).

Далебі, усе було б надто вже просто, якби лірику, наприклад, такого вдумливого поета, як І. Римарук, та й можна було б перекреслити одним розчерком максималістського пера: «Прикро, що така одухотворена (прикро, що одухотворена?! — **І. В.**) поезія, безумовно, обдарована естетичним чуттям слова поета, стає, сказати б, позаособистісною, з неї вилущується характер, індивідуальність творця-людини: автор ніби опосередковує свою душу густометафоричним інакомовленням». Покличемо на допомогу формальну логіку і поставимо Я. Мельника, автора цих слів, перед проблемою: чи можна одночасно існувати і не існувати? Питання, погодьмося, простеньке, на нього ще в часи Арістотеля знали достеменну відповідь. А тепер дещо змінимо ракурс і запитаємо у критика: чи може існувати «одухотворена» поезія, в якій відсутня душа «творця-людини»? Я. Мельнику, який таки добре засвоїв уроки грецького філософа, в чому ми згодом переконаємось, напевно ж, легко буде відповісти і на це запитання... Стоп. Зупинимось, бо і на цей раз справа далеко не така проста, як може видатись на перший погляд. «У всій збірці (йдеться про книжку І. Римарука «Висока вода» — **І. В.**) тема історії вирішується на рівні слова, а не на рівні власного життєвого досвіду... Згадаймо, як писали про революцію Сосюра і Тичина, той же Симоненко. Я розумію, що справа не в сучасних молодих авторах, а в тому, що, читаючи вірші наших класиків, відчуваєш, що говориш з учасником подій, з живою людиною, що маєш справу з Долею, з реальним Характером, а не з умовним «ліричним суб'єктом» (Прапор, 1985, № 1).

В пору великих зрушень у суспільстві, радикальних змін у його класовій та політичній структурі в поезії домінує барочна традиція, бо саме в ній відкривається найширший простір для якнайповнішого і безпосереднього вираження певних вольових імперативів, власної громадянської позиції, словом, з'являється можливість виявити характер. Іще Арістотель, як відомо, вказував на «волю і дію» як на визначальні його ознаки. Рішучий розрив з минулим, «дух експерименту», висока емоційна напруга, характерна зверненість до «реципієнта», відверта орієнтація на почуття, на сферу підсвідомого, своєрідна піднесеність, екзальтація, подекуди аж до ексцентричності,— ось ті риси, що притаманні революційній поезії на вирішальних етапах історії, коли найвищим достоїнством поета

вважається талант «агитатора, горлана-главаря».

Арістотелівське розуміння характеру лежить в основі критичної концепції Я. Мельника. Однак критикові варто було б знати, що ще за часів Арістотеля люди розуміли, яка небезпека криється за абсолютизацією волі, відтак намагалися протиставити їй світ почуттів, світ душевний. Окрема особистість від цього не ставала сильнішою, зате незрівнянно міцнішало людство, рід у відстоюванні спільних моральних ідеалів. Нерішучий, постійно рефлектуючий Гамлет і сьогодні потрібен людям не менше, ніж безстрашний та відчайдушний Рицар Печального Образу. Потрібна повсякчасна недремність його совісті, напружена і безперервна робота його душі.

Ясно одне: самим лише публіцистичним пафосом і риторичними закликами до соціальної активності літературі сьогодні не виконати своєї суспільної, «людинознавчої» місії. Очевидно також і те, що живемо ми в такий час, коли найповніше виявити характер поет може і в затишку бібліотек, біля власного робочого столу. Колись Ф. М. Достоєвський ставив запитання: хто виміряє вплив на людство «Одіссеї» та «Іліади»? І відповідав: «Ніхто». А раптом «Іліада» корисніша за деякі твори, що кличуть до активності, причому корисніша і тепер, в час переломний. Раптом своєю гармонією вона вплине на чиюсь незвичайну душу, а душа ця відгукнеться діями, суспільно вельми значними. Але невимірність, неможливість виміряти результат виливається у декого в переконання про відсутність самого результату...

Вимальовується вельми своєрідна ситуація: ті поети і критики, які будь-що прагнуть щирої, задушевної розмови, хочуть висповідати читачеві свої найінтимніші, найпотаємніші думки та почуття, раптом виявляють неабияку наполегливість і агресивність, заперечуючи творчість тих, хто ставить перед собою цілком відмінні завдання, працює в зовсім іншому стильовому руслі. І навпаки. Чи завдасть вся оця, з дозволу сказати, марнота марнот якоїсь відчутної, непоправної шкоди поетам, не знаю, а що вона здатна істотно впливати на формування суспільної думки, естетичних смаків масового читача — незаперечно. Відтак з'являються пристрасні філіппіки і супроти «зарозумілих естетів», і супроти «сповідальників». А тим часом притуплює списа у полемічному герці з вітряками новітній Дон-Кіхот — ліричний герой С. Чернілевського, і обсідає безпросвітна чорна хмара меланхолії душу героя П. Гірника, і дзвінкоголосими ручаями струмують сльози по щоках «ліричного суб'єкта» М. Тимчака:

Зима в обірваних снігах, як сирота,
Пішла селом — зітхнули вслід городи.
Сусід із вилами по свіжій грядці ходить...
Не бийте, вуйцю, чорного крота!
. . . .
Торік вам згасла жінка — лиш сльота
Ціліську осінь плакала над нею.
Душа до вас прийшла попід землею —
Не бийте, вуйцю, чорного крота!
. . . .

Пригадую, у нашій школі, в кабінеті біології, висів плакат такого приблизно змісту: невеличкий, опецькуватий хом'ячок зручно вмостився над купкою збіжжя і за обидві щоки уминає народне добро, а внизу красномовний підпис: один хом'як за добу може знищити... Пригадую, що перед тим, як розпустити на літні вакації, досвідчені педагоги давали нам конкретні інструкції по методиці боротьби із шкідливими гризунами, навіть табелі складалися, куди заносились її результати... Скажете, подібні іронічні пасажі — надто вже жорстокий присуд відвертій, вражаючій (аж до судом у горлі!) поезії, що змушує, здавалося б, здригнутися серце найзапеклішого у своїй прагматичності «вуйка» з вилами, порятувавши тим часом від кривавої розправи чорного (хіба бувають і альбіноси?) крота. Надто сентиментально? Що ж, «що правда, то правда: сліз він не завжди вміє стримати,— пробує контратакувати М. Пшеничний. — І від болю, і від радості. Але чи не тому вони з'являються й у слухачів?» (Літ. Україна, 1986, 9 січня). А як бути читачеві, якому значно більше до вподоби поезія, скупіша на сльози, по-чоловічому стримана у вираженні особистого? Але справа, врешті-решт, не в цьому. Ніби щойно повернувшись з подібної публічної сповіді, В. Шукшин записав: «...Пушкін, Толстой, Гоголь, Достоєвський, Чехов... Варто лиш забути їх, обиватель тут як тут. О! Тоді він наведе порядок! Це буде ще «те» мистецтво. Ви будете плакати в залі, сякатися в хустинку, та... в кінці щасливо посміхнетесь, утрете слізки, легко зітхнете і підете шукати автора — потиснути руку. Де він, цей чародій? Де цей душенька! Як же гарно було! Ми всі перехвилювались, ми вже думали... Але тут стає класик, як тінь батька Гамлета, не дає обивателю пройти до автора. І вони починають боротись. І не легка ця боротьба. Обиватель нарікає. Автор теж нарікає... Всі нарікають. Обурюються. Один класик стоїть на своєму: не пущу! Не дам. Будь людиною».

Настав час для декого з наших дебютантів утерти сльози і сідати до роботи, до наполегливої, щоденної роботи над собою, адже тільки за цієї умови може бути мова про становлення творчої особистості.

Ровно

ЛЕОНІД НОВИЧЕНКО

І ВДОСКОНАЛЕННЯ, І ОНОВЛЕННЯ

Поетика Тичини в полі зору «нового покоління»

Українське радянське літературознавство має чимало досягнень, а проте сучасний його стан схиляє до певних критичних роздумів. Маю на увазі, зокрема, ту його велику ділянку, чиїм предметом є вивчення радянської, передусім української літератури. Потреба творчого розвитку усталених, але в чомусь уже скам'янілих понять і підходів, необхідність збагачення аналітичного інструментарію і розширення поля синтезуючих, узагальнюючих суджень тут відчувається сьогодні з особливою гостротою,— як, власне кажучи, і у всіх інших суспільних науках. Багато що в наших фахових справах чекає вагомих нових слів. Питання теорії соціалістичного реалізму, де давно вже (після назрілої, але поки що досить загальної тези про «історично відкриту систему») не висловлювалося свіжих думок, підпертих новітнім досвідом радянської і типологічно споріднених з нею літератур. Проблеми методологічні, де потреба нового осмислення деяких актуальних сьогодні аспектів (скажімо, класове і загальнолюдське в мистецтві) потребує, в свою чергу, принципового подолання всілякої еклектики і теоретичної всеїдності. Непроста справа з оцінками деяких «забутих» письменників і їхнього відношення до, так би мовити, магістральної лінії передової, а в пожовтневі часи — радянської літератури. Питання наукової періодизації прожитого нашим письменством радянського сімдесятиріччя, де потреба більшої масштабності в окресленні історико-літературних епох щільно переплітається з потребою «розгадати» і постулювати їхню власне літературну, естетичну і соціально-психологічну своєрідність. Нарешті, наші звичні «часткові», конкретні, аналітичні методики, прийоми, засоби — вони не можуть бути справді ефективними і точними без свого постійного вдосконалення і оновлення...

На всю широчінь постає в нинішні часи потреба зміцнення дослідницьких контактів літературної науки з філософією, соціологією, соціопсихологією, мистецтвознавством та іншими суспільствознавчими дисциплінами. Тут приховано чималі можливості розширення наших сьогоднішніх професійних обріїв, тут один з напрямів, на якому можуть вироблятися нові підходи до «традиційних» об'єктів вивчення (звісно, за умови належного збереження фаховими філологами пріоритету й специфіки своїх наукових інтересів).

Шукання таких нових, грунтованих, зрозуміло, на твердій основі загальної марксистсько-ленінської методології підходів можна з повними підставами назвати знаком часу в нашому сьогоднішньому літературознавстві.

Авторові можуть закинути: такий «капітальний» вступ — і присвячена цілком конкретному предметові подальша розмова? Але, по-перше, слушні загальні міркування небагато втрачають від того, що вони висловлені у зв'язку з якимось «частковим» приводом. А по-друге, цей конкретний привід має до них не такий уже віддалений стосунок.

Книжка кіровоградського філолога Григорія Клочека «Душа моя сонця наміряла...» Поетика «Сонячних кларнетів» Павла Тичини» належить до праць, в яких виразно відчувається прагнення збагатити, вдосконалити звичні у нас методи й способи дослідження зазначеної в назві проблематики. А якщо кому здасться, що поетика, мовляв, галузь надто вузька й спеціальна, то на це можна відповісти, що вона безпосередньо межує з самою філософією художньої творчості. В кожному разі, Г. Клочек слушно вважає її наукою не про «художню форму», а про цілісне й повне явище художності, пізнати і осмислити яке не можна без глибокого проникнення в змістові (світоглядні, психофізіологічні тощо) сфери творчості.

Про поетику «Сонячних кларнетів», цього рідкісно яскравого і самобутнього дебюту великого українського поета, не раз писалося й раніше, починаючи, здається, з цікавих нотаток Б. Ларіна (пізніше відомого російського мовознавця) в «Музагеті», що вийшов навесні 1919 року. Правда, міркування на цю тему в попередніх авторів здебільшого обмежувались або окремими спостереженнями (хай часто влучними й важливими), або не надто обгрунтованими загальними судженнями. Г. Клочек чи не першим взявся за це завдання з усією

науковою серйозністю і систематичністю. Я сказав би навіть — з дослідницьким завзяттям і радістю, бо аналізувати поетику Тичини неабияка насолода, що передбачає, одначе, й відповідний рівень інтелектуального «віддарунку» з боку дослідника.

Автор нового дослідження декларував, по-перше, системний аналіз, про який зараз часто говориться, але який рідко здійснюється на практиці. Розібравшся, своїм звичаєм, чим є такий аналіз теоретично. (Містка, між іншим, і розумно витлумачена стосовно до нашого предмета формула поняття системи, що належить відомому фізіологу П. Анохіну: «Системою можна назвати тільки такий комплекс вибірково залучених компонентів, у яких взаємодія і взаємовідношення набувають характеру взаємосприймання компонентів на одержання сфокусованого корисного результату»). Кажу «своїм звичаєм», бо більшість загальних методичних підходів і дослідницьких висновків автор прагне обгрунтувати «з глибини», в аспекті теоретичному, хоч і робить це без зайвого педантизму, а вже й поготів без настирливої, що брязкає рідкісними термінами, наукоподібності.

Г. Клочек і справді бачить неповторну поетику «Сонячних кларнетів» як системно організовану єдність, як живий організм, у якому все взаємозв'язане і все взаємосприяє одне одному на одержання того «сфокусованого корисного результату», який ми в поезії, в мистецтві називаємо художністю.

По-друге, автор у своїх методологічних (чи, точніше, методичних) пошуках вдало, на мій погляд, використав ідеї І. Франка («З секретів поетичної творчості») і, з новіших часів,— Л. Виготського щодо психологічних і навіть психофізіологічних підходів до аналізу певних явищ поетики («Аналіз чуттєвого сенсуалістичного підгрунтя поетичної образності», як називає ці підходи сучасний критик). Не абсолютизуючи їх, бачачи певні межі їхнього доцільного застосування, Г. Клочек разом з тим уміє одержувати від оперування ними потрібний робочий результат. Коли я бачу, скажімо, як цікаво він застосовує запозичені в Шеррінгтона — Виготського і доповнені новітніми теоретичними даними міркування про «ефект оберненої лійки» у творенні (митцем) і сприйманні (читачем) поетичної тропіки (йдеться, по суті, про мінімальність точно дібраних словесних «знаків»-сигналів і максимальність репродукованих ними в уяві реципієнта зорових, слухових, дотикових та інших образів); коли я спостерігаю, як автор на матеріалі незрівнянної образності циклу «Енгармонійне» та інших поезій доводить, *що художня деталь виконує своє призначення* тоді, коли вона влучає в «асоціативно активну точку пам'яті читача»; коли критик, використовуючи відповідні наукові дані, втаємничує мене в секрети того, як поетом досягається висока й конденсована художня інформативність його текстів,— я переконуюсь, що методичний «психологізм» Клочека спрацьовує достатньо ефективно. (Візьмемо при цьому до уваги застереження, що ніяких особливих переворотів у методах дослідження він не збирався робити, мавши на меті лише освіжити, доповнити їх за рахунок здобутків суміжних наук. А втім, хоч би й справді якась смілива новація в цій галузі — невже б ми закричали «пробі» й «рятуйте»?).

Часто звертаючись до психічних аспектів зародження і діяння слова як певного інтелектуально-емоційного сигналу, автор не раз переконливо з'ясовує нам «генетику» тих чи тих образних уподібнень, їхню семантичну місткість, ступінь можливої резонансності в сприйманні читача тощо.

Одна з прикметних індивідуальних особливостей художньої вдачі Тичини — інтенсивна синестезія сприймання навколишніх явищ і предметів (точніше, як каже Г. Клочек, високо розвинене «асоціативно-синестезійне сприймання»). Звідси всім відомий незвичайний синкретизм його образних уявлень (знамените «коливалося флейтами там, де сонце зайшло», або «співає стежка на город», або «синє брязкання кадил» і т. д.). Дослідник не без підстав побачив у цьому неабиякий чинник того оригінального перетворення поетичної мови, яке було здійснене в «Сонячних кларнетах». Інтенсифікація художнього слова, максимальна мобілізація його виражально-зображувальних ресурсів стала для молодого поета, як пише автор, маючи на увазі передусім пейзажну лірику, «процесом синкретизації в слові предметної зображальності, звуку, кольору і руху». Явище, яке окреслилось в поезії другої половини XIX ст. (А. Рембо, С. Маларме, П. Верлен), але яке стало особливо характерним для творчості багатьох визначних майстрів — творців поетичних систем XX віку.

Чимало цікавого й свіжого сказано в книжці про музичність тичининської поезії,— хто тільки про це не писав! Клочек теж стверджує, що поет знайшов новий, оригінальний синтез словесних і музичних способів вираження (кажучи більш вишукано — Логосу й Мелосу). Але він і поглиблює розуміння цієї новизни, твердячи, може, з перебільшеною категоричністю, що «дійсна музичність поезії Тичини полягає не так у сонориці, як в семантиці його слова» (хоч це треба було б ширше показати на філософському рівні — згадаймо «музичну» космогонію і натурфілософію поета). Має рацію автор і тоді, коли допильновує музичні принципи в сфері композиції багатьох ліричних п'єс поета («тема з варіаціями» — так він називає цей спосіб розгортання образної думки у віршах типу «Гаї шумлять», «Квітчастий луг», «Десь надходила весна» та ін.).

Автор віддає все належне прекрасній метафориці і символіці досліджуваної ним поезії. Але вона його не заворожила, як це бувало з деякими дослідниками, що бралися говорити про поетику Тичини. З доброю *аналітичною зіркістю* він уже в *«Сонячних кларнетах»* побачив не тільки витончену «поетику метафори» — метафори асоціативно наснаженої, часто синкретичної, позначеної багатою полісемією, в цілому дуже характерної для новітніх віянь світової поезії,— але й не дуже помічувану раніше «поетику прямого називання», без якої — теж по-тичининському своєрідної — неможливо уявити вже наступну книгу поета — мужній, вітряний, міднотонний «Плуг».

Про стилізацію ми, звичайно, рідко згадуємо, характеризуючи поетику Тичини — митця різко неповторного, можна ска-

зати, по-хорошому «агресивного» індивідуального стилю. Але вона в нього теж була, і дослідник доказово з'ясовує таємниці її досконалості в розділі «Мистецтво стилізації», присвяченому незабутній «Думі про трьох вітрів».

Мовиться, зрозуміло, про стилізацію фольклорного характеру. Про фольклорні образні елементи автор загалом говорить і на прикладі інших творів, що ввійшли до книжки. Слід, проте, зауважити, що розмова про поєднання фольклорного й літературного в поезії Тичини мала б бути, на мій погляд, масштабнішою й глибшою, бо справа не в самих стилізаторських моментах. Тим-то й визначились «Сонячні кларнети» в усій тогочасній слов'янській поезії (не кажучи вже про традиційно більш «літературну» поезію Заходу), що тут була досягнута особливо органічна єдність народнопоетичних елементів з рафінованістю новітніх літературних форм — «земляного духу» з «імпресіонізмом», за висловом І. Еренбурга, датованим 1919 роком. Не слід також забувати про надзвичайно відчутну національну визначеність поетичного світу Тичини — аж до характерно інтонованих «народних голосів», які тут звучать лише спорадично (скажімо, у віршах «По блакитному степу», «Війна») і з усією силою заговорять у «Плузі». Все це було б варте докладніших розслідів і роздумів.

Творчість будь-якого митця не може бути більш-менш повно збагнута без виявлення всього розмаїття її зв'язків з сучасниками і попередниками. Щодо поетики Тичини це означає — розглянути її у стильовому контексті епохи, включаючи й живі, діючі струми традицій. Г. Клочеком зазначене поняття мислиться в двох обсягах — ширшому, загальнішому, і вужчому, конкретнішому. Ширший — більш чи менш чітко виявлені стильові тенденції новітньої світової поезії, те, що «носилося в повітрі», але ще потребувало переконливого індивідуального втілення (вже згадувані асоціативна активність слова, полісемія, синтез словесного й музичного начал тощо). Вужче коло — це конкретні традиції й зразки української, російської, всієї вітчизняної літератури, про які можна говорити у зв'язку з «Сонячними кларнетами». Шевченко, Коцюбинський, Леся Українка — судження автора тут слушні й точні, хоч загалом не нові: по цих стежках уже чимало походжено попередніми дослідниками. Значно більше свіжого й цікавого дізнаємося з книжки про моменти «притягання і відштовхування» молодого Тичини з поезією О. Олеся і М. Вороного: тут було й сприймання певних художніх впливів, і водночас великий якісний стрибок, що позначився, зрештою, на розвитку всієї української поезії наступних десятиліть. І зовсім нове в тичинознавчих студіях — про роль відомої антології В. Брюсова «Поэзия Армении» як одного з чинників в естетико-психологічній «підготовці» «Сонячних кларнетів» (радше таки настроєво-емоційній, аніж такій, про яку можна було б говорити на прикладі певних мотивів і форм), а також змістовний і в більшості своїх тверджень доказовий розділ про засвідчену самим поетом «індукцію» поеми В. Маяковського «Війна і мир» на «Золотий гомін». До цього треба додати, що пізніші глибинні зв'язки Тичини й Маяковського — при всій відмінності їхніх поетичних систем — могли б стати темою цілого дослідження, якщо брати до уваги, звичайно, весь отой «стильовий контекст епохи».

Але шкода, що в розмові про нього — щодо «Сонячних кларнетів» — автор досить поверхово ковзнув по питанню про стосунок поезії Тичини до деяких впливових поетичних напрямів і шкіл початку віку, зокрема символізму. Ці напрями й школи він взагалі, здається, схильний вважати одіозними «ізмами», длубання в яких є справою щонайменш марною. Але навіть найгірший з нашого погляду «ізм» — це певна ідейно-естетична система, і нам важливо знати позицію молодого митця щодо нього, часто не декларовану, але заявлену в самій творчості. Авторові «Кларнетів», як уже не раз писалося, була чужа філософія й естетика символізму в її головних, базових засновках. (Зіставлення його першої книжки, скажімо, з виданими в 1918—1919 рр. збірками Д. Загула чи Я. Савченка, з поезією Ф. Сологуба чи В. Іванова було б з цього погляду достатньо красномовним). Але численні відгомони поетики символізму в його віршах, передусім буйна і свіжа символіка,— проблема, уникати якої навряд чи слід було в цьому дослідженні.

Це тим більше, що автор часто схильний трактувати символи Тичини як прості алегорії. (Хоч багатозначність символу, його широка смислова перспектива істотно відрізняють цей троп від вужчої за значенням, більш ілюстративної, як зазначає О. Ф. Лосєв, алегорії). Лише необачною вірою в тезу про «поетику алегоризму» можна пояснити витлумачення вірша «Іще пташки» з його справді драматичною, емоційною, але предметно-прямою, не параболічною картиною грози як алегорії про революцію. Переказує його автор так, як можна було б переказати, наприклад, справді алегоричний і справді присвячений темі революції вірш М. Рильського «Буря» (1929 р.). Тим часом у Тичини все інакше, бо й тема його інша. Насправді вірш читається як невелика симфонія, де на диво точними засобами словесного мистецтва «розігрується» поступове наростання напруги конфліктуючих тем, щоб через образи грізного катаклізму («Ідуть потужні сили. Морок. Жах») прийти до світлих акордів заспокоєння і примирення («І вже тремтять, вже спокій сіють сріблясті голуби у небесах»). Філософська думка тут є, але вона стосується до найзагальніших категорій буття і зовсім не вкладається в простолінійну алегоричність. І дивно читати, коли в культово-міфологічній ремінісценції, що передає кульмінаційний момент грози: «І полилася пісня, принеслась жертва»,— автор вбачає вияв якоїсь ідейної непослідовності, «інерцію свідомості поета». (Мовляв, якщо йдеться про «жертви», то тут, ясна річ, не обійшлося без абстрактного гуманізму... Ох, багато з нас свого часу були схильними до такої ризикованої глибокодумності!) Так вузько спеціальне, здавалось би, питання про символ і алегорію несподівано (але, по суті, правомірно) виводить на питання про справедливість суджень щодо всього життєвого та ідейного змісту твору. Яка все-таки електронно делікатна річ ця дисципліна — поетика!

Але автор іде й далі в своїх загальних висновках і пише, що символічні образи природи в Тичини «як правило... мали алегоричний характер». Певен, що маємо тут явне спрощення. Символ, звичайно,— близький родич алегорії, але він завжди є чимось більшим за алегоричне іносказання,— «тісним віконцем у нескінченність», як мовив свого часу Г. Гейне, а слідом за ним І. Франко, чиї слова тут же й наводить дослідник. Коли б символіка Тичини не була таким «віконцем» (позбавленим, ясна річ, «надреального», містичного змісту, як у багатьох символістів), здебільшого марно було б говорити про полісемію, синкретичність та інші відзначені автором властивості його образного слова.

Але це, мабуть, єдиний серйозний критичний закид, який можна зробити праці Г. Клочека. В цілому його книжка — незаперечний успіх літературознавця. Крім високої загалом культури аналізу і чуйності до живої художньої «плоті» твору (випадок з щойно розглянутим віршем — все ж таки виняток), в його дослідженні приваблює прагнення до теоретичної заглибленості в обгрунтуванні майже кожного значного положення. Вільна від претензій на якусь особливу цехову вченість, монографія Г. Клочека водночас дуже симпатична високою евристичною напругою думки,— приємно читати книжки, при створенні яких багато було передумано.

Постійно звертаючись до немалого вже «капіталу», нагромадженого дослідниками творчості найбільшого українського поета радянської доби, автор зронив якось вираз про тичинознавчі праці «різних поколінь». Цими словами хочеться скористатися. Такі праці, як розглянута тут розвідка або як присвячена проблемам ритміки книжка Н. Костенко «Поетика Тичини», справді є книжками нового, сучасного «покоління» в тичинознавстві (хай ідеться «лише» про поетику). Їх поки що небагато в нас, таких праць, позначених вдумливими й свіжими теоретико-методологічними підходами, інтересом до ще не дослідженої проблематики, вдалими екскурсами в інші наукові дисципліни, але вони все ж з'являються (можна було б назвати деякі розвідки останніх років у шевченкознавстві, в окремих галузях теорії літератури). Ознака обнадійлива і відрадна при всіх наших сьогоднішніх «недохопах».

студії. рецензії. полеміка

РАЇСА МОВЧАН

В МУКАХ НАРОДЖЕНЕ СЛОВО...

Бічуя Ніна. Десять слів поета. Повість-есе. Жовтень, 1986, № 6.

Новий твір Ніни Бічуї «Десять слів поета» — ще одне підтвердження того, якою різною за стилем, мірою поєднання документального факту з художнім домислом, глибиною проникнення в зображувану епоху, нарешті, самим підходом до використання історичних джерел може бути біографічна проза.

Художня інтерпретація складних, непересічних, навіть драматичних особистостей, подібними яким були в історії української культури М. Куліш і Л. Курбас,— завдання саме по собі непросте і відповідальне. Через їхню долю можна художньо просвітити вагомий, великий зріз культурно-мистецького життя цілого народу в складну, суперечливу епоху. Певна річ, ці особистості можуть бути прототипами для ширшого мистецького полотна. Але чи маємо ми право ігнорувати авторський задум Н. Бічуї, дорікати за нібито звужений вибір об'єкта художнього дослідження? Адже в її новій повісті висвітлено лише одну подію, навіть подію одного дня з життя М. Куліша і Л. Курбаса, і, здавалося б, не таку вже значну — були в їхньому житті й цікавіші, наприклад, постановки п'єс Куліша на сцені «Березоля». Але чи й справді не таку значну, що її не варто було б художньо перечитати з позицій сьогоднішнього дня, виходячи з теперішніх наших проблем, і не лише театрального, мистецького, а й усього суспільного життя, як один з багатьох гірких уроків, полишених нам історією?

В центрі оповіді драматичний конфлікт, який був насправді. Пригадаймо, що «Патетичну сонату» Микола Куліш запропонував на той час провідному українському театру «Березіль» ще в 1929 р. Цю п'єсу, як і багато інших, драматург написав саме для нього, Курбаса, який, підкреслюється в повісті, «ради собі не може дати сам-один без Куліша: річ у тім, що він переконаний... що без боротьби режисера з автором немає діалектичної єдності, немає театру», а Куліш для нього був «єдиним достойним суперником». Та цього разу не судилося здійснитися творчій співпраці двох митців: харківський репертком не дав дозволу на постановку п'єси. Як повчально для теперішніх перемін у нашому мистецькому житті звучать оці слова з повісті: «Навіть після того, як у Москві дозволили, усі Кулішеві намагання знайти підтримку в Харкові, усі посилання на згоду Таїрова ставити «Патетичну» в Камерному, цитування позитивних відгуків — усе намарне, ніщо не справляло враження на репертком, усе розбивалось об залізну стіну неприйняття».

У нелегкій боротьбі із самим собою, в муках знайти-таки те єдино потрібне Слово, яке було і шуканням, на думку Куліша, «нового у драматургії», і не мати можливості сказати його людям, «оживити на сцені»,— в цьому велика драма митця.

Як відомо, вперше на українській сцені «Патетична соната» з'явилася аж у 1958 році в постановці Н. Орлова (до речі, не зовсім вдалій) в Одеському театрі ім. Жовтневої революції. П'єса таки справді була написана для «Березоля» — ця думка раз у раз повторюється в повісті. Нам залишається лише пошкодувати, що глядач так ніколи і не побачив знамените творіння М. Куліша у постановці Курбаса.

На цьому невеселому факті з історії українського театрального мистецтва тримається досить своєрідний сюжет твору. Своєрідність його в тому, що він не повторює точно реальні події. Власне, історія з «Патетичною» — це скоріше роздум самої письменниці про мистецтво, його оновлюючу, всепереможну засаду, про завжди непросту долю справжнього художника. Тому увага Н. Бічуї більше зосереджена на показі внутрішнього світу героїв, їхніх роздумів, переживань, ніж подій. Тому так вільно поєднано тут художній домисел (який, проте, не виходить за межі історичної правди) з документом, фактом, психологічний аналіз — з побутовими деталями, здавалось би, незначними подробицями із життя відомих митців (що їх, наприклад, пригадує Куліш, йдучи Тверським бульваром). Але «довільна маніпуляція місцем і часом», як і умовність усього сюжету, не шкодить втіленню ідеї твору. В емоційному авторському співпереживанні відтворення подій, характерів відбувається мовби їхнє «оживлення», своєрідне друге народження. Поетика твору не схиляє до швидкого читання. Авторка спонукає думати, переживати разом із нею і, залишаючись на позиції своєї доби, стати активним учасником зображуваного.

Отже, грудень, 1931 рік. Москва. В Камерному театрі ось-ось має початися прем'єра «Патетичної сонати» М. Куліша в постановці О. Я. Таїрова. Скоро автор п'єси спостерігатиме свій витвір на сцені у виконанні «світової слави артистки» А. Коонен, Ф. Раневської, М. Жарова, В. Ганшина, зустрінеться з перекладачем п'єси російською мовою П. Зенкевичем, розмовлятиме з Будьонним, Фрідріхом Вольфом... Але йому «усе заслоняє думка про Харків, Курбаса, «Березіль», про те, «як би вирішили ту чи іншу сцену у «Березолі».

Ідейно-емоційне навантаження повісті не на зображенні постановки «Патетичної сонати» в Москві, а на внутрішніх переживаннях головних героїв. Недаремно М. Куліш так довго іде Тверським бульваром і так багато думає над своїм відповідальним покликанням митця, над своєю працею і сподіваннями на постановку п'єси в Харкові.

Чи ж був на прем'єрі Таїрова Микола Куліш? Н. Б. Кузякіна у своїй відомій монографії не згадує про це. Так само важко сказати, що робив в той час Лесь Курбас, які думки обсідали його. Але таке вільне тлумачення подій одного дня, яке маємо в повісті «Десять слів поета», не лише художньо виправдане, а й логічно вмотивоване характерами прототипів. Важливо й те, що воно підпорядковане не байдужому споглядданню історика, а пристрасному співпереживанню зображуваного письменницею, тій думці, ідеї, яку вона прагнула втілити с в о ї м прочитанням історичного матеріалу. Тому так багато важить тут кожна художня деталь. Навіть питання німецького драматурга Фрідріха Вольфа до Миколи Куліша, коли вони всі разом повертаються з прем'єри: «А хто у вас на Україні ставить «Патетичну»? Кому ти її довірив?» — не зависає в повітрі: «Вольф не отримав відповіді на своє запитання, але був настільки тактовний, що не повторив його». Незначна мовби деталь підсилює драматизм переживань автора, увиразнюючи ідею твору.

У повісті діють реальні люди, які безпосередньо чи потенційно мали причетність до подій 20 грудня 1931 року: Іван Дніпровський, найближчий друг М. Куліша, перекладач П. Зенкевич, режисер О. Таїров, виконавиця ролі Марини А. Коонен, видатний режисер і актор Коте Марджанішвілі, В. Чистякова та інші. Але діють вони дуже своєрідно: в цілому через сприймання тих подій 20 грудня головними героями — М. Кулішем і Л. Курбасом. Письменниця вводить у художню тканину твору різноманітні історичні джерела, зокрема спогади А. Коонен «Страницы жизни», листи М. Куліша до І. Дніпровського, О. Корнєєвої-Маслової за різні роки, уривки зі статей Леся Курбаса, матеріали обговорення «Патетичної сонати» в березні 1931 року в Будинку ім. Блакитного та ін. Прикметно, що довільний їх переказ не захаращує текст посиланнями на конкретні джерела. В цьому плані стиль повісті дуже далекий від будь-яких дослідницьких моментів, безпосередніх авторських оцінок і суджень. Думки з листів, спогадів належать героям — М. Кулішу, Л. Курбасу, А. Коонен, як і в дійсності цим реальним людям. Саме це і допомагає авторові-есеїсту подолати той бар'єр між реальністю і вимислом, який може закономірно виникнути при заглибленні у внутрішній світ дійових осіб, художньої інтерпретації їхніх імовірних роздумів.

В той час, коли Куліш іде Тверським бульваром, Лесь Курбас у Харкові за своїм робочим столом працює над режисерською розробкою вистави «Тетнулда» за твором Шалви Дадіані. А думка його раз у раз повертається до нездійсненного — «Патетичної сонати» («Котра то зараз година? Вистава в Камерному скоро почнеться»). Перед Курбасом зринає весь рік, за який, він вважає, так мало зроблено. Хоч і були гастролі «Березоля» на декаді української культури в Грузії. Хоч і відбулися незабутні розмови з Коте Марджанішвілі, знайомство з Шалвою Дадіані. Хоч і була постановка на грузинській сцені «Гайдамаків» Т. Шевченка.. І він, Курбас, бачив, як «зійшли з театрального помосту Десять слів поета,— наче відбулося зворотне їх перетворення,— народжені його режисерською уявою і волею» — те, чого не відбулося з «Патетичною», а в ній же недарма шукають «одразу й Курбаса, а не тільки Куліша»... В свідомості героя зринають найболючіші моменти його попереднього життя, органічно, нерозривно пов'язаного з театром, з його «Березолем». Насамперед те, що вперто не хочуть бачити, розуміти, а він своєю працею доводить: «Березіль є витвором свого часу, свого великого революційного часу, і має у собі коренів, може, більше, ніж я сам те можу виявити. Чи не є він згустком усіх поривань, усієї енергії, згустком пошуків і навіть розчарувань кількох поколінь попередніх?» Курбаса навально мучать і роздуми про свою особисту роль у «Березолі», перед котрим він ані разу не був безчесним чи нікчемним — чи ж того замало, аби сказати, що Лесь Курбас жив?..» Так він намагається переконати себе (і всіх!) у своїй чесності і щирості, самовідданості мистецтву, новому, революційному мистецтву. Це психологічне

саморозкриття Леся Курбаса мовби вимірюється через призму втоми, болю, розгубленості і оптимістичної віри в с в о г о драматурга («Не може бути, щоб Гурович не написав щось нове»). Скільки-бо може одночасно вмістити в собі людська душа!

А скільки може ввібрати в себе різного, протилежного, суперечливого єдиний образ Поета! І в житті так було. Куліш, схожий на селянина, простий аж до простакуватості, зовні спокійний, врівноважений, небагатослівний, був мовби «запереченням європейської артистичності і утвердженням щедрої, прямої, неприхованої, соковитої народності», «дядько — і нехай дядько, у цьому істинне його обличчя й абсолютна достовірність образу,— посміхується з себе Куліш,— достовірність, яку він не гадає підмальовувати й фальшувати». Курбас, навпаки, підтягнутий, галантний, екзальтований. Такими бачимо їх у повісті. Вони мовби доповнювали один одного, про їхню взаємолюбов і взаємопритягання Ю. Смолич казав так: «Куліш був талант для Курбаса, Курбас — талант для Куліша». Але в них було стільки відмінного, скільки й спільного. В цьому неминуче переконуєшся, читаючи повість. Куліш і Курбас були справжніми художниками, творцями з новим, революційним мисленням, яке відповідало революційному часу, в якому вони жили, боролися, шукали, страждали. Це їхня закономірна спільна риса. І це, очевидно, та реальна, достовірна точка, від якої автор відштовхується при втіленні свого х у д о ж н ь о г о задуму.

Але в повісті відчувається єдність, спільність й іншого плану — суб'єктивного, авторського. Насамперед зазначимо, що в нім важко знайти і відділити той суб'єктивний, чисто авторський струмінь, через який письменниця безпосередньо висловлює свою думку, свою естетичну оцінку зображуваного. У повісті «Десять слів поета» авторська оповідь непомітно розчиняється в психологічно наповнених внутрішніх монологах героїв, які не лише самі розповідають про себе, а й оцінюють події, ситуації навколишнього життя. «Ці харківські товариші не бачать далі свого носа, ніяке розуміння перспективи культурного, мистецького будівництва їм і не снилось,— так, вони захищають ретроспективний реалізм, у них лише життєві форми на сцені, а не життя у сценічних формах, інакше для чого ж мистецтво...» Так розцінював ситуацію з «Патетичною сонатою» Лесь Курбас. Ця думка (як і багато подібних) може сприйматися і як позиція-оцінка автора повісті. Варто підкреслити, що більшість із цих оцінок залишаються актуальними і для нашого часу.

Але не можна дорікнути авторові за вільне поводження з реальними історичними постатями. За образами обох героїв: Куліша і Курбаса (їх можна сприймати і осібно, і в цьому буде свій сенс), які вповні відповідають прототипам, ясно прочитується єдиний узагальнений образ митця, Поета. В ньому небайдужий, пристрасний роздум письменниці про той складний час, його болючі проблеми, про нелегку долю художника взагалі. Взято один життєвий факт, власне, подію одного дня, а через неї розкрито не лише життя двох реальних людей, а дві спроби перетворення: болючий, складний процес народження митцем його Слова — написання «Патетичної сонати» і нереалізоване зворотне перетворення Слова, «оживлення» його на сцені. Невипадково повість завершується згадкою Леся Курбаса, як те Слово повернулося до життя під час постановки «Гайдамаків», і невипадковою є назва повісті. Болюча суперечність, непоправний драматизм одного факту дійсності, який став своєрідним фокусом у долі двох визначних майстрів, може сприйматися так емоційно загострено лише в подібній художній інтерпретації. В цьому, гадаю, цікава мистецька знахідка і творчий успіх Ніни Бічуї.

Хотілось би, правда, побажати їй точніше оперувати назвами: «Біла студія» (а насправді просто «Студія»), «Літературний альманах» (а називався він «Літературно-критичним альманахом»), вистава «Народження велетня», а не «Народження велета»...

Публікація в журналі щедро ілюстрована. Але, здається, не завадило б до вміщених фотографій додати портрет Миколи Куліша, сцену з «Патетичної сонати», хай і в постановці Московського Камерного...

ВОЛОДИМИР ЗВИНЯЦКОВСЬКИЙ

ПРИМХИ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ

Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. К., Наук. думка, 1985, 167 с.

Один з перших дослідників життя й творчості О. О. Потебні Т. Райнов писав у своїй монографії (1924 р.): «Про життя Потебні ми знаємо надзвичайно мало. Як формувалася ця душа? Що хвилювало її в різні періоди розвитку? У що вірив Потебня? Що він любив і що ненавидів? Як він поводився у важливі моменти свого життя? Все те та багато іншого для нас — принаймні для мене — майже незнане». Відтоді з'явилося чимало праць про Потебню: спогадів, розвідок, наукових статей, книжок... Однак багато в його науковій діяльності й особистості лишається недослідженим.

І, мабуть, саме це мала на увазі авторка праці «Олександр Опанасович Потебня» В. Ю. Франчук, коли, навівши цитату з Т. Райнова, засвідчила: «У світлі сказаного нашим завданням стало створення біографічного нарису, в якому ми прагнули використати всі доступні матеріали...» Наведений автором список великий, але потребує певних доповнень. Як і певних зауважень щодо культури використання й популяризації наукового матеріалу. Идеться, зокрема, про оглядову працю О. П. Пресннякова «А. А. Потебня и русское литературоведение конца XIX — начала XX века» (Саратов, 1978), яку В. Франчук добре вивчила, але на яку посилається лише на с. 73, і то з досить дрібного приводу, а також про цілу низку конкретних досліджень з історії взаємин О. О. Потебні з його сучасниками, на які автор біографічного нарису не посилається взагалі.

«У колі сучасників» — так називається один із підрозділів праці В. Франчук (с. 105—125). Назва досить відповідальна, хоча складається те «коло», власне, з трьох «сучасників» — М. Дринова, І. Бодуена де Куртене, В. Ягича.

Взаємини О. О. Потебні з болгарським істориком Марином Дриновим достатньо досліджені. Так, нещодавно харківський літературознавець І. Я. Лосієвський надрукував на цю тему розвідку в журналі «Советское славяноведение» (1982, № 6) під назвою: «Олександр Потебня і Марин Дринов (Епізоди з історії вітчизняного слов'янознавства)». Справді, це тільки епізоди, які, можливо, й не мали такого наукового значення, як контакти Потебні з О. Бодянським або О. Веселовським, із тими ж Ягичем та Бодуеном де Куртене. Тим більше авторка біографічного нарису не тільки мала право, а й була зобов'язана оцінювати відомі факти з власного погляду, у нібито випадковім бачити закономірне,— у цьому й цінність жанру...

Як же В. Франчук переосмислює факти, викладені у статті І. Лосієвського? На підставі яких нових або забутих матеріалів висуває стосунки з М. Дриновим у число трьох найважливіших для Потебні явищ наукового спілкування? «Потебня зустрівся з Дриновим 1872 р., коли кожен із них був уже цілком сформованою особистістю з яскравою індивідуальністю, чітким розумінням власного покликання,— зауважує В. Франчук,— проте в тій частині життєвого шляху, який вони пройшли нарізно, до зустрічі, було багато спільного, і ця обставина стала міцною підвалиною їхніх дружніх стосунків на всі наступні роки, протягом майже двадцятирічної спільної роботи на споріднених кафедрах» (с. 107).

Що ж, вихідна теза обіцяє багато, вона досить цікава, але чи нова?.. Про це довідаємось із зіставлення її з вихідною тезою статті І. Лосієвського: «Встретились они в 1872 г., когда каждый из них был полностью сформировавшейся личностью с яркой индивидуальностью, с четким сознанием своего предназначения, но в той части жизненного пути и духовного развития, которую они прошли порознь, до встречи, было так много общего, что это обстоятельство и послужило прочной основой их дружбы в последующие годы, на протяжении почти двадцатилетней совместной работы на родственных кафедрах» (с. 98).

Посилання, як бачимо, тотожні. А далі в тих же виразах, що й І. Лосієвський, калькованих, як, скажімо, вже наведена тут «міцна підвалина» (переклад «прочной основы»), В. Франчук дає відомості з біографії М. Дринова. Для опанування найпростіших навичок популяризаторства — справи такої ж приємної, як і корисної,— раджу читачеві зіставити с. 107—108 у книзі В. Франчук зі с. 100 у статті І. Лосієвського, що увійшла до біографічного нарису хоч у трохи скороченому вигляді, проте без суттєвих змін.

Ідемо далі. Після викладу біографії Дринова (а у статті Лосієвського ще й Потебні) обидва дослідники переходять до суті.

«Сейчас трудно датировать первую личную встречу Дринова и Потебни,— зазначає І. Лосієвський.— Скорее всего она состоялась в 1872 г.» (с. 100). Літературознавець повертається тут до тієї дати, з якої він розпочав свою статтю, щоб розгорнути аргументацію. А мовознавець В. Франчук слухняно наслідує цей, сказати б, риторичний повтор і пише (або, точніше, перекладає) таке: «Тепер важко датувати першу особисту зустріч учених. Швидше за все, це сталося 1872 р.» (с. 108). Але, відчуваючи, що час уже й додати щось від себе, В. Франчук ставить тут не крапку, як у І. Лосієвського, а кому: «...це сталося 1872 р., коли Дринов приїздив до Харкова, щоб познайомитися з майбутніми колегами»,— зауважує вона.

І далі вже з легким серцем знову звертається до харківського літературознавця, який підказує, що «с первой минуты... знакомства с Дриновым Потебня почувствовал к нему глубокую симпатию» (с. 100), і перекладає це сміливе припущення в такий спосіб: «Можна, проте (? — В. З.), з певністю

сказати, що з перших хвилин знайомства з Дриновим Потебня відчув до нього глибоку симпатію» (с. 108).

Якщо після цього паралельного розгляду вступних частин порівнюваних філологічних праць хтось із читачів все-таки не розпрощався з рожевою ілюзією щодо «академічності» нарису про Потебню, яку з таким пафосом і з перших же сторінок намагається створити автор праці («у світлі сказаного», «доступні матеріали», «складає найсердечнішу подяку» і т. ін.), то такого невиправного оптиміста я просив би знов перегорнути с. 107—113, де йдеться про М. Дринова, знов перечитати с. 6—7 («найсердечніша подяка») й остаточно переконатися в тому, що на статтю І. Лосієвського, вдруге народжену під виглядом одного з параграфів біографічного нарису, В. Франчук не посилається, подяки колезі-філологу не «складає», навіть не згадує його в іменному покажчику (див. с. 165).

Треба визнати, що мовознавець, працюючи над перекладом другої частини статті І. Лосієвського, більш вдало виготовляє цілком адекватний текст, наприклад: «В Болгарии еще шли бои, когда ученый совет Харьковского университета в мае 1876 г. рассматривал вопрос об утверждении его (М. Дринова.— **В. З.**) в звании экстраординарного профессора. И здесь в поддержку его кандидатуры выступил Александр Потебня...» (І. Лосієвський). Порівнюємо: «Ще йшли бої в Болгарії, коли вчена рада Харківського університету розглянула питання про затвердження Марина Дринова у званні екстраординарного професора, і тут на підтримку його кандидатури знову виступив Олександр Опанасович Потебня...» (В. Франчук).

Дивує зміна епітета щодо геніального твору Потебні «Мысль и язык», який літературознавець справедливо оцінює як «капитальный труд», а лінгвіст кваліфікує як «ранню працю» (!). Проте це лише один випадок рішучого відриву В. Франчук від першоджерела...

Оскільки «позичений» у такий спосіб матеріал досить конкретний і «на віру» не сприймається, В. Франчук не лишається нічого, як переписати зі статті, що була вміщена в загальновідомому журналі не так давно, й усі виноски та посилання. Ось таке «переосмислення» усіх «доступних» матеріалів...

Справедливість вимагає, однак, зазначити й такі випадки, коли матеріал І. Лосієвського використовується Франчук цілком творчо. Идеться не про авторський текст Лосієвського, який колега-філолог здебільшого лишає у спокої, а про наведені у його статті цитати.

Ще при першому читанні книжки В. Франчук мене вразило наведене дослідницею висловлювання М. Дринова про працю О. Потебні «Из записок по русской грамматике»: «...безперечно становить важливе надбання для науки про с х і д н о с л о в'я н с ь к і мови» (с. 109). Захотілося перевірити цитату, і я відкрив книгу «Почесть. Сборник статей по славяноведению, посвященных профессору Марину Степановичу Дринову его учениками и почитателями» (Х., 1908), на яку посилається (називаючи її скорочено «Почесть») В. Франчук, на вказаній дослідницею сторінці 279. Але знайти цитату було не так просто, оскільки на вказаній сторінці замість відгуку М. Дринова я знайшов статтю зовсім іншого болгарського вченого (Г. Баласчева), що не має ніякого відношення до О. Потебні. Витративши багато часу, я нарешті надибав потрібну цитату на 140-й сторінці збірника і переконався, що звучить вона не зовсім так, як хотілося б Франчук: праця Потебні, вважає Дринов, «бесспорно составляет важное приобретение для науки о р у с с к о м языке». Та й не міг він вважати інакше 1874 р., коли Потебня ще не сформулював тих своїх тез із порівняльно-історичного мовознавства, які, очевидно, мала на увазі В. Франчук. Отже, перед нами справді унікальний випадок «оздоровлюючого» впливу досягнень сучасного мовознавства не лише на теорію предмета, а й на його історію...

Але звідки ж узялося посилання на с. 279 на «Почести»? Розгадку цієї таємниці знов-таки знайдемо при зіставленні нарису В. Франчук зі статтею І. Лосієвського, де, зокрема, читаємо: «Уже в следующем 1874 г. Дринову представилась возможность выступить с оценкой научного труда А. Потебни... В своем отзыве основное внимание Дринов уделил новаторству Потебни, его полемике с ведущими языковедами XIX в. А. Х. Востоковым, Ф. И. Буслаевым, И. И. Срезневским, Р. Шлейхером, Ф. Миклошичем и другими. Заканчивая отзыв, Дринов писал о том, что исследование Потебни «бесспорно составляет важное приобретение для науки о русском языке»...» (с. 101).

Посилання на останню цитату в І. Лосієвського взагалі немає, хоча з подальшого викладу матеріалу видно, що мається на увазі саме збірка «Почесть». Але яка сторінка?.. Щоб не гаяти часу на пошук (як це довелося робити мені), В. Франчук... називає першу-ліпшу сторінку книжки, яку їй, либонь, не захотілося навіть потримати в руках. Прикриваючись наукоподібним посиланням на вигадану сторінку, автор нарису про Потебню подає буквальний переклад тез Лосієвського й «авторизований» переклад висловлювання Дринова: «Наступного, 1874 р. трапилася нагода й Дринову виступити з оцінкою наукової праці Потебні... Основна увага у відзиві Дринова була приділена новаторству Потебні, його полеміці з провідними мовознавцями XIX ст.— О. Х. Востоковим, Ф. І. Буслаєвим, І. І. Срезневським, Р. Шлейхером, Ф. Міклошичем та ін. Закінчуючи відзив, Дринов писав, що дослідження Потебні... «безперечно становить»... і т. д. (с. 109).

Цікаво, що такий же «вільний» переклад іншого висловлювання М. Дринова зустрічаємо й на с. 112: «...Працям Олександра Опанасовича Потебні у вивченні східнослов'янського (тобто «російського»! — **В. З.**) слова належить своє майбутнє...» І зовсім неймовірно, але факт: одну з приміток автора статті в «Советском славяноведении» В. Франчук помилково приписує... Потебні (с. 108)!

Як бачимо, у статті І. Лосієвського є недогляди, які стають на перешкоді її «популяризаторства»: тут сторінку не назвав, там, цитуючи зроблений Потебнею перелік мов, які знав Дринов, випустив англійську, хоч у першоджерелі («Почесть»,

с. 271—272) вона є. А от у В. Франчук (с. 109), як і в І. Лосієвського (с. 101), немає...

Але, гадаю, читачеві вже набридло простежувати спільні цінноти й спільні недоробки праць І. Лосієвського та В. Франчук,— а якщо ні, то він може продовжити порівняння самостійно (відповідно с. 110—112 у книжці Франчук та с. 101—103 у статті Лосієвського). Я ж наостанку скажу кілька слів про метод «популяризаторства» В. Франчук як такий.

По-перше, не хотілося б, щоб у читача, далекого від філологічної науки, склалося враження, що таке «популяризаторство» у нашій галузі є нормальним явищем. Не тільки у далекі потебніанські часи, а й у наш час існують щодо цього чіткі критерії. Пошлюся хоча б на одного з провідних філологів сучасності академіка Д. С. Лихачова, який у своїй книзі («Прошлое — будущему», Л., 1985) використання чужих матеріалів без посилання на справжніх власників кваліфікує як «злодійство у науці», а посилання на джерела з чужих рук — як «кишенькове злодійство у науці».

По-друге, надто «спрощує» автор біографічного нарису самий погляд на жанр: бери «усі доступні матеріали» (тобто все, що опинилося під рукою, байдуже, своє чи чуже) та й подавай у більш-менш послідовному викладі (та й то йдеться про послідовність суто хронологічну). Годі шукати у такому «популярному» нарисі спроби системного й водночас зрозумілого хоча б студенту-філологу описання власне наукових поглядів О. О. Потебні. Нащо ж тоді вивчати біографію вченого?

Навчання в гімназії, в університеті — як це позначилося на формуванні наукової думки Потебні, яка, певно ж, не «мовчала» аж до появи його першої книжки?.. Сама ця книжка — яких життєвих та наукових впливів зазнала вона?.. Розповідаючи про неї, В. Франчук на с. 29 майже дослівно повторює думку згадуваного вище О. Пресьнякова щодо впливу М. Костомарова. Але у книжці О. Пресьнякова (с. 19) докладно показано як спільне, так і принципово відмінне у підходах Потебні й Костомарова до вивчення фольклору. І це, до речі, набагато важливіше для розуміння спадщини й особистості Потебні, ніж, скажімо, його взаємини з М. Дриновим... Але у В. Франчук цьому питанню відводиться кілька слів. При цьому, не наважуючись учинити з відповідними сторінками у книжці Пресьнякова так, як зі статтею І. Лосієвського, автор біографічного нарису робить спробу популяризації без лапок: «Костомаров шукав символи в піснях, Потебня зупинився на символіці в мові...» (с. 29). Та хіба можна протиставляти «пісні» — «мові», адже не в музиці до пісень «шукав символи» Костомаров?..

І останнє — хоч, може, очевидне. Дар популяризаторства науки рідкісний і цінний. В. Ю. Франчук відома як автор біобібліографічної праці про Потебню, виданої ще 1975 р.; її нова книжка — фактично друге видання цієї праці, щоправда, доповненої деякими новими архівними розшуками. Публікація архівних матеріалів, як і бібліографічний опис нової літератури (звичайно, не під виглядом власних міркувань),— справа потрібна й корисна для спеціалістів. Але читачеві, який захотів би ознайомитися з поглядами О. О. Потебні, що увійшли до золотого фонду сучасної науки, з методом його мислення, що відповідає суті наукового, сучасного, я раджу робити це не за книжкою Франчук. Тим більше що потрібна такому читачеві популярна книжка давно вже є, її автор — згадуваний О. Пресьняков. Ідеться не про одну з монографій цього вченого, а про видану 1974 р. республіканським товариством «Знання» у Києві брошуру «Слово, думка, образ. Про філологічну спадщину О. О. Потебні». Хоч, правда, у мене немає певності, що читач зможе скористатися з моєї поради, адже вказану брошуру нині вже важко знайти. І, мабуть, більше користі дало б перевидання «Науковою думкою» цієї праці вже покійного автора.

А. Німенко. Портрет Гр. Тютюнника

ЛЕОНІД БОЙКО

БІЛЯ ЧИСТИХ ДЖЕРЕЛ

ПЕРШИЙ СЕРЕД «ДРУГИХ»

Останнім часом помічаємо підвищену увагу до скарбів класичної літературної спадщини, зокрема й передусім до вітчизняної. Як переконливо довів Л. Новиченко у статті «Класика в сучасному світі» (Рад. літературознавство, 1986, № 10), це пояснюється тим, що «літературна класика в нас — і завжди плідна традиція для сучасних майстрів слова, і невичерпне джерело морального здоров'я, естетичної освіченості, високих громадянських та соціальних почуттів для широкого читача, і предмет законної національної гордості кожного з народів нашої країни, і золотий міст взаєморозуміння й дружби, що єднає їх, і просто предмет щирої всенародної любові».

На глибоке переконання Л. Новиченка, «проблемою особливого значення» сьогодні є «осмислення й пропаганда критикою, літературною наукою животворних традицій радянської класики, класики літератури соціалістичного реалізму». Потреба в цьому тим більша, що, за слушним спостереженням ученого, про ці традиції часом мовиться чомусь упівголоса, з незрозумілою сором'язливістю, так, ніби ми остерігаємось нагадати молодому радянському письменникові про те, що він «духовно і творчо немислимий поза традиціями основоположників літератури, народженої Жовтнем 1917 року».

В цьому плані досвід видатних майстрів слова, славетних попередників: Ю. Яновського, А. Головка, Петра Панча, М. Стельмаха, Ю. Смолича, а серед них і творчий досвід П. Капельгородського — одного із зачинателів української радянської літератури, за характеристикою М. Стельмаха, «людини революційного духу і революційного гарту», «одного з кращих прозаїків українського красного письменства», становить великий інтерес, оскільки його літературна спадщина також є надбанням усієї нашої багатонаціональної радянської літератури. Цей досвід майстра потрібен сучасній літературі як вияв духовної та художньої спадкоємності, бо шлях до новаторства завжди і неодмінно пролягає через традиції, створені й залишені у спадок її визначними попередниками.

Дехто може сказати: мовляв, ідеться ж бо про класиків, а П. Капельгородський не належить до них. Так, він не був ні корифеєм літератури, ні творцем нового напрямку, а був, кажучи словами І. Франка, «оригінальним у доброму і злому, у щасті й стражданні». Однак літературний процес, як відомо, «не характеризується тільки діяльністю окремих письменників, яких суд потомства визнав великими,— писав О. І. Білецький. — Розвиток історико-літературної науки чим далі, тим більше відходить від уявлення про історію літератури як про суму характеристик її «героїв», «великих людей». Тож мав рацію М. Наєнко, закинувши мені свого часу «деякий надмір вибачливості» у характеристиці П. Капельгородського, якого він назвав «живим містком» між нашою класикою і літературою соціалістичного реалізму. Здавалося б, немає жодних підстав для тривоги щодо подальшої долі творчої спадщини П. Капельгородського, як і самої його неординарної постаті. А втім, об'єктивний і тверезий погляд спонукає щиро визнати, що навіть один із найкращих творів письменника — роман-хроніка «Шурган» — багато років, по суті, не жив у нашій літературі, і сьогодні навряд чи можна говорити, яким був вплив «Шургану», як і кращої частини всієї літературної спадщини П. Капельгородського, на розвиток сучасної української прози.

Чим це пояснити? Може, сумною долею всіх так званих «другорядних» письменників? Якщо так, то чи правомірно звинувачувати в цьому самого лише письменника? Чи немає тут значної частки вини й нашої літературної науки, яка, на жаль, не завжди буває достатньо уважною, об'єктивною і справедливою? Чи не надто ми марнотратні, зневажаючи імена письменників, які хоч і не ввійшли до числа перших, сказати б, класиків радянської літератури, але також зробили помітний внесок у художнє дослідження Жовтневої революції і громадянської війни на Україні та Північному Кавказі?

До речі, О. І. Білецький не раз наголошував на тому, що саме з творів так званих «другорядних» письменників він дізнався про ті життєві явища, що опинилися поза увагою великих письменників, і заохочував молодших колег до наукового вивчення творчої спадщини «другорядних» письменників.

У цікавій статті «Перші серед других» (у кн. «Литературные заботы») С. Залигін зазначив, що «настав час сказати про ті

втрати, які ми маємо щодня, зневажаючи класиків, якщо можна сказати, «другого ряду», оскільки сучасним продовжувачам... літератури другий ряд потрібний як для сучасних оцінок, порівнянь, запозичення досвіду, так і для більш правильного розуміння історії літератури і навіть перших її величин». С. Залигін висловив жаль з приводу того, що так звані «другорядні» письменники «практично виведені з нашого повсякденного літературного вжитку», що «вони ні для кого не приклад», що «їхня цінність практично начеб зведена до нуля», бо вони, «по суті, ніяк не впливають на наше сучасне літературне мислення, і ми продовжуємо користуватися незрушною номенклатурою імен, навіть коротшою від тієї, що введена до шкільних програм». Разом з тим: «Хоч яким би великим був Шекспір, Англію того часу не можна уявити по «Макбету»; хоч як би я любив Чехова, конкретне російське життя кінця минулого — початку нинішнього сторіччя я скоріше зрозумію з творів ну. хоча б Телешова». С. Залигін пояснює це тим, що «генії не створюють літописів побуту, вони зайняті історією моральної еволюції людства, їхній світ так само реальний, як і вигаданий, і ось вони вводять нас у цей світ, щоб ми, як і вони, перейнялися постійним почуттям необхідності морального перетворення дійсності.

Невипадково ж нині той читач, який має намір відтворити для себе минуле, щораз частіше звертається до мемуарів. Але між безумовними класиками і мемуаристами стоять іще свідчення тих «других» письменників, яких не можна замінити ні тим, ні другим. Свідчення ці побутописові, якоюсь мірою навіть фотографічні, та вони ж і художні, а отже, створюють образи людей і відтворюють їхній побут в узагальненому вигляді, оминаючи випадковість мемуарів, їхню зосередженість на явищах нерядових і незагальних».

Певною мірою до таких художніх свідчень належать також історико-революційні твори першого серед «других» П. Капельгородського, які за своїм художнім рівнем багато чим наближаються до перших. Звісно, якщо «другі» лише повторюють перших, то й справді, що можна про них сказати? Сказати й емоційно, й оригінально? Веду це до того, що дехто з дослідників, як от, скажімо, автори «Словника літературознавчих термінів» В. М. Лесин та О. С. Пулинець свого часу, не завдавши собі клопоту навіть прочитати твір, а лише на підставі хибно витлумаченої авторської передмови до нього віднесли оригінального, самобутнього письменника до «наслідувачів» О. Серафимовича. Це прямолінійне, хибне і вкрай несправедливе твердження, що протягом десятиріч пропонувалося як «показовий» приклад «наслідування», нарешті категорично спростоване. Знято й інші суб'єктивістські нашарування та ярлики, утворені за багато років навколо П. Капельгородського. І сьогодні ми з повним правом можемо стверджувати, що цей письменник, якщо скористатися словами В. Бєлінського, талант хоч і «не першорядний, але сильний, видатний». І на справедливу думку багатьох літературознавців, зокрема й К. Волинського, «своє і досить помітне місце в історії української радянської літератури 20—30-х років посів».

На жаль, внаслідок різних — і об'єктивних, і суб'єктивних — причин після смерті письменника (1942) творчість П. Капельгородського тривалий час не викликала належної уваги учених-літературознавців. Не з вини письменника сталося так, що його твори протягом кількох десятиріч не перевидавалися, а ті, що побачили світ на початку 30-х років, ще за його життя, були видані таким малим (3—7 тисяч) тиражем, що давним-давно стали бібліографічною рідкістю. Таким чином, ім'я і творчість П. Капельгородського були незаслужено призабуті і на багато років фактично випали з поля зору не тільки читачів, а й літературознавців, тобто випали з літературного процесу. Але час — цей суворий і непідкупний, а тому справедливий і об'єктивний суддя всіх естетичних цінностей — вносить свої корективи. Минув певний період, і виникла потреба нового прочитання літературних творів П. Капельгородського, необхідність вивчення їхнього історичного функціонування, а відтак і переоцінки цінностей. Після тривалого «забуття» в 1961 р. вийшов укладений М. Стельмахом збірник вибраних творів П. Капельгородського. Невдовзі (1964) у Москві видано книжку вибраної прози письменника російською мовою, а до 50-річчя Великого Жовтня в «Бібліотеці української радянської прози» побачила світ книжка вибраних романів і повістей П. Капельгородського.

Починаючи з шістдесятих років, життя і творчість цього самобутнього майстра слова привертає до себе дедалі пильнішу увагу дослідників і читачів; здобуває хоч і лаконічну, але високу оцінку у двотомній (1959), однотомній (1965) та восьмитомній «Історії української літератури» (1969—1971), а також у деяких монографіях, як-от у книжці З. С. Голубєвої «Український радянський роман 20-х років» (1967) та ін. Щоправда, ті кілька стислих прихильних характеристик, а також побіжних згадувань у відповідних «обоймах» «Історії української літератури» давали тільки найзагальніше уявлення про творчість П. Капельгородського. Протягом останніх десятиріч вперше опубліковано спочатку в журналах, а далі й окремою книжкою ще два невідомих романи П. Капельгородського: «Артезіан» (написаний у 1934 р.) — про гостру класову боротьбу в українському селі на початку 30-х років, а також частину історико-революційного роману «Оборона Полтави» (написаний у 1938 р.). Безперечно (цю впевненість, до речі, поділяють також інші літературознавці й письменники), що публікація через сорок років після написання згаданих вище романів не тільки заповнила ще одну «білу пляму» в історії красного письменства, а й суттєво збагатила наше уявлення і про творчі потенції та зацікавлення майстра слова, збагатила літературний процес 30-х років, а отже, й історію української радянської літератури. Ці романи також спростовують тенденційну концепцію протиставлення так званого «ренесансу» літератури 20-х років нібито «занепадові» її в 30-і роки.

Значним стимулом до вивчення життя і творчості П. Капельгородського став широ-

ко відзначений на Україні, в Російській Федерації, зокрема на Кубані та Північному Кавказі, 100-річний ювілей письменника (1982 р.). До цієї дати у видавництві «Дніпро» вийшов у світ двотомник вибраних творів П. Капельгородського стотисячним тиражем; у Москві побачив світ російською мовою однотомник вибраної прози письменника тиражем 50 тисяч; подібний однотомник випустило Краснодарське крайове видавництво 100-тисячним тиражем. Видано нарис життя і творчості письменника та монографію, в якій проаналізовано історико-революційну прозу П. Капельгородського; на батьківщині митця-громадянина встановлено його погруддя, відкрито шкільну кімнату-музей та меморільні дошки... Одне слово, для письменника настало, по суті, друге життя.

Широкому читацькому загалові П. Капельгородський найбільше й передусім відомий як автор славетного роману-хроніки «Шурган», з часу першої публікації якого цього року минає 55 років. Епіграфом до роману взято крилатий вираз Горького «Безумству храбрых поем мы песню». Він якнайточніше відбиває його ідейне спрямування. У цьому глибоко реалістичному творі письменник порушив ту ж саму тему з часів громадянської війни, що її в тій чи іншій площині торкалися й російські письменники: О. Серафимович у «Залізному потоці», О. Толстой у «Ходіннях по муках», Артем Веселий у «Росії, кров'ю вмитій». Ідеться про одну з найтрагічніших і найславетніших сторінок історії громадянської війни на Терщині та Кубані — героїчну десятимісячну боротьбу Північно-Кавказької XI Червоної Армії проти денікінщини, її останню страдницьку путь крізь шурган у кізляро-астраханських пісках, її трагічну загибель від спеки, голоду й холоду в лютому 1919 року.

Відтворюючи буремні події тих років, П. Капельгородський виходив з глибокого переконання, що революція за самою своєю суттю є актом найвищого піднесення творчих сил, найбільшого героїчного захвату й лицарського завзяття: «Жовтнева революція увійшла до історії людства як неперейдена сторінка класової боротьби, що становить справжню величну епопею,— писав автор «Шургану» в коротенькій передмові до свого роману. — Є в ній і своя власна романтика, і моменти виняткового трагізму, що перед ним блідне найбагатша поетична фантазія...»

Одним з найбільших здобутків роману «Шурган» є історична вірогідність і життєва правдивість зображених подій та характерів. На противагу іншим авторам, котрі зверталися у своїх художніх творах до того самого історичного матеріалу, П. Капельгородський «узяв у шори свою фантазію», підкреслюючи: «Художньої вигадки в романі надто мало. Нехай це хиба. Автор свідомо уникав поетичних прикрас там, де й без них життя створило найяскравіші сторінки нашої історії». Він був глибоко переконаний, що «художня вигадка прекрасна й зворушлива, коли вона відповідає дійсності і має вірне соціально-класове настановлення. Але дійсність стократ зворушливіша, коли вона перевершує таку художню вигадку».

Виходячи з цих засад, автор і героїв для свого твору добирав цільних і чистих душею, вольових і сильних, мужніх і безкорисливих, здатних на самопожертву в ім'я найвищої і найблагороднішої мети — людського щастя. Повсякчасна готовність жертвувати для людей усім, навіть власним життям — таке кредо, такий естетичний ідеал митця, що його він стверджував протягом усього свого життя. Не дивно, що навіть у винятково тяжкому переході через дику й безводну напівпустелю, крізь смертоносний шурган герої твору випромінюють невичерпну і непереборну любов до життя й оптимізм. Умираючи від спраги й голоду, вони виявляють дивовижну силу духу. Ось що каже, зокрема, Тася своєму коханому Рогожину: «Гине вся армія, що майже рік стримувала денікінщину на Кавказі! Хто знає? Може, це найважливіша послуга революції?.. Хто знає? Може, згодом це буде одна з найславетніших сторінок історії — і наша боротьба, і наша смерть... І співці складуть нам свої пісні. І з нею, з армією, житимемо в спогадах людей і ми, її маленькі піщинки!..»

Незважаючи на неймовірні труднощі й страждання, що випали на долю героїв твору, на величезні людські жертви й разючий трагізм подій, роман «Шурган» перейнятий таким життєствердним і героїчним пафосом, такою глибокою вірою в перемогу соціалістичної революції, що ми з повним правом називаємо цей твір оптимістичною трагедією. В ньому любов до життя виявляється сильнішою за смерть. І хоч герої роману гинуть, свідомі своєї місії, їхня смерть не викликає розпачу і зневіри, трагедія очищає нас: «Перемагає останнім той, в кому дужча любов». Що ж до заключних розділів твору, то вони сприймаються як героїчна поема, як реквієм десяткам тисяч трагічно загиблих робітників та селян, які стали на смертний бій із царатом. Можна з певністю сказати, що з усіх великих прозових творів П. Капельгородського саме в історико-революційному романі «Шурган» найвиразніше і найпослідовніше втілено основні принципи творчого методу радянської літератури — соціалістичного реалізму: її класовість, комуністична партійність і народність, глибоко усвідомлений історизм. В «Шургані» з чітких партійно-класових позицій, з конкретно-історичною об'єктивністю й художньо-публіцистичною пристрастю письменник спромігся глибоко і правдиво виспівати душу народну, виразити споконвічні ідеали, прагнення й устремління найширших і найбідніших народних мас. Прийшовши з дореволюційної літератури, П. Капельгородський начеб заново відкривав для себе поняття народності, поклавши в його основу революційну боротьбу і творчу активність розбуджених революцією і покликаних до нового життя мас. Нового наповнення в його творчості набувало й поняття реалізму, в якому на перший план замість правди статичної виступала правда дії та її сенс.

Роман-хроніка «Шурган» був вельми помітним явищем у літературному процесі першої половини 30-х років. Учні П. Капельгородського, згодом добре відомі письменники: О. Ковінька, С. Журахович, які свої перші літературні кроки робили під

благословенною рукою цього талановитого вчителя, згадують, як тепло був сприйнятий і високо оцінений «Шурган» широким читацьким колом. Сучасні критики й історики літератури також дають високу оцінку творчості П. Капельгородського, зосібна його романові-хроніці. Як пише у книжці «Український радянський роман» Л. Новиченко, «озброєний проникливим соціальним поглядом на речі», Пилип Капельгородський зумів зрозуміти «глибоку соціальну суть історичних подій і процесів», спромігся побачити й відкрити «головну силу революції — трудову масу, надихану прагненням до нового, справедливого життя». За характеристикою вченого, «Шурган» — «це роман про народ, який, піднявшись на боротьбу, висунув сотні й тисячі героїв, прославлених і рядових, відомих і не відомих історії. Простий, безпретензійний, майже «літописний» спосіб розповіді, обраний автором, виявився тут достатньо впливовим художньо: ми бачимо безліч труднощів, які довелося перемогти революції в цьому краї, ріки крові, пролитої в боротьбі, тяжкі жертви — і разом з тим невичерпний, потрясаючий за величчю героїзм робітників і бідніших селян, які під проводом партії Леніна боролися за нове життя».

Усі ці якості яскраво виявилися в романі. Вони дають право поставити роман-хроніку «Шурган» слідом за найкращими творами про громадянську війну.

Відомий радянський літературознавець Ніна Над'ярних, відзначаючи «неповторний стильовий сплав «Шургану», високу майстерність, з якою автор органічно поєднує факт і домисел, внаслідок чого «документ доповнюється в ньому і змінюється художнім символом, а хронікальний опис подій одухотворюється глибоким ліризмом», вважає, що саме завдяки цьому «роман читається як героїчний літопис-пісня — швидко, динамічно, на одному диханні», бо в тієї пісні «свій «лад», свої художні закони: міцна історична плоть і сувора піднесена інтонація». До того ж «широкий історичний фон, уміння показати розвиток характерів у тісному зв'язку з історичними обставинами і пояснити історією суб'єктивні спонуки та дії героїв, значимість проблематики і багато чого іншого»,— все це, на думку дослідниці, засвідчує обдарованість автора «Шургану», який не тільки «повно виражав самого себе в часі», а й «вніс чимало цінного в саму лабораторію романного жанру»; його художньо-історичні узагальнення, хронікально-публіцистичні та художні замальовки поглиблюють і доповнюють уявлення про один із героїчних етапів громадянської війни.

Свого часу М. Стельмах, назвавши роман-хроніку «Шурган» і повість «Непорозуміння» «вершиною творчості» Капельгородського, висловив упевненість, що «ці твори будуть жити в пам'яті поколінь, як і образ славного радянського письменника, вірного сина своєї Вітчизни».

Але ж, але ж... Замислюючись напередодні 70-річчя Жовтня над долею історико-революційних романів та повістей П. Капельгородського в цілому і його роману-хроніки «Шурган» зокрема і прагнучи дошукатися причин його певного «забуття», ми звернули увагу на дуже важливе, як нам здається, твердження Л. М. Новиченка, який вважає, що хоч у 30-і роки «історико-революційний роман створювався також на основі вивчення багатьох джерел, документів, свідчень очевидців та учасників — і це, в свою чергу, зміцнювало його історичну базу, розширювало його епічні обрії», але «тип роману-хроніки, представлений цікавим романом П. Капельгородського «Шурган», у якому викладалася в основному документальна, дуже сумлінна, вміло подана «в особах», в епізодах і картинах історія героїчної боротьби й загибелі XI армії червоних військ в степах Кубані й Калмикії,— цей тип великого поширення не здобув: літературу і читача цікавив не стільки літопис подій, хай і надзвичайно вражаючих, скільки їх образна філософія:, тобто, як додає Л. Новиченко, «зображення історії через активно діючу в ній людину».

Звернувши увагу на те, що Л. Новиченко «не раз зауважує розбіжність критичної і читацької оцінок деяких романів», Г. Сивокінь пошкодував, що спричиненість такої розбіжності не стала предметом докладнішого висвітлення — не тільки через невеликий обсяг нарису, а й тому, що, на думку критика, «тут ще треба дещо вивчити». До речі, інтерпретуючи своїми словами більшу частину наведеної вище цитати з книжки Л. Новиченка, Г. Сивокінь мимоволі змістив акцент, передавши її так: «Говориться, наприклад, що «Шурган» П. Капельгородського, роман в основному документальний, у 30-х роках не набув поширення». Тут допущена суттєва неточність: адже в Л. Новиченка наголошено не на «Шургані», а на «типові роману-хроніки, представленому «цікавим романом» П. Капельгородського «Шурган», на тому, що «цей тип великого поширення не здобув». Та це між іншим. Нас більше цікавить висновок, якого дійшов Г. Сивокінь. Отож, навівши слова Л. Новиченка про те, що «цей тип великого поширення не здобув: літературу і читача цікавив не стільки літопис подій, хай і надзвичайно вражаючих, скільки їх образна філософія», Г. Сивокінь цілком слушно запитує: «Щось, певне, відбулося, якщо нинішнього читача — це відомо — якраз дуже цікавить не тільки філософія, а й документ. Може, змінилася документалістика, може, й читач у цьому плані став іншим...» І заохочує: «Історик літератури може вивести тут ще й яку «філософію», правомірну не лише для сучасності, але й для минулого» («Визначеність таланту»).

Ці зауваження про долю окремих творів з погляду їхнього історико-функціонального значення спонукають до роздумів і видаються нам вельми цікавими та перспективними. Адже на кожному етапі свого розвитку літературний процес — явище надзвичайно багатогранне, динамічне, складне. І часто буває так, що твір, свого часу зачитуваний до дірок, згодом набуває далеко не такого важливого значення, яке мав для своїх сучасників, або й зовсім виявляється забутим. Трапляється й навпаки — не визнаний сучасниками твір через кілька десятиріч і навіть сторіч повертається до нового життя.

Та хоч як розвивалася б далі історико-революційна література, можна з певністю

стверджувати, що в цих пошуках нового осмислення досвіду минулого художньо-документальні жанри (особливо в зв'язку з нинішнім «вибухом» документалістики), а серед них і романний тип історичної хроніки посяде в цьому процесі своє, належне місце. І, мабуть же, не випадково, за слушним спостереженням Ю. Бондарєва, в останні десятиріччя «виникає твердий жанр історичного роману, наближений до жанру хроніки, заснований на документі, часом на фактичних подіях, з участю відомих історичних осіб...» Письменник пояснює цю зацікавленість «реконструкцією подій головним чином імперативною вимогою часу, нагальним устремлінням до документального узагальнення й осмислення історичного минулого...», тим, що разом з невичерпним питанням: «Що було?» — виразно звучать питання нового дослідження правди на підставі документа: «Як було?» «Чому?» «Навіщо?». І саме цим пояснюється успіх таких, наприклад, романів-хронік, як «Сім'я Ульянових» М. Шагінян, «Кузнецький міст» С. Дангулова, «За межею милосердя» Д. Гусарова, «Кіо Ку міцу!» і «В роки великої війни...» Ю. Королькова, «Сім смертних «гріхів» М. Єленіна, «Війна» І. Стаднюка, «Блокада» О. Чаковського, твори про війну К. Симонова, С. Злобіна, В. Успенського, які також тяжіють до традиційного роману-хроніки, що спирається на «форми самого життя», але в яких майстерно поєднано принадну історичну вірогідність з тактовним художнім домислом і вимислом, в яких є серйозні філософські розміркування, і яскраві історичні особи, й талановито виписані картини природи, які допомагають глибше зрозуміти душевний стан героїв, тобто ті ж самі елементи, з яких «ліпиться» й суто художній твір.

Отже, й тут, як і завжди в мистецтві, все вирішує талант. Тож коли ми услід за З. Голубєвою стверджуємо, що, скажімо, романи 20-х років О. Досвітнього «Хто?» й «Американці», Д. Гордієнка «Срібний край», М. Ледянка «На-гора», І. Кириленка «Перешихтовка», не залишили помітного сліду в літературі, то не тому, що вони побудовані за принципом панорамного літопису, а тому, що вони захаращені такою зливою подій, фактів і фактиків, такою силою-силенною людей; в них така строката безсистемність викладу, калейдоскопічна зміна епізодів і ситуацій, не пов'язаних між собою, таке нагромадження повідомлень без будь-яких ознак типізації, що все це поставило названі романи десь на межі художньої літератури і публіцистики. Проте, слушно зауважує З. С. Голубєва, «невдача, якої зазнали ці романісти, не дискредитує самого принципу панорамної організації сюжету. Як показують приклади («Залізний потік» О. Серафимовича, «Шурган» П. Капельгородського та численні романи-спогади, романи-бувальщини, що з'явилися у нас після Великої Вітчизняної війни), сам принцип цей цілком правомірний і є новаторським надбанням літератури соціалістичного реалізму, але він виправдовує себе тільки тоді, коли роман внутрішньо об'єднаний усвідомленням сили революційно організованих мас, їхньої ідейної загартованості, класової єдності, розуміння тих цілей, за які вони борються».

В цьому зв'язку одним із важливих аспектів подальшого вивчення творчості П. Капельгородського, який здається нам особливо цікавим і повчальним, є проблема історико-функціонального дослідження його спадщини. Роздумуючи над подальшою долею романного типу історичної хроніки взагалі й історико-революційних романів та повістей П. Капельгородського зокрема, видається доречним навести судження академіка М. Б. Храпченка, який, відповідаючи на запитання про те, чи існує небезпека довільних тлумачень літературного твору при вивченні його історичного функціонування і чи не потрапляємо ми в залежність від самого читача, від його оцінок і поглядів у своїх спробах з'ясувати міру і якість впливу того чи того художнього явища на читача, учений підкреслив, що «... хоч якими б значними були відмінності у сприйманні літературного твору, вони не дають підстав піддавати сумніву його існування як реального явища, яке володіє своїми специфічними внутрішніми властивостями й особливостями». На думку вченого, «знайти закладене в творі естетичне й моральне багатство, з'ясувати внутрішню, живу енергію його образів — ось завдання, що постає перед кожним поколінням читачів і дослідників», оскільки «справжні художні цінності, якщо скористатися знаменитою формулою Бєлінського,— «вічно живі і рухливі явища».

Тут порушено тільки деякі з головних аспектів вивчення багатогранної творчості П. Капельгородського. Багато з них ще чекають свого дослідження, як чекає активізації вивчення в цілому життя і творчості талановитого майстра художнього і публіцистичного слова, чиї історико-революційні твори позначені глибиною проникнення в історичні закономірності революційної доби, широтою соціально-художніх узагальнень і є яскравою сторінкою в колективному епічно-масштабному літописі героїчного шляху народів нашої Вітчизни до торжества ленінських ідей. Тож, перефразувавши слова С. Залигіна, можна сказати, що зневаження такими іменами, як П. Капельгородський,— це девальвація культурних цінностей, трагічна несправедливість і неповага до своєї культури.

І як тут не згадати слова М. С. Горбачова, сказані ним на зустрічі в ЦК КПРС з керівниками засобів масової інформації та пропаганди в лютому цього року: «Згоден, що забутих імен, білих плям ні в історії, ні в літературі не повинно бути. Інакше це не історія, не література, а штучні, кон'юнктурні конструкції». Тоді ж М. С. Горбачов закликав розставити все «по своїх місцях. Як кажуть, за пріоритетом. І до 70-річчя великої революції нашої не треба відсувати в тінь тих, хто революцію робив. Необхідно виховувати людей на прикладі тих, хто поклав своє життя за революцію і соціалізм».

БЕЗСМЕРТНА СКАРБНИЦЯ

ЛІДІЯ ОРЕЛ

КОРІННЯ

Шилівка... Знайомство з рідним селом Григора Тютюнника, його жителями та традиційно народною культурою ще раз переконало: витоки багатьох творів видатного прозаїка тут.

Це типове полтавське село на давньому людному шляху за сім кілометрів од райцентру Зіньків. Географічне положення Зінькова на перехресті кількох важливих шляхів сприяло розвиткові в ньому торгівлі й різних ремесел. Особливо людним був шлях з Гадяча й Зінькова на Полтаву, який проліг через Шилівку. Його не раз згадує Григір Тютюнник у своїх оповіданнях: «Український шлях... Інакше, здається, й не скажеш. А озирнешся назад — село в долині, як у тарелі, річка блищить синьо посеред верболозних низів, і туман понад нею русло виписує...» Селом тече річка Грунь, притока Ташані, а через неї — міст, на якому не раз стрічались і прощались, до світанку не розходячись, брати-письменники Григорій та Григір Тютюнники.

Чорноземні поля, мальовничі луки, лагідна річка, задумливий ліс, невисокі пагорби. Десять хуторів довкола Шилівки та стільки ж «кутків» — вони дістали свої назви чи то від прізвищ перших поселенців, чи їхнього господарського заняття, чи від місцевих природних особливостей. У живій мові шилівців зберігаються такі назви кутків: Ткачівка (по-старому Лейбівка), Гнідавка, Мануйлівка, Гончарівка, Підгір'я, Гасанівка.

Саме на Гасанівці, понад шляхом, де верби «в три обхвати, в їхніх дуплах, що починалися від землі, ховалися в негоду закохані», стояла гостинна дідова хата Тютюнника. Літні шилівці і нині з любов'ю згадують про неї як про «гостину», а сам Григір писав: «Отож їде, скажімо, опішнянський дядько до Зінькова на базар чи ярмарок із хурою горшків, макітер, глечиків, свистунів, пересипаних збоїнами, чи вертає назад, розпродавшись,— де напоїти волів, де закурити та погомоніти, як не у Василя Феодуловича?» Хтудули (дід письменника так прозивався -- Хтудул), як розповідає Григорова тітка по матері Пронь Катерина Іванівна (1916 року народження), «славились не на вихвалку співом», гострим словом, «до них люди ходили, як у театр».

З-поміж усіх Тютюнників природним гумором особливо відзначався дядько письменника, Павло Васильович. Це про нього сказано: «Жив пребідно, ходив узимку в семилатаній сірячині та дерев'яних постолах. Проте ніколи не журився з цього і ні на кого не нарікав, бо знав: не хазяїн він, не його стихія — земля. Шукав лише якоїсь компанії, слухача й глядача, а знайшовши, веселив, одначе сам при цьому не сміявся. Він умів перекривити, скопіювати мало не кожного шилівця й шилівчанку, беручи від кожного найхарактерніше й трактуючи його в найдошкульніший спосіб».

Веселої вдачі були також батько письменника Михайло Васильович та його менший брат Филимон Васильович, в сім'ї якого ріс Григір. Перебуваючи на Донбасі, Филимон Васильович жив Шилівкою, він, як згадував Григір, «мав прекрасну пам'ять, смак до образного слова і був неповторний розповідач». Це про нього писав Григорій Тютюнник своєму братові Григору: «Візьми ти, будь ласка, та заведи такий блокнот і записуй буквально все, що говоритиме наш славний Филимон Васильович. Особливо те, що стосується хроніки Шилівки. Все, що він скаже. Бо це, брате, золотий пил, самоцвіти народного гумору, на який наше покоління вже не здатне».

Як вважають шилівці, саме за гостре слово в роки культу особи Сталіна постраждали обидва Тютюнники — батько Григора і дядько Павло. Певно, від них успадкували брати-письменники здатність підмічати й копіювати характерні риси своїх односельців, перевтілюватися в героїв своїх творів, відтворюючи їхні жести, міміку, типові мовні звороти.

Як і в багатьох селах Полтавщини, у Шилівці жили в минулому козаки і кріпаки. Сусідні Зіньків та Гадяч були полковими містечками, а Опішня — сотенним. По лінії батька рід Тютюнників іде від козаків. Як розповів троюрідний брат Григора Федір Григорович Тютюнник (до речі, також письменник, автор кількох повістей, оповідань), його мати Параска мала від шилівської церкви ікону, на якій було зазначено її рік народження і соціальне походження — козачка. Можливо, від козацького побуту предків передалося чоловікам Тютюнникам вміння виконувати жіночу роботу. По лінії матері були в роду Григора й кріпаки. По двісті-триста десятин землі мали вельможні землевласники, у яких за п'ятий сніп жали бідні наймити. Як згадує тітка Григора Катерина Іванівна, її мати, жниваючи в багатія, в полі під копою народила дитину, а на другий день знову жала...

Дані археологічних розкопок показують, що основним заняттям давнього населення Полтавщини (насамперед слов'янських племен) було хліборобство, проте природні багатства краю (поклади гончарних глин, ліси) давали змогу розвивати й різні ремесла, зокрема й художні. Протягом віків тут формувалися такі види народного мистецтва, як гончарство, різьблення по дереву, вишивка, ткацтво, килимарство, обробка рогу, декоративні розписи, плетіння з рогози та ін.

Наприкінці XIX століття в багатьох повітових містах і селах Полтавщини діяли численні майстерні: гончарна майстерня в Опішні, художньо-промислова керамічна

школа в Миргороді, ткацькі школи-майстерні в Дігтярях та Решетилівці. Такі містечка, як Зіньків, Гадяч, Опішня, були досить розвиненими для свого часу осередками народної культури. Вже на карті Боплана (XVII ст.) Опішня зазначена як місто, що славилося гончарним посудом, виробництвом кахлів.

Крім кераміки, ремісники Зіньківщини виготовляли меблі, дерев'яний посуд, взуття, тканини, металеві вироби тощо. Так, село Павлівка славилось виготовленням плахт та козацьких люльок — «зіньківок», село Бобрівник випікало бублики на продаж, для яких майстрували спеціальні ручні возики. На Зіньківщині щороку було чотири ярмарки, на які з'їжджалися купці з Харкова, Курська, Тули, Калуги та інших міст. Чумаки вивозили звідси гончарні вироби, полотна, чоботи, хліб, мед, сушені фрукти. Важливу статтю експорту становило домоткане полотно, яке продавалося на ярмарках і вивозилося в інші міста.

Виготовляли полотно на продаж і в Шилівці. Вибілюючи, його розстилали на берегах Груні. Як згадують старі люди, одного разу сильний вихор підняв полотна високо в небо і опустив аж десь на Пслі — так їх жінки й не дошукалися. На продаж виготовляли також меблі та дерев'яний посуд. Окремі дерев'яні речі, оздоблені різьбленням та малюванням, Григір Тютюнник бачив по сільських хатах. Так, в оповіданні «Нюра» він пише: «Ліжко, на якому він сидів, було дерев'яне, оздоблене по фільончастих бильцях різьбою, що зображувала кленове листя, та двома густо-червоними півнями, що замірилися співати чи вже співають. Півні мальовано було, мабуть, давно, тьмяною, не теперішньою фарбою, що місцями вже облущилася, тому в одного не вистачало ноги, в другого — півхвоста і одної шишки на гребені. Це, однак, не дуже псувало малюнок, видно було, що створила його людина з іскрою божою, а не якийсь там зайда-заробітчанин... півні оті, по-парубоцьки напружені в шиях, спинах і ногах, вивела колись рука смирного хлопця Івана Кирячка, того самого, що, йдучи селом, обминав кожну мураху на стежці, аби її не повередити, і кожну грудочку чи корінець, аби не повередитися самому...»

З великою любов'ю писав Григір Тютюнник про різьбляра Терешка («Крайнебо»): «Він різав не прикраси, а те, що потрібно людям на щодень: ложки кленові, які звав квартами. Ніхто ніколи не бачив старого на базарі зі своїм рукотворінням. Наробивши кварт із претонесеньких клепок і о двох плетених обручах та з дивовижними дужками, схожими на вуженят,— голівка в кухоль зазирає, наче води просить,— та кілька десятків ложок (малих — для дітей, більших — для батьків, ополоників — для куховарок), Терешко розкладав усе те добро на лавочці біля криниці і йшов у повітку різати далі або до Дніпра шукати приблудного дерева».

З сумом говорить письменник про занепад бондарського ремесла, згадуючи старого Хвилю (оповідання «Дикий»): «За сосною, біля самого кладовища, на піщаному горбі ще донедавна стояла хата старого Хвилі — бондаря, а тепер зосталася сама піч, що біліла ночами, як примара: перебрався Хвиль до сина в район, а хату продав «на знос». Голий став тепер закуток між сосною і кладовищем. Раніше тут, було, тільки й чути: стук та стук, стук та стук — удосвіта, в обід, вечорами при місяці — Хвиль діжки робить. А в неділю, дивись, править Хвиль возиком у го́род на базар один-два білих кадібці. Тільки торкни їх пальцем — гудуть, як кобзи... А Хвилиха возик позаду підпихає».

Батько Григора Тютюнника був тесля: «робив меблі, прості, селянські, діжки, ступи, возики тощо». В Шилівці є й нині чимало речей його роботи. Григір також любив майструвати: зробив, наприклад, шафу для книжок, поставив паркан.

Славилась Зіньківщина й своїми вишивками. Найкращими вважалися вишивки з Опішні, Попівки, Батьків, Малих Будищ. На Україні відомо близько 100 різних технік вишивки, з них понад 20 на Полтавщині. Що ж до орнаментальних мотивів, то їм, здається, й числа немає, рідко побачиш дві однакові сорочки чи два однакові рушники,— кожна вишивальниця імпровізує-творить свій узор, не повторюючи навіть себе. Вишивали також скатерті, підзори, накидки на подушки, свити, юпки, керсетки, очіпки. Люблять на Зіньківщині рушники «з вазонами», вишиті червоними нитками з додаванням синіх. Їх розвішували по стінах «на показ». Вишивані та ткані рушники, розвішані по стінах, вишивані скатерті, заслані на столах та скринях, різьблені саморобні меблі, мальований череп'яний посуд надавали сільській хаті затишку, мальовничості. Вишивати мати навчала дочок з дитинства. Без власноручно вишитих рушників та сорочок одруження дівчини було немислиме.

У наш час побут народу і його культура змінюються на очах, насамперед у зв'язку з науково-технічним прогресом. Багато елементів традиційної народної культури відходить у минуле, і вже, мабуть, безповоротно. Григір Тютюнник це розумів. Його зірке око письменника фіксує те, що залишилося в побуті та звичаях села від минулого, а також усе нове, що з'являється в сучасну добу. Іноді згадуються, здавалося б, несуттєві деталі побуту та матеріальної культури народу, але за ними постає перед нами і духовна атмосфера села відповідних часів.

От, скажімо, як в оповіданні «Облога»: «Бабусю згадую, пасьбу, хату нашу з образами на покуттях... Ще в хаті були рушники роменські з червоними начосами, скриня, жердки, піч, сволок жовтий, і на ньому хрест, випалений дідусем...» Або ще такі типові картини: «Катрю поклали спати у світлиці, на її ще дівоцькому ліжку з горою подушок — мало не врівні з мальованим килимом на стіні. На тому килимі зі старої баєвої ковдри заїжджий маляр утнув синє кругле озеро, двох довгошиїх лебедів, що цілувалися дзьобами, і все те обсадив великими червоними й жовтими квітками — теж круглими».

Тривкішими постають у творах Григора Тютюнника народні обряди, звичаї, пісні. Проте й тут він не міг не показати відходу багатьох елементів старої культури, особливо при її зіткненні з сучасною культурою міста. Показове з цього боку оповідання

«Оддавали Катрю». Хоч як нехтують давніми звичаями оміщанений наречений і майбутня свекруха Катрі, проте в день весілля «у світлиці на столі, обставлений свічками з чистісінького воску й уквітчаний калиною, красувався коровай...» За народним звичаєм «біля порога вже прослали килимок — нове рядно в чорну та червону смужку, ткане ще до війни, а за ним стояли Степан з мискою пашниці й срібляків і Степаниха... Степан посипав молодят пашницею й грішми, тоді сказав якомога урочистіше: «Живіть, діти, у мирі та злагоді!»

Мабуть, найкраще зберігся в сучасному селі похоронний обряд, що відбився і в творчості Григора Тютюнника. Старі селяни, звичайно, сприймають смерть як належне, до неї готуються заздалегідь, перед смертю висловлюють свої побажання рідним та близьким. Так, у повісті «Облога» він наводить останні слова старої бабусі: «Підкликали мене до себе в голови, заплакали потихеньку та: «Нічого, Харитоне, дасть бог, виростеш і без баби. Та не бійся, як умру, а збігай до тітки Насті й скажеш так і так, мовляв, чиста сорочка й спідниця бабині в коморі, у зеленій скрині... Шматок полотна, хустки — теж тамечки. А на ноги, скажи, бабі нічого не треба, там стерні немає... Та не плач, не гніви господа, а живи собі смирно та вштиво... Коло людей проживеш. Білий світ, дітки, як маків цвіт: хтось і тебе догляне...» А в оповіданні «Три плачі над Степаном» автор наводить народне голосіння: «Та навіщо ж переступаєш востаннє рідний поріжечок, тобою зладнаний, твоїми ніженьками благословенний?»

Як і всі народні обряди, похорон вимагає дотримання певних правил, послідовного виконання ритуалів, сповнених глибокої і мудрої народної символіки. Григір Тютюнник докладно змалював похорон у оповіданні «Поминали Маркіяна»: «Чоловіки, ті, що були надворі, поскидали шапки і, причесавшись п'ятірнями, попхалися в хату допомогти винести господаря, жінки вийняли з-поміж холодних Маркіянових пальців жовту, в теплих і м'яких патьоках свічку і поставили її на покуття, де висіли дві вінчальних ікони, одна Маркіянова, друга Стешина — зап'яті обидві червоними роменськими рушниками».

Оповідання «М'який» наводить на думку, що взагалі народні обряди з їхньою багатою символікою та піснями складалися і могли скластися в умовах стійких сільських поселень, де люди об'єднані як територіально, так і хронологічно, спільністю занять (хлібороби), спільними умовами життя і праці, а отже, й інтересами та світоглядом. Там звичаї складаються десятиліттями й віками, передаючись із роду в рід, із покоління в покоління, і в творенні їх бере участь весь народ.

«Був якось на кладовищі на проводи — нікогісінько (ідеться про Донбас. — Л. О.). У нас так кутю виносять, крашанки кладуть на могили, щоб дітлашки забрали, посидять, погомонять у траві поміж хрестами та пам'ятничками, ще й заспівають...»

Розповідаючи про своє дитинство, Григір Тютюнник згадує, як жінки, ідучи з базару (а були це важкі повоєнні роки), завжди дарували дітям гостинці, і не тільки своїм, а й сусідським: «Прикидаю собі: як-не-як, а тітка Олена таки хороші. Вони мені й базарового раз давали (свистун опішнянський та ще й голосний)...» («Сито-сито») Здавалося б, дрібниця, а запало в дитячу душу й залишило слід на ціле життя. Протягом віків у народному побуті вироблялися певні усталені норми поведінки та співжиття, які регулювалися самою громадою. У селі все було на видноті, ніщо не проходило повз увагу односельців. Діти росли, виховувались і постійно перебували в полі зору батьків, змалку привчались до праці. Кожен жив не сам по собі, а в колі своєї родини, свого великого роду. Оця територіальна і духовна «осідлість» сприяла виробленню усталених, прийнятних для всіх норм поведінки, порушення яких не могло ні для кого пройти непомітно і безкарно.

Народ у побуті сам давав собі раду. От, скажімо, подружня зрада — справа суто особиста, не кримінальна, з тих, що, як тепер кажуть, підлягає громадському осуду. Але й до таких порушень народний звичай був досить суворий: «Знають, що в нього жінка й діти, знають, що завтра вранці наші ворота будуть облиті дьогтем і їм доведеться шкребти їх ножем, ховаючи обличчя в хустку,— знають, а ждуть» («В сутінки»).

Глибокий психолог, знавець народного життя, Григір Тютюнник залишив нам у спадщину чимало яскравих образів простих селянок, які є уособленням високої народної моралі. Такою є сліпа, стара жінка Вуточка з однойменного оповідання. Залишившись на схилі віку самітною в хаті, вона віддається спогадам про минуле, про своїх дітей: «Ті вечори будили в Вуточки нерясні, примерклі спогади про молодість, про те, як, було, напрядала за зиму на два, а то й на три шматки полотна, як нав'язувала в жнива по вісім, а то й дев'ять кіп жита... як ходила до ополонки прати в маленьких чобітках на босу ногу, як молоділа з непокритою головою в лютий хрещенський мороз і не чула того морозу, лише вуха цвіли, мов два пелюстки, та серце витьохкувало під вишитою сорочкою, віщуючи довге щастя, довге життя...» Не бачачи білого світа, вона, проте, ні на кого не нарікає, і все чекає рідних синів та готується до зустрічі з ними: «По тому, як листа було вкинуто, Вуточка заходжувалась чепурити хату: споліскувала цеберку, в котрій час від часу збирався на дні рудий колодязний мулок, мила пахучий вербовий кружок, що ним накривали воду, шкребла стіл, ослони, лави, примазувала долівку, тримаючи віхтя в правій руці, а лівою обмацуючи вже примазане, щоб не залишити, бува, сухої латки, протирала рушничком кольорові картки, приколювані до стін акацієвими шпичками...»

Вуточка, проте, так і не дочекалася своїх синів, за браком часу вони прислали одвідати її молодого солдата. Для теперішніх часів це явище, на жаль, поширене: немало таких-от Вуточок, забутих дітьми, доживає віку в наших селах. Але є й інші приклади в творах Григора Тютюнника, які показують шанобливе ставлення дітей до батьків: «Баба їсть з окремої мисочки, бо їй треба довго кутуляти, Юхим ніколи не обходить її увагою за столом і, якщо вона не доїсть, буває, борщу, чи тушкованої картоплі, чи каші молочної, питається: «Чого це, бабусю,

так погано сьогодні їсте?» («У Кравчини обідають»).

У багатьох творах письменника ідеться про працю і ставлення до неї простих людей. Колись у селі вважалося за гріх у будень сидіти або тинятися без діла. Потрапляючи до міста, селянин відразу ж помічав, що тут порядки інші: «Що воно за народ отакий? У нас баба до останнього дня порпається в землі, онуків глядить, їсти варить, а ці п'яні тиняються та старцюють... Чорт-тьозна, як воно виходить!..» («Дядько Никін»).

Григір Тютюнник був свідком процесу міграції сільського населення до міста, поступового запустіння багатьох сіл і, звичайно ж, не міг не торкнутися його в своїй творчості. «Килину Волохівську оно забирали діти. Хата два літа пусткою стояла, ребрами світила, вікна порайдужніли, наче їх дьогтем хтось намастив, садок по саме віття бур'янами заріс. Не дворище, а закинута могила, тільки їжаки почали в тих бур'янах хрокати та здичавілі коти очима світили. Продати б, але ж хто його купить, як усі в мандри пустилися» («Оддавали Катрю»).

Потрапляючи в нові, незвичні умови життя, сільська молодь, природно, губить і ті культурні традиції, що їх вона успадкувала від батьків. Тож не дивно, що навіть шкільні товариші-однокласники, повернувшися в село на літні канікули, часто не знаходять спільної мови: «Далі не знайшлося про що говорити, дарма що колись разом училися в школі, писали бузиновим чорнилом, билися в кулі, парубкували в сосні з обклеєною газетами балалайкою, щоб не розпалася, та саморобною бубною» («Син приїхав»).

Григір Тютюнник добре знав село, в якому виріс, його проблеми, його звичаї, пісні. Але й ставши відомим письменником, використовував кожну нагоду, щоб збагатити й поповнити свої знання, запас життєвих вражень, як це робив і його навчав старший брат Григорій. Коли брати приїздили в Шилівку, вони часто співали в гурті рідних та односельців. І тоді над селом лунали пісні: «Ой зацвіла червона калина над криницею», «Ой що ж бо то та й за ворон», «Ой не стій, вербо, над водою», «Ой ковалю, коваленку» та інші. Дуже любив Григір пісню про журавку:

Ой журавко, журавко, чого крячиш щоранку?
Ой як мені не крячать, як так високо літать?
Полечу я по саду, до листочка припаду...

Як згадує Григір, «по черзі виводили, брали «хтору», а в річці скидалися щуки, і світилася «одинока зоря над млинами» під хутірцем Лейбівкою...»

В оповіданні «Оддавали Катрю» автор вкладає в уста нареченої народну пісню:

Ой братіку, сокіленьку,
Та візьми ж мене на зимоньку...

І «від цієї давньої, ущерть налитої смутком пісні, з якою виросло не одне покоління хуторян і не одне покоління пішло на той світ, у жінок бриніли сльози на віях, а чоловіки хмурилися, сумнішали очима й прохмелялися... сьогодні всі вони плечима до пліч сиділи за столами й співали пісню, знану ще з дитинства, і були схожі на слухняних та поштивих дітей одних батька-матері. Вони то були — і не вони».

Про те, як дбайливо й вимогливо ставився Григір Тютюнник до слова, як він відчував і любив народну мову, найкраще свідчить його творчість. Але ця любов і спостережливість не прийшли самі собою — Григір мав доброго наставника в особі свого старшого брата Григорія: «...знай, братику, мова — душа народу. Як же ти писатимеш про українців не їхньою мовою, як виразиш їхню душу? Ти обов'язково зайдеш у цей тупик і потупцюєш назад, шкодуючи, що змарнував стільки часу».

Тітка письменника, Катерина Іванівна Пронь, розповіла нам, як зрадів Григір, почувши від неї вислів: «А вже сніг сівиться»,— тобто починає танути напровесні. А ось зауваження Григора про слово «прослідок», вперше ним почуте: «Знаю я лише слово, що дядько Ігор подарував мені ненароком, і гадки не маючи про те, що радує. У слові, а не в тому, як він його вимовить, чується мені людина добра. А хіба цього не досить, щоб її шанувати?»

За творами Григора Тютюнника можна було б укласти словник живого мовлення Полтавщини. Але не тільки мовні перлини, а й мовні покручі він не обминав своєю увагою. На них ми наштовхуємось найчастіше там, де він показує своїх земляків, котрі пожили в місті: «Папа, а как зараз навпростець дійти до лавки?» Або: «Мамо, як у вас нащот стірального порошка? Нєт? Дак я пришлю по приїзду» («Син приїхав»).

Обидва брати-письменники Григорій та Григір Тютюнники — це наші класики, близькі й зрозумілі нам правдою й силою художнього слова. Відвідавши Шилівку, я побувала в школі, де вони навчалися. Є й хати обох письменників, збудовані, щоправда, вже після війни. На кутку Лейбівка збереглася давня полтавська рублена хата з піддашком, колонками та віконницями, також у доброму стані, незаселена. Вона є музейною цінністю і потребує охорони. На околиці села в полі доживає віку старовинний вітряк. Брат Григора Федір завідує в селі клубом, у якому, щоправда, крім танців у вихідні, нічого немає. Ще не так давно був ансамбль сопілкарів, та вже розпався, бо ветеранам нема зміни.

Є, гадаю, всі підстави для створення в Шилівці музею братів Тютюнників — можна використати для цього приміщення старої школи. В селі є немало речей, пов'язаних із життям і творчістю обох письменників, які ще неважно розшукати й зібрати. Коштів багато не потрібно — лише відремонтувати приміщення школи. В музеї можна було б влаштовувати читання творів обох письменників, озвучити його піснями села Шилівки, спогадами рідних, односельців та друзів-письменників, використавши для цього й механічний запис.

Розміщений у центрі села, на людному шляху, музей, вважаю, мав би досить відвідувачів і міг би стати важливим культурним осередком. Отже, слово за Спілкою письменників України — їй, мабуть, належить виявити ініціативу і поставити цю справу на реальний грунт.

З КНИГИ ЖИТТЯ

ОЛЕКСАНДР БОРЩАГОВСЬКИЙ

ДОВІЧНЕ ЩАСТЯ РОБОТИ

Пам'яті не заперечиш, а вона завжди повертає мені Петрицького молодим. Юнаком. Уже плечі зігнулися під тягарем часу і втрат, а все одно — юнак. Різкий, необережний, сиве волосся обліпило голову, але — голову юнака. Молоду, по-хлопчачому вперту голову.

Весь він заряд дотепної іронії, насмішки, при зустрічі з тупістю сміється презирливо й нещадно. Та за усім цим, за старомодною трійкою на ньому — юнацька необачність, допитливість, надія знайти щось таке, заради чого варто жити, зносити вульгарне нерозуміння.

Я знав його багато років — іще в столичному Харкові початку тридцятих років, у довоєнному й післявоєнному Києві, в Москві, в Саратові, коли фронт підкотився до Волги. Я не належав до його близьких друзів, можливо, через це пам'ять моя не вихопила побутових дрібниць. Я пильно й небезсторонньо стежив за людиною, що так вирізнялась серед усіх інших,— знатних і знаменитих, обдарованих і задарованих.

З Петрицьким незмінно приходила гостра, зухвала, сучасна думка. З появою його мінявся рівень суперечки, примовкало, ніби задихнувшись, захлинувшись, безкультур'я, те саме активне неуцтво чи напівзнання, що страшніше за неуцтво повне, але дрімливе.

В українському образотворчому мистецтві Петрицький з тридцятих років був його найвищою художньою й етичною віхою і як майстер, і як особистість. Оця єдність хисту й мислі, таланту й особистості безцінна: доля, буває, наділяє талантом і того, кому не дано стати особистістю.

Познайомив нас театр — перегляди й обговорення генеральних репетицій, макетів, ескізів оформлення й костюмів. Театр подарував мені щастя спостерігати Петрицького, говорити з ним, навіть відчути — не скоро, ой, як нескоро! — його прихильність до мене. Про прихильність і звичайну людську увагу кажу з певністю хоча б уже тому, що в дуже тяжкі для мене часи, часи оголошення остракізму, коли від мене відвернулися навіть деякі друзі, Анатолій Галактіонович, приїхавши до Москви, здибався зі мною, «безприписочним». Знайшов. Зустрів відкрито, голосно, не переходячи на шепіт. І дав мені відчути так само задерикувато, гучноголосо і демонстративно, що його добре ставлення до мене не змінилося.

До середини тридцятих років мені ледве переступило за двадцять, та виглядав я значно молодшим, і це було не дуже поважно для відповідального чину Головреперткому, що приймав спектаклі столичних театрів. І незабаром я відчув на собі, сказати б, гірчичний чи то пак приперчений погляд Петрицького, цей погляд ніби вибирав собі «жертву» для насмішки. Якби він був поетом, я подумав би, що він, бурмочучи стиха, складає на ходу колючі, злі епіграми, складає легко, миттю і, дивлячись на свою «жертву», таємно радіє вдалій строфі. Він навіть любить тебе за те, що має можливість посміятися.

Мене вабили в ньому постійна підтягнутість, витонченість і артистизм, рідкісне вміння володіти собою, одне з найважчих мистецтв — мовчати й слухати: вабили й вибухи агресивності, короткі, рішучі, пригіркло-афористичні.

На найбільш гарячих обговореннях спектаклів Петрицький був неначе десь збоку. Навіть далеченько від власного макета, від розвішаних чи розкладених на підлозі ескізів; часто навіть не сідав, а стояв десь біля колони театрального фойє, у дверях репетиційного приміщення чи в глибині напівтемного залу, коли обговорення було в партері. Він слухав і думав, курив і думав, не піддаючись загальній епідемії велемовності. Траплялося мені не раз бувати і на обговоренні ескізів Петрицького, коли говорилося про нього, про його роботу, але й тоді, розставивши аркуші й картони, він здавався обтяженим власною присутністю, намагався «розчинитися», відійти вбік: його короткі, різкі відповіді на чиїсь перечні запитання долітали звідкись з-поза спин присутніх, ніби він уже зібрався був іти, та ось почув і затримався.

Прекрасний, зухвалий, гіркий невсидько; адже не тільки серце, а, здається, й вухо було за багато років обпечене нерозумінням, чужими претензіями. Весь заполонений мистецтвом, захоплений справою так, що часто не помічав він на піджаку й жилеті попелу від цигарки, він завжди і в усьому, навіть у непримиренності, в різких випадах джентльмен, матеріалізоване в людині почуття власної гідності.

Минуло кілька років — це було вже в Києві,— перш ніж я побачив Анатолія Галактіоновича зовсім зблизька, почув звернені до мене слова, разом із ним вийшовши з театру ім. І. Франка, і відчув, що впущений якщо не в серце, то в живу, сюхвилинну його пам'ять. Ми говорили багато про що, а серед усього і про дивну гірку долю

Харківського театру ім. Т. Шевченка, у якого все відбирають, передусім першокласних акторів, ніби не розуміють, що відбувається планомірна руйнація видатного художнього колективу.

В тій довгій розмові йшлося про багатьох людей мистецтва і театральні події, і вийшло так, що, анітрохи не підлещуючись і не пристосовуючись — Петрицький цього не вмів, я теж узяв собі за правило бути прямим,— ми багато про що думали схоже, інколи навіть однаково. (Тоді я дізнався, що Петрицький все ще житель Харкова, і був здивований, як він примудрявся так активно й постійно брати участь у театральному житті Києва).

Хоча в нашій розмові йшлося й про живопис, особливо тих художників, що, як багато хто з «Мира искусств», працювали й для театру,— про живопис самого Петрицького, про його станкові роботи мова не заходила. Чого він не говорив про них, цілком зрозуміло. У нього боліла за них душа. Хоча заперечення, непорозуміння, неприйняття — доля не тільки картин Петрицького в той час. Такою самою була доля творчості Сар'яна. І якби тоді десять театрів чекали таланту й пензля Сар'яна, хтозна, можливо, світ би і втратив (хоч наполовину) великого живописця! З живописцем Петрицьким життя повелося суворо, відводячи, відштовхуючи, відбираючи його від полотен, хоча він і лишився блискучим живописцем, що зумів заглянути далеко вперед.

Зрозумів я це пізніше, а тоді не міг заговорити про малярство Петрицького, я погано знав його і до нього не доріс. Набагато легше було говорити про театральні роботи Головіна чи Бакста, про Версаль Бенуа, ніж про полотна художника, що йде з тобою поруч вулицями Києва.

Жупел формалізму був надто сильний, а наша сліпота безмежна. «Як? — не виписано одяг зі всією ретельністю? Обличчя на портретах не такі рожеві, не такі тілесні, як у житті? Не повторено досконало всі кучері, «пухирці» і задирки натури? Не виникає бажання просто з натюрморту схопити «справжнє» яблуко чи гроно винограду? Отже, це не реалізм, а що не реалізм — те формалізм. Художник-грішник придумав свої, особливі каверзні форми, тон і кольори, приклав їх до того, що інші люди бачать нормально, сиріч так, як усе це створила природа, як бачити це належить».

І дивна річ: хоча мірилом висоти в живопису були для мене й тоді Ель Греко й Рембрандт, а зовсім не чарівний Ренуар, від сучасного живопису, від того, що малювалося поруч, я теж, здається, чекав повної, щонайсолодшої схожості,— успіх був на боці облесливих копіїстів натури, і чим більше вони старалися, тим більше були визнані. Нам ніби щось заважало побачити і велику простодушність, чистоту та святість Петрова-Водкіна, і сонячний схід Кузнецова, і мудрість та філософічність Філонова.

В ті роки точилися гарячі критичні битви навколо образотворчого мистецтва, точніше, рік за роком виносили свої суворі присуди сліпці-мистецтвознавці, виснажуючи цим найталановитіших художників. Серед них був і Петрицький.

Петрицький — уже знаменитість на схрещенні 20-х і 30-х років, автор «Інвалідів», картини, яка з 1924 року обійшла багато виставочних залів світу. У «Інвалідів» наставник, я певен, Ель Греко (самохіть чи несамохіть!), не Сезанн, якого часто називають у зв'язку з Петрицьким, а Ель Греко — ось ким із глибини віків освітлені чотири постаті «Інвалідів». А серед учнів «Інвалідів» міг бути і Попков, краще, що створив він за недовге своє життя,— насіння, спори мистецтва, як і спори рослин, теж-бо переносить вітер часу. Дивлячись на полотна Попкова, я часто згадую «Інвалідів» Петрицького, написаних майже на півстоліття раніше і теж народжених тяжкими випробуваннями народу у війні.

Настав час, коли я зрозумів, які дорогі для Петрицького його полотна, його народжені і ненароджені діти. Я зрозумів трагічну приреченість художника як живописця, передусім як живописця, хоч якою б великою і значною була його театральна справа. Театр став для нього новою можливістю висловити живописні ідеї, талант і темперамент живописця. Був маляр-«формаліст» Петрицький і був перший художник українського театру, той самий Петрицький, але неосвистаний, навпаки, уславлений, якого так розхвалювали в пресі. Він міг би купатися і в оплесках глядачів прем'єр, та не по душі було художникові виходити кланятися на авансцену.

Здавалося б, малярство закинуте, забуте, десь воно тулиться по-сирітському. Але жило воно в серці художника більше, ніж будь-що інше. Важкі, чесні, вражаючі своїми здобутками шукання в малярстві йшли поруч з театральними працями, з тріумфами на сценах Києва і Москви.

В тридцяті роки я знав лише кілька портретів роботи Петрицького і в сліпоті своїй не давав їм належної оцінки, не розумів новизни їх. У портреті Леоніда Первомайського я з досадою не знаходив тієї краси, якою поет відзначався замолоду, мене мовби дратувала жорсткість ліній, позірний схематизм. Тільки знаючи вже ціле життя і долю поета, я вражений сьогодні тим, як багато передбачав художник. Складнішим був мій погляд на портрет М. Скрипника, людини, теж знайомої мені зі знімків у газетах. Щось вабило, гіпнотизувало в цій постаті мудреця в кріслі, постаті, повній динамізму, гострого і теж динамічного інтелекту,— була якась притягальна сила у вугластості плеча, вугластості лиця, в прихованому русі моделі.

Сьогодні я знаю, що в цьому портреті був угаданий і «таємний код» натури, невлаштованість душі, що в портреті є тінь долі, точніше, її віщування, що це полотно — зразок реалістичного портретного живопису. Та тоді нам, більшості невдячних глядачів, і в ньому не вистачало якоїсь повнокровності, справдешньої тілесності, рожевих барв життя...

Яким зболеним було серце розумного, невідступного художника, що його не зрозуміли більшість сучасників, не зрозуміли в найпотаємнішому, найважливішому. Петрицький на кілька десятків років випередив швидкий суд, нетерплячий час. І лишився таким самим, не скаржився, не нарікав, був зібраний — по-юначому живий. Поривний,

енергійний, він часом замикався, впадав у задуму, на його обличчі повільно народжувалася непевна усмішка, і тоді було невідомо, чим, яким словом вона обернеться. Та сама прилипла до мокрої губи цигарка, волосся щільно, гладенько обліпило невелику голову, а жвавості стільки, що хоч у водевіль.

Узимку 1939 року я приїхав на кілька днів до Харкова у зв'язку з терміновим виданням збірника до шекспірівського ювілею. Вперше побував у майстерні Петрицького й переконався, який трепетний і великий його порив до живопису, зрозумів, що ним живе душа художника. Він довго мовчав, ніби самоусунувшись, відійшовши за великі полотна, а мене залишивши наодинці з «Інвалідом», з панорамою міського парку, побаченого десь згори, від Сумської вулиці, з зимовими вулицями Харкова, з яблуневим садом, з крислатими, живими, мускулястими яблунями в цвіту, з цілим світом, створеним його пензлем.

Він дивився на мене збоку, певно, не дуже сподіваючись на глибоке розуміння, і посвоєму мав рацію: те, що я побачив, зачепило щось в душі, якоюсь мірою навіть полонило, але було ще далеко до здатності проаналізувати, розумно осмислити новизну, що так нагло на мене звалилася. Тоді я ще не знав такого зручного словечка: «Красиво»,— яким хвацько обходяться художники перед чужими картинами, вкладаючи в це слово багато потаємних відтінків — від щирої радості до лихої байдужості. Я ж тоді відчув раптом, що стіни і покрівля кудись зникли, і я лишився наодинці зі справжньою красою побаченого вперше світу: молода блакить неба, пругка міць гілок, зосереджене життя парашутистів на льотному полі,— ця картина не була ще, здається, закінченою,— скільки було тут правди і справжнього, не підсолодженого життєлюбства.

Я не зумів нічого путнього сказати, та Петрицький і не чекав цього, він більше остерігався можливої моєї недорікуватості, банальності чи прописних істин. Йому, як з'ясувалося, був більше до душі мовчазний, але щиро здивований, збентежений глядач, який зіткнувся з дивним світом — знайомий і незнайомий водночас.

Петрицький і в театрі лишався живописцем, не конструктором, хоча його строгий, дисциплінований талант був бездоганний і в сценічній архітектурі: його «Дон Карлос» в театрі ім. І. Франка, декорації до опери С. Прокоф'єва «Війна і мир», «Дванадцята ніч» на сцені російського драматичного театру в Києві. Він лишався природженим живописцем в декоративних роботах, тонким колористом, майстром, який осягнув, що художник, за його ж словами, мусить створювати «мальовничу партитуру спектаклю». Згадуючи роботи Петрицького, можна витлумачити цей обов'язок художника ширше і говорити про створення не тільки мальовничої, а й образної, динамічної, образотворчої партитури спектаклю.

Театр частково задовольняв його потреби ревного живописця. Але тільки частково! Решту, ранячи, примушуючи страждати, забрав у нього ніби сам час: нападки вульгарної критики, байдужість, замовчування, потім війна і неможливість зібрати краще із створеного ним і врятувати, вивезти на схід. Лежачи у військовому шпиталі в Харкові в жовтні 1941 року (до речі, недалечко від майстерні Петрицького), я не раз думав про те, чи вивезені його картини з міста, питав про це і в Миколи Бажана, і в Леоніда Первомайського, що прийшли до мене в палату за тиждень до здачі міста. Тоді ніхто не зміг би відповісти на це запитання, хіба що сам Петрицький.

Сьогодні я знаю, що доля багатьох полотен художника склалася нещасливо — кинуті напризволяще, вони були пограбовані в окупованому місті.

«Інваліди» закарбувалися в пам'яті назавжди. «Літературність» сюжету, його велемовність і смислове навантаження, можливість і необхідність довгого прочитання подробиць були подолані завдяки рідкісним малярським якостям, єдності суворого, темного колориту (хтось правду сказав, що в умінні писати чорне важко знайти рівню Петрицькому), місткості образів, майже графічній різкості і драматичній напрузі цілого. В Петрицькому, в його думці і несподіваному слові, у самій спостережливості його портретів, у русі пензля я, як в зародку, бачив можливість гротеску, якоїсь особливої гостроти — це характерно і для «Інвалідів», якщо розуміти гротеск не обмежено, а як крайнє, що досягає трагічної висоти, загострення почуття і картини світу.

Бувало, що хтось уже розставив театральні ескізи, стихійно починається обговорення, а Петрицький опізнюється чи затримується десь у самому театрі; всі, не дожидаючись, хвалять, захоплюються, але є в цих захопленнях щось обридле, ледачкуватість думки, дилетантизм. І, з'явившись, Петрицький спочатку слухає, непевна посмішка дедалі більше кривить його обличчя, щось у ньому з'являється від шибеника, якому нестерпна занудливість дорослих. Він раптом збивав одноманітний потік похвал, напускався на який-небудь аркуш власної роботи, починав сам критикувати, не дочекавшись критики від нас.

Він був людиною не тільки на рідкість прямою і непримиренною до вульгарності, а й особистістю, в якій не існувало хоча б маленької щілини між творчістю, шуканням прекрасного й етичним підгрунтям його вчинків, усього його життя.

В одній з коротких біографій Петрицького згадується, що він з перших місяців війни поривався на фронт. Це правда, як правда й те, що він домігся свого й потрапив у діючу армію, побував на Воронезькому й Степовому (згодом на 1-у і 2-у Українських фронтах), був під Курськом і з армією ступив на визволену Харківщину. Але до від'їзду на фронт, до самого дозволу на цей від'їзд, сталася затримка, подія, в якій яскраво відбилася самобутня вдача Петрицького.

Уряд УРСР перебував тоді в Саратові. Туди й приїхав Петрицький, і йому був призначений прийом у високої урядової особи. Від неї й залежало розв'язати питання, чи пустити Петрицького на фронт. Прийом призначено було на ранок, і не в кабінеті, а в готельному номері.

Петрицький зранку поголився, був у накрохмаленій сорочці з краваткою, в незмінній трійці. Пунктуальний завжди, він

у призначений час постукав у двері готелю. «Художник Петрицький!» — відповів на запитання «хто» і відразу ж почув приязно-хазяйське: «А-а! Заходь!» Високоповажна особа сиділа ще на ліжку, босими ногами на килимку, в білизні, невиспана (час воєнний, отже, й спати, можливо, довелося недовго). Погляд був люб'язний, широкий жест запрошував художника сісти на будь-який із стільців.

Хтось із побратимів «по пензлю» був би навіть вдячний, розчулений такою довірливістю, демократизмом!.. Та не такий був Петрицький. На мить розгубившись, він витягнувся в дверях, з уст зійшла, стерлася усмішка, і він сказав високим, молодим, з надривом голосом:

— Я почекаю... Я не можу бачити свій уряд у білизні... — Він якомога м'якше назвав ім'я й по батькові високопоставленої особи і вийшов, тихо причинивши двері.

Просто він не міг інакше. На інше були налаштовані його думки й почуття, коли він з великою душевною напругою готувався до цієї зустрічі. Петрицький не був зарозумілий, він хотів поважати.

— Напевне, пошкодували потім, чекаючи в коридорі? — сказав я, вислухавши його розповідь.

— Ні! Я не міг інакше...

Він не міг інакше і на початку 50-х років, коли так просто, так природно було не помітити мене у метушливому натовпі на Петровці, а ще простіше було не гукнути на всю вулицю, щоб я почув на протилежному боці: «Борщаговський!» — гукнув так голосно й вимогливо, неначе я багато років ховаюся від нього й оце нарешті здибався.

Ніколи не забуду цю нашу першу після мого переїзду з Києва до Москви розмову на вулиці. Петрицький говорив голосно, ніби хотів, жадав, щоб усі навколо хоча б на ходу почули, як він ганьбить несправедливість, підлість, різних покидьків.

Я був щасливий, наляканий, розгублений.

Славний, невгамовний юнак, як він прекрасно, як пристрасно вмів сварити, не спускаючись до бруду, але й не лишаючи шансів злу! Та й мене він не милував у своїх монологах і анафемах. Не жалів, не гладив по голівці, як це буває, коли людині співчувають, висловлюють своє милосердя. Розмова склалася достойно й просто: найбільше мені потрібно було саме це. Петрицький не говорив солоденьких слів, не будував райдужних планів, а питав мене про діла, роботу. І зрадів, почувши, що я пишу історичний роман. Чи вірив він, що роман удасться? Не знаю. Він не втішав мене, що все буде добре: роман то й роман, хто їх тільки не писав, напишете, мовляв, і ви. Я думаю, що йому було до душі інше: незламність, активність натури за обставин, які не залишали майже ніякої надії. І він порадувався праці, рятівній праці, вічному щастю самого Петрицького.

Ми бачилися ще кілька разів, він двічі приходив до мене в чужу квартиру на Нікітській, де знайшов я притулок, але Петровка 1950 року, ця зустріч, що так багато для мене важила,— найбільш пам'ятні.

Як шкодував я в ті дні, а пізніше й роки, що не використав і малої дещиці можливостей стати ближче до нього, побачити і зрозуміти краще. Та, можливо, так і розпорядилося життя, щоб і приязнь, і знайомство, і дружба теж були не на один копил, а найрізноманітніші і відбивали тим самим розмаїтість нашого буття...

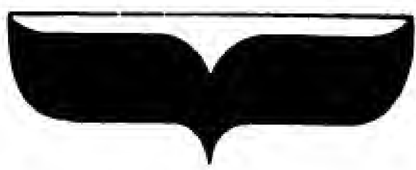

ЮРІЙ ПОКАЛЬЧУК

НА БАРИКАДАХ ІДЕЙ

КОМАНДАНТЕ ТОМАС

Команданте Томас Борхе дає інтерв'ю Ю. Покальчуку в Манагуа

«Краще грішити великодушністю, ніж жорстокою справедливістю» — писав у своїй книжці «Карлос, світанок — це вже не тільки мрія» команданте Томас Борхе — один з керівників нікарагуанської революції, нинішній міністр внутрішніх справ Республіки Нікарагуа.

Присвячена історії сандіністського руху, ця книжка — ніби великий лист у вічність, звернення до Карлоса Фонсеки, вождя революції, організатора Сандіністської партії, людини, яку за значенням для латиноамериканського революційного руху в Нікарагуа ставлять поряд з Фіделем Кастро й Ернесто Че Геварою. Уся книжка пройнята любов'ю до людини, глибокою вірою в справу, за яку воювали, мучилися у в'язницях, умирали їхні товариші, і водночас це заклик до гуманності, до пильного вдивляння в кожну людську особистість, навіть у солдата Національної гвардії, якого перетворили на ворога, але який повинен мати можливість спокутувати свою провину.

Ще 1983 року, коли до Києва вперше приїхала делегація нікарагуанських письменників у складі Карлоса Алемана Окампо, Хуана Абурто і Анни Ілзе Гомес, я супроводжував їх у подорожах по місту. Поїхали ми й у музей української народної архітектури під відкритим небом. Гості були захоплені музеєм, його розмахом, самою ідеєю його створення, а коли ми прощалися, то директор музею, пропонуючи гостям записати їхні враження в книгу відгуків, урочисто повідомив: «Ваші співвітчизники казали мені, що ідея створення подібного музею захоплює і вашого команданте революції Томаса Борхе».

Повага, яку виявили нікарагуанці при цих словах до імені одного зі своїх керівників, здалася мені трохи надмірною, навіть трішки театральною. Але минули роки, і я зрозумів, що пієтет нікарагуанських письменників цілком щирий...

Згодом мені пощастило спитати самого команданте Томаса про його думку щодо музеїв архітектури, на що він жваво й весело відгукнувся. Борхе, до речі, сказав, що мріє такий музей організувати колись в Нікарагуа: «Уявляєте, скільки у нас індіанських племен, скільки народних звичаїв і обрядів, які занедбані, потроху вмирають, зникають, гинуть. А це ж наш національний скарб, наша історія, наш набуток для прийдешніх поколінь!» Це говорив міністр внутрішніх справ, людина, здавалося б, далека від мистецтва, культури, архітектури чи етнографії. А втім, коли відбувався національний колоквіум з філософії в

Нікарагуа, то на ньому головну півторагодинну доповідь «Філософські питання в час революції» зробив саме Томас Борхе. Це вже було пізніше, коли я знову приїхав у Нікарагуа.

Так, я закохався в маленьку героїчну країну, яка багато років бореться за свою свободу і незалежність. І коли потрапив туди, сприймав усе побачене з якоюсь особливою жадобою, оскільки дійсність не тільки виправдала мої сподівання, але й багато в чому перевершила їх.

Мені поталанило, що під час першої поїздки в Нікарагуа делегацію Спілки письменників СРСР склали ми з Генріхом Боровиком, котрий раніше не раз бував у цій країні, впевнено вибирав те найважливіше, на чому варто зосередити увагу. Завдяки йому мені вдалося багато побачити й відчути. Головне ж — мій старший товариш ставиться до подій в Латинській Америці з таким же інтересом, як і я, і може багато розповісти про Нікарагуа.

Саме тоді, на початку 1984 року, переді мною вперше реально вималювалася особа Томаса Борхе — єдиного із засновників Сандіністського фронту національного визволення, який лишився живий. Спершу — штрихами, кількома різкими лініями, потім поставала все рельєфніше, виразніше. Генріх Боровик і раніше зустрічався з Борхе, намагався і цього разу домовитися про побачення, однак не пощастило. Наступного дня після нашого прибуття у Манагуа команданте Томас відлітав у Гавану, звідти ще кудись. Тоді ми так і не зустрілися. Але одна з багатьох почутих легенд про Борхе так вразила мене, що вже після повернення на Батьківщину я написав оповідання «Тінь» і присвятив його цій дивовижній людині.

...У лютому 1976 року під час однієї з операцій сандіністського підпілля Борхе схопила сомосівська поліція, і після дев'яти місяців знущань і катувань він був засуджений на 180 років ув'язнення. Це не помилка, саме на сто вісімдесят! Два з половиною роки провів в одиночній камері, кілька разів оголошуючи голодовки з вимогою перевести його у «звичайні» умови. Остання голодовка тривала два місяці.

Один з його катів, капітан сомосівської національної гвардії, був особливо витончений у знущаннях. Під час чергового допиту Борхе якось сказав йому:

— Знаєш, що я зроблю з тобою, коли після перемоги нашої революції ти потрапиш у наші руки? Я придумав для тебе особливу помсту...

Сомосівець розреготався від такої самовпевненості в'язня, потім оскаженів ще більше, але все-таки поцікавився, що ж це за помста.

— Я відпущу тебе на волю, і ти загинеш від власної злоби, як скажений пес.

Доля склалася так, що після перемоги сандіністської революції цей катюга — тоді вже ватажок банди «контрас» — був заарештований і опинився перед Борхе. І команданте відпустив його! Той не вірив, думав: стрілятимуть у спину, але сомосівця підвезли до самого кордону з Коста-Рікою, і Борхе мовив: «Іди! Я ж обіцяв тобі цю кару...»

Той побіг, а через кілька місяців був уже мертвий, там же, в Коста-Ріці. Його спільники вирішили, що коли вже такого ката відпустили, то, отже, перевербували, і, опинившись у цілковитій ізоляції, він застрелився.

Відомий американський поет Лоуренс Ферлінгетті, з яким ми познайомились у Нікарагуа, свого часу був одним із тих, хто очолював разом із письменниками Аленом Гінсбергом, Джеком Керуаком, Уїльямом Берроузом та Грегорі Корсо рух американських «бітників», перший з молодіжних рухів протесту в США, на зміну якому потім прийшов рух «хіппі». Відома у світі, навіть трохи одіозна постать Лоуренса Ферлінгетті була потрібна нікарагуанській інтелігенції для ширшого зв'язку з прогресивною частиною американських інтелектуалів. З Ферлінгетті давніше, ще з дореволюційних часів, були знайомі Ернесто Карденаль, відомий нікарагуанський поет, нині міністр культури, а також Розаріо Мурільйо, чудова поетеса, голова Спілки письменників й Асоціації працівників культури Нікарагуа, дружина президента Даніеля Ортеги.

Ферлінгетті приймали усі найважливіші державні діячі Нікарагуа, також і Томас Борхе. Після повернення в США Ферлінгетті видав книжку «Сім днів у Нікарагуа лібре», де описав свою подорож і враження. З сумом відзначив я, прочитавши її уважно, що навіть людина, яка зарекомендувала себе з юнацьких років нібито борцем за перебудову суспільства, за утвердження справжніх цінностей над буржуазними, над умовностями, модою і канонами, раптом силкується надати своїй книжці нейтрального, сказати б, зверхньо-ліберального тону. Отак-от приїхав дядечко із США і дивиться, що тут ви, нікарагуанці, наробили. Це нічого, це також непогано, і це нічого, головне, щоб комунізму тут не було, щоби ця революція не дай боже та не стала соціалістичною.

Навіть слово «компаньєро», пояснює в останньому абзаці своєї книжечки Ферлінгетті, буцімто взяте нікарагуанцями в звертання, аби уникнути комуністичного «камарада» (товариш). Чи ж так це? На Кубі також слово «компаньєро» з самого початку революції набуло значення нашого «товариш» і вживається донині як звертання членів Комуністичної партії Куби один до одного.

Тож варто було автору книжки запитати будь-кого, хто знає добре іспанську мову, і йому пояснили б, що в Нікарагуа і на дружину кажуть часом «моя компаньєра» (або ж на наречену), і означає це саме близькість взаємин, а не віддаленість, не відчуженість... Втім, це тільки одна з тих «дрібничок», якими, на жаль, пересипана книжечка «Сім днів у Нікарагуа лібре». Вона гарно видана, оформлена чудовими фотографіями, малюнками, є в ній розділ і про зустріч із Томасом Борхе.

Хтось із американців під час мого перебування в Нікарагуа сказав, що в них (у США) часом кажуть «червоний Борхе» — за його принципове ставлення до ідеологічних питань, суворість, навіть непримиренність у ставленні до ідей майбутнього соціального розвитку Нікарагуа. Мабуть, саме цим і пояснювався тон, яким Ферлінгетті розповів про свою зустріч з Борхе. Він також не міг не підпасти під вплив магнетичної особистості команданте.

Обідали з Ферлінгетті на базарі, у народній їдальні. Люди, що торгували там, і ті, хто виявився в цей час на базарі, зверталися до Борхе з проханнями і скаргами. Він усіх вислуховував, велів секретареві занотувати почуте, пожартував з гарною дівчиною, поба-

лакав з якимись дітлахами. Ферлінгетті звернув увагу на те, що Борхе слухає всіх уважно, написав і про увагу до нього та захоплені погляди людей, відзначив, що це сильний чоловік з енергією і неймовірною, «бичачою», внутрішньою силою. Намагаючись бути зовсім безстороннім, Ферлінгетті згадує книжку Борхе «Жінка й нікарагуанська революція», в якій автор «подає марксистський аналіз історії пригноблення жінки, пояснюючи, що тільки соціальна революція з повною участю жінок у ній може знищити це пригноблення».

Слово «марксистський» Ферлінгетті тут подає ніби крізь зуби, а от в іншому місці, де згадує відому книжку уругвайського письменника Едуардо Галеано «Відкриті вени Латинської Америки», то пише, що «справді імперіалізм (не називає однак його американським — **Ю. П.**) знекровлював Латинську Америку упродовж століть, і немає потреби в марксистській діалектиці чи в марксистській ідеології, аби це довести». Описуючи зустріч із Борхе, цитує слова, які Борхе сказав йому, ведучи машину: «Ці люди, яких ви бачили щойно на базарі, насправді не з революцією. Вони ставлять себе попереду. Революція для споживача передовсім, а не для торговця».

Коли я читав цю книжку, мені здавалося, що Лоуренс Ферлінгетті з усієї сили намагався витримати максимально нейтральний і дуже стриманий тон щодо Борхе та всіх виразно ідеологічних питань. Але зустріч з головним редактором газети «Ля пренса» Пабло Антоніо Куадрою він описав з такою докладністю і симпатією, що це одразу ж впало в око.

Газета «Ля пренса» нині закрита. Це сталося після того, коли на сторінках газети було офіційно виправдано виступ у Штатах нікарагуанського єпископа Веги, який з позицій контрреволюції закликав американський уряд до введення військ у Республіку Нікарагуа. Я читав цю газету і дивувався потоку бруду і наклепів, який виливався щономера і на сандіністський уряд, і на Кубу, і на СРСР, навіть на нашу допомогу Нікарагуа. Пам'ятаю карикатуру, під якою був підпис, з якого виходило, що «тепер за кожен млинець ми повинні дякувати Радянському Союзу, бо він нам прислав зерно». Це в час голодування й економічних проблем — замість подяки глузування! Саме в цій газеті, «опозиційній щодо сандіністського режиму», як пише Ферлінгетті, він знайшов контакт з головним редактором, колись справді добрим поетом, що в час революції виступив єдиний із серйозних літераторів проти сандіністської революції, очоливши буржуазну газету, яка в останні роки видавалась майже відверто на гроші з «закордонних джерел».

Я згадав зараз про це не тільки через те, що недавно прочитав книжечку Лоуренса Ферлінгетті, а ще й тому, що американців зустрічав у Нікарагуа різних, і серед них були й такі, хто підтримував нікарагуанську революцію, бачив у ній нову соціальну надію для американського континенту, а в її керівниках — утвердження цієї надії.

Пригадую, як група американських художників й архітекторів приїхала в наш готель після зустрічі з Томасом Борхе. Як захоплено вони говорили про нього, як натхненно і радісно розповідали про те, що бачили зараз у Нікарагуа, і як я тоді заздрив їм, ще не зустрівшись із команданте, хоч уже маючи таку мрію. Вважав, що йти з візитом, а точніше, шукати можливості зустрітися з такою завантаженою людиною зможу лише тоді, коли насправді матиму до нього справу, яку може вирішити тільки він.

13 серпня Томасу Борхе виповниться 57 років. Батько його товаришував з генералом Сандіно. Збереглася навіть фотографія, де батько команданте стоїть, обійнявшись з легендарним вождем вільних людей.

Іще школярем він знайомиться у рідній Матагальпі з Карлосом Фонсекою, і вони організовують гурток з вивчення історії Нікарагуа і розвитку політичних учень. Шістнадцятилітній Борхе разом з друзями почав випускати маленьку газету «Спартак», згодом іншу — «Революційна молодь», у якій юні сандіністи намагаються проаналізувати події в Нікарагуа з точки зору вчення Сандіно. Якраз тоді Борхе вперше заарештували — за антидержавну діяльність. У той час він публікує свої перші вірші, які почав писати з тринадцяти років. Вірші писав майже все життя. Друкував їх під своїм іменем небагато, здебільшого під псевдонімом, особливо після того, коли 1956 року Рігоберто Лопес Перес убив п'ятьма пострілами впритул першого з династії Сомоса — теж Анастасіо, який колись власноручно вбив Аугусто Сандіно і з допомогою США очолив Нікарагуа...

За зв'язок із Рігоберто Томаса Борхе знову заарештували — тоді він навчався вже на останньому курсі Леонського університету і був одним з лідерів студентського руху в Леоні. Активісти руху створили комітет «За звільнення Томаса Борхе», і внаслідок його діяльності Борхе випустили з в'язниці, встановивши нагляд. Він емігрує у Гондурас, але й там незабаром потрапляє за грати...

У 1961 році в столиці Гондурасу Тегусігальпі Томас Борхе, Карлос Фонсека та Сільвіо Майорга засновують партію — Сандіністський фронт національного визволення. У 1962—1963 роках шістдесят озброєних членів фронту переходять кордон Гондурасу і Нікарагуа. Так почався партизанський рух, одним з керівників якого став Борхе.

Довгі й важкі роки революційної боротьби. Перший великий бій із сомосівськими військами відбувся в Панкасані 1967 року, коли загинуло багато організаторів сандіністської боротьби, але світ побачив: партизанський рух у Нікарагуа діє!

На початку сімдесятих Томас Борхе очолює партизанську боротьбу на півночі країни, потім у департаменті Матагальпа, багато виступає і багато пише — статті і звернення, промови і листівки. І вірші. «Якщо я не повинен був би, слугуючи своєму народові і своїй батьківщині, стати професіональним революціонером і військовим, я, мабуть, став би письменником»,— казав Борхе.

Він поет за своїм єством, за баченням світу. Особистість пристрасна, здатна, захоплюючись, і на помилку, але готова, зрозумівши, щиро визнати її і виправити.

...Під час наступної поїздки в Нікарагуа мені пощастило кілька разів зустрітися з команданте Томасом Борхе і розмовляти з ним.

Портрет одного з керівників революційної республіки вимальовувався все повніше, і я переконався: кожна нова зустріч з ним неодмінно відкриває нові грані цієї людини, такі несподівані і приголомшуючі, що всі

попередні кліше моїх уявлень про неї миттю зникають.

Із свого останнього ув'язнення Томас Борхе був звільнений 22 серпня 1978 року під час штурму групою сандіністів Національного палацу в Манагуа. Єдиний живий із засновників партії... Коли він перебував у в'язниці, у бою загинув Карлос Фонсека. Команданте згадує, як прийшов до них у камеру комендант в'язниці Тіпітана і радісно повідомив: «Убитий Карлос Фонсека!» Борхе відповів йому: «Ти помилився, Карлос із тих людей, які ніколи не вмирають».

Він пишається тим, що вони з Фонсекою земляки, що друзями були з дитячих літ, що завжди йшли пліч-о-пліч. Коли я сказав йому, як мені сподобалася Матагальпа, він мовив, усміхаючись, що дуже любить рідне місто і що його напевне поховають у Матагальпі, тому що Карлос тепер лежить там...

У Нікарагуа всі говорять про смерть дуже спокійно. Тут іде війна. Називають її неоголошеною, але людям однаково — оголошена вона чи ні. Іде війна, і вони гинуть який уже рік поспіль. Люди звикли до біди, яка поряд, і живуть, сміються, співають, люблять, будують, народжують дітей. І воюють. Усі.

Назва книжки про Карлоса Фонсеку і сандіністську боротьбу: «Карлос, світанок — це вже не тільки мрія» — це слова з вірша Борхе про Нікарагуа — нову, революційну. Покладений на музику, цей вірш перетворився на сандіністський гімн. «Сини Сандіно не схиляються і не здаються ніколи,— співається у ньому. — Підемо вперед, товаришу із Сандіністського фронту, будемо боротися за свободу нашої батьківщини і проти янкі, ворога людства».

Останню фразу не могли, звичайно, не помітити у США. І в статті «Портрет сандініста», яка, на перший погляд, претендує на об'єктивність і яка була надрукована «Нью-Йорк таймс» 3 вересня 1985 року, її автор Стівен Кінзер виділив цей рядок, як і багато інших моментів, де можна було підпустити приховану іронію чи зневажливий гумор. Проте навіть автор «Нью-Йорк таймс» не може втриматися від похвал на адресу Борхе. Зокрема, він відзначає категоричний антибюрократизм Борхе.

Мені довелося спостерігати за стилем роботи команданте. Але все по порядку.

Коли я знову їхав у Нікарагуа, то привіз перекладене іспанською мовою оповідання «Тиша» — одне з нікарагуанської тематики, а також оповідання «Тінь» українською мовою, присвячене Томасу Борхе і надруковане в журналі «Київ». Дуже хотілося зустрітися *з команданте, подарувати йому це оповідання*, якщо вдасться — поставити кілька питань. До речі, в сучасній Нікарагуа, як мені здалося, не всі антибюрократи, і я не раз згадував там ленінські слова про небезпеку бюрократії для революції. Час, однак, минав, і якось під час однієї розмови серед присутніх літераторів виявилася поетеса Крістіан Сантос, що працювала тоді в Міністерстві внутрішніх справ одним із секретарів Борхе. Я розповів їй про своє перебування в Нікарагуа, показав оповідання і сказав, що дуже хотів би зустрітися з команданте.

Вона пообіцяла допомогти і запропонувала передати оповідання Борхе, відрекомендувавши таким чином мене. Як потім повідомила Крістіан, «Тиша» сподобалася Борхе, і він обіцяв прийняти мене.

Були саме дні святкування річниці перемоги революції. Людське море на вулицях і майданах Манагуа. Коротка і точна промова президента Ортеги, святковий концерт і карнавал, на яких всіма барвами яскравіла різнокольорова, багатонаціональна Нікарагуа. Лише танці негрів з Атлантичного узбережжя чого варті! І на майданах, і в концертному залі звучала пісня на вірші Борхе. А на великій площі в центрі Манагуа, де проходив головний мітинг з нагоди річниці, зовсім недалеко від мене, на трибуні, стояли всі дев'ять керівників Республіки Нікарагуа, і крайній праворуч — невисока людина із спокійним і вольовим обличчям — Томас Борхе. Так я побачив його вперше.

А ввечері був офіційний прийом. Я довго намагався з'ясувати, що ж означає тут «офіційний костюм». Сорочок з довгими рукавами, як і у всіх південних країнах, ніхто не носить. А краватка? Я прихопив її з Києва, хоч майже ніколи не одягаю краваток і вдома. Але ж офіційний прийом! Я начепив таки краватку і видався сам собі достатньо офіційним. На прийомі, однак, люди були одягнуті порізному, а що стосується краватки, то переконався: це зовсім не обов'язково. Але що робити? Я пірнув у строкату юрбу представників багатьох народів планети, серед яких, до речі, найбільшу частину складали прогресивно мислячі американці саме із США. Вечір проходив жваво. Хтось із знайомих покликав мене: прийшов Томас Борхе. Я підійшов до групи людей, яка вже оточила міністра, а сам він стояв посередині, жартував, відповідав на запитання...

Навіть на відстані від нього випромінювався якийсь могутній заряд енергії і сили — від кожного слова, кожного жесту.

Я попросив знайому нікарагуанську поетесу представити мене. І почув:

— Ось цей? Радянський? З такою індіанською фізіономією? Таж він, певне, з Масаї, та ще й з кварталу Монімбо!

Усі засміялися, і я теж. Трохи розгубившись, сказав:

— Та ні, я справді з Радянського Союзу...

— Слухай-но, хлопче,— раптом сказав Борхе,— а чого це ти начепив оцю штуковину? — І він показав на краватку.

Тут уже я справді розгубився.

— Мені сказали, що офіційний прийом, от я і одягнув краватку. Хоч удома їх не ношу.

— Офіційний костюм? Хто тобі таке сказав? Дивися на мене, компаньєро,— ось тобі офіційний костюм! — І Борхе показав на свій *розстебнутий комір. — Ходи-но сюди!*

Борхе розв'язав мені краватку, стягнув із шиї, акуратно склав і поклав у кишеню моєї сорочки.

— Ось тепер ти справді індіанець! А то — офіційний костюм!

— Команданте! — сказав я. — Я той, чиє оповідання вам дала Крістіан Сантос...

— О, то це ти автор? Що ж, мені сподобалося. Приходь, я побалакаю з тобою. — Він повернувся до супроводжуючого. — Запишіть його адресу і організуйте до мене на зустріч!

Усе відбувалося блискавично. Я був зачарований, вражений, захоплений. І радий. Однак ще раз зустрітися з Борхе вдалося значно

Бійці сандіністської революції

пізніше. Я шукав можливості поїхати на Атлантичне узбережжя. Дорога туди не була безпечна. Власне, прямої дороги через усю країну від Тихого океану до Атлантики немає, вона доходить лише до міста Сан-Карлос на річці Сан-Хуан, а вже звідти треба пливти катером. Їх курсувало цим маршрутом два. Поки я лаштувався в дорогу, «контрас» обстріляли один з них, спалили, вбивши кількох пасажирів-солдатів. Через тиждень спалили й другий катер.

Лишався літак. Теж не дуже безпечний вид транспорту, але іншого шляху не було. Тож подався на Атлантику літаком — завдяки вказівці Борхе пробув там два тижні, а коли прилетів назад у Манагуа, то знову став шукати зустрічі з команданте. У країні тим часом відбувалися події, одна страшніша іншої. «Контрас» убили вісьмох матерів солдатів-новобранців, що їхали на побачення до синів. Викрито контрреволюційну змову в Матагальпі. Вибухи, саботажі, диверсії, вбивства мирних нікарагуанців. У боротьбі проти цього на передньому краї — Міністерство внутрішніх справ з усіма його підрозділами — від контррозвідки і комітету державної безпеки до народних дружин і пожежників, від загонів спеціального призначення до підрозділів сандіністської міліції, яка займається боротьбою проти спекуляції наркотиками, проти злодіїв-рецидивістів, «чорного ринку» і всього того, що лишилося ще від старого світу Нікарагуа у спадок молодій революційній республіці...

Є в Манагуа кафе «Книга», відоме тим, що сюди приходять митці, інтелігенція, часто — іноземці. Тут же продається сандіністська література. Вечорами хтось із запрошених виступає або читає свої вірші. Коли я зайшов якось у «Книгу», господиня кафе донья Міріам Гебе зустріла мене і запросила за один із столиків. Там сиділи вже дві дівчини, зовсім юні, і з ними молодий лейтенант.

— Познайомтеся,— сказала донья Міріам,— це дочки Томаса Борхе.

Ми розговорилися, я розповів про свої плани, вони — про себе. Молодша щойно закінчила школу і має намір продовжувати навчання, старша вчиться вже у вузі — за кордоном. Під іншим прізвищем, адже усе може статися... Скромні, симпатичні дівчата. Я шукаю в них знайомі риси команданте. Згадую, що їхню матір убили напередодні революції, коли батько очолював партизанську боротьбу в горах. Дівчатка були тоді зовсім маленькими.

Під час мого перебування на Атлантичному узбережжі — в особливому за своїм національним складом регіоні, мені розповіли про те, як свого часу з багатьох причин і насамперед через активізацію дій «контрас» було вирішено переселити індіанців з річки Коко в глиб країни, збудувавши для них на державні кошти цілі села із зручними сучасними хатами. Цей експеримент виявився невдалим. Індіанці не прижилися на новому місці, більше того, скориставшись цим, антисандіністські сили спровокували їх на збройні виступи проти влади.

Кілька індіанських лідерів були заарештовані. Це сколихнуло племена ще більше. Тоді Борхе приїхав на узбережжя і прийшов до індіанців сам і без зброї. Ті були приголомшені. І погодилися розмовляти з ним, а до того взагалі не бажали контактувати із представниками сандіністської влади з Манагуа. Борхе висунув свої умови, вони йому — свої: випусти наших вождів. «Даю слово,— пообіцяв команданте,— але й ви даєте слово: не

бунтувати, не розібравшись. Коли що — всі питання просто до мене».

Наступного дня всі без винятку індіанські вожді були вдома. Заворушення стихло. Але й тепер говорити індіанці хочуть тільки з Борхе, визнають насамперед його. Враховуючи це, уряд повністю віддав Атлантичне узбережжя в керівництво Борхе і його міністерства.

Безумовно, ЦРУ вело і веде свою підривну роботу на Атлантиці, проблеми в цьому регіоні ще є, і навіть якась частина індіанців досі перебуває в дурмані хибних поглядів, підтримуючи «контрас». Але переважна більшість населення підтримує сандіністський уряд чи бодай лишається нейтральною. І це заслуга Борхе.

І ще один штрих до його портрета.

Щочетверга він приймає у своєму кабінеті відвідувачів. Це здебільшого рядові нікарагуанці, які звертаються до команданте за допомогою. У кабінет міністра може завітати хлопчина, що втратив ногу в боях з контрреволюцією, чи студент, який не може прожити без стипендії, чи багатодітна мати, в якої загинув чоловік, чи навіть просто група молодих спортсменів-бейсболістів з якогось коледжу, в якої бракує спортивного інвентаря для тренувань.

Борхе вислуховує кожного, і практично ніколи не лишає без надії на допомогу. Більшу частину питань він вирішує тут же, приміром, телефонним дзвінком міністрові сільського господарства чи охорони здоров'я, або ж через своїх помічників і підлеглих, які ретельно занотовують усі дані відвідувача і потім залагоджують його справу.

...У Леоні відбувався військовий парад. Просто з гір, з кордону, з лінії вогню поверталися додому хлопці, що відслужили свою військову службу, солдати молодіжних батальйонів нерегулярної дії — скорочено БЛІ. Саме в ці батальйони приходять після тримісячного курсу молодого бійця ті, кого держава призиває на військову службу. Багато з них можуть не повернутися або повернуться інвалідами. Минуло два роки, і ці загони в повному складі тепер проходили один за одним перед трибуною, на якій парад приймали військові командири, керівники воєнної зони № 2, до якої входять департаменти Леон. Матагальпа, Естелі і Чінандега. На трибуні і команданте Томас Борхе, який очолює їх.

Бійці крокували. Попереду інваліди війни, безрукі і безногі, дехто у візках, хтось із забинтованою головою, потім підлітки, сироти, яких усиновили ці молодіжні батальйони. І потім уже ті, хто вижив, уцілів, хто вистояв і переміг.

Борхе звернувся до присутніх з короткою промовою. Йому важко було говорити. Справді, слів бракує, щоб описати почуття матерів і дружин тих, хто повертається, родичів загиблих, інвалідів і кожного навіть випадкового перехожого, який потрапив на цю зустріч і переповнився побаченим і почутим.

Під час промови Борхе хтось перервав. Команданте глянув униз. За ногу його трималася маленька дівчинка і питала: «А де ж мій татко?» Її батько загинув, він не повернувся з війни... Борхе підніс дівчинку на руки і продовжував говорити. Але з його очей котилися сльози, а голос дзвенів металом, і не було на цій площі людини, яка не повірила б йому зараз. Тому що так говорити людина без серця і без віри не може.

Команданте сказав, що все це його особисте горе, що він багато пережив у житті, але горе цієї маленької дівчинки лягло зараз і на нього. Усвідомлюю, продовжував Борхе, що я один з тих, хто скеровує сьогодні молодь воювати, і якщо можна було б покласти своє життя замість їхніх і досягти перемоги для батьківщини, я не вагався б і миті. Доля вирішила інакше, я тут, але кожен біль — це мій біль і моя переконаність: не відступити ні на крок ніколи, не зрадити загиблих.

І ось я в кабінеті Томаса Борхе. У міністерстві не чекав і хвилини, навпаки — чекали на мене. Перша частина ділова — які проблеми, чим допомогти. Я навіть розгубився: ось такого я в Латинській Америці ніде й ніколи не зустрічав. Викладаю, Борхе нотує. Потім викликає секретаря.

Немає цієї книги? Зробити ксерокопію. Підготувати документи. Хочете фотографію? Прошу. Усе займає півгодини. Ті питання, на вирішення яких за моїми прогнозами мало піти найбільше часу, були вирішені швидко, на місці.

— Ну, а тепер можна й більше побалакати, оскільки часу поки що вдосталь,— усміхаючись, каже Борхе.

Він згадує про оповідання «Тиша», яке вже опубліковане в нікарагуанській пресі, про журнал «Київ» з присвяченим йому оповіданням і питає, коли буде переклад. Я обіцяю надіслати, як тільки зроблять.

— Надсилай усе, що ти написав про нас. Нам це все дуже потрібне, будемо друкувати. А які плани?

Розповідаю про роботу над документальною повістю про Леонеля Ругаму. Команданте уважно слухає, дещо уточнює, радить поговорити з письменником Омаром Кабесасом — команданте, начальником політуправління військ МВС Нікарагуа, який товаришував з Ругамою ще в університеті.

— Слухай-но,— раптом каже Борхе,— а чому б тобі не написати про Хуліо Буйтраго? Всі про нього знають, а написати як слід ніхто ще не зумів. Я допоможу з матеріалами. Був у будинку-музеї?

Звичайно ж! Хуліо Буйтраго, якому посмертно присвоєно звання команданте, у двадцять три роки був начальником бойових загонів сандіністського підпілля в Манагуа. В одному з будинків — там, де тепер музей,— його оточила поліція, і чотири з половиною години він сам відстрілювався від батальйону сомосівців. Викликали танк і вертоліт, але Хуліо продовжував відстрілюватися. Сомосівці вирішили показати все це по телебаченню, сподіваючись залякати народ, але ніхто не чекав такого тривалого і героїчного опору. Коли в автоматі ще лишилося кілька патронів, а будинок ледь не падав від вибухів, Буйтраго вистрибнув на ганок, поливаючи ворогів останньою чергою, і загинув зі зброєю в руках, скошений одразу сотнями куль. Це сталося у 1969 році. А через півроку його подвиг повторив двадцятилітній поет Леонель Ругама з двома товаришами — Рогером Нуньєсом та Маурісіо Ернандесом. Про них я й пишу.

— Буйтраго був улюбленцем партії,— каже Борхе. — Такий хлопець! Я знав його дуже добре. Напиши про нього!

...Звертаю увагу команданте на великий портрет, який висить у нього в кабінеті. Обличчя бородатого латиноамериканця, зображене на портреті, мені дуже знайоме. Але тут!

— Вибачте, я не помиляюся? Адже це Кортасар?

— Так, це Хуліо! Це мій великий друг Хуліо! Я й зараз не можу змиритися з тим, що він пішов від нас. Великої душі людина...

Я кажу, що багато років листувався з Кортасаром, хоча й ніколи не зустрічався з ним, кілька разів ми розминалися буквально на день у різних країнах світу. Але я переклав українською мовою книжку оповідань «Таємна зброя», написав про нього кілька статей і дуже ціную його творчість.

— Це чудовий письменник,— каже Борхе,— він дуже любив нашу країну, допомагав нашій революції, часто приїздив сюди. Після його смерті мені довелося побувати в Парижі і зайти в його квартиру. Вразила одна деталь. На письмовому столі Хуліо під склом я побачив два фотознімки. На одному він був з дружиною, а на іншому — ми з ним, сфотографовані у нас, в Нікарагуа. І все. Розумієш? Лише два знімки. Я пишаюсь з того, що Кортасар так цінував мене. І я любив його по-справжньому. Тому й портрет його тут, у кабінеті.

Ми фотографуємося на тлі цього портрета — на згадку про чудового аргентінського письменника Хуліо Кортасара і про нашу зустріч.

Я згадую про поезії і про дитячу казку, які написав Борхе (про них мені розповіла Крістіан Сантос). Про вірші він говорить неохоче. «Тепер майже не пишу. Нема коли, і час не той, та й становище моє — не письменницьке. Я не вважаю себе письменником. От Омар Кабесас у нас, крім того, що військовий, ще й письменник відомий. Усе ж під «тиском» друзів зібрав книжку віршів минулих років. Вийде — побачиш, тоді оціниш. А щодо казки, то я дам ксерокопію. Але знаєш, коли вже хочеш перекладати, обов'язково напишіть там, що я не письменник і не пишу дитячих книжок. Просто якось треба було мені виступити перед дітьми у парку імені Луїса Альфонсо Веласкеса з нагоди річниці з дня його загибелі. Я зрозумів, що діти не будуть слухати мою промову, потрібно негайно знайти якусь іншу форму. Ось я і «одягнув» усе, що хотів сказати, у форму казки. І знаєш, слухали мене, ще й як!»

Я знав, що Луїс Альфонсо Веласкес — десятирічний зв'язковий Сандіністського фронту — був убитий сомосівським охоронцем напередодні революції, а іменем юного героя назвали потім великий парк в Манагуа і дитячу сандіністську організацію.

...Серед улюблених своїх письменників Борхе називає Жюля Верна, поетичну пристрасть — великого нікарагуанця Рубена Даріо, Гюстава Флобера і Ж.-П. Сартра, Хуана Карлоса Онетті і Едуардо Галеано, Карла Маркса, Антоніо Грамші і Х. К. Маріатегі і, звичайно, Хуліо Кортасара.

— Я розумію,— каже команданте,— що все це виглядає трохи різнобічно. Але це автори, книги яких більше, ніж інші, захоплювали у різні періоди життя, і до них я можу і хочу вертатися.

На прощання команданте каже:

— Приїжджай ще. Ми завжди раді друзям, особливо — відданим, а ти ж уже не вперше тут...

Минуло три місяці мого відрядження, і невдовзі я відлітаю з Нікарагуа. В літаку добираюся, нарешті, до казки, яку, як і все обіцяне, мені привіз секретар Борхе.

Є там і країна Маїсгальпа, і головний герой — хлопчик Хуан Безстрашний, і зрадник Сатанасіо, і Поганий Козел — велетень, який живе в іншій країні і шкодить Маїсгальпі. Щоб перемогти зло і визволити народ з темряви, а красуню Сакуанхоче — з в'язниці, Хуан Безстрашний перетворюється за порадою сивоголового мудреця на промінь світла, який пронизує темряву й імлу. І товариші Хуана перетворюються на промінці, і скоро вже світло заливає всю країну Маїсгальпу, розсіюється імла, зникає темрява, настає щастя. І світло цієї маленької країни бачать у всіх куточках Землі...

Я бачив це світло Нікарагуа. Я бачив світло добра і людяності, яке випромінює дивовижна людина, поет і борець, керівник і філософ, гуманіст і воїн — команданте Томас Борхе Мартінес.

ІРИНА ДАВИДОВА

МИСТЕЦЬКА ТРИБУНА

ТЕАТР ЛЕОНІДА ТАРАБАРИНОВА

Є митці, з якими досить зустрітися бодай один раз — і вони залишаться в пам'яті назавжди, вразивши неповторністю індивідуальності, своєрідністю духовного світу, чітко сформованим світоглядом. Таким митцем став для мене Леонід Семенович Тарабаринов — народний артист СРСР, актор, який 30 років тому прийшов у Харківський академічний театр ім. Т. Г. Шевченка й досі самовіддано в ньому працює. Напрочуд талановита людина, майстер, обдарований прекрасними сценічними даними — голосом приємного тембру і широкого діапазону, багатим на тонкі відтінки людських емоцій, гарною поставою, виразною пластикою, рідкісною органічністю.

Пригадалося мені, як на обговоренні однієї вистави про нашого сучасника юнак у відповідь на запитання, хто його улюблений герой, назвав ім'я Леоніда Тарабаринова: в його уяві злились в одне ціле сценічний герой і той, хто створив яскравий образ... Актор справді наділяє своїх героїв рисами, які властиві його натурі,— чистотою, добротою, внутрішньою змістовністю.

Персонажі Тарабаринова точно означують свою приналежність до певної соціальної та професійної категорії, але один одного ніколи не повторюють, хоча гострохарактерним гримом актор до останнього часу користувався рідко. Щоразу змінюється погляд, іншою стає манера поведінки, і ми забуваємо про актора Тарабаринова, перед нами оживають герої Шекспіра і Горького, Лесі Українки і М. Куліша, О. Довженка і М. Стельмаха, Д. Валєєва і Л. Дмитерка... Актор ніби розчиняється у створеному образі, стає іншою людиною, такою ж реальною, як сам. При цьому його ставлення до персонажа залишається безкомпромісним, моральний світ і вчинки героїв він оцінює з високих громадянських позицій.

Давно те було, але наче живий постає в уяві його Федір Протасов з «Живого трупа» Л. Толстого. Серед критиків були й такі, що вважали призначення Л. Тарабаринова на цю роль помилкою. Їм здавалося неможливим — після М. Романова і М. Симонова — зіграти цю класичну роль по-новому й на такому ж рівні. І — помилилися... Добрий, людяний, мудрий своєю простотою талант зробив неповторним і цю свою роль. Духовно багата людина, Протасов — Тарабаринов шукає серед циган не забуття, а іншого життя, бо те, яке поруч, він прийняти не може. Протасов роздумує про життя, про своє місце в ньому. Пам'ятаю очі — вони, самозаглиблені, промовисто виказували болісний душевний розлад героя, його гнітючу тугу. Пам'ятаю постать — ось він натхненно слухає циганську пісню, й життя буяє в ньому, ось у сцені з Пєтушковим роздумує про три можливості існування в Росії, ось виступає суддею тих «живих», що вважають його «мертвим».

Ще ширші обрії свого хисту показав митець у таких полярно протилежних ролях, як Марко Безсмертний (радіовистава за «Правдою і кривдою» М. Стельмаха) та Мастаков з «Диваків» М. Горького. Марко Безсмертний у Тарабаринова — цільна особистість, колгоспник з державним поглядом на життя. Вже тут виявкравилося вміння актора укрупнювати характер героя, а відтак створювати відчуття масштабності подій. Важко переоцінити його здатність «виписувати» найдрібнішу деталь і водночас охоплювати дуже широку просторінь соціального тла. А Мастаков? У Тарабаринова він надзвичайно складна особистість. Спостерігач життя, мрійник, естет і громадянин, зворушливо непрактичний, безпорадний і пристрасно віруючий, слабкий і сильний — поєднання таких суперечливих рис є суттю створюваного характеру. Приваблює артистичність його натури, глибока щирість, закоханість у все прекрасне й витончене, до чого несвідомо тягнеться. Актор допомагає збудити людяне в людині. Він несе людям вогонь справжньої віри й надії. Несе супроти всіх вітрів.

Виступи в оцих трьох ролях засвідчили високу обдарованість митця й переконували, що його зоряна година ще попереду...

Сталося так, що невблаганний час розлучив його з учителем Д. Антоновичем, а також з чудовим досвідченим режисером Б. Нордом. Пішов з театру В. Оглоблін, з яким актор сягнув перших вершин у творчості й відчув потяг до внутрішнього ліризму. Настала творча пауза — давалася взнаки відсутність у театрі режисерської особистості. Дедалі частіше траплялися ролі, які не відповідали масштабам обдарування митця й закладеній у ньому емоційній енергії. Вони не давали задоволення, не

полишали помітного сліду в душі. Сам репертуар свідчив про застійний, кризовий період у театрі,— вистави були здебільшого сірі, кон'юнктурні. І раптом...

Ні, не те слово. Тут є своя закономірність. Відбулися зрушення в житті суспільства, в характері мистецтва. Звичайно, не одразу. Те нове, що окреслилося на Всесоюзному театральному з'їзді, зароджувалось у шуканнях і творчих дискусіях минулих літ. У Москві воно найпомітніше проступило в режисурі О. Єфремова та М. Захарова, в Ленінграді — О. Товстоногова, в Грузії — Р. Стуруа, а також в акторському мистецтві М. Ульянова і О. Янковського, О. Калягіна і Є. Леонова. Процес цей був відчутний на Україні, позначився він і на творчості Харківського театру ім. Т. Шевченка, коли колектив очолив режисер О. Біляцький. Новий художній керівник боровся за відродження театру і почав з трилогії політичної драми. Його не зупиняли труднощі, захоплювала масштабність теми, глобальність покладених в основу п'єс міжнародних конфліктів. І в кожній виставі — роль для Тарабаринова. Режисер розгадав приспане, досі не виявлене актором. В доробку Тарабаринова з'явились одразу шість нових ролей... Отож після довгої перерви їду в Харків, як то кажуть, «на Тарабаринова».

Це побачення з давнім другом відкрило і знайомого, і не знайомого мені митця. Самої доброти вже було замало йому, щоб висловити свою громадянську, художницьку позицію. Нові ролі Леоніда Тарабаринова етапні, вони змінюють наше уявлення про нього. Виявилося, він має хист до історичного портретування, володіє пензлем сатирика. Виступає і як актор-трибун від імені свого часу — показує складність морального і емоційного світу сучасника. Таким і постає — багатовимірним, розмаїтим, невтомним у творчих шуканнях.

Шість ролей — шість характерів, і кожен — таємниця, яку треба було розгадати. Нові роботи актора для мене (і, очевидно, не лише для мене) стали несподіваними. І не тому, що в деяких з них він удається до гриму, який змінює його невпізнанно, а тому, що сміливо перейшов рамки, визначені йому режисерами, критиками і до яких вже звик глядач. Емоційна насиченість при лаконічно-стриманій палітрі визначає його образ Тараса Шевченка («Шлях» О. Біляцького, З. Сагалова). Розмашистими яскравими мазками користується актор в «Агенті 00» Г. Боровика, в історичній панорамі Л. Дмитерка «Той перший день». Продуманістю і завершеністю малюнка позначений його Васильєв у «Виборі» Ю. Бондарєва, Трубач у виставі «705 днів до Нюрнберга» О. Біляцького, З. Сагалова. Епічна розлогість, філософська узагальненість позначилися на роботі над образом Тев'є-молочника (п'єса Г. Плоткіна за Шолом-Алейхемом). Кожен образ зіграно сміливо, по-новому.

Першим із цих образів увійшов у творчу біографію Л. Тарабаринова персонаж п'єси Г. Боровика «Агент 00». Як же треба ненавидіти зло, щоб так його викрити й вивести на суд глядача! Колючий погляд, щелепа з вишкіреними зубами, лицемірна посмішка на обличчі, зігнута постать з уповільненими скрадливими рухами, солодку-

У ролі Тараса Шевченка (вистава «Шлях»)

У ролі Трубача (вистава «705 днів до Нюрнберга»)

вато-отруйний голос — так виглядає Друперзаст, «котик», як його називає Шеф. По суті, за маскою «котика» — підступний, розтлінний цинік. І вже у другій частині вистави не посмішка — звірячий вишкір. Друперзаст уже не запобігає перед Шефом — випростався, погрожує Агентові, Вожакові, він найкраще поінформований у подіях державного значення, в ньому ми вгадуємо організатора політичних переворотів, хижака, реваншиста, провокатора.

Працюючи над образом, актор врахував усі обставини досценічної біографії персонажа, уявив психологію цієї категорії людей, небезпечних для всіх землян. Це допомогло митцеві створити узагальнений образ зла, його лавинної, нищівної сили.

Мені здається, що однією з причин успіху актора в цій ролі є те, що він уміло скористався прийомами політичного фарсу — жанру, в якому вирішив виставу режисер О. Аркадін-Школьник. Тут, як відомо, є свої закони ідейної і художньої правди, і їх відкрив для себе Тарабаринов, тому й створений ним образ став відкриттям. (В деяких інших театрах цей образ соціально невизначений). Виступ Тарабаринова у виставі «Агент 00» — це, на моє переконання, політичний акт, активний наступ на бездуховність, моральну вбогість, яка переходить у жорстокість. Актор піднявся на нову сходинку в осягненні ідейної глибини і художності.

Політичним актом став виступ Л. Тарабаринова в ролі Гітлера у п'єсі Л. Дмитерка «Той перший день». Володіння формою (виразність пластики, графічно стриманий малюнок ролі), здатність до перевтілення, вміння спілкуватися з партнерами і встановлювати контакт із залом, точно відчути вимоги жанру — ось ті чинники, які визначили довершеність акторської роботи. Не від карикатури йде актор, а від людини, тієї, що втратила право так себе називати. Актор відмовляється від фарб Кукриніксів і все починає з нуля — створює нову пластику, грим, мову, характер.

...З бункера зруйнованого будинку вилізає згорблений фюрер, дрижить, наче в лихоманці, дивиться прямо перед собою з тривогою і підозрою, вдивляється в обличчя тих, що оточують його. Тяжко дихає, чуємо клекотіння в грудях. А за цим духовна спустошеність, втрата відчуття реальності в оцінці стратегічного стану Німеччини. Крах, повне падіння — як наслідок глибокої політичної кризи, в якій опинилася фашистська держава після нищівних ударів Червоної Армії. Прийшло нарешті усвідомлення того, що в історії «тисячолітнього рейху» перегорнуто останню сторінку. Актор Тарабаринов показує Гітлера у винятковій ситуації, коли катастрофа вже неминуча. Наче останню крапку ставить актор на долі антигероя, безстрашно дивлячись у темні глибини його душі. Ось востаннє вилазить той зі своєї підземної нори для зустрічі з п'ятнадцятирічними юнаками, які «добровільно» вступають в есесівські ряди, щоб умерти за свого фюрера. То смертний вирок Гітлеру і гітлеризму: солдати-діти кидають зброю, лунають крики: мамо! Ще більше зіщулився фюрер, виказуючи свою політичну й моральну смерть.

Нові грані обдарования Л. Тарабаринова розкрились у виставі «Шлях». Розширено діапазон розмови з глядачем, знайдено нові засоби виразності у творенні сценічного образу. Ми вже бачили актора в історичних ролях — був Котовським і Сухомлинським. Отож перші начерки до історичного портрета були зроблені раніше. Але найбільшої переконливості він досяг саме в образі Шевченка, хоча й матеріалу для ролі тут украй мало.

У виставі «Шлях» Тарас Шевченко з'являється кілька разів — у різному віці. В ролі старого солдата Тарабаринов. З сивою бородою, випуклим лобом, майже зовсім лисий. На десятому році заслання справді старий у свої 43 роки. Не зламали його всі кола пекла, які довелося пройти. Стоїть непорушно, мовчки, а ми відчуваємо його нездоланну внутрішню силу й мужність. Самотня постать на тернистім шляху. Самотня? Ні, він увібрав у себе кращі риси свого народу. У цьому суворому провидці сконденсовано все шевченківське і народне. Величний, неприступний, наче скеля, він не скоряється царській муштрі, відверто глузує з панів та жандармів. Замість уставу солдатської служби — символ віри: «Караюсь, мучуся, але не каюсь...» Актор мовчить, а на обличчі відбивається ціла гама почуттів. І жодної ненасиченої паузи.

«Велике щастя,— зазначає режисер-постановник О. Біляцький,— працювати з таким актором, як Леонід Семенович. Здається, що й не робить особливих зусиль, аби образ вийшов яскравим, випуклим. Але можу засвідчити: чимало зусиль коштувало, щоб досягти цієї невимушеності, легкості. Образ Тараса Шевченка — один з вершинних у його творчості. Цей митець близький мені своїм постійним заглибленням у таємниці психології, осмислення складних філософських і соціологічних проблем».

Так, між режисером і актором — взаєморозуміння. О. Біляцький вірить у творчий потенціал Тарабаринова, тому, наприклад, при розподілі ролей у наступних виставах («Вибір», «705 днів до Нюрнберга», «Тев'є-молочник») запропонував актору ролі Васильєва, Трубача і Тев'є, не боячись, що той повториться. У доробку Тарабаринова чимало героїв нашого часу. І всі вони різні. Тут і неспокійний Добротін («Марія» А. Салинського), рішучий, нестримний, душевно щедрий Саттаров («Дарую тобі життя» Д. Валєєва), по-справжньому мудрий, нестаріючий Берест («Платон Кречет» О. Корнійчука). Увінчує цю галерею Платон Ангел («Дикий Ангел» О. Коломійця), який не повчає, а переконує, вимагає, порушує проблему порядку, як того владно вимагає час. І щоразу актор має що сказати глядачеві, знаходить те, що його хвилює.

«Для того, щоб бути на сцені переконливим, потрібно самому бути переконаним»,— улюблений вислів Леоніда Семеновича. У цих словах — його ставлення до сучасного героя. Зростаючи як особистість, як свідомий творець, Л. Тарабаринов бачить і цінує ті самі риси в своїх героях. Їх відзначала безстрашність при виборі життєвого шляху, зацікавленість справами загальнолюдського масштабу, сила морального суду над самими собою. Невичерпним і несподіваним Тарабаринова зробив інтерес до кожної нової

людини. Всі його сценічні творіння — характери, всі особливі, не знайдемо двійників. А час минає... І на зміну героям сильної волі, стрімкої дії приходять люди філософського складу й настрою.

Добре, що це вчасно помітив О. Біляцький. Він відчув загострене розуміння того, що діється у світі, відповідальність перед часом, прагнення актора розібратись у суперечностях соціального буття і в загадках людської душі. Маючи такого виконавця, режисер сміливо поставив «Вибір» як філософську драму — запросив нас у майстерню художника, у його внутрішній світ. Обпалений війною, охоронець духовних цінностей Васильєв — Тарабаринов у «Виборі» стверджує, що людина — творець своєї долі. долі країни і, врешті-решт, планети.

«Мені,— каже актор,— інколи ставало боязко. У ролі мало дії, забагато розмов. Чи сприйме таку форму довірливої бесіди глядач? Чи стануть близькими для нього мої, митця і громадянина, тривоги? Коли відчув тишу у залі, затамований подих, то зрозумів: є причетність глядача до думки, що народжується, є зворотний зв'язок».

Основну тему образу Васильєва у виставі можна визначити одним словом — біль. Щодо вибору, то він був зроблений замолоду, раз і назавжди. Для героя не існує гамлетівських вагань — бути чи не бути? Відповідь одна — бути, жити, творити. Проте в сучасному світі це нелегко. Усвідомлення того, що «західна цивілізація не об'єднала, а роз'єднала людей», примушує його повернутися до проблеми вибору, але вже в ширшому розумінні — як майбутній вибір людства. Звідси і біль, і роздуми про місце, позицію людини, зокрема художника, про його розуміння таємниць природи й законів розвитку людства. Я працюю, я шукаю — творче кредо митця і його героя. Честь і безчестя. добро і зло. ствердження і втрата ідеалів — такі «вічні» категорії хвилюють Васильєва і... глядача.

Думка актора і його героя має точну адресу й розвивається логічно та послідовно. Васильєв урешті доходить висновку: «Кому потрібен живопис, він безсилий, ні на кого не впливає, він нічого не зможе змінити, виправити... Ми вмочуємо пензель у світло, в сонце, повітря і водночас у бруд, у кров, у людські страждання. Мистецтво починається і завершується людиною. Все замикається в людині...» У цих словах ціла програма дії. У поглядах на людину, у спілкуванні з нею вибудовує актор як зовнішню, так і внутрішню конфліктну ситуацію. Васильєв не прощає Рамзіну, який зрадив дружбу і фронтове побратимство. Не прощає й того, що перетворився на колобок, став поза політикою, спустошив власну душу й забув жорстокість війни. Відчуває біль, коли бачить намір колишнього друга спустошити душу Вікторії. Йому болить і пейзаж без мислі, і людина без моральних цінностей. Розуміє, що в наш час люди особливо потрібні один одному.

Знову доброта? Так, але вже інша. Його Васильєв злий у доброті, несамовитий у спокої. Адже він пройшов через лихоліття війни, випробування зрадою, втратою близьких, через біль серця. Вона, доброта, стала вимогливою, непримиренною на історичних

У ролі Тев'є-молочника (однойменна вистава)

У ролі Друперзаста (вистава «Агент 00»)

рубежах глобального вибору між миром і війною, цивілізацією та атомною бомбою. У цій новонародженій доброті — непохитна любов до життя, ненависть до всього, що нівечить його. Полемізуючи з собою, Васильєв — Тарабаринов поглиблює і уточнює свої життєві погляди. Актор досягає високої майстерності в монологах-сповідях, в паузах — своєрідних «зонах мовчання», і ми постійно відчуваємо активність думки, яка веде діалог з нами, глядачами. Якщо в інших постановках «Вибір» — притча про блудного сина (Москва) або історія трагічної загибелі особистості (Київ), то в харківській виставі, коли грає Тарабаринов, «Вибір» — це роздуми про людину і час, про вічні і водночас злободенні питання буття, що не менш важливі, аніж хліб насущний.

Діапазон актора, як мовилося, дедалі ширшає. За різноплановістю і контрастністю створених ним образів відчувається струнка художня лінія, логіка акторської біографії. Саме в такому контексті і слід розглядати появу в репертуарному доробку митця образу Тев'є. Свого часу мені поталанило бачити в цій ролі і Міхоелса, і Крушельницького, роботи яких увійшли в скарбницю світового акторського мистецтва. Харківський митець відкриває нове в образі.

Тев'є у нього — людина від землі, внутрішньо щедра і багата, закохана у красу світу. Нищівні удари долі не зламали Тев'є, не зробили жорстоким, не позбавили віри в людину та її високе призначення. Образ багатогранний, сповнений суперечностей. Захоплює правдиво переданий процес прозріння Тев'є, поступове усвідомлення ним правоти молодого покоління. Ця тема стала головною.

У роботі над образом Тев'є актор знайшов точні пропорції між побутовим і філософським. А який «місткий» його сміх! Колись О. Купрін сказав Шолом-Алейхему: дехто сміється, читаючи твій сумний гумор, а я плачу. Такі складні почуття викликає і сміх Тев'є — Тарабаринова. В ньому і сльози, і туга, і розпач, і протест, але насамперед оптимістичне світовідчуття. Цей оптимізм — усупереч і наперекір. Знесилений, пригнічений смертю дружини, самогубством однієї дочки, зрадою іншої, загибеллю коня-друга, тяжко ступає Тев'є зі своїм нехитрим «скарбом». Сили, здавалось, вичерпано. Раптом — голос із лісу. Той голос просить допомогти, і йому назустріч іде Тев'є — Тарабаринов, назустріч біді і нужденності, печалям народу. Актор, як і його великі попередники Міхоелс і Крушельницький, осягає поліфонію образу, піднімає його до висот справжньої трагедії маленької людини, що таїть у собі цілий світ. Це позитивний образ великого масштабу, це людина, що стоїть, наче дуб, не підвладний ні вітрам, ні смерчам, мудрий мудрістю народною.

Шостий образ — то Трубач із п'єси «705 днів до Нюрнберга». Виступ актора критика сприйняла неоднозначно. Не можу погодитись з тим, хто пише про його Трубача як про таку акторську роботу, якій бракує достатньої психологічної глибини, контрастних трагічних фарб. Не можу погодитися з тим, що ця робота — лише наближення до майбутнього відкриття образу нашого сучасника. На мою думку, його роль Трубача — то і є таке відкриття.

Трубача — Тарабаринова сприймаємо не лише як режисера-постановника (він на наших очах творить виставу про судовий процес над фашистськими катами, що відбувся в Харкові в приміщенні театру (за 705 днів до нюрнберзького), а як Слідчого, Суддю, Прокурора, Історика, Журналіста). Це наш сучасник, людина високої політичної свідомості, марксистського світогляду. Своєю невгамовністю, пристрасністю, мобілізованістю він нагадує багатьох знаних нами співвітчизників, наприклад, відомого режисера-документаліста Р. Кармена, чи нині сущих кращих телеоглядачів, чи публіцистів-міжнародників. Як і вони, Трубач — Тарабаринов потрапляє туди, де горить земля і гинуть люди, він передає репортажі з переднього краю боротьби. До цього його спонукає усвідомлення особистої причетності до звершень історії, революційних перетворень у світі. Як і його співвітчизники-прототипи, він, Трубач, досліджує політичну ситуацію у світі. Режисер, він творить виставу, що викриває не лише злочинців періоду війни, а й новоявлених фюрерів, диктаторів, безвідповідальних політиків, які поставили під загрозу саме життя на планеті.

Одна з найсильніших — сцена в катівні колонії Дігнат, де діють молодчики, яких пригріла хунта Піночета. В Чілі «катують» Трубача — чужий біль він сприймає як власний. Вражає й інша сцена — в Афганістані Трубач зустрічається з Касобом, убивцею сина Сашка (він виконував інтернаціональний обов'язок). Трубач викриває керівника душманського руху, виступає не месником за сина, а суддею — від імені всього народу. Він бере на себе відповідальність за все, що робиться у світі, втілює риси цілого покоління. Трубач — Тарабаринов осмислює не лише факти, а й зв'язки, причинність, він аналізує і передбачає, хоче знайти відповідь на питання: як це могло статися, що люди перестали бути людьми? По закінченні вистави «705 днів до Нюрнберга» не перестає звучати його голос: щирий, сповнений гніву проти тих, що чинили і чинять злочини перед людством. Той голос б'є на сполох: люди, будьте пильні, відстоюйте мир. І неможливо відокремити актора Леоніда Тарабаринова від персонажа п'єси — режисера Трубача. Політична зрілість, ідейна переконаність і зіркість — ось що показав Л. Тарабаринов у мистецтві художника сучасності, який осягає історію.

Шість ролей — в них вияв особливостей театру Тарабаринова, театру поетичного і громадянського, постановочного, з яскравою формою. Театру, якому притаманні і нищівна сатира, і висока патетика, і глибокий ліризм, і епічність мислення, і трагікомедійна наснага, і високі трагедійні ноти. Театру, де створюються живі неповторні характери, за якими постають важливі реалії та процеси людського буття.

У БЛОКНОТ КНИГОЛЮБА

СОФІЯ ШОЛОМОВА

«МОЇ ЗВ'ЯЗКИ З УКРАЇНОЮ ЗАВ'ЯЗАЛИСЯ ДАВНО...»

МИКОЛА РЕРІХ І УКРАЇНА

Один з останніх нарисів Миколи Реріха починався словами: «Як швидко плине час! Піввіку, рівно піввіку минуло відтоді, як у нас на Васильєвському острові напроти Миколаївського мосту зачиналося товариство імені Т. Г. Шевченка. Дід Мордовцев, Микешин — ціле коло українців і шанувальників України та її славного співця зібралися у нас за головуванням мого батька Костянтина Федоровича». Ці рядки написані художником за два місяці до смерті. Події, відроджені пам'яттю, ставали зримими, викликали асоціації і питання.

З чого почалося знайомство Реріха з Україною та її культурою?

«Мої зв'язки з Україною зав'язалися давно. Гриміла трупа Кропивницького, Заньковецька, Саксаганський — талановита сім'я, і бундючний Пітер полонили українські пісні, як нова знахідка. В Академії мистецтв було завжди багато українців, і жили ми дружно».

Отож зв'язки почалися від знайомства з культурою, піснями, театром і людьми, відданими пам'яті великого Кобзаря. Це з юності і тому особливо дороге, незабутнє. Але були і власні, безпосередні враження од відвідання давнього і завжди молодого Києва. Ці враження запам'яталися художникові назавжди. Він писав: «Був яскравий святковий день, я пішов на базар. Тоді ще базар був справді гоголівським зборищем. Чудові плахти, намиста, вишивані сорочки, стрічки і, звичайно ж, шаровари, як синє море». Особливо запам'ятався ритм «дзвінкої, співучої мови». Пам'ять про бандуристів і їхні прегарні пісні лягла на серце незабутньою зарубкою.

Вперше Реріх побував у Києві, коли йому минуло не більше двадцяти років. Він навчався в Академії мистецтв і від своїх однокурсників багато чув про Київ. А проте побачене перевершило все почуте доти. Чутко сприймаючи красу в звичному й буденному, він перебував під сильним враженням від архітектури, барв стародавнього міста, від побуту і колоритних фігур людей. У листі до друга юності він стисло написав: «Я люблю це місто».

Ще до вступу в Академію мистецтв Реріх брав участь в учнівському спектаклі, присвяченому Гоголю, зробив до нього портрет письменника та декорації. Вже в зрілому віці він записав: «Від перших класів полюбив я Гоголя і запам'ятав слова Тараса Бульби про побратимство: «Немає уз, святіших від побратимства!»

1937 року в нарисі «Піввіку» Реріх знову звернеться до давніх спогадів і напише: «Була програма урочистого спектаклю з портретом Гоголя. Гоголя часто ставили в учнівських спектаклях, і завжди він був мені близький. Не реалізм Гоголя, а його висока духовність і тонка потойбічність приваблювали особливо».

Наставником Реріха в Академії мистецтв був великий Архип Куїнджі, уродженець півдня України, співець природи рідного краю. Його творчість мала помітний вплив на вибір тем і сюжетів картин раннього Реріха. Учні обожнювали свого навчителя, були дружними і згуртованими, в Академії їх називали «куїнджистами». Був прив'язаний до Куїнджі і Микола Реріх, вважав його учителем не тільки у мистецтві, а й у житті. Він писав про Куїнджі не раз і завжди з незмінною повагою та душевним теплом. Деякі його картини на історичні теми народилися під впливом полотен Куїнджі. Джерелом натхнення була для Реріха і природа України, яку він щиро любив. Частково це відбилося в полотні «Слов'яни на Дніпрі».

Друг Миколи Реріха, художниця і велика меценатка дореволюційної Росії, Марія Тенішева згадувала: «Ми давно говорили Реріху

про дніпровські луки, і він дуже ними зацікавився, особливо як митець, наділений таємними видіннями, що вмів проникнути внутрішнім зором в сиву давнину і мав надзвичайно багату внутрішню фантазію. Ці луки, мабуть, повідали б йому свою давню казку, а він переповів би її в одному зі своїх натхненних творів з притаманним йому талантом».

Микола Костянтинович Реріх був невтомним шукачем прекрасного, і в цих його шуканнях Україна посідала не останнє місце.

Коли в Академії мистецтв було організовано і проведено український вечір, студент Реріх взяв у ньому активну участь. На вечорі були показані окремі сцени з «Кобзаря». Ескізи до них виконав відомий ілюстратор Шевченка Михайло Йосипович Микешин, особистість до деякої міри легендарна, відомий на всю Росію багатьма скульптурними композиціями, особливо пам'ятниками «Тисячоліття Росії» у Новгороді та Богдану Хмельницькому в Києві.

Протягом довгих років Микешин мріяв повністю видати твори Шевченка в ілюстрованому варіанті. Лише частково вдалося йому реалізувати цей грандіозний задум — видати ілюстрований власними малюнками «Кобзар», що в наступні роки кілька разів перевидавався. Микешин брав найдіяльнішу участь у всьому, що було спрямоване на увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка. І невипадково саме він став одним із фундаторів шевченківських роковин. Він приятелював з батьком Миколи Реріха і часто бував у них удома, особливо в період організації товариства імені Т. Г. Шевченка, головою якого одностайно був обраний Костянтин Реріх.

Одним з перших Микешин помітив обдарований Реріха-молодшого і навіть давав йому уроки малювання. Саме Микешину завдячує Реріх вибором свого шляху в мистецтві. Велике враження справила на нього не так творчість Микешина, як схильність його до фантазії, широта і творчий розмах намірів. Ці якості він візьме як естафету. Через Микешина молодий художник зріднився з артистичним світом, його атмосферою; завдяки Микешину він прилучився до української літератури, полюбив твори Шевченка. Спілкування з Микешиним замолоду, під час формування багатьох митецьких поглядів відіграло свою значну роль.

Працюючи над проектом пам'ятника «Тисячоліття Росії», Микешин запропонував відтворити в ньому у вигляді медальйонів «усіх достойних людей, які в різних галузях знання, розуму та науки сприяли возвеличенню Росії». Цей проект мав широкий суспільний резонанс. Одне з найпочесніших місць у цьому списку посів Тарас Шевченко, «крамольний» поет. А от зображення Миколи I скульптор робити відмовився, гаразд відаючи, що слідом за відмовою настануть гоніння і злигодні. Однак він не відступився, тим самим прирікши себе на роки безгрошів'я, нестатків, нереалізованих творчих задумів.

Повертаючись пам'яттю в молодість, Микола Реріх згадував: «Микешин, погладжуючи стрілки вусів, усміхався... писали статут (товариства імені Т. Г. Шевченка. — С.Ш.), говорили про майбутні виступи, мріяли видати «Кобзар» з ілюстраціями, читали лекції про творчість Тараса Григоровича...»

Як дорогу реліквію у сім'ї Реріха зберігали портрет Реріха-старшого, виконаний Микешиним.

Михайло Йосипович Микешин був першим, хто підтримав митецькі дерзання Михайла Врубеля. Про це пізніше написав Степан Яремич, який добре знав і Врубеля (ще з часів спільного перебування у Києві), і Микешина: «В Микешині було закладене справжнє чуття на талант, і тому невипадково, що він перший підтримував і роботи молодого Врубеля».

Цілющим було для Миколи Реріха спілкування з Микешиним. Від старого художника йшла мудрість, дружнє співчуття, бажання допомогти. Під його впливом Реріх виконав ескізи до портрета Богдана Хмельницького, зробив ілюстрації до оповідань Гоголя «Майська ніч» та «Страшна помста». Він шанобливо називав Микешина «наш щироповажаний батько».

На українському вечорі в Академії мистецтв до Миколи Реріха підійшов один з працівників петербурзької газети «Новости» і запитав: «Таж ви українець?» І був дуже здивований, почувши відповідь: «Ні, я пітерець». Журналіст продовжував наполягати: «Однак я скажу, що ви уродженець України, адже ви так любите Шевченка...»

Епізод цей досить промовистий. Минали роки, а прихильність Реріха до мистецтва України не слабшала. У 1947 р. він писав: «Ось і тепер у Гімалаях, коли радіо дає «Запорожець за Дунаєм», яскравою, красивою вервечкою проходять картини України, постають образи Шевченка і Гоголя. І дружба, сердечна товариськість сплітаються з співзвуччями України».

Неодноразово і з різних приводів згадує митець українських діячів культури, і зокрема своїх сучасників-художників. Так, наприклад, у листі до Ігоря Грабаря восени 1946 року Реріх признавався: «Про Самокиша я зберігаю добру пам'ять. Сильний художник, вірний друг. Він прекрасно вів майстерню у нашій школі...»

Йдеться про школу сприяння мистецтвам, де з 1906 року Микола Реріх був директором. Йому вдалося згуртувати навколо себе однодумців, котрі очолювали різні творчі майстерні: одну з них — Микола Семенович Самокиш, другу — Степан Петрович Яремич. Вони виховували талановиту молодь, передавали їй свій досвід.

М. Самокиша Реріх знав давно — ще з часів спільного навчання, тож не дивно, що їхня співдружність тривала і пізніше. Самокиш був серед тих, хто в 1915 році привітав Реріха з чвертьвіковим ювілеєм мистецької та громадської діяльності. Ця телеграма збереглася в архіві художника: «Сердечно вітаю глибокоповажаного Миколу Костянтиновича. Самокиш».

Серед чорнових начерків М. Реріха, що зберігаються у відділі рукописів Державної Третьяковської галереї, звертають на себе увагу такі рядки: «Найменший вияв душі уже забезпечує пам'ять, ця душа нагадує про себе, проглядаючи в будь-якому залишеному творі; нагадує про себе, поки не щезнуть барви. Саме на таку пам'ять може розрахо-

вувати ім'я Миколи Олександровича Ярошенка». І далі пояснює свою думку: «В нього (Ярошенка. — С. Ш.) була гаряча, чутлива, переконана душа; у нього були живе устремління й енергія, що відбилися в багатьох його творах...»

Цікавими є ці рядки про одного з найкращих майстрів українського мистецтва останньої чверті XIX ст., написані таким самобутнім митцем, як Микола Реріх. Цікавими і трохи несподіваними. Можна гадати, що цей запис Реріх зробив, побувавши на одній з виставок картин Ярошенка.

Самостійну сторінку творчої біографії Реріха становить його участь у виданні київського журналу «В мире искусств». Так, 7 березня 1908 року на виставці, влаштованій у редакції журналу, було прочитано спеціальну доповідь про творчість Реріха. Нове важко прокладає собі дорогу в свідомості сучасників. Так сталося і з творчістю Реріха, до сприймання якої тодішній глядач не був готовий. В одній з рецензій на виставку, де вперше експонувалися твори Реріха, писалося: «Реріх чарівний, самобутній і привабливий. Його захоплює російський епос, російські казки. Це цілком вільний художник». Так, Реріх справді був вільний від усяких мистецьких догм і перебував у постійному творчому пошуку. Невдовзі він прийняв запрошення редакції і виступив на сторінках журналу «В мире искусств» як публіцист.

А виставка його картин після Києва помандрувала спочатку до Одеси, а потім до Харкова. І тим самим розширилось коло шанувальників і огудників художника-новатора. І всюди відгуки, всюди суперечливі думки і судження.

З Харкова художній оглядач В. Станюкович повідомляв: «Харків кілька років не бачив жодної виставки, повз нього пройшло життя барв, змінювались течії, з'являлися нові віяння. Подеколи місто відвідували пересувні виставки, але і вони були неповні, кращі твори залишалися в Петербурзі чи в Москві, не доходячи до провінції».

І от 17 квітня 1909 року на будинку дворянського зібрання знялися прапори виставки сучасного російського живопису, організованої журналом «В мире искусств», і всі газети відразу заговорили про неї як про цікаве, небуденне явище. Особливо відзначалися роботи Кустодієва і Реріха: «Розділ Реріха знайомить нас з його шуканнями. Бачимо тут великі ескізи фресок «Курганний народ», задумливо-похмуре «Містечко», ряд фінських етюдів, чудові етюди Углича та серію інших малюнків... З робіт, представлених на виставці, важко уявити його повністю, але й окремо взяті роботи знайомлять нас із своєрідним ликом творчості цього майстра».

Це було п е р ш е знайомство українського глядача з творчістю Миколи Реріха, знайомство, яке продовжилося в наступні роки.

Наприкінці 1909 року в Петербурзі в редакції газети «Слово» відбулися збори з приводу заснування на Україні художнього державного музею і необхідності у зв'язку з цим циклу лекцій про творчість художників-сучасників. Серед учасників зборів був і Микола Реріх. Він запропонував прочитати лекцію на тему «Про красу старовини», про необхідність берегти давню архітектуру та живопис. Реріх говорив про те, що ідею такого музею на півдні Росії він пропагував уже давно, і висловлював щиру радість, що нарешті його ідея починає втілюватися в життя. Він подарував новому музею дві свої картини — «Слов'янське містечко» і один з варіантів картини «Ідоли». Реріх узяв зацікавлену участь в обговоренні тематики лекцій, з якими доповідачі мали побувати в Києві, Одесі, Харкові.

Темі охорони пам'яток давнього мистецтва була присвячена і публікація Реріха на сторінках журналу «В мире искусств». У нарисі «Тихі погроми» автор з болем писав про те, як «потроху в тиші знищується духовне багатство Русі» — руйнуються стародавні храми: «Погром страшний не лише серед шуму і свисту різанини та пожарищ, ще гірший погром тихий, який проходить непомітно, забирає з собою все те, чим люди живі...» Один з читачів признавався, що нотатки Реріха «б'ють силою слова і звучать до болю виразно».

Настали роки революції і громадянської війни. Через збіг обставин з Києвом і Україною в цей час був тісно пов'язаний рідний брат Миколи Реріха — Борис Костянтинович, відомий архітектор і художник. Він жив у Києві з 1919 до 1923 року. Як свідчать архівні документи, Борис Реріх був завідуючим секцією київського ревкому, членом комітету по охороні пам'яток мистецтва і старовини України, зокрема Києва та Київської області. Його обрали професором архітектурного інституту, а також членом Київської Академії мистецтв. Тоді він дружив з Георгієм Нарбутом та Георгієм Лукомським, листувався з К. Стеценком, малював М. Леонтовича. Багато корисних справ зробив він у Києві, рятуючи його давню архітектуру. Борис Реріх очолював реставраційні роботи Андріївського та Софійського соборів у грізні роки громадянської війни, а це потребувало великої життєвої мужності.

Найдіяльнішу участь брав Борис Реріх у Всеукраїнському комітеті образотворчих мистецтв, покликаному врегулювати «все життя в галузі образотворчих мистецтв на Україні». Він написав «Інструкцію по створенню умов для розвитку і зміцнення творчих сил народу». У цій роботі велику допомогу подав йому Георгій Нарбут. Вони обидва ввійшли до складу комісії по розгляду конкурсних робіт на кращий пам'ятник Тарасові Шевченку.

У 20-і роки Борис Костянтинович Реріх обіймав посаду завідуючого секцією художньої освіти Києва, налагоджував під час громадянської війни нормальні умови для розвитку талановитої молоді. Багато сил віддав він справі організації І Всеукраїнського з'їзду художників. Діяльність рідного брата Миколи Реріха в Києві була багатогранна, сповнена великої життєвої мужності та творчого горіння. І дала багаті сходи...

Так, правий був Микола Реріх: його зв'язки з Україною зав'язалися давно. Вони витримали випробування часом і не підлягають забуттю.

Харків

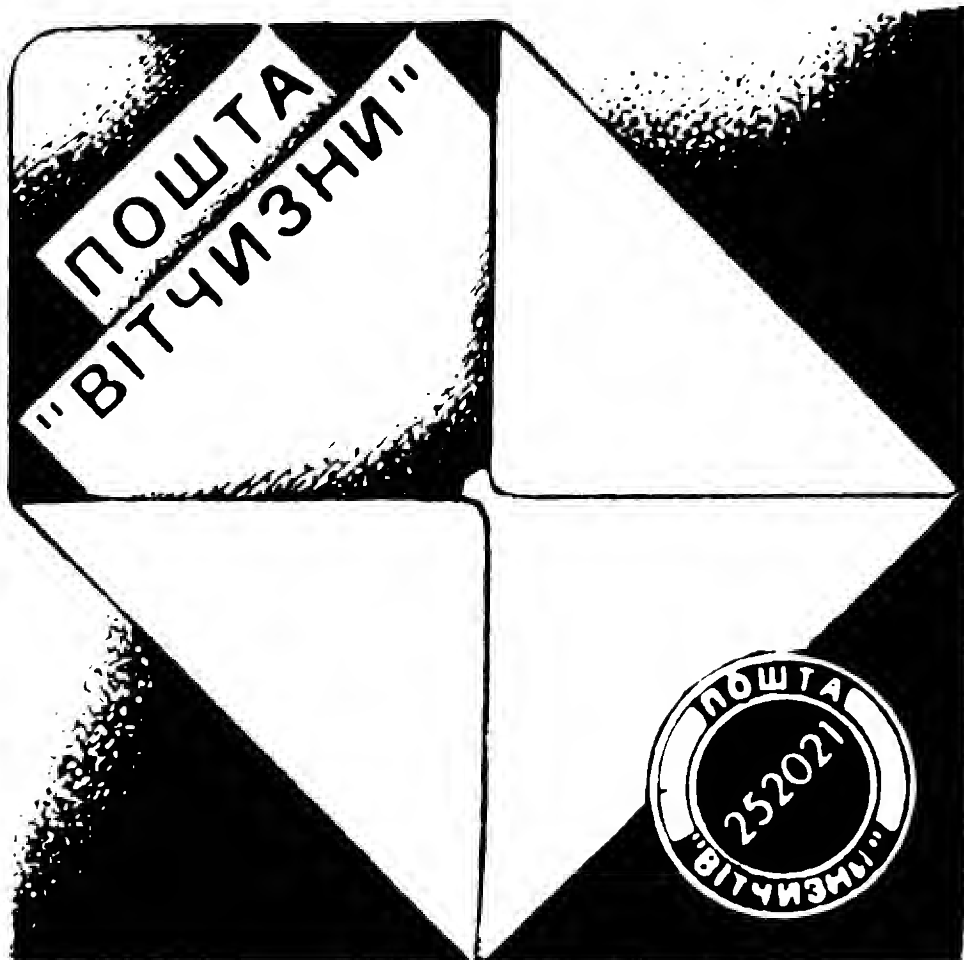

СЕРГІЙ ПЕТРОВ

В БУРЮ

Участь київських робітників-друкарів в подіях 1917 року, книгодрукування у рік революції, думаю, ще має привернути увагу пильних дослідників.

У січні-лютому сімнадцятого у Києві було більш як 30 друкарень, найбільші з яких — П. Барського, М. Корчака-Новицького, С. Кульженка, І. Кушнерьова і К°, Р. Лубковського, І. Чоколова та ін. Окрім них, в місті було й кілька державних та громадських друкарень — губернського земства, окружного штабу, університету, 1-ї та 2-ї артілей друкарської справи. Випускали вони різноманітну друковану продукцію: бланки, афіші, етикетки, газети і, звичайно, книжки. Але в умовах воєнного часу, військової та політичної цензури книговидавнича діяльність значно зменшилась. І хоч продовжували випускати продукцію київські видавництва Самоненка, Бонадурер, Губанова, Сахніна та інші, розмах їхньої роботи аж ніяк не міг порівнюватися з довоєнним часом.

Велику видавничу діяльність в роки світової війни розгорнули союзи земств і міст — організації буржуазії, покликані допомогти царизму виграти війну. Вони виконували в основному господарські функції, займалися евакуацією поранених і біженців. Література, що виходила з видавничого підвідділу земського союзу в Києві, нагадувала своєрідні звіти про діяльність («Работа по помощи населению, пострадавшему от войны», «Медико-санитарная работа Всероссийского земского союза на Юго-Западном фронте с 1-го мая по 1-е октября 1916 г.»...)

Повідомлення про повалення самодержавства надійшло до Києва 1 березня. Цього ж дня на скликаному більшовиками засіданні профспілки «Игла» було прийняте рішення про створення тимчасової Ради робітничих депутатів, яке було підтримане 2 березня на зборах представників заводів і фабрик. Установчі збори Київської Ради робітничих депутатів відбулися 4 березня. 5-го на солдатському мітингу було обрано тимчасові Ради військових депутатів. Час був суперечливий, і масам розібратися в політиці дрібнобуржуазних партій та інших угруповань було украй важко. Серед 37 членів виконкому Київської Ради було лише 5 більшовиків, а у виконкомі Ради військових депутатів їх не було зовсім. І як наслідок вже 7 березня було ухвалено резолюцію про активну підтримку Тимчасового уряду і закликалося до «обережності» в питанні про введення в місті 8-годинного робочого дня. Незважаючи на це, 23 березня на міських зборах представників заводів, фабрик та друкарень вирішено ввести в Києві 8-годинний робочий день не пізніше 1 квітня. Та запровадження в життя цього рішення наштовхувалося на великі труднощі.

На цей час друкарі, як авангард київського пролетаріату, мали достатньо довір'я у місті. Їхні представники були серед депутатів Ради. В комісії виконкому були Гаєк — робітник друкарні Лубковського, а також Ковалевський з підприємства Корчака-Новицького. До організаційної комісії з питань про демонстрацію 10 березня входив робітник друкарні «Труд» Вільновський. В Центральному бюро профспілок активно діяв друкар-більшовик Ластовський. Це вони та їхні товариші вели непримиренну боротьбу з контрреволюцією в друкарнях. 5 березня було опечатано друкарню чорносотенців «Двуглавый орел», виставлено робітників для її охорони та недопустимості друкування там будь-яких прокламацій. В пресі серед викритих в місті провокаторів наводилися дані і про друкарів: якихось переродженців Литвиненка з друкарні Яковлєва та Куделенка з «Двуглавого орла».

В цій складній та суперечливій обстановці українська буржуазія на початку березня 1917 р. в Києві заснувала Центральну раду, до складу якої ввійшли представники дрібнобуржуазних націоналістичних партій, що спиралися на куркульство, поміщиків, міську буржуазію та дрібнобуржуазну націоналістичну інтелігенцію. Переважну більшість в Центральній раді становили українські есери та українські соціал-демократи, з якими заодно були так звані «прогресисти» (соціалісти-федералісти), «селянська спілка», «демократи-хлібороби», «самостійники-соціалісти», спілка автономістів-федералістів... Література, яка видавалась всіма цими партіями, мала яскраво виражений націоналістичний характер. Серед загальної маси книжкової продукції друкувалась велика кількість партійних програм, а також видань, що пропагували ідею Установчих зборів, звітів, промов, резолюцій Всеукраїнського селянського з'їзду, військового з'їзду в Києві тощо. Більшість цієї літератури виходило з друкарень Барського, Круглянського, Носенка, Дубовика, «Последние новости», «Герольд». Цікаву замітку було вміщено в «Киевской мысли» від 24 серпня: «Вивезена українськими солдатами з Андріївського скиту Бердичівського повіту евакуйована друкарня Почаївської лаври доставлена третього дня на автомобілях-грузовиках до Києва і передана в розпо-

ряджения Центральної ради». До речі, протягом 1917 р. в Києві з'являється більш як півтора десятка нових друкарень.

Література російських меншовиків та есерів 1917 р. виходила в Києві в основному з друкарень Бонадурер, Корчака-Новицького, Кушнерьова і К°, братів Каплунів та деяких ін. Причому книговидавнича діяльність цих партій набула значного розмаху. Так, вже 12 квітня газета «Киевская мысль» повідомила, що «група соціалістів-революціонерів створює в Києві видавниче товариство «Революционное знамя» для поширення книжок, брошур та ін. творів друку». Загалом продукція видавництва мала дрібнобуржуазний характер, хоч серед них трапляється іноді прогресивна література. Проте слід підкреслити, що в переважній більшості це була дрібнобуржуазна література, яка проголошувала ідеї завершеності революції, всебічної підтримки Тимчасового уряду, оскільки він буде вирішувати завдання революції, оборони вітчизни в світовій війні. Подібну літературу випускали й інші есерівські та меншовицькі видавництва у серіях «Библиотека свободы», «Земля» та ін.

Свої видавництва створювали в цей час найдрібніші організації і групи, що користувались обмеженим впливом. Так, коаліційна рада київського студентства випускала газету «Революционная мысль», у першому ж номері якої від 14 червня повідомлялось, що розроблено статут студентського кооперативу «Книжное дело». Звичайно, більшовицька література майже не трапляється серед видань коаліційної ради, хоч серед оголошень про книжки, що друкуються, і зазначався твір К. Маркса «Наемный труд и капитал». Серед видань, що побачили світ, винятком може бути хіба що праця польського марксиста С. Дікштейна «Чим люди живуть». У ній автор, зокрема, пише: «...А якщо вам хто скаже, що власність священна, що посягати на неї не можна, ви можете відповісти коротко і ясно: «Не хочемо більше збагачувати інших своїм трудом». Основну ж продукцію видавництва складали брошури серії «Наші завдання в Установчих зборах», література про необхідність підтримки Тимчасового уряду, промови Керенського тощо.

Після Лютневої революції змінено і напрям видань друкарні земського союзу. Тепер ця література закликала насамперед до підтримки Тимчасового уряду та продовження світової війни. Були видані праці К. Каутського «Карл Маркс» та «Экономическое учение Карла Маркса», які фактично викривлювали вчення К. Маркса про державу, вихолощували революційний зміст його праць, виставляючи буржуазну парламентську республіку як вищу форму держави для переходу до соціалізму. З решти видань земського союзу в Києві треба виділити книжки, видані відділом солдатської кооперації комітету Південно-Західного фронту. Серед них праця П. Лафарга «Труд и праздность», спогади С. Степняка-Кравчинського «Подпольная Россия», а також ряд художніх творів російської літератури — М. Гоголя, Л. Толстого, В. Короленка.

Якщо взяти до уваги, що в 1917 році в Києві видавали літературу, крім вже названих партій і організацій, ще й клуб соціалістів-оборонців, «Бунд», київська спілка земельних власників, товариство західних земств та багато інших, то стає зрозуміло, проти якої зливи ворожої пропаганди доводилося діяти більшовикам. Крім того, проти них намагались об'єднатися всі ворожі партії, як це було зі створенням «Агітюзу», організаційні збори якого відбулись 8 квітня в будинку університету. «Агитюз» насамперед займався розповсюдженням літератури, хоч інколи виступав і як видавець.

Отже, в боротьбі, яка розгорнулася в країні, друковане слово набувало особливо важливого значення. І вже в перші дні після Лютневої революції більшовики, незважаючи на скрутне матеріальне становище, видали ряд прокламацій та стотисячним тиражем «Програму РСДРП». З 14 березня в Києві починає виходити газета «Голос социал-демократа», орган Київського комітету, яка відіграла помітну роль в боротьбі за встановлення Радянської влади в Києві й на Україні. В усіх районах міста більшовики відкрили газетні й книжкові кіоски. «Мета їх,— вказував «Голос социал-демократа»,— організувати продаж партійних газет-брошур та ін. видань ближче до заводів і фабрик». На порядку денному стояло завдання створення більшовицького видавництва. 16 червня «Голос социал-демократа» писав: «Товариші. Нам потрібна велика газета, потрібні книжки та брошури. Коштів мало. Сподіватись на капіталістів нема чого. Лише своїми власними силами й коштами ми можемо налагодити видавничу справу. Організується кооператив, видавниче товариство під назвою «Голос социал-демократа». Членами можуть бути лише члени партії та робітничі організації. Співчуваючі можуть робити внески на умовах, вироблених правлінням». В 59-у номері «Голоса социал-демократа» повідомлялося про брошури, що друкуються і ось-ось мають побачити світ. Серед них праці О. Коллонтай «Кому нужна война» та Ф. Лассаля «О сущности конституции». Звичайно, в Києві давалася взнаки нестача більшовицької літератури, яка була відома у Росії. Не випадково в газеті від 26 травня було вміщено звернення: «Редакція... просить товаришів, які мають у себе брошури, представити для передрукування. По використанню брошури будуть повернені...» Та все ж головну роль в строкатості, різношерстості видань «Голоса социал-демократа» відігравало те, що на чолі Київського комітету на цей час перебував Г. П'ятаков, який стояв на антиленінських позиціях у багатьох принципових питаннях. Одним з таких питань була оцінка «Квітневих тез», в яких В. І. Ленін підкреслював, що грабіжницький, імперіалістичний характер війни зберігається і при новому буржуазному уряді, який не заслуговує довір'я і підтримки трудящих. Від першого етапу революції, який віддав владу буржуазії, треба було перейти до другого, який повинен передати владу в країні пролетаріату й найбіднішому селянству.

На міських партійних зборах 15 квітня керівництво Київського комітету зробило спробу нав'язати свою точку зору більшовикам міста. Але в резолюції було зазначено, що в тезах піднято складні і важливі

питання, які потребують дальшого обговорення, і прийнято постанову про скликання спеціальних зборів для розгляду тез і про опублікування їх в «Голосе социал-демократа». Але здійснено це не було. «Квітневі тези» були надруковані в Києві лише на ротаторі і не повністю.

У травні-червні 1917 року більшовицькі видання в Києві виходили з друкарні «Робітник» (Хрещатик, 8). На початку березня робітників в друкарні було мало, щоб обрати делегата до Київської Ради, і лише з початком друкування газети «Голос социал-демократа» на зборах 2 травня було обрано фабзавком і делегата, який, крім інших зобов'язань, одержав наказ: «...вимагати припинення безглуздої людської бійні шляхом переходу влади до рук Ради робітничих і солдатських депутатів». Вплив більшовиків відчувається і в резолюції загальних зборів робітників друкарні від 28 травня: «Визначаючи входження соціалістів до буржуазного міністерства кроком помилковим, ми вітаємо ту меншість в Київській Раді робітничих депутатів, яка голосувала за засудження соціалістів, що увійшли до коаліційного міністерства...»

Великий вплив на пролетарів міста мала перемога травневого страйку друкарів. «Страйк виник винятково з вини спілки власників-друкарів,— зазначав «Голос социал-демократа» 5 травня,— яка відмовила задовольнити вимоги робітників. Вимоги робітників: збільшення заробітної плати та укладення колективної угоди...»

Спілка власників-друкарів була заснована в Києві в середині березня і за задумом організаторів повинна була займатися врегулюванням конфліктів власників друкарень з робітниками. Але й така, здавалося б, гнучка політика успіху підприємцям не приносила. Заходи, прийняті друкарями, які застрайкували, виявились ефективними. Так, в міських газетах надруковано звернення профспілки: «У зв'язку зі страйком, який виник внаслідок запровадження в життя нового виробленого тарифу, правління Київської профспілки робітників друкарської справи просить товаришів складальників, друкарів, літографів, палітурників і взагалі осіб, причетних до друкарської справи, не їхати в Київ до остаточної ліквідації страйку». 19 друкарень, в яких працювало близько тисячі робітників, стояли. 13 травня власники друкарень газет дійшли згоди з робітниками. 20 травня «Голос социал-демократа» писав: «Страйк друкарів скінчився. Пред'явлені вимоги... прийняті повністю».

Боротьба більшовиків, викриття ними політики Центральної ради і Тимчасового уряду, жертви в ім'я соціалістичної революції щораз більше привертали до них широкі народні маси. У зв'язку з постійною нестачею коштів «Голос социал-демократа» неодноразово закликав робітників підтримати своє робітниче видавництво, яке переходило з однієї друкарні до іншої — з «Робітника» до Райціса, звідти до типолітографії «Прогрес». І ніякі матеріальні труднощі, ніяка ворожа агітація не могли перекрити доступ ідеям марксизму-ленінізму до трудящих. 15 червня в публікації, присвяченій виборам правління профспілки друкарів міста, «Голос социал-демократа» писав: «...київські друкарі виявились поза впливом на них «ініціативних груп», організованих для ведення боротьби проти більшовиків, і ще раз підтвердили своє бажання в потрібний момент стійко відстоювати свої права».

Ставлення реакції до робітників-друкарів яскраво відбилося в розгромі друкарні Ради робітничих депутатів (Олександрівська, 45) військами штабу округу на ранок 29 жовтня. До речі, саме тут було надруковано «Декрет о мире, принятый единогласно на заседании Всероссийского съезда Советов 26 октября 1917 г. Декрет о рабочем времени, постановление рабочего и крестьянского правительства о восьмичасовом рабочем дне, продолжительности и распределении рабочего времени».

Після перемоги в Києві жовтневого збройного повстання пролетаріату міста і захоплення влади Центральною радою друкарі Києва беруть активну участь в боротьбі більшовиків проти українських буржуазних націоналістів. Вони страйкували 1 листопада за постановою Центрального бюро профспілок та фабзавкомів, 2 грудня, на знак протесту проти роззброєння Центральною радою революційних військових частин, брали активну участь в Січневому збройному повстанні.

Ще один з найважливіших аспектів питання про книговидавничу діяльність більшовиків у Києві в 1917 р. — значне збільшення кількості українських видань. Шовіністична політика царизму протягом значного часу затримувала розвиток української культури. Через те українське книговидавництво пожвавішало під час першої російської революції та знов почало занепадати після її поразки. Політичне становище у країні під час світової війни також не сприяло виданню української літератури. І лише після повалення самодержавства, з березня 1917 р. українська книжка іде до українських робітників і селян. Безумовно, на діяльності багатьох українських видавництв в цей період позначився вплив буржуазних націоналістів. Особливо на таких, як «Дзвін», «Гасло», «Просвіта», «Вік»; трохи менше — на «Часі», «Криниці», «Шляхові», «Вернигорі», «Українській школі» та ін.

Збільшення кількості українських видань супроводжувалось зростанням тиражів, але економічні умови країни обмежували можливості видавництв. «У нас нема книжок,— писала «Киевская земская газета» 14 жовтня. — Полиці книгарень, до яких ще недавно тая книжка була прикипіла й нерухомо стояла довгими роками, миттю спорожніли. Нова продукція не відповідає попиту. Тираж став небувалий — більший, ніж був тираж подібної... книжки під час першої російської революції». Значно погіршилась матеріальна база видавництв з початку 1917 року. Так, редакція журналу «Инженер» в № 1 за 1917 рік вмістила оголошення на вкладці: «Особливі труднощі часу, який ми переживаємо, змушують редакцію обмежити розмір найближчих номерів... двома-чотирма друк. аркушами». «Пізній вихід книжки пояснюється надзвичайними технічними труднощами, які особливо посилилися в травні і створили неймовірні перепони для видавництва»,— писало-

ся в «Літературно-науковому віснику» з приводу виходу в світ 2-го видання реферату М. Коцюбинського «Іван Франко». «З кожним днем на ринку стає менше паперу, на якому б можна було друкувати нові книжки,— відзначала «Киевская земская газета». — Не можна дістати місця в друкарні, позбавленій більшої частини робітників, немає коштів на божевільно здорожений видавничий матеріал: мало досвіду у видавничій справі — особливо такого грандіозного масштабу; нема, нарешті, потрібного літературного матеріалу...»

Але «літературний матеріал» у видавництвах був. Досить сказати, що серед творів української літератури, виданих в Києві 1917 року, важливе місце зайняли художні твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, які зберігали спадкоємність процесу розвитку демократичної української літератури.

Протягом року, починаючи з березня, видавництво «Криниця» неодноразово зверталося до творів С. Васильченка, революція для якого визначила весь життєвий і творчий шлях. Популярність письменнику принесли драматичні твори, з яких драма «На перші гулі», написана 1911 року, за висловом самого С. Васильченка, «...нашуміла скрізь по малих і великих сценах на Україні». До неї близька за жанром видана також у Києві 1917 р. п'єса «Не співайте, півні, не зменшайте ночі», написана під час світової війни, учасником якої був письменник. З інших творів С. Васильченка, виданих того ж року в Києві, треба відзначити оповідання «Циганка», присвячене темі української школи, а також казки для дітей «Княженко» і «Чорний орел».

Треба сказати й про твори відомого українського письменника і суспільного діяча Б. Грінченка, який належав до групи українських письменників, які щиро намагалися працювати для народу, але їхні ліберальні уявлення про мету та засоби боротьби часом не давали сподіваних наслідків. Ще 1905 року письменник вважав, що оновлення життя відбуватиметься, «перетворившись на спокійну еволюцію людських відносин», проте в оповіданні «Брат на брата» — відгуку на події першої російської революції — Б. Грінченко викриває лицемірну суть маніфесту 17 жовтня, облудну політику царизму, пише про «велику справу визволення пролетаріату». Цей крок вліво, що відбувся в останні роки життя письменника, намітився вже в його повістях «Серед темної ночі» і «Під тихими вербами», які були вищим творчим досягненням Б. Грінченка і ввійшли до золотого фонду української літератури.

Протягом 1917 року в Києві було здійснено 17 видань творів письменника. Серед них — вірші («Зернятка»), художня проза («На розпутті», «Брат на брата», «Серед темної ночі» та ін), публіцистика («Де ми і скільки нас», «Якої нам треба школи», «Листи з України Наддніпрянської»), драматичні твори («Нахмарило» та інші). Велику увагу Б. Грінченко приділяв укладанню навчальних посібників з української мови. Активну участь в цьому брала його дружина — М. Загірня, співавтор та видавець ряду творів письменника. У Києві 1917 р. були видані «Криницею» «Українська граматка. До науки читання й писання», а також «Рідне слово. Перша після граматки книжка для читання». Видавалась і література для дітей (серія «Молодість»), «Українські народні казки, вибрані для дітей», «Оповідання про дітей» тощо.

В 1917 році тут друкувалися й твори О. Кобилянської, О. Маковея, Т. Бордуляка, а також Н. Кибальчич, С. Черкасенко, Л. Старицької-Черняхівської, Г. Хоткевича, Ю. Сірого та інших українських письменників.

В перекладах українською мовою вийшли деякі твори російської літератури (М. Горький, «Макар Чудра», В. Г. Короленко, «Кінець царської власті», Д. Мамін-Сибіряк, «Сіра шийка») та світової літератури (Мольєр, Д. Дефо, Гі де Мопассан, М. Твен та інші).

Протягом року в Києві біло надруковано близько 600 назв книжок, майже половина з яких — українською мовою. Книгодрукування в Києві цього періоду характеризується участю в запеклій класовій боротьбі, яка розгорнулася в країні. Прогресивна українська й російська література, яка була «посіяна» в масах в буремному році Великого Жовтня, «зійшла» в роки громадянської війни, допомагаючи широкому читацькому загалу знайти своє місце у класовій боротьбі.

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

Ти одержав шостий номер «Вітчизни» за 1987 рік, ювілейний рік Радянської влади.

На твоєму столі піврічний комплект провідного часопису Спілки письменників України.

Цього року ти мав можливість прочитати у ньому поетичні, прозові твори, у яких художньо осмислюється як далека минувшина, так і сьогодення нашого народу, його досягнення і невдачі, радісні і драматичні події.

Сподіваємося, що твою увагу привернули й публіцистичні розділи, де порушувалися злободенні проблеми економіки і соціально-культурного будівництва, екології, моралі і права, збереження пам'яток історії і формування духовного світу людини.

Редакція журналу тримає в полі зору й літературно-художній процес у республіці. На сторінках «Вітчизни» постійно вміщуються аналітичні, оглядові статті, рецензії на нові твори, розповідається про найпомітніші явища мистецького життя.

Творчі, організаційні зусилля редакції, редколегії, авторського активу журналу спрямовані на дальше підвищення ідейно-художнього рівня його публікацій, поглиблення змісту, розширення тематичного діапазону, посилення суспільної впливовості «Вітчизни».

Про те, якою мірою це нам вдається, й хотілося б знати твою думку, шановний читачу.

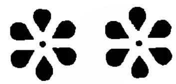

З метою вдосконалення передплачуваного тобою часопису просимо відповісти на кілька запитань пропонованої анкети.

1. Які твори прози, поезії, публіцистики, літературної критики в журналі цього року сприяли задоволенню твоїх духовних запитів, естетичних смаків?

2. Що розчарувало, викликало невдоволення?

3. Твори яких літературних жанрів ти хотів би частіше бачити на сторінках «Вітчизни»?

4. Які життєво важливі проблеми треба було б порушити в журналі? Що лишається поза його увагою?

5. Твоя думка щодо художнього оформлення «Вітчизни»?

Відповіді на анкету можна як підписувати, так і не підписувати власним прізвищем. Однак професію, рід занять просили б вказати обов'язково. Це допоможе редакції в орієнтації на свого читача, сприятиме частішій появі публікацій, які відповідатимуть вашим фаховим запитам.

Що ж до бібліотечних працівників (сподіваємося, що вони теж дадуть відповідь на наші запитання), то хотілося б знати підпорядкованість вашого закладу.

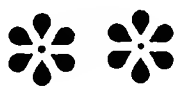

Чекаємо ваших листів. На конверті не забудьте написати: «Відповідь на анкету».

СЛОВО ПРО ДРУГА

А. Німенко. Портрет Івана Ле

На його юність випала війна, і дороги стали фронтовими. Після Перемоги, у двадцять років, за плечима в майбутнього митця не було нічого, крім школи і — війни...

Навчаючись на скульптурному факультеті Київського художнього інституту, Німенко-художник живе спогадами Німенка-солдата. І згодом, працюючи вже самостійно, він виліпив маленьку жанрову композицію «Солдатська каша»: двоє бійців повагом гомонять над казанком про щось зовсім не воєнне.

Потім Німенко-поет розпочав цілу серію погруд письменників України (частину її ми й репрезентуємо сьогодні на нашому стенді). Він ліпить портрети Івана Ле та Юрія Яновського, Івана Кочерги й Василя Минка, Леоніда Новиченка і Платона Воронька — тих, хто допомагав порадами в перших літературних спробах самого скульптора. У портретах Остапа Вишні, Степана Олійника, Олександра Ковіньки він шукав риси, якими кожен з них увійшов у його власне життя.

В образі Юрія Яновського найважливіше душевне осяяння романтика, його чуйна совість і любов до людей. М'які, чисті лінії підкреслюють натхненність цього обличчя, але пильність очей та іронічна складка біля вуст не залишаються непоміченими. Та ще якась особлива витонченість людини, що прожила життя у світі думок і високих почуттів, та спокійна твердість художника, який не раз дивився у вічі суворій долі.

В образі Івана Кочерги скульптора приваблює мудрість старості. Неначе перед зором драматурга знову проходять нескінченною низкою століття, країни, події, люди — все, з чого складається багатобарвний світ його п'єс.

У портреті Василя Минка скульптор ліпить обличчя простих, навіть грубуватих форм. Дуже рухливе обличчя, на якому очі пильно примружені, брови зсунуто, вуса

А. Німенко. Портрет І. Кочерги

А. Німенко. Портрет К. Гордієнка

стовбурчаться над твердо стуленими губами, а волосся розсипається крутими пасмами. Це обличчя сатирика, письменника-воїна, що в мирний час озброївся сміхом і знає його грізну силу...

Німенкові дуже близька краса лісу, і, певно, з цього й зродилися його «Лісові фантазії».

В руках скульптора сучок, якому тільки й лишалося, що догнивати у глухих нетрях, чи старий висохлий корінь перетворюються на лісове звірятко, птаха. Варто лише уважніше придивитися і побачиш, як хвостате лісове чортеня Куць покурює величезну люльку, самовдоволено сопе задертим поросячим рильцем; потерча-світлячок мерзлякувато щулиться, сумно і загадково дивлячись глибокими темними очиськами; русалка схилилась над ставом, всміхається до свого відображення, і сама вона неначе вилита із застиглих водяних струменів.

Фантастичний світ образів Лесі Українки цього разу Андрій Німенко відтворив у лісових скульптурах.

Поет і художник доповнюють, збагачують один одного.

ВОЛОДИМИР ПАВЛОВ

Москва

■ ■

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Вітчизна» («Отчизна» — «Витчызна»). № 6, 1987 (на украинском языке).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины.
Издается с 1933 года.
Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 23.03.87. Підписано до друку 11.05.87. БФ 21070. 70×108/$_{16}$. Офсетний друк.
18,2 умовн. друк. арк. 21,7 умовн. фарбовідб. 22,5 обл. вид. арк. Тираж 18183 прим.
Зам. 01541.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.
Тел. 216-25-92.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

А. Німенко. Портрет П. Воронька

вітчизна

А. Німенко. Портрет Остапа Вишні

Вітчизна. 1987, № 6, 1 — 208.